

Riječki filološki dani : zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 1. do 3. prosinca 1994.

Edited book / Urednička knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **1996**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:794036>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-20**

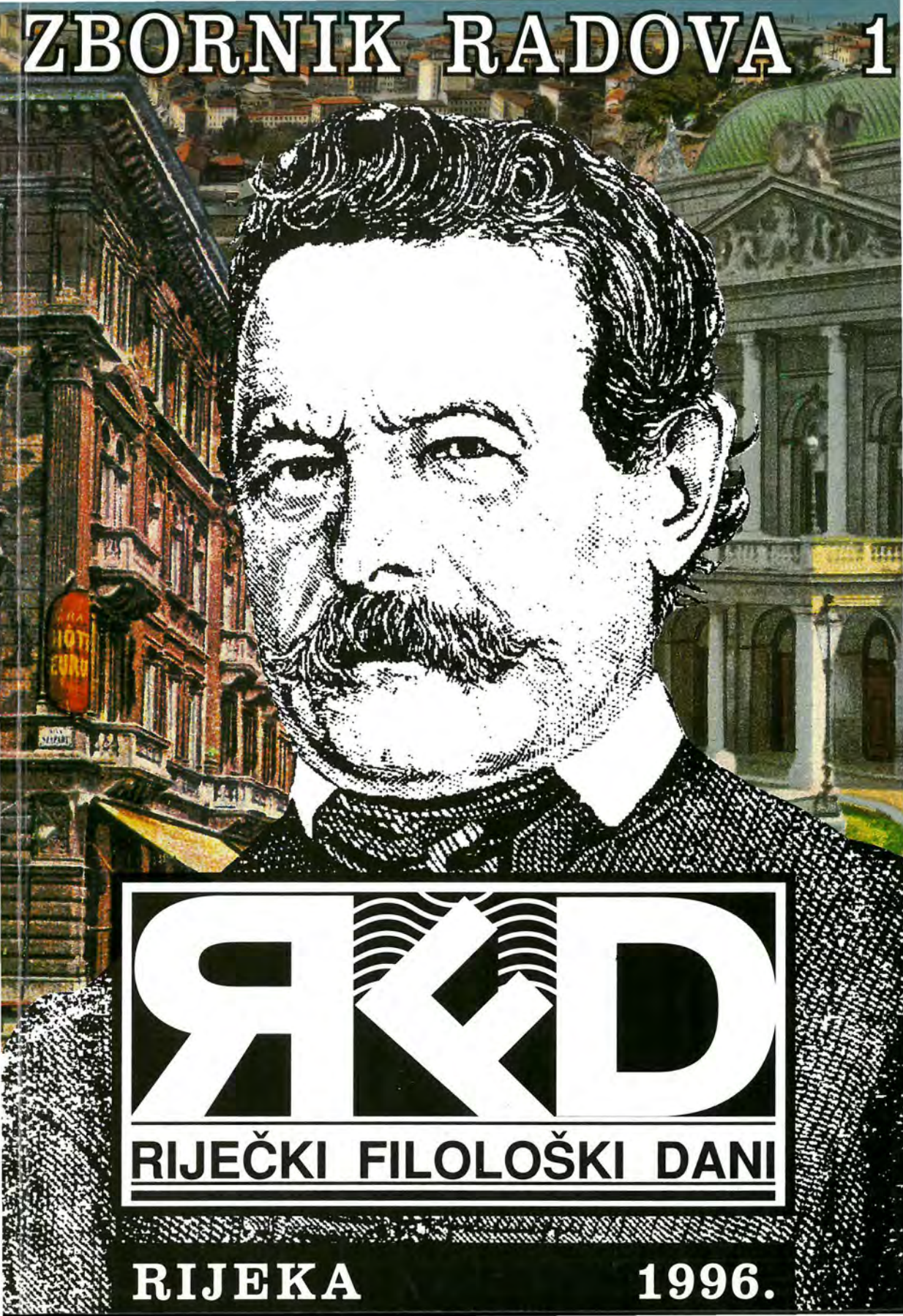

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

ZBORNIK RADOVA 1

RFKD

RIJEČKI FILOLOŠKI DANI

RIJEKA

1996.

RIJEČKI FILOLOŠKI DANI
ISBN 953-6104-02-4, KNJIGA I, 1-302, Rijeka 1996.

RIJEČKI FILOLOŠKI DANI

Zbornik radova sa
Međunarodnoga znanstvenog skupa
Riječki filološki dani
održanoga u Rijeci
od 1. do 3. prosinca 1994.

ISBN 953-6104-02-4
UDK 808.62
Knjiga I, 1-302, Rijeka 1996.

Izdavač:	Pedagoški fakultet Sveučilišta u Rijeci Omladinska 14, Rijeka, Hrvatska
Za izdavača:	Branko Rafajac
Uredništvo:	Dragomir Babić, Marina Kovačević, Iva Lukežić, Irvin Lukežić Ines Srdoč-Konestra, Milorad Stojević, Diana Stolac, Marija Turk
Glavni urednik:	Marija Turk
Tajnik uredništva:	Diana Stolac
Recenzenti:	Vinko Brešić Ivo Pranjković Josip Silić
Likovno oblikovanje:	Zvonimir Pliskovac
Priprema za tisak:	Žarko Vukmirović
Prijevod sažetaka:	autori; Branka Kalogjera
UDK:	Nataša Jurčić, Pedagoški fakultet u Rijeci
Adresa uredništva:	Pedagoški fakultet u Rijeci Odsjek za filologiju Josipa Brusića 1, 51000 Rijeka
Tisak:	Tiskara i knjigovežnica ŽAGAR, Opatija
Naklada:	500 primjeraka
Cijena:	80 kn
Žiro-račun:	33800-603-245, Pedagoški fakultet u Rijeci, s naznakom "za Riječke filološke dane"

Izlaženje Zbornika financijski je potpomogao Odjel gradske uprave za kulturu, Rijeka

Sadržaj

I. FRAN KURELAC I NJEGOVO DOBA

Miroslav Šicel: KURELČEV DOPRINOS HRVATSKOJ KNJIŽEVNOJ HISTORIOGRAFIJI	1
Marija Turk: FRAN KURELAC I RIJEČKA FILOLOŠKA ŠKOLA	7
Ivo Pranjković: KURELAC I VEBER	17
Petar Strčić: RIJEKA U KURELČEVO DOBA	25
Danijela Bačić-Karković, Ines Srdoč-Konestra: FRAN KURELAC - SREDNJOEUROPSKI INTELEKTUALAC	39
Josip Vidaković: FRAN KURELAC, POLITIČKO-KULTURNI DJELATNIK 1848 -1854. g.	47
Tatjana Blažeković: FRAN KURELAC KAO PRAVI ČLAN JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZAGREBU (1867-1874)	59
Dragomir Babić: FRAN KURELAC - JEZIK I KNJIŽEVNOST KAO BITNA ODREDNICA HRVATSKOG IDENTITETA	69
Draga Žunac: NAD KORESPONDENCIJOM FRANA KURELCA	75
Mirjana Strčić: BASTIANOVA PISMA KURELCU I NJIHOVO ZNAČENJE	79
Milorad Stojević: FRAN KURELAC I HRVATSKA STARIJA KNJIŽEVNOST	87
Branka Tafra: FRAN KURELAC O IMENIČKOM GENITIVU MNOŽINE	101
Iva Lukežić: CRKVENOSLAVENIZMI U KNJIŽEVNOJEZIČNOJ KONCEPCIJI FRANA KURELCA	109
Silvana Vranić: POKUŠAJ UTVRĐIVANJA ČAKAVSKIH ZNAČAJKI U KURELČEVIM TEKSTOVIMA	119
Leopoldina-Veronika Banaš: FRAN KURELAC I JANEZ TRDINA	131
Ivo Szucsich: FRAN KURELAC I KNJIŽEVNOJEZIČNA NORMA GRADIŠĆANSKIH HRVATA	137
Irvin Lukežić: IVAN FIAMIN	147
Diana Stolac: REČNIK LĚČNIČKOGA NAZIVLJA KURELČEVA SLJEDBENIKA IVANA DEŽMANA	155
Lada Badurina: KURELČEVA ORTOGRAFIJA SPRAM BROZOVA HRVATSKOGA PRAVOPISA	163
Josip Matešić: FRAZEOLOGIJA U DJELU FRANA KURELCA	173
Višnja Šeta: ROMANTIČARSKI DUH FRANA KURELCA	181

II. HRVATSKA FILOLOŠKA MISAO DANAS

Josip Silić: HRVATSKI JEZIK KAO SUSTAV I KAO STANDARD	187
Snježana Hozjan: HRVATSKA ČAKAVSKA DIJALEKTOLOGIJA DANAS	195
Ljiljana Kolenić: PROUČAVANJE SLAVONSKOGA DIJALEKTA DANAS	201
Nada Ivanetić: RECENZIJA KAO OBLIK KOMUNIKACIJSKOGA DJELOVANJA	211
Marko Samardžija: VALENTNOST HRVATSKIH POVRATNIH GLAGOLA	219
Ivo Pranjković: NEDIMENZIONALNA ZNAČENJA PRIJEDLOGA U HRVATSKOME JEZIKU	225
Zdenka Gudelj-Velaga: JEZIK I NASTAVA	237
Ernest Barić: HRVATSKI KNJIŽEVNI JEZIK I GOVORI HRVATA U MAĐARSKOJ	247
Stjepan Blažetin: NACIONALNA SVIJEST I DJELA HRVATSKIH KNJIŽEVNIKA U MAĐARSKOJ OD 1945. DO DANAS	251
Estela Banov: KNJIŽEVNA BAŠTINA 19. STOLJEĆA U PUČKIM ISELJENIČKIM KALENDARIMA	261
Danijela Bačić-Karković: NOVI ODGOJNI ROMAN	269
Josip Kekez: POJAM "OIKOTIPA"	277
Marija Kovačević, Lada Badurina, Adriana Car-Mihec: KNJIŽEVNO DJELO KAO PRIJENOSNIK KODA KULTURE	281
Vesna Požgaj-Hadžić: KROATISTIKA NA SLOVENSKIM SVEUČILIŠTIMA	297

RIJEČKI FILOLOŠKI DANI

Zbornik radova s
Međunarodnoga znanstvenog skupa
Riječki filološki dani
održanoga u Rijeci
od 1. do 3. prosinca 1994.

Pedagoški fakultet
Rijeka 1996.

Uvodno slovo

Na Odsjeku za filologiju Pedagoškog fakulteta Sveučilišta u Rijeci začela se i uobličavala zamisao o znanstvenome skupu na kojemu bi filolozi predočili svoje recentne spoznaje s područja književnosti i jezikoslovlja. Prvotna plaha zamisao ali i vjera da će je kulturna i znanstvena javnost prihvatiti ubrzo se pokazala razložnom i opravdanom: podržalo ju je riječko Sveučilište, kulturne i upravne službe grada Rijeke i Županije primorsko-goranske, a pozivu za skup odazvala su se mnoga ugledna imena iz područja filologije. Skup je zamišljen kao bijenalni susret znanstvenika iz Hrvatske i inozemstva okupljenih oko dva tematska područja. U prvo područje ulaze prilozi posvećeni kojoj filološkoj ličnosti, rodom ili radom vezanoj za šire riječko područje. Drugo je tematsko područje otvoreno književnoteorijskim, književnopovijesnim, standardnojezičnim, dijalekto-loškim, jezičnopovijesnim, stilističkim i drugim filološkim temama.

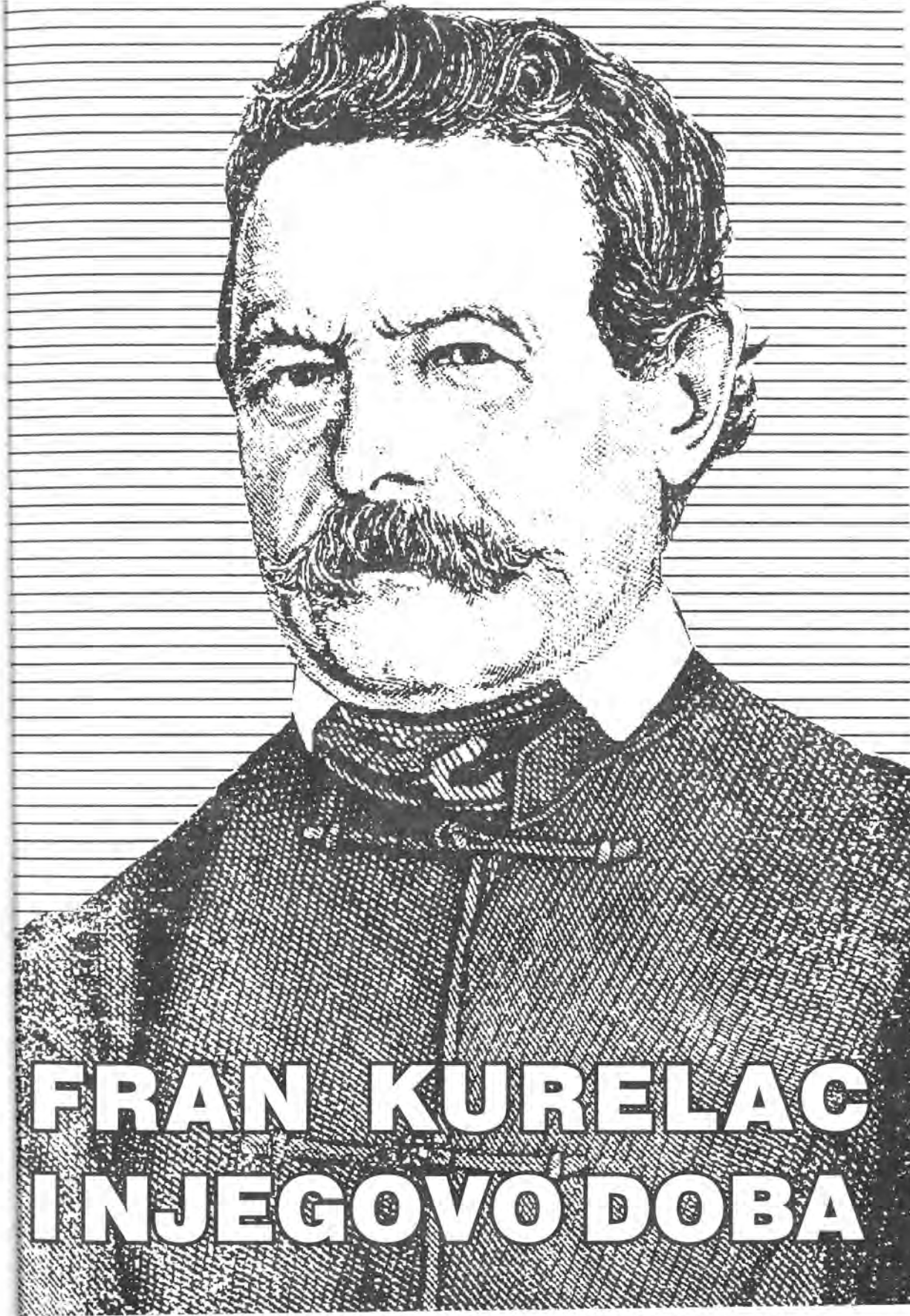
Prvi znanstveni skup *Riječki filološki dani* održan je od 1. do 3. prosinca 1994. godine pod pokroviteljstvom Županije primorsko-goranske, uz novčanu pomoć Poglavarstva grada Rijeke i Ministarstva znanosti i tehnologije Republike Hrvatske. Na skupu su znanstvenici iz Hrvatske i inozemstva održali 45 referata.

U ovaj su Zbornik uvršteni prispjeli pisani prilozi s toga skupa, atribuirani kao različiti tipovi znanstvenih radova i nekoliko stručnih radova, a razvrstani su prema načelima zacrtanim u programu skupa u dvije skupine:

*Fran Kurelac i njegovo doba
Hrvatska filološka misao danas.*

Tiskanje ovoga Zbornika novčanom je pomoći omogućilo Poglavarstvo grada Rijeke.

Naš prvijenac predajemo autorima, stručnoj i znanstvenoj javnosti u vjeri da je znanstveni skup *Riječki filološki dani* prokrčio put znanstvenim susretima koji će promicati hrvatsku filološku misao i koji će ubuduće prerasti u prepoznatljivu riječku tradiciju.

**FRAN KURELAC
I NJEGOVO DOBA**

Miroslav Šicel

KURELČEV DOPRINOS HRVATSKOJ KNJIŽEVNOJ HISTORIOGRAFIJI

dr. Miroslav Šicel, Filozofski fakultet u Zagrebu

pregledni članak

UDK 886.2 KURELAC, F. : 886.2(091)

Iako u prvom redu poznat po svojim jezičnim, filološkim radovima, odnosno kao nosilac tzv. Riječke filološke škole, Kurelac je nizom svojih članaka i rasprava dao značajan doprinos i hrvatskoj književnoj historiografiji.

Pišući "O preporodu knjige slovinske na jugu" (1853), ili objavljujući izbor, uglavnom, iz dubrovačke lirske baštine ("Runje i paluljice", 1866-68), s akribično pisanim predgovorom, kao i sličnim potupkom (i predgovorom!) u priređivanju narodnih pjesama "Jački" (1871) - Kurelac se predstavio kao jedan od prvih književnopovijesnih sintetičara u nas.

Dodamo li tome i njegova originalna razmišljanja o problemima stiha ("Kakou je bili slovu"), te, uopće nastojanjem da ostvari takav tip književnog jezika koji će ujediniti elemente jezika stare književne baštine s jezikom aktualnog pučkog govora - Kurelac se predstavlja kao originalni jezičnoknjiževni eksperimentator.

Uz Ivana Kukuljevića Sakcinskog, a još prije značajnijih Jagićevih radova, Kurelac se kao svestrani sakupljač grade iz književne tradicije, i umješnošću njene sistematizacije, potvrđuje kao jedan od prvih književnih povjesnika.

Objavljujući netom umrlom Franu Kurelcu nekrolog na prvoj stranici svog "Vijenca", August je Šenoa temeljne osobine tog nesvakidašnjeg pisca hrvatskog, "starinom Ogućinca, a rodom iz Bruvna u Krbavi" - kako se potpisivao u svojim knjigama - sažeo u nekoliko bitnih obilježja: "Bijaše bistra uma, dobre duše, žarkoga hrvatskoga srca, čovjek iskren, negledjući pred nikim u zemlju, revan kao mrav. Proučio mnogo knjiga, razvedrio mnogo srdaca i obašav veći dio našega naroda ukrasio našu knjigu mnogim biserom (...)".¹

Samo nekoliko mjeseci kasnije, na komemoraciji u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, koje bijaše pravim članom, i najveći njegov protivnik za života (u pitanjima filologije) Adolfo Veber Tkalčević, i bez obzira na onu "de mortuis nihil nisi bene" - izrekao je iskreno i ove značajne riječi: "(...)nezadovoljan bogatstvom živućega jezika, koji je po nauku za čudo dobro poznavao, zaroni se svom snagom svoje plemenite duše u tajne i dubljine stare knjige naše. Inače se samo jaki i veliki ljudi primaju velikih stvari, on je tijela slaba i malena uzeo na svoja pleća svu prošlost našega jezika, ter bi bio jamačno klonuo pod teretom da ga nije sretno iznijela neobična jakost i veličina njegova duha. Jedan čovjek obuhvati sve pisce prošlosti naše. Sakupivši tako kap po kap sve bogatstvo hrvatskoga jezika izlio ga je kano rijeku, osobito onda, kad je narodu rekao koju o povijesti

1 "Vienac", VI, Zagreb, br. 26 od 27. lipnja 1874.

knjige naše (...). Na kraju reći će još Veber: "Što da rekнем o ljubavi njegovoj prema narodu? Ljubio ga je tako vruće, da ga razbješnjeno more krivoga javnoga mučenja, niti gromovi mogućnikah, niti iste strijele progoniteljah, koje su ga više putah i pogodile u životu, nisu mogle odvratiti od njega. Volim pošteni bijedu, govoraše često, nego sramotno obilje. Hervatom se je rodio, bio i umro."²

Ta bitna obilježja privatne i stvaralačke ličnosti Frana Kurelca, "idealnog učitelja i prosvjetitelja" kako ga naziva pisac monografije o njemu Mirko Breyer,³ tog "čudovitog putnika i patnika našeg" (Bude Budisavljević),⁴ koji je, kako reče Vatroslav Jagić "živio na svoju, pak i pisao onako",⁵ parafrazirajući, zapravo, Kurelčevu uzrečicu: "Kako mu pero piše tako mu i duša diše" - ta karakterizacija osobnosti Kurelečeve ostala je, u osnovi, do danas nepromijenjena. Sažeto je to ustvrdio i Antun Barac: "Kurelac je bio osobenjak u životu kao i u svojim pogledima na jezik i književnost". Sve to, jednostavno rečeno, ne znači ništa drugo, već da je riječ o takvom stvaraocu koji nije prihvaćao nikakve kalupe ni šablone, otimajući se unaprijed svim zadanim i petrificiranim pravilima života, pa je upravo zbog toga, zbog svojih originalnih i neoponašateljskih misli i jezično-stilskih eksperimenata i inovacija, za života bio često napadan i otpuštan s posla, a da ni u jednom trenutku nije odstupao od temeljnih svojih zasada u pitanjima jezika i stila, unatoč tome što je na kraju ostao sam i isključivi sljedbenik vlastitih teorija!

Poznat prije svega kao djelatnik na području filologije, jezika u užem smislu, kao nositelj poznate Riječke filološke škole, Kurelac je u dosadašnjim radovima o njegovu djelu najvećim dijelom bio predstavljen i analiziran po svojim jezičnim raspravama. Mnogo se, međutim, manje pominjala i njegova djelatnost na području književnosti, odnosno književne povijesti.

Tako, primjerice, Antun Barac u svojoj, na žalost, nedovršenoj "Hrvatskoj književnosti"⁶ piše: "(...) shvatimo li književnost kao umjetnost, kako i moramo, Kurelcu uopće nema mjesta u književnoj povijesti, jer se on nije uopće bavio beletristikom, izuzevši nekoliko pjesama u 'Fluminensia' (...)", da bi samo dvije strane poslije ustvrdio: "(...) Kurelac je bio umjetnik toliko što je imao ukusa, što je osjećao ritam jezika, zvuk riječi. Po tim svojim karakteristikama on ima veće književno značenje nego različiti novelisti i stihotvorci njegova pokoljenja, i to Kurelca ipak čini književnikom u višem smislu (...)"

Iako iznosi na prvi pogled kontradiktorne misli, Barac je ipak bio u pravu. Kurelac, doista, nije bio beletrist, ali je, pokušat ćemo to i pokazati, izravno i neizravno, progovorio o problemima hrvatske književnosti kao nitko prije njega, kao i o svom vremenu.

Treba se pri tome podsjetiti da je Kurelac proizašao iz onog duhovnog ozračja koje je pokrenulo ideje ilirizma, naraštajni je suvremenik Gaja i Demetra, s kojima je i najviše prijateljevao, prošavši sličan put kao i oni: od Graza do Pešte, Bratislave, Praga i Beča, Kurelac je upio neke osnovne zamisli ilirskog pokreta, prije svega naivnu i nerealnu iluziju o južnoslavenskom bratstvu, pa posve uvjerljivo zvuče i njegove riječi izgovorene nad grobom Gajevim 1872. g.: "(...) Ljudevite Gaju! U grobu ti hvala što si me svrnuo na narodnu stazu, srce mi otvorio narodnoj misli, domorodnoj čutnji, ter s otoga dara prem-

2 Adolfo Veber Tkalčević: *Viekopis Frana Kurelca*. Rad JAZU, knj. 29, Zagreb, 1874.

3 Mirko Breyer: *Tragom života i rada Frana Kurelca, hrvatskog preporoditelja i književnika (1811-1874)*. Izd. "Binoza" (Hrvatski moderni pisci kolo III, knj. 6) Zagreb, 1939.

4 Bude Budisavljević: *Recimo koju o Franu Kurelcu*. "Gradja" JAZU, knj. 4, Zagreb, 1904.

5 Vatroslav Jagić: *Fluminensia ili koječega na Rijeci*. "Pozor", Zagreb, br. 125, 1862.

6 Antun Barac: *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije. Knjiga II, Književnost pedesetih i šezdesetih godina*. Izd. JAZU, Zagreb, 1960.

da siromah i zapušten bez službe i zasluga, bez plaće i dohotka, na dnu sam duše zdrav i krepak, tvrd i stanovit (...)"

Treba, dakle, u pokušaju dešifriranja Kurelčeva odnosa prema književnosti kao umjetnici jezika imati u vidu polaznu točku njegovu - prihvaćanje osnovnih ideja ilirizma, po kojima je temelj svemu *narodnost* (domorodna čutnja, rekao bi Kurelac), kao bitna pretpostavka utvrđivanju nacionalnog identiteta i ostvaraju moderne hrvatske nacije. Tome cilju treba biti podređeno sve, pa i literatura i, posebno, jezik književnosti, što će biti i osnova cjelokupnog Kurelčeva rada, ali ne u nekim općim, zadanim okvirima, prije svega jezične politike, nego u individualizaciji jezika i stila, što je bitni preduvjet njihova razvitka. Ne iznenađuje stoga činjenica da Kurelac od samoga početka ne ide uz dlaku jezičnim procesima u ilirizmu, nego niz dlaku, odupirući se, između ostaloga, i vukovskim tendencijama na taj način što se zalaže u književnom stvaralaštvu za pretapanje, odnosno prožimanje elemenata jezika stare književne baštine s jezikom aktualnog pučkog narodnog govora, videći u tome originalnost, autonomnost i samosvojnost hrvatskog jezika. Drugim riječima, slično kao i veći dio preporoditelja, od Gaja pa sve do Šenoe i Strossmayera, iako na riječima, deklarativno, skloni južnoslavenskoj ideji - oni u svojim konkretnim djelima djeluju izrazito i isključivo hrvatski. To, već rano, Kurelčevo specifično shvaćanje smisla jezika i originalnost njegova stila (zbog čega i ne sudjeluje ni jednim jedinim retkom u "Danici ilirskoj") kojima se odupire uzorima njemačkog ili bilo kojeg drugog jezičnog utjecaja na naš jezik slikovito je ocrtao Vatroslav Jagić 1862. godine u "Pozoru"⁷ upućujući, primjerice, na bitne razlike između Vukove jezične koncepcije i Kurelčeva osebjunog stila i jezika: "(...) Bila bi velika nespretnost da se slog vrste Vukove koji prilikuje epičkoj širini kano da se golema rijeka razlijeva preko ravnica, sasvim prezremo koštunjavu jezgrovitost Kurelčevu koja leti kano da bujica o krš udara (...) da je mudro kako je kratko, rekao bih: Vukov je slog navukao dimlje, a Kurelčev tjesne čakšire."

O svom shvaćanju književnosti i njezine funkcije Kurelac sustavno nije nigdje pisao, ali je zato u nekoliko svojih tekstova - bilo da je riječ o poznatim njegovim govorima učenicima u Rijeci na kraju školskih godina (od 1850. do 1853)⁸ - bilo da se radi o predgovorima, o knjizi "Recimo koju"⁹ ili nastupnom predavanju klericima u Đakovu - Kurelac je ne jednom izricao neka svoja stajališta o tom problemu.

Već u jednom od prvih tekstova "Govor o preporodu knjige slovinske na jugu",¹⁰ u uvodnom dijelu te svoje sažete povijesno-sintetičke retrospektive hrvatske književnosti - Kurelac postavlja osnovnu tezu: knjiga - dakle pisana riječ - temelj je narodnog života i najdirektniji izraz čovjekova bitka: "(...) Ti si iskra, ti si luč života; ti si duša koja se osvijestila, bez koje osvijesti duša ni dušom nije; ti si njetilo duha obumrlog; ti si uzkrjesilo ilove naravi naše; ti si spasitelj i sahranitelj uma ljudskoga i mudrosti ljudske; ti si zasnovatelj vjekov ljudskih i spomena ljudskog; ti si poruk i jamac sve to veće slave njihove, a nastajućega djelovanja ljudskoga *vodja* sve to umnji, *svijeća* sve to jasnija, sve to svjetlija (...)"

Sljedeći je korak, logički, nakon ovih uvodnih razmišljanja, bilo pitanje: koje stvaralaštvo, koji jezik i književnost tog jezika (Kurelac zapravo neprestano problematizira

7 Citirano djelo.

8 "Fluminensia" ili koječega na Rijeci izgovorena, spjevana, prevedena i naslovana. Zagreb, 1862.

9 "Recimo koju", Karlovac, 1860.

10 "O preporodu knjige slovinske na jugu". Trst, 1853.

književni jezik!) - mogu biti i jesu nepresušno izvorište narodnoga života, pa kaže: "(...) Samo onaj život, samo onaj podrast može biti istinit koji se rastrabuje i brči po zakonu svojega počela, po obliku svoga prvotnog bitka, gonjen silom nekom koja ne miruje, koja svuda prodire" - piše Kurelac. - "Iz borbe naravi i duha niče jezik, njihov uplodjenik. Nije li duh pružan, ne može li vladati, narav se oblijevi i otešća, onda se na jeziku objavljuju nepodobne patvorine, oblici bez mozga, bez omasti, i one gnjile trohe s kojih ne znaš više li jezik bude grdan ili nerazumljiv (...)".

Daljnijim slijedom razmišljanja Kurelac će u đakovačkom poznatom govoru "Kakvu je biti slovu"¹¹ - desetak godina kasnije - 1863. - samo još određenije pojasniti svoja prethodna razmatranja, konkretizirati opće svoje stavove. Apostrofirajući književnike kao one koji su prvi prozvani i pozvani da brane i usavršavaju narodni jezik, on će ih izravno uputiti gdje da pronalaze i traže "runo", kako bi on to rekao, tog jezika: "(...) u starini je našoj, dok bijasmo čitavi i sami, u narodu našem, tudjim tricami još neošaranom, u spomenicih narodnih što ih tolike ruke pokupile i još sada skupljaju. Tu ti je, sinko, runo naše. Srbulje i hrvatulje, stare knjige naše osobito dubrovačke, te dični jezik crkveni, što je pravilom, zakonom i velikim sućem našim, to je starina naša. Naš seljak što je podaleko od svakog nam susjeda medjaša i od grada: to je pravi narod naš. A pjesme, pripovijetke, priče i zagonetke - to su narodni spomenici naši (...)".

Time je, istodobno, Kurelac otvorio pitanje koje ga je najviše zaokupljalo: kako izići iz vlastitog siromaštva jezika koje on očigledno vidi u svom dobu: "(...) Vidite, sinci moji, tužnoga i jadnoga stanja knjige i naroda našega" - zavapio je Kurelac - "gdje se jedna vrsta nam je otudjila, rasprokšila i odmetnula, a druga nam je ostala sirova i pusta. Teška li tuj posla i jada književniku našem. Što da pišeš, komu da pišeš i kako da pišeš - ili po gospodsku ili po težačku, po govoru li ove strane, govoru li one, te kojimi slovi?"

U znamenitoj knjižici "Recimo koju"¹² Kurelac svoju temeljnu tezu o začecima vlastitosti, originalnosti i samosvojnosti hrvatskoga jezika, a samim tim i ostvarenjem pretpostavki za dobru književnost započinje od staroslavenskog jezika "starog jezika našeg što ga imamo po Ćurilu i Metodu - jeziku svetinje naše", kaže on, smatrajući ga izvorištem i suvremenom našem jeziku. Zbog toga se i zalaže za revitalizaciju te naše jezične baštine: "(...) Učit nam ga je, jer je nastaviti jezik naših pradjev, jer nam je hraniti čto je narodu sveto(...)" - apelira Kurelac na svoje suvremenike. Ako je u staroslavenskom jeziku pronalazio autohtona ishodišta hrvatskoga jezika, trebalo je, s druge strane, ispitati književnu tradiciju na koju bi se suvremena književnost - koja je spala na najniže grane - mogla ugledati. Ništa prirodnije nego okrenuti se staroj dubrovačkoj literarnoj baštini, tim više što je i u njoj tinjala i riječ puka, naroda, dakle riječ jezika koji je uz staroslavenski bila druga bitna odrednica zamišljenog književnog jezika po Kurelcu. Učinio je to Kurelac na najbolji mogući način: objavljujući svojevrsnu antologiju "Runje i pahuljice", i u njoj "pjesni podrugljive i pastirske ponajveć Dubrovačke" - kako glasi podnaslov. U predgovoru Kurelac doživljuje dubrovačku književnost kao vrhunac hrvatske umjetnosti riječi: "(...) Čto bi s knjige nam danas, da ta stara svoboda slovinska, na kraju i odmaku čitavoga pregolemoga Slovinstva staze joj i putove krčila i utaptavala nije" - pita se on, da bi u "pripomenku" gotovo patetično zaključio: "(...) Čto se god veće sa starinom hvalnoga mi grada bavlju, sve to mojim ustima njegovo je voće slasnije i čudestvenije."¹³

11 Citat iz "Runje i pahuljice". Izbor iz Kurelčevih djela. Priredio: Dr. Branko Vodnik, Zagreb, 1916. (Odabrana djela za školu, knj. III).

12 Citirano djelo.

13 "Runje i pahuljice", Zagreb, 1866-68.

No od tog oduševljenja za proučavanje tradicionalne hrvatske književnosti, još je bitnija činjenica da Kurelac vrlo akribično i minuciozno komentira (uz dodatni "tumačić") prezentiranu građu, pjesnike od Vladislava Menčetića do Sqadrija, upotpunjujući pa i ispravljajući neke prethodne pokušaje osmišljavanja tih tekstova u napisima Ivana Kukuljevića Sakcinskog i Antuna Mažuranića.

Taj svoj izrazito filološki rad na - ne samo prikupljanju i svojevrsnoj sistemaciji građe, i to jednog određenog žanra (pokladnih i porugljivih pjesama!) Kurelac je obogatio interpretacijom i utvrđivanjem originalnosti - proučavajući izvornu građu - tekstova koje komentira. Toj razini prikupljanja i objavljivanja građe kao doprinosa hrvatskoj književnoj historiografiji treba dodati i Kurelčevu antologiju pjesama Gradišćanskih Hrvata¹⁴ s interesantnim predgovorom-putopisom "Iz mojega života i putovanja po Ugrskih Hrvatih", što je, s obzirom na Kurelčev jezik tog teksta posebno zanimljiv prilog proučavanju književnoga jezika onog doba, tim više što se Kurelac ozbiljno otima pravilima normiranog i normativnog književnog jezika Šenoina doba a što je posebno došlo do izražaja i u poznatoj knjizi "Fluminensia" (1862).

Kao svojevrsna sinteza Kurelčevih napora da osamostali svoj vlastiti književni izraz i realizira osobni stil u želji za što većom autohtonošću hrvatskoga jezika i kako bi dao što veću jedrinu i snažnije oživio "mrtvu" riječ - navesti je njegov svojevrsni traktat o stilu u već spomenutom tekstu "Kakvu je biti slovu". Postavljajući određene uvjete - "slovu je biti zrnatu" (dakle konciznu, sažetu), "oslasnu i zamamljivu" (podrazumijeva se izraz "s kojeg srca raste u čuvstva se griju"), a to se postiže upravo bogaćenjem jezika, treće "slovu je biti na priliku svoju" - čovjek je stil, preveli bismo mi i, dakako, četvrto, riječ je o primarnom polazištu piščevu "biti je slovu napokon prilikom naroda tvoga" - Kurelac ostvarujući ovakvu "poetiku" stila, prvi u nas, kako je to već i kritika zapazila, ne samo da nudi svoj "recept" stila, nego i zacrtava takvu estetiku izraza u kojoj se ona u potpunosti poistovjećuje s kategorijom etike.

Zaključno: u povijesti hrvatske književnosti Kurelac odnosno njegovo djelo funkcioniraju na dvije bitne razine: na nivou jednog od prvih književnih povjesničara (suvremenik mu je jedino Ivan Kukuljević Sakcinski, dok Jagić dolazi malo kasnije) koji je ostvario jedan od prvih sintetičkih prikaza razvoja jednog žanra u dubrovačkoj književnosti, te uputio na značajnu literarnu djelatnost Gradišćanskih Hrvata; te na drugoj razini: jezično-stilskoj. Bez obzira što je na tom području ostao usamljen, zasigurno je pridonio budućim raspravama o problemima književnoga jezika i stila hrvatske književnosti.

Bio je, neprijeporno, samosvojna ličnost, a svojim je nekonvencionalnim pristupom pitanjima jezika i književnosti, u vrijeme kad se književni jezik i književnost na njemu tek formirala, dao nezaobilazni doprinos, unatoč tome što ga sredina njegova vremena nije shvatila: bio je presmion za svoje doba.

14 "Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah Šopronjskoj, Mošonskoj i Zeljeznoj na Ugrih", Zagreb, 1871.

ZUSAMMENFASSUNG

Miroslav Šicel

KURELACS BEITRAG ZUR KROATISCHEN
LITERATURGESCHICHTSSCHREIBUNG

Obwohl in erster Linie durch seine sprachwissenschaftlichen, philologischen Arbeiten bzw. als leitende Persönlichkeit der sog. Philologischen Schule von Rijeka bekannt, leistete Kurelac mit einer Reihe seiner Aufsätze und Studien auch einen bedeutenden Beitrag zur kroatischen Literaturgeschichtsschreibung.

Mit seinem Artikel *Zur Wiedergeburt des slowinischen Buches im Süden* (*O Preporodu knjige slovinske na jugu*, 1853) oder mit Herausgabe vom ausgewählten, vorwiegend ragusanischen lyrischen Erbe (*Vließ und Flocken / Runje i pahuljice*, 1866-68), versehen mit einem akribisch verfassten Vorwort, wie auch durch ein ähnliches Verfahren (und Vorwort!) bei der Veröffentlichung von Volksliedern (*Jačke*, 1871) versuchte sich Kurelac als einer der ersten kroatischen Literaturhistoriker in synthetischen Beurteilungen.

Zählen wir hinzu auch noch seine originellen Gedanken zur Problematik des Verses (*Wie soll das Wort sein / Kakvu je biti slovu*) und allgemein genommen, seine Bestrebungen, einen Typus der Literatursprache zu verwirklichen, der die sprachlichen Elemente der literarischen Überlieferung mit der aktuellen Sprache des Volkes vereinigen würde - so erweist sich Kurelac als ein origineller sprachlich-literarischer Experimentator.

Neben Ivan Kukuljević-Sakcinski, noch vor den bedeutenden Arbeiten Jagićs, behauptet sich Kurelac, der vielseitige Materialiensammler von literarischem Erbe und sein geschickter Vereinheitlicher, als einer der frühesten kroatischen Literaturhistorikern.

Marija Turk

FRAN KURELAC I RIJEČKA FILOLOŠKA
ŠKOLA

dr. Marija Turk, Pedagoški fakultet u Rijeci

izvoriti znanstveni članak

UIDK 800.853(091):808.62 KURELAC, F.

Prezentacijom se filološkog rada Frana Kurelca, utemeljitelja, predvodnika i jedinog dosljednog sljedbenika Riječke filološke škole tumači, definira i revalorizira književnojezična koncepcija Riječke filološke škole. Kurelčeva se zamisao hrvatskoga književnog jezika temelji na višeglasju osnovice i na tradiciji. Apstrahiraju li se pojedine, s onodobnom ideologijom razumljive ali ne i prihvatljive dionice njegove koncepcije, bit je njegovih eksplicitnih i implicitnih stajališta prihvatljiva i u suvremenom poimanju hrvatskoga standardnog jezika.

Književnojezičnu povijest u Hrvata karakterizira početkom druge polovice 19. stoljeća postojanje više filoloških škola koje su se javile kao odgovor na brojna pitanja vezana uz standardizaciju jezika koja je hrvatski narodni preporod ostavio otvorenima. Među njima je svakako jedno od najvažnijih izbor osnovice za formiranje nacionalnoga književnog jezika. Svaka je filološka škola imala svoj književnojezični koncept i obrazac za razrješenje pojedinačnih jezičnih pitanja. Zagrebačku filološku školu predvodi Adolfo Veber - Tkalčević, Zadarsku Ante Kuzmanović, a Riječku Fran Kurelac. Zagrebačka je škola imala školovane filologe i jasno zacrtan program: dovršiti standardizaciju na osnovi rezultata "ilirickoga" programa. Oslanjajući se na ijekavsku štokavštinu, zagrebački je program "morao voditi računa i o Ilirima iz čakavskih i kajkavskih krajeva."¹ Sljedbenici Zagrebačke filološke škole nisu se odrekli ni trodijalektske jezične povijesti i zato su se zalagali za jezična rješenja potvrđena u hrvatskim književnim tekstovima.

Sljedbenici Zadarskoga kruga u književnojezičnoj koncepciji prvotno polaze od načela "jedan dijalekt za književni jezik". Budući da je u Hrvata najrasprostranjeniji dijalekt štokavska ikavica, a na tom su dijalektu pisani tekstovi najčešće namijenjeni širokom krugu čitalaca, Zadarska je škola književnojezičnu koncepciju temeljila na tom dijalektu. Predstavnici mlade generacije, okupljeni oko *Narodnog lista*, polaze od ideje nužnosti zbližavanja jezičnih stavova koji struje iz Zagrebačke škole i jezika koji je dolazio iz Dubrovnika.²

U poimanju književnog jezika kao konstrukta jezičnih elemenata koji se govore ili koji su postojali u Hrvatskoj najdalje je otišla Riječka filološka škola. Njezino se djelovanje autentično tumači djelovanjem Frana Kurelca, njezina utemeljitelja, predvodnika i jedi-

1 M. Moguš: *Povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika*, u: *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1991; str. 55.

2 M. Moguš: nav. dj. str. 55.

noga dosljednog sljedbenika.³ Pristaše Riječke filološke škole Bude Budisavljević, Ivan Črnčić, Ivan Dežman, Ivan Fiamin, Fran Pilepić i drugi, okupljeni oko svojega gimnazijskog profesora Frana Kurelca bili su više njegovi ideološki nego filološki sljedbenici. O Kurelcu su napisana različita, čak suprotstavljena mišljenja: od Jagićeva⁴ i Veberova,⁵ apodiktički negativnog, koje u Kurelcu vidi filologa čija se književnojezična koncepcija udaljila od jezičnog razvoja štokavštine njegova vremena do Vodnikova⁶ i Breyerova⁷ nekritički panegiričkog. Najcjelovitiji su prikaz i prosudba Kurelčeva djela prezentirani u cjelovitoj raspravi Zlatka Vincea *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*.⁸

Na temelju pomnivo provedene analize Kurelčevih rasprava i neobjavljenih spisa Zlatko Vince zaključuje kako u osobi Frana Kurelca treba razlikovati filologa i njegovu jezičnu koncepciju od njegovih ljudskih vrлина i nacionalnih opredjeljenja, odnosno od njegovih zasluga što ih je stekao svojim stilom i skrbi za jezičnu čistoću. Iskreni je rodoljub u Kurelcu, drži Z. Vince, nadmašio učenog lingvиста pa su njegove zasluge veće za hrvatsku nacionalnu kulturu nego za razvoj književnog jezika. Ideje Riječke filološke škole nisu se oživotvorile ni izravno utjecale na književnojezičnu koncepciju u Hrvata. Njegova je zasluga posredna: F. Kurelac je postavio mnoga važna pitanja o književnom jeziku. Pronalazeći odgovor na ta pitanja, hrvatski su filolozi postilirskog razdoblja morali definirati svoj stav i vrednovati vlastiti program.⁹

Unatoč relativno opsežnoj ali kontrapostiranoj literaturi djelo Frana Kurelca, te koncepcija i doseg Riječke filološke škole zaslužuju znanstvenu valorizaciju da bi se možda s nešto drukčijega gledišta provjerila valjanost nekih dijelova njegova programa.

Književnojezična koncepcija Frana Kurelca

Fran Kurelac nije objavio neko veće filološko djelo - rječnik ili gramatiku. Napisao je nekoliko jezičnih rasprava u kojima je izravno progovorio o jezičnim pitanjima: morfološkim, leksičkim, semantičkim, pravopisnim, onomastičkim i stilističkim. To su rasprave: *Kako da sklanjamo imena*,¹⁰ *Recimo koju*,¹¹ *Placere*, *O glagolu obijecere, kako nam ga u našem jeziku izreći*,¹² *Vlaške reči u jeziku našem, Mulj govora nespretnā i nepodesnā nanešen na obale*

3 Usp. Z. Vince: *Riječka filološka škola*, Riječka revija, 1, Rijeka 1968; str. 56-74.

4 Usp. V. Jagić: *Quomodo scribamus nos*, Narodne novine, br. 37-39, 1859. i *Recimo koju*, Narodne novine, br. 216-222, 1860.

5 Usp. A. Veber: *Brus jezika*, Pozor, br. 219-221, 1862. i *Obrana nekoliko lobožnjih barbarizamah* (Djela A. Vebera, sv. III); *Viekopis Frana Kurelca*, Rad JAZU, knj. XXIX.

6 Usp. B. Vodnik: *Iz ostavštine F. Kurelca*, Grada, knj. VIII.

7 Usp. M. Breyer: *Tragom života i rada Frana Kurelca, hrvatskoga preporoditelja i književnika* (1811-1874), Binoza, Zagreb, 1939.

8 Z. Vince: *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*, Rasprave Instituta za jezik, 1, Zagreb, 1969; str. 221-369.

9 M. Moguš: nav. dj. str. 55.

10 U raspravi *Kako da sklanjamo imena u Programu gimnazije Riečke 1852. i tiskanjoj u Fluminensiji 1862.* u Zagrebu Kurelac se zalaže za tzv. slavenski ili kratki genitiv množine, a obara se na genitiv množine s morfemom /ah/. Polemizirajući s predstavnicima Zagrebačke filološke škole, on se suprotstavlja njihovim dokazima utemeljenim na tradiciji pisanje riječi.

11 U raspravi *Recimo koju* (1860) izložio je svoje stavove o potrebi razlikovanja glagolskog pridjeva s obzirom na rod i broj po uzoru na stari jezik.

12 Morfološkim se pitanjima pozabavio Kurelac još i u prilogima *Placere*, *O glagolu obijecere, kako nam ga u našem jeziku izreći*, Rad JAZU, knj. 15.

našega jezika ili o barbarizmih, Imena vlastita i splošna domaćih životinj u Hrvata, a donekle i Srbalji, Reči vsakom nepoznate dodane prijevodu *Stopa Hristovih, Kakvu je biti slovu*. Ovome treba dodati Kurelčevu suradnju u izradi Dežmanova *Rječnika lječničkoga nazivlja*. Iz ostavštine se literarnog karaktera može na temelju jezika posredno suditi o njegovim književnojezičnim nazorima. To su primjerice *Runje i pahuljice*, *Fluminensia* i dr.

U raspravama o genezi hrvatskoga književnog jezika o F. Kurelcu se govori kao jezikoslovcu kojeg karakterizira težnja za arhaizacijom, purizmom i konciznošću jezičnog izraza.¹³

Arhaizacija jezika

Arhaičnost se može potvrditi u Kurelčevim tekstovima na svim razinama, ponajviše na morfološkoj i leksičkoj. Na morfološkom se planu arhaičnost manifestira u dva oblika: kao prava i neprava arhaičnost. Pod pravom se arhaičnošću može razumijevati uporaba onih oblika koji su generalno nestali iz cijelog jezika, a Kurelac ih u svome jeziku restaurira. Neprava arhaičnost odnosila bi se na uporabu oblika koji su nestali iz štokavštine, ali su očuvani u čakavštini i kajkavštini; dakle, u sustavima s konzervativnijom morfologijom imeničkih vrsta riječi u množini.

Neprava arhaičnost potvrđuje se na sljedeće načine:

1. F. Kurelac se zalaže za stari, kratki oblik genitiva množine koji u sinkroniji još funkcionira u čakavskom i kajkavskom narječju. Taj se oblik tvori s /Ø/ morfemom ili s nerelacijskim gramatičkim morfemima /ov/, /ev/ + /Ø/:

kroz pet godin (F, IV), *svojih krivih* (F, 25), *drugih mislij* (F, 201), *mudrih narodov* (F, 7) *za davnih vremen* (F, 4) *iz naših srdac* (F, 5), *iz rebar* (F, 178).¹⁴

2. Poput sljedbenka Zagrebačke filološke škole i F. Kurelac zbog postizanja razlikovnosti preporuča stare hrvatske oblike (*»glede starine i jedinstva Slovincskoga, nu također što je glavno glede bistrine jezika«* F, 158) za dativ, lokativ i instrumental množine. Time zapravo preporuča implicitnu normu čakavštine i kajkavštine, odnosno ishodišnog jezika naših narječja:

Dat: *sinom svojim* (F, 4)

Lok: *u knjigah* (F, 156)

Instr: *s doglavniki* (F, 142).

3. U Kurelčevim tekstovima nalazimo stari enklitički oblik osobnih zamjenica u dativu kakav je zadržan još u starijoj štokavštini, primjerice u bokokotorskom tipu:

otoci ni jadra puno su još zadržali starinskog jezika (F, 208), *te vi govor s takova jajeta truhne i paše* (F, 162), *čim vi je suđeno* (KbS, 4), *iza teška vi rastanka* (KbS, 3), *a za jezik čto da vi reku* (KbS, 10).

4. Stari kondicionalni oblik koji se još rabi u suvremenoj čakavštini vidljiv je u Kurelčevim primjerima:

ja bim hitio (F, 41), *mogao bim* (F, 181), *o kom bimo pomislili* (R, 152), *rekao biš* (KbS, 11).

5. Oblik za izražavanje budućeg vremena F. Kurelac tvori:

13 Z. Vince, nav. dj.

14 Primjeri su uzimani iz različitih izvora koji se navode kraticama: F (*Fluminensia*), KbS (*Kakvu je biti slovu*), M (*Mulj govora*), PS (*Pokorni i mnozi ni psalmi Davidovi*), R (*Recimo koju*), RP (*Runje i pahuljice*), S (*Stope Hristove*).

a) svršenim prezentom glagola *b i t i* i infinitivom nesvršenih glagola. Ta je pojava karakteristična za čakavštinu srednjeg i južnodalmatinskog areala:

buđu hvalit i blagoslovit (F, VI);

b) prezentom svršenog glagola:

Ako to učinite... nitko Vam ne reče, da ste pameti mlade (F, 22).

Ovo potonje zadržano je kao mogućnost u kajkavštini.

6. Alternacije starog oblika s morfemom /u/ s ostalim morfemima za 1. l. jedn. prezenta. Morfem /u/ češći je oblik u književnim jezicima srednjovjekovlja pa i renesanse, a u nekoliko petrefakata i danas je činjenica nekih zapadnoštokavskih govora:¹⁵

I mišlju da je sada (F, 210) / *I mišlim* (F, 159), *a što da vi reku* (KbS, 10);

Pravi tip arhaične morfologije javlja se u oblicima koji su u sinkroniji hrvatskog jezika generalno nestali, ali se još mogu potvrditi u nekom od slavenskih jezika.

1. Dual imenica, koji je uz nešto izuzetaka kao kategorija nestao iz hrvatskog jezika, zadržan je u slovenskom:

dvaju padežū (F, 210), *širokih rukavū* (F, 4), *dvaju prevodū* (PS, XIX), *dvaju rukopisū* (RP, XVIII).

2. Kategorija određenosti i neodređenosti pridjeva i striktno lučenje obaju oblika u deklinaciji. Neodređeni je lik grafijski markiran:

čistoga zrna (F, 5), *srdca hladnā* (F, 205), *mene prihvativšū i naučivšū* (R, 31), *Mulj govora nespretnā i nepodobnā* (M, 1).

3. Dosljedna uporaba participa kao deklinabilnih riječi u morfološkom i sintaktičkom smislu koji su u sinkroniji hrvatskoga jezika generalno nestali:

Ne znajući da živu (F, 25), *stid nas obuzimao gledajuće* (F, 30), *izgovorivšū reče mi to isto* (F, 210), *naše knjige pročitavšā, u hrvatska narječja zavirivšā* (F, 223), *nu pošad u svet... ja u velikom se čudu našad* (F, 203).

4. Dual u glagola:

Ako su ta dva naroda svadita te s prijateljstva na omrazu prejdeta (F, 184), *mrsko se gledasta* (RP, LIV), *oba rukopisa pišeta* (RP, XVIII), *u tom sta složna* (RP, L).

Na leksičkoj se razini arhaičnost također manifestira u oba oblika.

Neprava se arhaičnost odnosi na lekseme koji su nestali iz štokavštine ali ne i iz ostalih dijelova hrvatskoga jezika. Radi ilustracije izdvojit ćemo iz *Fluminensie* nekoliko leksema koji još i danas funkcioniraju u čakavštini: *jur* (13) - već; *hraniti* (I) - spremiti; *hvast* (161) - hvaljenje; *mirina* (35) - zidine, ruševine; *nuka* (151) - brašno; suvremenoj čakavštini i kajkavštini pripadaju ovi leksemi: *čuti* (9) - osjećati, *pozabiti* (19) - zaboraviti itd.

Iako je Kurelac i sam načelno ograničavao uporabu riječi kojima ne možemo posve razabrati značenje, ipak se leksikom rado približavao jeziku starijeg evolutivnog stanja. Takve je »Rěči vsakom nepoznate« dodao prijevodu *Stopa Hristovilt*. Čak je i među takvim riječima koje je sam Kurelac smatrao manje poznatima moguće pronaći one koje još uvijek funkcioniraju u dijelovima hrvatskoga jezika i to u čakavskim govorima: *hudoba* - diabolus, der Teufel; *laginja* - olakšanje; *šušnjast* - lisnat itd. u kajkavskim govorima: *čislo* -

15 Reliktini oblik očuvan kao dio frazema *reku* (= rečem, rekнем, kažem) nalazi se i u suvremenim čakavskim govorima. Potvrdu za postojanje takva frazema u grobničkoj čakavici dala mi je dr. Iva Lukežić.

brojanica, *glubinja* - dubina; *halavanja* - buka; *mudno* - detinens, aufhaltend; *perut* - krilo; *poganik* - spiritus impurus, der unreine Geist, *slovo* - riječ, *sprava* - stvar; ili pak istodobno u čakavskim i kajkavskim govorima: *čuti* - sentire, fühlen; *lačan* - gladan, *leh ilestor* - saltem, nur; *rabiti* - facere, thun, dienen; *šegav* - oprezan, lukav.

Tendencija vraćanja jezičnom ishodištu očituje se u mnoštvu pravih arhaizama: *čest* (F, I) - sreća; *čislo* (F, 202) - broj; *čreda* (F, 202) - red; *horugva* (F, 29) - zastava; *žazlo* (F, 159) - štap, *vitija* (F, 185) - govornik.

Purističke tendencije

U Kurelcčevim se književnojezičnim prilozima sukladno vremenu očitovale naglašena težnja za jezičnom čistoćom. Njegov se purizam iscrpljivao u odnosu prema izravno primljenim riječima stranog podrijetla kao i prema prevedenicama. U svojim purističkim raspravama Kurelac je težio uklanjanju jezičnih elemenata strane provenijencije. Da bi zadovoljio leksičke potrebe i popunio prazninu nastalu uklanjanjem nehrvatskih, odnosno neslavenskih riječi, Kurelac je tragao za vlastitim rješenjima. U prvome je redu rješenja pronalazio revitalizacijom i restauracijom starih, potvrđenih riječi iz bogate hrvatske kulturne i pisane tradicije ili preuzimanjem riječi i oblika iz neštokavskih, dakle čakavskih i kajkavskih govora. Da bi zadovoljio svekolike novonastale potrebe, Kurelac nije uvijek mogao naći rješenja u dijakroniji i sinkroniji hrvatskoga jezika. Rješenja je tada tražio u slavenskim jezicima, u prevođenju i, konačno, stvaranju novih riječi. Kurelac nije bio načelno protiv neologizama, ali je takva rješenja odlagao sve dok nije iscrpio sve ostale mogućnosti jer »nema stvari što većma od čitanja odbija i što većma jezik nagrđuje nego besjede nove kad su nespretni, t.j. kada niti im korēn onom odgovara čemu su namēnjene, niti su izvedene kako se hoće« (F, 214). »Gledajmo da nam tkanje narodnog jezika bude takovo da mu znalac nadivis« (F, 215).

Kurelac je prevodio čak i riječi klasičnog podrijetla koje su postale internacionalizmima (usp. *ocean* - veliko more). Ta se tendencija očituje u Dežmanovu rječniku u kojem Kurelac predlaže zamjenu za internacionalne medicinske termine (*diastole* - odmak, *systole* - primak), pa čak i za one općepoznate (*organizam-slog*, *dijagnoza-raspoznat* ili *boljoznanstvo*).

U svojoj raspravi *Vlaške rěči u jeziku našem* Kurelac je izdvojio oko 300 talijanskih riječi za koje traži zamjenu u hrvatskom jeziku. Kurelac je predložio dobre zamjene (usp. *capun-trnokop*, *štampati-utisnuti*, *tentati-napastovati*) ali je zamjenu tražio i za one koje su dobro integrirane u hrvatskom jeziku: *krizma* - pomazak, *balzam* - vonjava mast, *čaval* - klin, *čupati* - skubsti itd. U svojoj najvećoj purističkoj raspravi *Mulj govora nespretnā i nepodobnā nanešen na obale našega jezika ili o barbarizmih* Kurelac je posebnu pažnju posvetio preuzetim riječima stranog podrijetla i kalkovima. U popisu riječi koje drži »nespretnim i nepodobnim« postoji više slojeva. Prvi sloj čine tzv. barbarizmi za koje ni sam Kurelac nema drugog rješenja ili ih smatra nepotrebnim: *posada* (od češ. *posadka*), *prostorija*, *sredstvo* itd. Drugi sloj čine riječi za koje Kurelac predlaže rješenje, a ono može biti opravdano, ali i pretjerano pa čak i neprihvatljivo. Primjerice umjesto riječi *prosvēd*, *prosvēdovati* Kurelac predlaže sintagmu *stavljati otpor*, *protinbu* ili pojedinačne riječi *odbijati*, *odmećati*. Tako predložena rješenja ne zadovoljavaju jer je sintagma istovjetnog značenja s gledišta ekonomije izraza manje prihvatljiva od pojedinačne riječi, a predložena zamjena s pojedinačnom riječju nije semantički podudarna. Nepotrebnim se, čak pretjeranim zahtjevom mogu smatrati i sljedeći primjeri: *pučanstvo* zamijeniti s *puk*, *ljudstvo*, *čeljad*, *světina*. Kurelac predlaže i takve neprihvatljive zamjene kad je riječ o supstituentima različita značenja. Primjerice, ruska primljenica *strog* nije isto što i *oštar*, *osorljiv*, *žestok*, *surov*, *turd*, *ljut*, *okoran*, *nemio*. Potpuno zastranjivanje očituje Kurelac u zahtjevu za zamjenu inače funkcionalnih

prevedenica s autohtonim riječima ili sintagmama kojima se tako dodaje novo (metonimijsko) značenje. Umjesto *brzjav* Kurelac predlaže *žica*, a umjesto dobro tvorenog glagola *brzjaviti* sintagmu *izručiti po žici*. Predložena rješenja onemogućuju derivaciju, a ambigvitetna značenja stvaraju smetnje u komunikaciji (usp. *dostavljač žice!?*). Treći sloj čine riječi za koje Kurelac predlaže dobra književnojezična rješenja, npr. *laps - tamnica, zatvor; falinga - gréh, pogreška, opačina, stranput; predmněva - domisao, sumnja*. Takva rješenja zadovoljavaju i suvremenu standardološku praksu.

Stilističke značajke

Kurelac je u svojem djelu pokazao da ga ne zanimaju samo uskogramatička pitanja, nego i pitanja stila. Neki ga smatraju jednim od najboljih naših stilista XIX. stoljeća. O Kurelcu se stilu i njegovim zahtjevom za dobrim stilom može zaključiti na neposredan i na posredan način. Svoje je stavove o dobrom stilu opširnije i sustavnije izložio u govoru *Kakvu je biti slovu* ili kako ga je Kurelac zvao *O pisanom slovu* koji je 1862. održao kao nastupno predavanje pred bogoslovima u Đakovu. U njemu postavlja četiri zahtjeva dobra stila. U prvome, *Slovu je biti zrnato*, Kurelac se opredijelio za kratkoću i konciznost izričaja. Preporukom *Slovu je biti oslasnu i zamamljivu* Kurelac se zalaže za zanimljiv i sugestivan način izražavanja. U trećem zahtjevu, *Biti je slovu tvomu prilikom tvojom*, očituje svoje umjetničko gledanje na jezik i zalaže se ritmomelodijski sklad teksta. U četvrtom zahtjevu, *Biti je slovu napokon prilikom naroda tvoga*, govori o potrebi očuvanja samorodnosti narodnoga izražavanja.

Osim eksplicitnih Kurelcovih zahtjeva u pogledu stila, o njima se može zaključivati neizravno, iščitavanjem literarnih tekstova. Kratkoća oblika izrazito je svojstvo njegova jezika i stila. Kurelac uklanja sve one jezične elemente koje smatra redundantnima, a oslonac takvom shvaćanju pronalazi u činjeničnom stanju hrvatskih dijalekata ili u starijim jezičnim tipovima ili u slavenskim jezicima. Kurelac preferira:

1. kratki genitiv množine jer je činjenica starijeg jezičnog stanja i suvremenih sustava s konzervativnijom morfologijom imenica;
2. genitiv bez prijedloga *od*, potvrđen u tekstovima kanonskog razdoblja staroslavenskog jezika:

da koja vas moja bude žena (F, 145), *poišči nas tko Kembriđ na mapi* (F, 181);

3. oblike nesloženih glagola, npr. prezent za budućće vrijeme jer ga imaju mnogi slavenski jezici, a od južnoslavenskih kajkavski:

Ako to učinite (...) nitko vam ne reče, da ste pameti mlade (F, 22);

4. perfekt bez pomoćnog glagola, jer je poznat u slavenskim jezicima, osobito u ruskom:

Slab je to mudrac, koji ne zna, čega na svētu bilo (F, 22), *O Vladislavu Menčetiću nitko ne pomislio, što ja znam* (F, 187);

5. elidiranje samoglasnika:

- a) u infinitivu:

a mi niti znamo progovoriti niti zapěvat (F, 5);

- b) u imperativu (što je česta pojava u čakavštini, ali i u drugim sustavima):

recte (F, 21) *muke se ne plašte* (F, 7), *noste ga* (F, 16), *braćo, nu se opet dižite* (F, 115);

- c) u oblicima riječi (što je činjenica sjevernočakavskih govora):

vratila se j kući (F, 209).

Kurelcovi sljedbenici

Književnici i kulturni radnici Bude Budisavljević, Ivan Črnčić, Ivan Dežman, Ivan Fiamin, Lavoslav Vukelić i drugi Kurelcovi učenici bili su u mladim danima njegovi gorljivi pristaše. Neki su od njih u dodiru i pod utjecajem drukčijih jezičnih shvaćanja napustili književnojezičnu koncepciju svoga učitelja, a neki su mu ostali trajno vjerni.

Ivan Fiamin, jedan od prvih prevoditelja za puk, ostao je do kraja odan svome učitelju. Objavio je devet knjiga prijevoda s talijanskog, francuskog, njemačkog i latinskog jezika. Fiamin je njegovao sve značajke Kurelcova jezika i stila: arhaičnost, purizam i konciznost izražavanja.

Ivan Črnčić ostao je u pogledu jezika i odanosti prema starini također vjeran svome uzoru. Posebno se istakao kao poznavalac i istraživač glagoljice. Objavljenim je radovima iz povijesti i glagoljske paleografije ostvario vrijedne rezultate u hrvatskoj znanosti.

Ivan Dežman autor je prvoga tiskanoga hrvatskoga medicinskog rječnika *Rječnik lječničkoga nazivlja* (1868). Kurelac ga je upućivao u izradu rječnika, a i sam je u njemu sudjelovao u dijelu natuknica.

Iako je pod utjecajem drukčijih shvaćanja odstupio od načela Riječke filološke škole, i u radu se Bude Budisavljevića očitovao Kurelcov stil i purizam, što je mladi pjesnik i kasnije pripovjedač sam priznavao.

I u jeziku pjesama Lavoslava Vukelića očitovao se donekle Kurelcov utjecaj. Ovaj je prihvaćao svoga učitelja više s gledišta stila, nego s gledišta književnojezičnih postavki.

Književnojezična koncepcija Riječke filološke škole

Kurelcovi su učenici bili dakle više ili manje sljedbenici, negoli promicatelji njegovih književnojezičnih zamisli. Književnojezična koncepcija Riječke filološke škole zapravo je koncepcija Frana Kurelca.

Njegova su jezična i stilistička stajališta ideologizirana, prožeta »sveslavenskom misli«. Kurelac vidi potčinjenost malog hrvatskog naroda i njegov položaj zavisao o Beču i drži da će svijest o pripadnosti slavenskoj zajednici učvrstiti hrvatsku samobitnost. Vrijeme oblikovanja Kurelcovih ideoloških stavova ulazi u razdoblje buđenja ideja o slavenstvu. Na zajedničkoj slavenskoj osnovi Kurelac temelji i svoju književnojezičnu koncepciju. Jezik, stil i ideja čine mu neodvojivo jedinstvo. U svakom je jezičnom rješenju Kurelac pomirio jezične, stilističke i ideološke razloge. Tako primjerice Kurelac predlaže kratki genitiv množine iz sva tri razloga: to je oblik potvrđen u jeziku stare književnosti, imaju ga svi slavenski jezici pa tako i hrvatski, osim štokavskog, a stilističko je opravdanje za ovaj oblik njegova kratkoća. Kurelac je smatrao da je povratak u starinu potreban iz ideoloških i jezičnih razloga. Iako zbog jezičnog arhaiziranja predstavlja upućenost na dijakroniju, ideja sveslavenstva upućuje ga na sinkroniju. U njegovu jeziku interferiraju dijakronija i sinkronija. Uporabom zastarjelih i dijalekatskih riječi Kurelac je zapravo upućivao na slojevitost i integralnost tronarječnoga sustava hrvatskoga jezika. Polazeći od dijalektizama Kurelac je upućivao na njihovu vezu s nekom drugom riječi proširenom u cijelom hrvatskom jeziku. Razvidno je to iz mnogih primjera. Tako riječ *čuti* Kurelac ovako tumači: "U Primoraca ne znači isto što i u njemačkom hören (čuti, slušati, nap. M.T.) i wachen (bdjeti, nap. M.T.) nego i ono što znači empfinden (osjećati, nap. M.T.)". S tom riječi dovodi Kurelac u vezu riječ *čuvstvo*. Kurelac navodi leksičke nizove i stvara semantička polja te tumači značenje svakog pojedinog člana skupa. Pritom dolazi do izražaja činjenica da u leksičko gnijezdo ulaze horizontalno (teritorijalno/dijalektalno) ili vertikalno (povijesno) determinirane riječi s općepoznatim i općeporabnim riječima.

To je načelo potvrđeno u mnogim primjerima. Za ilustraciju neka posluži još nekoliko reduciranih primjera pripadnosti bilo dijalekatske ili zastarjele riječi istome leksičkom gnijezdu kojem pripadaju druge više ili manje općeporabne riječi: "Glagol *klasti*, kojega oni čto su dalje od morja, slabo poznaju ... znamenuje *staviti*, *metnuti*, *sprenuti*; ... ili po govoru odmorskih ljudi: *postava* ... Od toga glagola proiteklo: *kladiti se* (*obkladiti se*) ... *kladanj* i *skladnja* ... *pokladnica* ... *preklad* ... *obklad* ... *prikladan*" (F, 213). U isti su skup ušle još i ove riječi *priklad*, *poklade*, *skladnost*, *skladan*, *skladati*, *skladanje* itd. Svrstavanjem u leksička gnijezda Kurelac je htio pokazati da se određena riječ koja funkcionira u nekom dijalektu, u ovom slučaju u čakavskom, korijenom i značenjem pridružuje ostalim riječima nekoga leksičkog niza čiji dijelovi pripadaju cijelome hrvatskom jeziku. I uporabom zastarjelih riječi Kurelac je upućivao na vertikalnu povezanost. Ako je riječ *čest* u značenju *sreća* već u njegovo vrijeme bila zastarjela,¹⁶ vjerojatno nije pridjev *čestit* (u značenju *sretan*), ali svakako nije glagol *čestitati*. O pravoj bi se arhaizaciji u Kurelca moglo govoriti samo ako se ima u vidu štokavski razvoj, ali ne i hrvatski jezik u cjelini.

Jezikoslovni su i ideološki razlozi upućivali Kurelca na purizam. Težnja za jezičnom čistoćom javlja se u to vrijeme i u predstavnika drugih filoloških škola u Hrvata¹⁷ ali i u predstavnika drugih srednjoeuropskih naroda. Kurelac je predstavnik maloga, kulturno potiskivanog naroda, a takvi narodi čuvaju jezik kao bitnu odrednicu nacionalnog identiteta jer "po jeziku narodi vekuju i gospoduju kako im ga otmiš - sluguju". Sve filološke škole u Hrvatskoj u 19. stoljeću karakterizira u većoj ili manjoj mjeri svjesna i dosljedna skrb za jezičnu čistoću. Ta je skrb bila prisutna i u ranijoj prošlosti, a ostala je imanentna i dalje.

Književnojezični model

Naspram Vukova književnojezičnog koncepta temeljena na jednome živom organskom idiomu, Kurelac je zagovarao artifičijelni književnojezični tip, čiju vertikalu čini naslijeđe: književna baština pohranjena u svijesti kao nacionalna prošlost, kao beskrajno vrijedan zalag kojeg se Hrvati ne smiju odreći, a koji je očuvan u književnojezičnim tipovima: crkvenoslavenskom hrvatske redakcije, čakavskom književnom jeziku renesanse, kajkavskom književnom jeziku. Književnojezičnu horizontalu čine živi organski govori: najrašireniji štokavski sloj, ali i čakavski i kajkavski.

Kurelac je prema tome zagovarao načelo jezičnog pluralizma u književnom jeziku i bio mu je dosljedan. Tako se vjernost i dosljednost pluralističkom modelu tumačila kao Kurelčeva isključivost, a ne isključivost onih koji su zagovarali književni jezik istovjetan samo jednom organskom govoru.

U rješavanju pojedinačnih pitanja Fran Kurelac je zanesenjački zastranjivao i zalazio u krajnost pa su mu mnoga pojedinačna rješenja nedosljedna i neprihvatljiva. Oslobođena od ekstremnih i neprihvatljivih pojedinačnih rješenja, bit je predloženog obrasca mogla odgovarati potrebama hrvatskoga književnog jezika jer vodi računa o stvarnom jezičnom stanju i stvarnoj jezičnoj raznovrsnosti u Hrvatskoj. Takav odnos prema književnom jeziku nije Kurelčeva potpuna novina.¹⁸ Jednom stvorena ideja o višejezičnom ustrojstvu

16 Kurelac je riječ *čest* uvrstio u popis *Rěči usakom nepoznate* s latinskim i njemačkim tumačenjem koji je priložio prijevodu *Stopa Hristovih*.

17 Pogledi na jezičnu čistoću bili su mu slični kao i oni Bogoslava Šuleka, ali su im putovi prema istome cilju bili različiti: Šulek odobrava stvaranje neologizama, a Kurelac posize u staru književnu baštinu.

18 U povijesti hrvatskoga književnog jezika sličnih je zamisli bilo i ranije. Kajkavski pisci katoličke obnove polaze pri izgradnji književnog jezika od istog načela kojeg su imali i prote-

književnoga jezika nikad nije potpuno nestala iz hrvatske standardološke svijesti. Ta je svijest bila osobito jaka u Frana Kurelca. Riječka filološka škola osim Kurelca nije imala školovanih filologa naspram Zagrebačke s precizno artikuliranim programom. Iako je Kurelčev globalni plan bio konzistentan, on nije mogao izdržati konkurenciju i ostaviti dubljih tragova. Kurelčeve su zasluge više posredne. Kako to i A. Veber priznaje, Kurelac je oponirajući ostrim napomenama prisiljavao predstavnike Zagrebačke škole da preispituju svoj program. No temeljne Kurelčeve odrednice književnog jezika nisu potpuni anakronizam jer su i danas imanentne hrvatskoj standardologiji. To je načelo povijesne okomice i tradicije te načelo artifičijelnosti koje se očituje u nadteritorijalnom i naddijalektalnom karakteru književnog jezika.

LITERATURA

- M. Breyer: *Tragom života i rada Frana Kurelca, hrvatskoga preporoditelja i književnika* (1811-1874), Zagreb, 1939.
- V. Jagić: *Quomodo scribamus nos*, Narodne novine, br. 37-39, Zagreb, 1859.
- V. Jagić: *Recimo koju*, Narodne novine, br. 216-222, Zagreb, 1860.
- M. Moguš: *Povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika*, u: *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1991.
- M. Turk: *Književnojezična koncepcija Riječke filološke škole*, Croatica, Zagreb, 1993.
- M. Turk: *Književnojezični nazori u Kurelčevoj knjizi "Fluminensia"*, Fluminensia, 2/1-2, Rijeka, 1990.
- A. Veber: *Brus jezika*, Pozor, br. 219-221, Zagreb, 1862.
- A. Veber: *Obrana nekoliko tobožnjih barbarizama*, Djela A. Vebera, sv. III.
- A. Veber: *Viekopis Frana Kurelca*, Rad JAZU, knj. XXIX.
- Z. Vince: *Filološke škole XIX stoljeća u razvoju hrvatskog književnog jezika*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, knj. 10, Zagreb, 1988.
- Z. Vince: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1990.
- Z. Vince: *Riječka filološka škola*, Riječka revija, 1, Rijeka, 1968.
- Z. Vince: *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*, Rasprave Instituta za jezik, I, Zagreb, 1969.
- B. Vodnik: *Iz ostavštine F. Kurelca*, Građa, knj. VIII.
- J. Vončina: *Jezična baština*, Split, 1988.

stanti, tj. od hibridnoga jezičnog tipa. U 17. stoljeću sudionici Ozaljskog kruga upotrebljavaju književnojezičnu koine na trodijalekatnoj osnovi. Vidi o tome više u J. Vončina: *Jezična baština*, Split, 1988; str. 187-248.

ZUSAMMENFASSUNG

Marija Turk

FRAN KURELAC UND PHILOLOGISCHE SCHULE VON
RIJEKA

Mit der Darstellung der philologischen Wirkung von Fran Kurelac, den Begründer, Anführer und Anhänger einer philologischen Richtung in Rijeka im 19. Jahrhundert wird gleichzeitig die schriftsprachliche Auffassung dieser Richtung ausgelegt, definiert und revalorisiert. Sein Grundgedanke in schriftsprachlichem Konzept wird auf mundartlicher Verschiedenheit des Kroatischen, so wie auf der Tradition gegründet. Werden einzelne, mit damaliger Ideologie übereinstimmende, aber nicht annehmbare Konzeptteile abstrahiert, bleibt das Wesen seiner deutlichen aber auch inbegriffenen Konzeption annehmbar auch in zeitgemäßer Auffassung kroatischer Standardsprache.

Ivo Pranjković
KURELAC I VEBER

dr. Ivo Pranjković, Filozofski fakultet u Zagrebu

izvorni znanstveni članak UDK 808.62(091): 929 KURELAC, F. + 929 VEBER TKALČEVIĆ, A.

U prilogu je riječ o sličnostima i razlikama između jezikoslovnih stavova, posebice stavova o standardnom jeziku, dvojice vrlo značajnih lingvista hrvatskoga 19. stoljeća: Frana Kurelca (1811-1874) i Adolfa Vebera Tkalčevića (1825-1889).

U cjelokupnoj povijesti hrvatske filologije teško je naći dvije značajne osobe koje bi međusobno bile toliko slične, a opet toliko različite kao što su bili Fran Kurelac (1811-1874) i Adolfo Veber Tkalčević (1825-1889).

Prije svega, živjeli su u istom vremenu (Veber je samo 14 godina mlađi), a to znači u istim povijesnim, političkim, kulturnim, znanstvenim i drugim okolnostima. Živjeli su i podjednako dugo: Kurelac 63, a Veber 64 godine.

I Kurelac i Veber bili su vatrene naravi, a osobito su bili vatreni domoljubi. O Kurelcu sam Veber, njegov žestoki protivnik, ali istodobno i prijatelj izjavljuje: "Primorje, Istra i Kvarnerski otoci što su u narodno kolo dovedeni, to je Kurelčeva zasluga [...] (Veber, Djela V: 16-17),¹ a Veber je bio optužen kao vođa revolucionarne ilirske i protunjemačke stranke na zagrebačkoj gimnaziji te kao kvaritelj mladeži trebao s te gimnazije biti premešten (Pranjković 1993: 14-15).

I jedan i drugi bavili su se intenzivno jezikoslovljem i to ponajviše aktualnim problemima vezanim za konačno uobličavanje hrvatskoga književnog i nacionalnog jezika. Poseban pečat njihovoj djelatnosti na tom području daje činjenica da je razdoblje njihove najzrelije jezikoslovne aktivnosti ujedno i razdoblje najburnijih previranja u povijesti standardizacije hrvatskoga jezika.

I jedan i drugi bili su vrsni znalci brojnih jezika: latinskoga, grčkoga, ponešto i sanskrt, francuskoga, talijanskoga, njemačkoga, mađarskoga te više-manje svih slavenskih jezika.

I Kurelac i Veber bili su magične osobe, rođeni vođe. Stoga nije slučajno da je prvi bio predvodnik riječke, a drugi zagrebačke filološke škole te da su obojica imali brojne učenike, suradnike i simpatizere, Kurelac Ivana Fiamina, Ivana Črnčića, Ivana Dežmana, Budu Budisavljevića, Lavoslava Vukelića, djelomice i Vinka Pacela, Franju Račkoga,

¹ O žestokom domoljublju Kurelčevu svjedoče i ove njegove riječi: "Za domovinu bud ona i nezahvalnom tebi se ukazala te ni korice kruha ti ne dala, nikad dosta učinio, nikad preveć pretrpio nisi" (Breyer 1939: 9).

Tadiju Smičiklasa i Franju Markovića, a Veber Antuna i Ivana Mažuranića, Bogoslava Šuleka, Dimitriju Demetra, Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Petra Preradovića itd.

I jedan i drugi bili su vrlo tvrdoglavi. Uporno su branili svoja stajališta i onda kada su ona bila postala posve anakronična. Zato se dogodilo da su obojica ostali usamljeni. Tako Kurelac piše u pismu svome najdražem učeniku Budi Budisavljeviću (koji ga je među posljednjima napustio): "Nisam dakle nijednoga Riečanina na svoju ruku dobio. Za koje ljeto bude mi možebit i nad tobom jadikovat, i onda mi bude žao, što sam ikad živio" (Veber, Djela V: 19-20), a Veber se još 1885. godine bori, u govoru na glavnoj skupštini Matice hrvatske, za jezično jedinstvo sa Slovencima (usp. Marković 1892: 335) i izjavljuje (godinu dana prije toga u svom posljednjem programatskom spisu *Brus jezika ili zagrebačka škola*) da mu je drago što nikad nije pisao po Daničičevoj školi jer je "osvjeđen, da po njoj gubi jezik mnogo od svoje prvobitne naravi i vrsnoće, da biva nejasniji i čestom porabom jednako glasećih padežah manje blagoglasan" (Veber, Djela III: 462; Pranjković 1993: 33).

Kurelac i Veber slični su i po tome što se obojica bave i književnim radom. Kurelac je pisao i prigodne pjesme i putopisnu prozu (usp. npr. predgovor knjizi *Jačke* pod naslovom *Iz mogega života i putovanja po ugrskih Hrvatih*; Kurelac 1871: IX-LIV), a i jezikoslovne su mu rasprave u velikom stupnju literarizirane,² dok je Veber bio jedan od najboljih i najplodnijih putopisaca 19. stoljeća, vrstan pripovjedač, a u mladim danima i pjesnik.³

I Kurelac i Veber bili su vrlo marljivi i plodni prevoditelji. Kurelac je preveo *Govore iz Rimskih pisac* (1849), Platonova *Fedona*, *Disticha moralia Catonis* (te dva prijevoda nije dovršio), Tacitov *Život Julia Agrikole*, *Stope Hristove (de imitatione Christi)* Tome Hammerkeny, a u rukopisu mu je ostao prijevod *Pripoviesti iz Sv. Pisma staroga i novoga zakona* L.

2 Ivo npr. jednog ulomka iz rasprave *Vlaške reči u jeziku našem* (Rad JAZU, knj. XX, 1872):

"[...] Nije jezik sam po sebi, ni slatko mu zvonice ni tanahni poskok, ni lakost ni glatkost, ni milje ni obilje, što ga je po Dalmaciji tako raskorijenilo i rasadilo i krila mu na sve strane razapelo, nego su, ter na vele, pomogli toli sjajno mletačko gospodstvo, koje je umjelo mamiti i vuhlit, vladat, gospodovat, brodit i trgovat, platiti i nagraditi. Naša tadanja sirovost prava sreća za nas, jer da su ljudi prijatljiva srca, kako smo tada bili, mogli iz vrela zasknut one zdrave vodice pjesnikova i gatalac vlaških: Petrarke i Boccaccia, Tassa i Ariosta: jezik nam izdahnu niti kad uskrсну. Sreća, da su gdje koji samo po čašicu te vode zajeli i k ustima primakli, da ohranimo plemenitu žedu, dok i k nam ne domakne vila vrelarica, koja vrela da razgvozdi, da voda provre i procuri." (cit. prema Kurelac 1916: 60).

3 Kurelac je pisao uglavnom slabo uspjele prigodnice u desetercima ("vrste bez sroke i na sroke kakvom prilikom komu namjenjene"), npr.

Ja sam bane siromah pustinjač
Rodio se izpod Velebita
Utekao stadi i oružju
Te na knjigu Slovinsku se dao.
Sladka mi je Slovinkinja bila
Srdce mi je daleko zanesla
Te o rodu prorica Slovinskom.
(Kurelac 1862: 98).

a Veber mladenačku ljubavno-domoljubnu liriku iz vremena kada je bio zaljubljen, npr.

Naške vile pjevačice
Svedj hrvatskim glasom sbore
Želeć, da jim ustničice
Glas andjelah nadžubore.
(Veber, Djela I: 44).

Bande, dok je Veber objavio čak 129 što većih što manjih prijevoda, među kojima i takva djela kao što su *Pan Podstolski* I. Krasickog, *Konrad Wallenrod* A. Mickiewicza, izbor iz Ciceronovih spisa i govora, *Knjiga o Catilininoj uroti i Jughurtinu ratu* G. S. Crispa, *Carigrad* (u dva sveska) E. de Amicisa itd.

Osim svega spomenutoga i Kurelac i Veber bave se estetskom problematikom i pitanjima stila (usp. Posavac 1968. i 1970), obojica su izrazito skloni purističkim zahvatima, posebice onima koji se odnose na germanizme, obojica su se uspješno bavili govorništvom, i teorijski i praktično, obojica su, čini se, bili i prilično rafinirani ljubitelji ljepšega spola (unatoč tome što jedan od njih, tj. Veber, bio svećenik⁴) itd. itd.

Međutim, i razlike su između Kurelca i Vebera brojne i duboke. Prva i najdublja svakako je razlika u njihovim karakterima. Naime, iako su obojica bili vatrene naravi, Kurelac je bio neusporedivo eksplozivniji i u svojoj eksplozivnosti dosljedniji, a Veber, zahvaljujući bez sumnje i svome svećeništvu, puno racionalniji, taktičniji i odmjeraniji. Njegova "priješka" narav dolazi do izražaja uglavnom u mladim danima, kada se između ostaloga zalaze za reforme u Crkvi i izjašnjava protiv celibata te kad se na zagrebačkoj gimnaziji žestoko odupire germanizaciji. Međutim, što je vrijeme više odmicalo, on postaje sve odmjeraniji, a potkraj života, kad postaje i kanonik, čak i konzervativan (tad se npr. izjašnjava protiv osnivanja svjetovne ženske preparandije, usp. Pranjković 1993: 16). Kurelac je nasuprot tome cijeloga života ostao beskompromisan, izuzetno tvrdoglav i nepospustljiv. Zbog toga ne završava redovito školovanje, stalno mijenja mjesto boravka (Bruvno, Graz, Oštarije kod Ogulina, Beč, Pešta, Krumlov, Prag, Venecija, Rijeka, Severin, Đakovo, Zagreb), olako gubi radna mjesta pa često živi od pomoći prijatelja i mecena,⁵ posebice od pomoći biskupa Strossmayera.

Iz tih dubokih karakternih razlika dobrim dijelom proizlaze i razlike u gledanjima na književni jezik, procese njegove standardizacije i, posebno, na puristička nastojanja. Te su razlike najbolje došle do izražaja u njihovim međusobnim polemikama, a njih je, pod motom *Bolji rat nego mir - ako treba*, započeo Kurelac člankom *Kako da sklanjamo imena ili greške Hrvatskih pisac glede sklonovanja osobito drugoga padeža množine* (1852). Tu se on energično protivio nastavku *-ah* u genitivu množine i zagovara multi nastavak (npr. *topov*,

4 Da je doista bilo tako, pokazuju podaci prema kojima je Kurelac izgubio službu u češkom Krumlovu, gdje se bio zaposlio kao popisivač knjiga u kneževskoj knjižnici, između ostalog i zbog pritužbi "kneževih časnika, da odviše smjelo zavirkuje u njihove gospodje" (Veber, Djela V: 10), a Veber, osim vlastitog priznanja da se u mladosti žestoko zaljubio, piše, već kao šezdesetogodišnjak, u putopisu *Put u Carigrad* kako mu se na lađi prema Beogradu svidjela jedna lijepa i elegantno odjevena Šapčanka: "Tremda je hotjela dremati, svaki bi čas ispod oka zirnula na mene, koji po njoj oči parim. Što ona stidnije, to ja slobodnije" (Djela IX: 38; Pranjković 1993: 67).

5 U Krumlovu gubi mjesto popisivača knjiga zbog osornosti prema knezu i, kao što je već bilo rečeno, zbog pretjerana zavirkivanja u gospođe kneževih časnika, na Rijeci je, nakon što je naredbom Njegova Veličanstva hrvatska riječka gimnazija pretvorena u njemačko-talijansku reagirao vrlo oštro govorom izravno uperenim protiv te naredbe pod naslovom *O preporodu knjige Slovinske na jugu* (uz malo više razbora, "a da se i nije odrekao samosvijesti, mogao bi bio Kurelac duže spašavati onaj narod od tudjinstva"; Veber 1889: 27). Nakon toga gubi mjesto predavača u đakovačkom sjemeništu jer često izostaje s nastave, putuje po Slavoniji, ne posti zajedno s ostalima, nego se hrani u gostinici i sl., a uskoro zatim gubi i mjesto "nazučitelja" francuskoga jezika na zagrebačkoj gimnaziji "zbog osornoga i strastvenoga političkoga ponašanja" (Veber 1889: 37), zbog toga naime što je u jednoj zagrebačkoj kavani zviždao Levinu Rauchu dok se pored te kavane vozio u Banske dvore.

granic, jutar) te tvrdi da je inače "pisarija" "južnih Slovinac" loša, da u njoj sve "biva bez ičijega suda, rešeta, ukora, poprave, dogovora i naputka", da je "bez zakona i pravila" pa smo stoga na putu "jezik velike krasote pretvoriti u jezik velike grdobe" (Kurelac 1862: 155). Zagovornici "tamnoga veličanstva" -*aha* tvrde kako se ono "podupire o tvrde stene Crnogorske", ali "ja vam velju", kaže Kurelac, "da je Crna Gora slavniija junačtvom nego gramatikom" (nav. dj. 160). Osim toga, u Crnogoraca "silna su pluća te nije čuda, ako mu tanahni oddasi govor izpropuhljuju, kao tihi vjetroc listje u gori; dočim se vi oko toga *ah* mučite kao da kakov meħ nadimljete" (nav. dj. 163). Još je oštiri Kurelac u knjizi *Recimo koju* (1860). Tamo Gaja proglašava diktatorom, a njegove pristase čak i laži-Hrvatima. "Mislio sam i mišlju", veli Kurelac, "da je velika muka a mala slava, osalske ljude u što uputit, ili ih predobit, i osobito kad su ne samo osalske glave nego i čudi osalske" (Kurelac 1860: 128), a što se njega tiče ne može "odoljeti vlanjaju duše do dna izmučene i razcvieljene nad smrdećom i crvljivom ranom sramotnoga *ahvoanja* našega" (nav. dj. 120).

Na sve to Veber je uzvratio jednim od najodmjerjenijih i najpoznatijih svojih tekstova pod naslovom *Brus jezika* (Pozor, br. 219-221, 1862; Djela III, 1877: 319-337). U njemu iznosi mišljenje da književni jezik ne smije biti pretjerano arhaičan jer služi za suvremene potrebe, a jezik kakav zagovara Kurelac prije je staroslavenski nego hrvatski (ilirski). Među posve zastarjele elemente njegova jezika ide i genitiv množine na nulti morfem, a genitiv s nastavkom -*ah* osobina je novijega jezika. Još se oštiri Veber protiv Kurelcjevu prezentu na -*u* (*čitaju* umjesto *čitam*), koji Kurelac pravda starinom i činjenicom što ga imaju drugi slavenski jezici. Zar nam je cilj nekakav sveslavenski jezik - pita se Veber. Posve je zastarjela i Kurelcjeva tvorba futura. On naime zabacuje "skrozimice živući u štokavacah futur na *ću*" pa mjesto "*napisat ću i pisat ću* veli: *napišem, budem pisao*" (Veber 1887: 323). Veber nadalje, iako se i sam zalagao za očuvanje i sklanjanje participa i gerunda, pa i pretjerivao u tome razlikujući ih po broju (npr. *pišuć i pisav* jedn., *pišući i pisavši* mn.), prigovara Kurelcu što ima velik broj takvih oblika, što ih razlikuje po spolu (*slušajući* prema *slušajuće*) te što je previše sklon očuvanju davno izumrlih apsolutnih konstrukcija, kao što je npr. dativ apsolutni: *Profesorom toga se žamora plušećim i po prilici od podanoga dopusta odstupećim* (nav. dj. 334-335).⁶

Brus jezika, kojim je zagrebačka škola izvojevala definitivnu pobjedu nad riječkom, završava Veber ipak pomirljivo: "Napokon izrazujem živu želju, da bi se Kurelac, kojemu je Bog dao toliko umne sile, da si je pribavio tako temeljita filologijskoga znanja, ostavio prevršene težnje za osobitošću, ter se vratio onoj, našem uhu mnogo pravilnijoj slovnici i slogu, kojemu smo se god. 1848. svi divili; a vjerovao braći svojoj, koja mu iskreno kažu, da mu slog sve to tudji, ukočeniji i neugodniji biva, što je na veliku štetu knjizi našoj" (nav. dj. 337).

6 Osim spomenutih osobina Kurelcjeva jezika treba još spomenuti: genitiv i lokativ plurala pridjeva, a i imenica većinom na -*ieh* (npr. *živieli, na mladieli, po otocieli*), starinski dual (npr. *širokih rukavā, dvaju rukopisū; te me uvedosta u kuću*), adjektiviziranje imena gradova (npr. *grad Riečki, grad Bečki* i sl.), kondicional sa starinskim oblicima *bim, bimo, bite* (npr. *rekao bim, pomislili bimo*), ispuštanje pomoćnih oblika glagola *bili* u perfektu (npr. *junošam, kojim na Rieci ja učiteljem bio*), neobičan red riječi, posebice zanaglasnica (npr. *ni za porēklo njihovo znalo se ne bi, kad bi knjige o tom ne pisale*) te mnoštvo zastarjelih i suvremeniciima posve nerazumljivih riječi (npr. *blizna, čalovanje, hovati, izviet, knjigočija, kramola, kuplja, osuga, otrok, paštro, razruh, smugal, hvati, upros, vjestovit, vitija, žizan* itd.).

I drugu polemiku između Kurelca i Vebera započeo je Kurelac, i to napisom *Mulj govora nespretna i nepotrebna* (Kurelac 1873). U njemu se Kurelac žestoko obrušava na "bėsne neologiste", ponajprije na Bogoslava Šuleka iako ga ne spominje, zato što uvode u književni jezik novije riječi ili čak i riječi koje sami kuju. Takvim novotvorenicama i književnom jeziku nepotrebnim riječima proglašava Kurelac i ove: *brzjav(it)i, crnina, čin, djelokrug, drmati, nadoći, naobraziti, natražnjak, obćilo, odputovati, parobrod, podatci, posada, pretjerati, prenapeti, prostorija, sredstvo, žrtva (žrtvovati), svrha i učiona*.⁷

Na taj napis reagirao je Veber člankom *Obrana nekoliko tobožnjih barbarizamah* (Djela III: 338-359), koji je zanimljiv ne samo zato što Veber u njemu manje ili više utemeljeno brani spomenute riječi nego i zato što iznosi neka opća načela koja se tiču standardizacije leksika. U skladu s njima Veber drži:

1. da prednost trebaju dobiti riječi iz "živućega" jezika i to štokavske, a među njima opet one koje su "svuda poznane" pred onima koje su samo "u pojedinih krajevih dolaze" (zato je bolje *zašto* nego *čemu, miliko* nego *varenika* i sl.); po tom načelu treba se uklanjati stranim riječima kad god imaju "hrvatskih zamjenikah" (zato je bolje *most, ručnik, mladoženja* nego *čuprija /sic!/, peškir, gjuvegija*), ali ne i onima koje su "porabom postale domaće" (Veberu je npr. "milije" *cukar i frižak* nego *šecer i svjež*).

2. Ako potrebne riječi ne bi našao u štokavštini, Veber bi tražio u čakavštini ("kano bližnjoj"), a onda u kajkavštini ("kano daljnjoj"), ali bi pronađenu riječ "prekrojio prama štokavštini" (zato je npr. bolje *shod* nego *doksat*).

3. Ako potrebne riječi nema ni u čakavštini ni u kajkavštini, Veber bi preuzro riječ ili izraz iz kojega slavenskoga jezika, ako nisu protivni "etimologiji i duhu hrvatskoga jezika". Tako se npr. ne bi bojao primiti češko *vlak* ili rusko *strog*, ali bi zabacio npr. češko *čast* (mjesto *čest*) ili rusko *otečestvo*.

4. I napokon, ako se ne bi "ni na jedan rečeni način mogao pomoći za shodnu rieč ili izraz", Veber bi se poslužio pravom da ih sam stvori. Uostalom, tako su postupali i postupaju i ostali pisci zagrebačke škole na koje "naš starina diže najveću viku".

Unatoč tome što se s Kurelcem posve razilazi u gledanju na standardizaciju leksika, a posebno u gledanju na barbarizme i neologizme, Veber svoj napis završava više nego pomirljivo nastojeći sačuvati prijateljstvo s Kurelcem do kojega mu je (prijateljstva) očito bilo stalo: "Ove moje opazke neka ga ne obustavljaju, koliko starcu snage dostaje, da nastavi svoju dičnu radnju, da nam čupa iz jezika korov, kako je jur mnogu otrovnu biljku iz njega posve izkorienio, a zahvalni će mu narod splesti vienac neumrle slave" (Veber 1887: 359).

Kad se djelatnost Kurelca i Vebera promotri danas, s distance od preko jednog stoljeća, moglo bi se najkraće reći da je Kurelac posljednji u nizu velikih hrvatskih jezičnih fantasta, a Veber, unatoč nekim pretjerivanjima i tvrdoglavosti, izraziti realist, jedan od najboljih proučavatelja standardnog jezika i jedan od najznačajnijih jezikoslovaca u hrvatskoj povijesti.

7 Umjesto *brzjav* Kurelac je predlagao *viesl žicom, javljač žicom*, umjesto *crnina korot*, umjesto *čin djelo (rabota, trud, muka, posao, stoor, tvor)*, umjesto *djelokrug područje*, umjesto *odputovati uputiti se*, umjesto *parobrod paroplov*, umjesto *podatci prilazi*, umjesto *sredstvo posreda* ili *posredak*, umjesto *žrtva i žrtvovati obiet i obietovati*.

Kurelac se pridružuje sanjarima, kakvima je hrvatska povijest inače obilovala, koji su mislili da se na temelju čakavskoga dijalekta, idioma na kojemu je napisano prvo veće umjetničko djelo u hrvatskoj književnosti te arhaičnoga leksika i elemenata staroslavenškoga jezika može izgraditi književni jezik koji bi bio zajednički svim južnim Slavenima, pa i svim Slavenima uopće. Takvi su bili hrvatski protestanti iz 16. stoljeća (Petar Pavao Vergerije, Stjepan Konzul Istranin, Antun Dalmatin i ostali), takvi su kasnije bili Šime Budinić (koji je izravno utjecao na Kurelca i koga je Kurelac nazvao prvim našim "vse-slovincem književnim") i Matej Alberti, takav je bio Juraj Krizanić, takvi su napokon po nekim gledanjima bili Pavao Ritter Vitezović i Kurelčev suvremenik Stjepan Ivičević, koji je kao i on preferirao *starenice*, a bio rezerviran prema *došlicama* (Vince 1968: 347-352).

Veber je, nasuprot Kurelcu, racionalist i realist. To pogotovo vrijedi za njegove stavove o književnom jeziku. Na mnogim stranicama njegovih Djela, objavljenih u devet svezaka i u samo dvadeset (20) primjeraka, nailazimo na stavove koji anticipiraju čak i učenje praških standardologa (o tzv. elastičnoj stabilnosti, o polifunkcionalnosti književnog jezika i sl.). Jasnoći njegovih stavova i uvjerljivosti njegova djelovanja na čelu zagrebačke filološke škole bitno je međutim pridonio i njegov iskreni prijatelj i žestoki oponent Fran Kurelac koji je svojim neobičnim zastranjenjima, prebujuom filološkom maštom i izrazito žestokim polemičkim tonovima Veberove stavove činio zapravo i nehotice poznatijima, uvjerljivijima i prihvatljivijima.

IZBOR IZ LITERATURE

- Breyer, Mirko: *Tragom života i rada Frana Kurelca hrvatskoga preporoditelja i književnika (1811-1874)*, Zagreb, 1939.
- Budisavljević, Bude: *Recimo koju o Franu Kurelcu. O 30. obljetnici smrti njegove*, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. IV, Zagreb, 1904: 1-68.
- Jagić, Vatroslav: *Fluminensia ili koječega na Rēci. Po Franu Kurelcu*, Pozor, br. 125, Zagreb, 1862.
- Jagić, Vatroslav: *Istorija slavjanskoj filologiji*, Sanktpeterburg, 1910.
- Jagić, Vatroslav: *Izabrani kraći spisi*, Zagreb, 1948.
- Jonke, Ljudevit: *Borbe oko književnog oblika imeničkoga genitiva množine u 19. stoljeću*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1957 (također i u: *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb, 1965: 59-80).
- Jonke, Ljudevit: *Veberove zasluge za naš književni jezik*, Rad JAZU, knj. 309, Zagreb, 1956: 33-80.
- Jonke, Ljudevit: *Zasluge, pobjede i porazi Adolfa Vebera Tkalčevića*, u: *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb, 1965: 107-124.
- Kurelac, Fran: *Fluminensia ili koječega na Rēci izgovorena, spjevana i nastovana po Franu Kurelcu starinom Ogulinacu a rodom iz Bruvna u Krbavi*, Zagreb, 1862.
- Kurelac, Fran: *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župani šoprunskoj, mošonjskoj i željeznoj na Ugrih*, Zagreb, 1871.
- Kurelac, Fran: *Mulj govora nespretna i nepodobna nanešen na obale našega jezika ili O barbarizmih*, Rad JAZU, knj. XXIV, Zagreb, 1873.
- Kurelac, Fran: *Recimo koju. Progovorio Frane Kurelac starinom Ogulinac a rodom iz Bruvna u Krbavi*, Karlovac, 1860.
- Kurelac, Fran: *Runje i pahuljice. Izbor iz Kurelčevih djela* (prir. dr. Branko Vodnik), Zagreb, 1916.
- Kurelac, Fran: *Vlaške rēci u jeziku našem*, Rad JAZU, knj. XX, Zagreb, 1872.

- Marković, Franjo: *Adolfo Veber Tkalčević*, Matica hrvatska od godine 1842. do godine 1892, Zagreb, 1892: 304-338.
- Nehajev, Milutin: *Pjesnici i jezikoslovci*, u: *Studije i članci II*, Djela Milutina Nehajeva, sv. 9, Zagreb, 1944: 179-184.
- Posavac, Zlatko: *Estetički pogledi Adolfa Vebera Tkalčevića*, Kolo, 8/3, Zagreb, 1970: 281-298.
- Posavac, Zlatko: *"Kakvu je biti slovu?" Filozofijsko-estetički nazori Frana Kurelca*, Kolo, br. 1-2, Zagreb, 1968.
- Pranjković, Ivo: *Adolfo Veber Tkalčević*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1993.
- Veber Tkalčević, Adolfo: *Brus jezika*, Pozor, br. 219-221, Zagreb, 1862 (Djela III, 1887: 319-337).
- Veber Tkalčević, Adolfo: *Obrana nekoliko tobožnjih barbarizama*, Djela III (1887): naprama 338-339.
- Veber Tkalčević, Adolfo: *Uztuk Kurelcu*, Djela V (1889): 73-79.
- Veber Tkalčević, Adolfo: *Vjekopis Franje Kurelca*, Djela V (1889): 4-72.
- Veber Tkalčević, Adolfo: *Životopis Adolfa Vebera*, Djela I (1885): 1-40.
- Vince, Zlatko: *Filološke škole XIX. stoljeća u razvoju hrvatskoga književnog jezika*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 10, Zagreb, 1968: 159-173.
- Vince, Zlatko: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, ²1990.
- Vince, Zlatko: *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*, Rasprave Instituta za jezik, knj. I, Zagreb, 1968: 221-369.

SUMMARY

Ivo Pranjković:

KURELAC AND VEBER

The article deals with the similarities and differences between linguistic attitudes, especially attitudes towards the issue of the standard languages, of two important Croatian 19th century linguists: Fran Kurelac (1811-1874) and Adolfo Veber Tkalčević (1825-1889).

Petar Strčić

RIJEKA U KURELČEVO DOBA

(S izborom literature)

dr. Petar Strčić, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb

pregledni članak

UDK 949.75 "18" RIJEKA

Rijeka je u Kurelčevo doba (1811.-1874.) gradić na desnoj obali Rječine, dio Banske Hrvatske. Ubrzano se oporavlja od dugih napoleonskih ratova, a tanki ali snažni amacionalni vladajući sloj uglavnom se opredjeljuje za udaljenu Budimpeštu, od koje očekuje očuvanje starih povlastica i nove gospodarske probitke. Nije uspio pokušaj 1848. da se tadašnja Rijeka čvršće upravo poveže s maticom zemljom. Neoapsolutizam s germanstvom 50-tih godina negativno utječe na hrvatske ambicije, pa njihovo ishodište ostaje samo Narodna čitaonica, utemeljena 1849., ali stalna podstrek daje stara gimnazija u kojoj se u početku 60-ih godina počinje s hrvatskim nastavnim jezikom te posebice Crkva. God. 1851. tadašnja Rijeka ima 12.588 žitelja (Hrvata 78,7 posto, Slovenaca 13,3 posto, Talijana 5,5 posto itd.). Lijeva strana Rječine nalazi se u okviru municipija Bakar, sastoji se od Trsata i manjih sela i zaselaka, a 1852. ima 2.420 stanovnika, i to Hrvata. Tadašnja Rijeka ima znatnu gospodarsko-prometnu vrijednost, pa je - u skladu sa starim planovima - god. 1868. Mađari dobivaju i zadržavaju do raspada Monarhije 1918. Pred kraj Kurelčeva života Mađari je počnu pretvarati u (samo svoj) najveći lučko-trgovački i pomorsko-industrijski emporij istočnoga, ugarskog dijela Monarhije. Riječanin I. Zajc plodno djeluje, ali uspon prema vrhu hrvatske muzičke umjetnosti potražio je u Zagrebu. Ističe se znanstvenim radom J. R. Lorenz iz Lütza na geološkom, hidrološkom i dr. području, ali ni on se duže ne zadržava.

Rijeka je u razdoblje života Frana Kurelca (1811.-1874.) ulazila na razvalinama dotadašnjih viđenja društva i svijeta općenito. Bio je to rezultat dugotrajnih ratova u Europi s kataklizmičkim potresima; izazvani su pobunom građanstva u Francuskoj potkraj XVIII. st. protiv prestarjelog feudalnog sustava, što se nastavilo i brojnim ratovima Napoleona Bonaparte. I Rijeka - tada samo gradić na desnoj strani Rječine - bila je posredno pogođena brojnim ratnim nedaćama i posljedicama, pa i neposredno - čak je bila i opsjeđana od neprijateljski nastrojenih Engleza. Smjenjivale su se vladavine Austrijanaca i Francuza, koje su stanovnicima nanijele veliku materijalnu štetu. Kraj dugih godina rata tadašnja je Rijeka dočekala (prema popisu iz 1815. godine) sa 7.576 stanovnika, a tri podopćine koje su joj pripadale - Plase, Kozala i Drenova - s 1.374 stanovnika. Na suprotnoj, istočnoj strani Rječine, tamošnje naselje Trsat imalo je 557, Vežica 304 i Draga 1.455 stanovnika; pet godina kasnije ovdje se spominje i Sušak s 229 stanovnika.

Tadašnja je Rijeka kraj ratova dočekala gotovo bez osnovnog proizvodnog sredstva - brodova, no vješti trgovci relativno brzo obnavljaju flotu, pa je 1830. god. na desnoj obali Rječine bio 181 jedrenjak duge i velike obalne plovidbe; tu ima i vlastitih brodogradilišta koja postaju poznata i u svjetskim razmjerima (npr. jedrenjaci izvrsne kvalitete prodavali su se čak i u Argentini). Obnova života je zaista ubrzana, pa se pomišlja - zbog nekvalitetnog obalnog prostora - na trajno proširenje riječkog posjeda na lijevu stranu Rječine.

Međutim, Rijeka to područje nije uspjela dobiti, a na njemu se počinje formirati Sušak kao nova cjelina uz lijevu stranu utoka Rječine u more. Stoga se pogledi riječkih privrednika od luke u samoj Rječini okreću prema otvorenom prostranstvu Riječkoga zaljeva, prema - doslovce - otimanju obale od mora pred samim gradom; sve se više konkretizira i stajalište da je moguće i isplativo tisućugodišnji tok i utok Rječine u Jadran skrenuti u, za ovo područje, korisnijem pravcu. Tako sve više raste i lučki promet, pa je do 1814. god. u riječku luku već stigao 1.971 brod, a desetak godina kasnije (1848.) ovdje je pristalo čak njih 5.653. Treba zabilježiti i to da je u riječku luku 1836. god. pristao i prvi brod na parni pogon, a od 1841. god. započinju i redovitije posjete takvih plovila, za koja se još uvijek ni ovdje ne vjeruje da će moći biti konkurentni vladajućim jedrenjacima.

Već je od ranije obnova privrede uočljiva i na drugome planu, ne samo u pogledu upotrebe parnoga stroja na moru; naime, 1821. god. osnovana je tvornica papira u samome kanjonu Rječine, između brda Sv. Katarina i Trsata; ali, značajnija je od same pojave te tvornice činjenica da se upravo u njoj od 1833. god. uohodao prvi parni stroj u jugoistočnoj Europi, što je snažno i vidljivo nagovijestilo burno razdoblje industrijske revolucije u hrvatskim zemljama s dalekosežnim posljedicama, pa tako i u Rijeci. Napušta se znamenita i stara tvornica šećera, s tad već prestarjelim i preskupim načinom proizvodnje, pa se zanimanje privrednika okreće prema podizanju tvorničke proizvodnje duhana, koja je produktivnija i nosi znatno veću materijalnu dobit. Na samoj Rječini otvoren je još jedan industrijski objekt, moderni mlin Žakalj, koji je imao kapacitet od čak 200.000 mjerova žita prerade na godinu. Pojava povećanog broja brodova, pa i onih koji stižu iz preoceanskih zemalja, zahtijeva i pojačanu zdravstvenu brigu; tako je god. 1833. otvoren još jedan, moderan lazaret, u relativno udaljenoj uvali Martišćica istočno od grada, čime su tadašnji Riječani pokazali koliko drže do svoga dobrog zdravlja, ali i do zdravlja stranaka s kojima su korespondirali. Naravno, povećani dohoci omogućuju ulaganja i u drugim oblastima, pa se tako među prvima uređuje cijeli kompleks zgrada namijenjen za općinsku administraciju.

Cijeli taj napredak, međutim, nije uže vezan za ostale hrvatske zemlje, pa čak ni za okolno područje tadašnjega grada Rijeke, već - sve više - uz veoma udaljenu Mađarsku. Naime, mađarski je kapital u 18. st. dosegao takvu razinu da je zahtijevao što brži izlaz iz zemlje i oplođivanje drugdje; usto, u skladu s kretanjima u zapadnoj Europi, i u Mađarskoj se sve više javljaju moderno uobličene nacionalne težnje ojačalog građanstva. A tu je bio i novi geopolitički položaj Mađarske - postala je gotovo zatvoreno područje stiješnjeno između središta Habsburške Monarhije - Austrije na sjeveru i zapadu, ruskoga carstva Romanovih na istoku, te osmanlijske Turske na jugu. A najkraći put u strani svijet otkriven je upravo preko Banske Hrvatske, koja je ionako bila dio ugarskih zemalja, i to upravo preko tadašnje Rijeke; ovaj grad na Rječini zaista je bio najkraći doticaj središta Panonije s očito prosperitetnim Zapadom. Poticaj za takva stremjenja na izvjestan je način dao i sam Beč, koji je svoj izlaz u svijet već otvorio u Trstu, također na Jadranu. Sve zainteresiraniji Mađari sada kreiraju politiku na dugi rok, pa tako i svoje prometne veze. Zbog toga je zaboravljen već sklopljeni ugovor o utemeljenju društva za gradnju prirodne željezničke veze unutar Hrvatske, između Vukovara, u plodnome slavonsko-srijemskom području, i tadašnje Rijeke na moru. Budimpešta je tražila takva rješenja koja će željeznicom Riječki zaljev povezati s unutrašnjošću, ali neposredno, samo s užom Ugarskom, tj. Mađarskom; time se zanemaruju vitalni hrvatski privredni tokovi.

Relativno brzi privredni oporavak tadašnje Rijeke nakon napoleonskih ratova utječe i na duhovno-kulturni uspon, iako je on u drugome planu, što je i do tada bilo uobičajeno u tome trgovačkom naselju. Ipak, god. 1813. zabilježena je prva pojava jednoga lista u

tadašnjoj Rijeci, točnije rečeno, novinskog nukleusa koji se, međutim, nije dalje razvio. Ali, na suprotnoj, trsatskoj strani Rječine u to je vrijeme realiziran veliki poduhvat. Naime, doseljenik s britanskog otočja i proslavljeni austrijski maršal Laval Nugent obnavlja ruševni trsatski kaštel i pretvara ga u svojevrsni prvi moderniji muzej u hrvatskim zemljama, za koji sustavno prikuplja umjetničko blago iz raznih zemalja Europe. Taj aristokrat europskog ugleda ujedno je i aristokrat duha, te s velikim znanjem prikuplja razne umjetnine, među kojima je bilo i rariteta u svjetskim razmjerama. Uskoro, od 1843. do 1845. god. u tadašnjoj Rijeci izlazi prvo pravo novinsko glasilo "Eco del Litorale ungarico". Iako kratkotrajnoga daha (1843.-1845.), već iz samog naziva više je nego uočljivo da obilježava ondašnja stremjenja i u samoj tadašnjoj Rijeci, a ukazuje i na njen "mađarski" put u skoroj budućnosti. Privredno ojačale građanske grupe benevolentno ulažu i u "daske koje život znače", naravno, koristeći i ovdje svoja tržišna iskustva, dakle, ne gubeći suviše novca; tako je nastalo kazalište Andrije Ludovika Adamića 1805. te Teatro civico 1845. godine. I u zdravstvu ima napretka - spomenuli smo otvaranje još jednog lazareta, a 1823. započinje s radom i treća riječka bolnica koja, štoviše, nosi primat u psihijatriji u cijeloj Hrvatskoj, što služi na osobitu čast njenim osnivačima.

Cijelo to kretanje povezano je, međutim, sa snažnim sukobljavanjima na relaciji (onodobne) Banske Hrvatske i Mađarske na raznim područjima života, posebice o pitanju: kome neposredno pripada tadašnja Rijeka? Naravno, nema sumnje da je tadašnja Rijeka bila dio Hrvatske, ali traži se način da se to i pravno ospori; tome su trebala služiti, u prvom redu, različita rješenja vladarice Marije Terezije u 18. stoljeću, koje hrvatska i mađarska strana tumače svaka u svoju korist. No, budući da je Budimpešta u svemu znatno nadmoćnija od Zagreba, a usto je i - po mišljenju u znatnom dijelu odnarođenoga plemićkog dijela vladajućih struktura u Bansknoj Hrvatskoj - jedina čvršća brana Metternichovu austrijsko-germanskom apsolutizmu, jasno je tko je gubitnik i u pogledu Rijeke. To je utoliko jasnije ukoliko se ima u vidu da metropola cijeloga istočnog dijela Habsburške Monarhije - Zemalja krune Sv. Stjepana ima presudnu gospodarsku i političku moć koju maleni Zagreb nema. Zagreb se, npr., tek tada počinje prihvaćati kao metropola Hrvatske, pa time i Hrvata općenito, a uime praktično nepostojeće ali formalno državno-pravno postojeće Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Stoga se već do 1822. god. stabilizira uprava i nad tadašnjom Rijekom - ona je opet pod mađarskom kontrolom, i to u okviru Kvarnerskoga primorja kao posebne jedinice pod nazivom Ugarsko primorje.

Dvadesetak godina (od 1813. do 1833.) i prekorječinsko područje pripadalo je tadašnjoj Rijeci, jer, kako rekosmo, i tadašnji vladajući riječki sloj i Mađari preko njega, ili, pak, neposredno sami, pomišljaju na širenje tadašnje Rijeke prirodnim putem - prema istoku. No, to taj put ipak nije prošlo - Trsat i pripadajuća mu sela i zaseoci: Vežica, Draga, Sušak itd. morali su biti vraćeni pod ingerenciju Bakra.

Vladajući riječki sloj u prvoj polovini XIX. st. u svojoj se biti ne razlikuje od prethodnika. U prvome redu njegov je interes novac; stoga je uglavnom trgovački i usmjeren. Malobrojan je i dalje, a svoju je veliku moć - stečenu u prethodnim radobljima - i dalje zadržao. Taj sloj i tadašnja Rijeka općenito nemaju svoje aristokracije, već samo nešto sitnih plemića. Gradske vladajuće strukture dolaze uglavnom iz srednjega staleža koji ima poslovnoga duha, rekli smo uglavnom trgovačkoga, ali nema volje za neke veće, rizičnije pothavte i teže napore. Taj upravljajući stalež sastoji se od svega desetak obitelji iz kojih se regrutiraju i patriciji, pravi vladari grada na zapadnoj obali Rječine. Njih ima 1848. god. samo 72, te čine Gradsko vijeće u koje drugi - u načelu - više nemaju pristupa, pa makar bili i bogatiji te ugledni na druge načine. Sudeći prema prezimenima, samo 14 patricija od njih 72 hrvatskoga su ili, pak, slavenskoga podrijetla općenito. Svi su oni

uglavnom i dalje anacionalnih opredjeljenja, dugo se ne odlučuju ni za hrvatsku ni za mađarsku opciju, pa stoga povremeno šalju svoje zastupnike i u Hrvatski i u Ugarski (zajednički) sabor, koristeći tako svoje posebno, autonomno pravo.

Razdoblje je to ilirskoga pokreta u okvirima hrvatskoga narodnog preporoda te snažnijih njihovih odjeka i u primorskoj obalnoj i otočnoj pojasi, a i vrijeme talijanskoga Risorgimenta. Ali, na tanki riječki anacionalni vladajući sloj ne djeluju snažna kulturna previranja, koja su najuže povezana s nacionalnim pitanjem bilo u rasparčanim hrvatskim zemljama između Habsburške i Osmanlijske Monarhije, bilo u talijanskim zemljama Apeninskoga poluotoka i drugdje. Njega ne zanima ni mađarski nacionalizam, koji snažno utječe na razvoj prilika u Bansknoj Hrvatskoj, nastojeći je politički i gospodarski sebi podčiniti te ukloniti ostatke njene državno-pravne samostalnosti. Treba imati na umu - i tadašnja Rijeka mora se kretati u zadanim okvirima Metternichova austrijsko-njemačkog apsolutizma, ali ni ta vladavina nema takvih praktičnih utjecaja kakvih je imala drugdje - fleksibilni su riječki trgovci i uz prepreke apsolutizma nalazili izlaze. Usto, primjer porasta austrijskog Trsta bio je tadašnjim vladajućim Riječanima stalno pred očima, ali su bili svjesni da Beču pokraj Trsta i Venecije na Jadranu ne treba još i tadašnja Rijeka; a budući da su Mađari stalno prisutni kao vodeća snaga, to se u riječkome vladajućem sloju sve izraženije javlja opredjeljenje za oslonac na Budimpeštu.

Postupno se stvara i razrađuje cijela strategija djelovanja, i to u skladu s općim i posebnim mađarskim htijenjima. S Budimpeštom iza sebe bogati Riječani postaju još sigurniji, jer imaju čvrstu financijsku i političku podršku neposredno u Mađarskoj, prešućući pritom i Bansku Hrvatsku i njene nacionalne i druge interese. S obzirom na to da se stremjenja poklapaju, tanki se riječki vladajući sloj i nije morao toliko obzirati na ono što se događalo s odjecima hrvatskoga narodnog preporoda. Doduše, i dalje mora računati s apsolutnom hrvatskom osnovicom grada i okolice, ali, tadašnji anacionalni sloj ne bi bio ono što je bio da nije bio trgovački sloj koji zna da se ne smije sasvim opredijeliti samo za jednu opciju, u ovom slučaju mađarsku; stoga veoma trgovački mudro priprema sebi još jedan izlaz, i to na daleki, strateški rok, što nije rijetkost ni u drugim tadašnjim središtima u Europi (npr. Gibraltar u Španjolskoj orijentirao se prema dalekoj Engleskoj, a Gdanjsk u Poljskoj prema dalekoj Njemačkoj, a sve u korist samo tankoga vladajućega gradskog sloja). Tako se i malobrojna riječka oligarhija kreće i prema prekojadranskoj susjedstvu, nastavljajući - na bazi isusovačke baštine - koristiti i talijanski jezik i kulturološka obilježja dalekoga talijanskog svijeta. Tome znatno pogoduje i uključivanje stoljetne riječke neprijateljice Mletačke republike u sastav Habsburške Monarhije, slobodniji protok roba i ljudi te lakše veze između dvaju jadranskih prostora nekada odvojenih državnom granicom (npr. otoci Krk, Cres i Lošinj u samome Riječkom zaljevu, dakle neposredno pred tadašnjom Rijekom, bili su dio venecijanske države sve do njezina raspada 1797. godine).

Vladajući riječki krug u tome razdoblju, u prvoj polovini XIX. stoljeća, nije dao više istaknutih ličnosti. Jedini njegov pripadnik koji se osobito isticao, i to kao snažna trgovačka, politička i kulturna ličnost, bio je Andrija Ludovik Adamić, koji je i bitnije utjecao na razvoj grada i okolice, pa i širega područja ostale Hrvatske. Adamić je znao mnogo vještije i snalažljivije od svojih kolega iskoristiti duge ratne godine, hrabro ulaziti u znatne rizike, poslušajući čak i na veoma udaljenim tržištima, kao što su npr. njemačke i sjevernoafričke zemlje; taj trgovački rizik, ali i znanje, Adamiću su donijeli veliku materijalnu dobit. No, taj privrednik bio je svjestan svoje nacionalne pripadnosti. On je znao da u njegovoj tadašnjoj Rijeci nema perspektive ako se ne osloni na užu i dalju okolicu, tj. na ostali dio Hrvatske, na prirodno nacionalno i gospodarsko zaleđe. Bio je u kontaktu s

vodećim hrvatskim preporodnim djelatnicima, pa se drži da su njihovi gospodarski pogledi na tadašnje stanje i na budućnost Hrvatske u znatnoj mjeri kreirani po Adamićevim sugestijama, u skladu s njegovim velikim iskustvom i s adekvatnim rezultatima. Doduše, Adamić je znatno širih vidika i u odnosu na svoj riječki vladajući milje i na tadašnje preporodno-političke građanske i plemićke krugove Banske Hrvatske; on veoma dobro zna i sve koristi: od održavanja starih i otvaranja novih putova u mediteranskome, pa i u preokooceanskom prostoru. No, njegovi riječki patricijsko-trgovački kolege nisu ga imale hrabrosti pratiti; njima je bilo dovoljno i ono što su zarađivali samo ovdje ili malo dalje, ili su bili zadovoljni onim ostacima koje im je mogao donijeti oslonac na Budimpeštu.

Ovdje treba upozoriti i na to da je i istočno, prekoračinsko područje dalo jednoga hrvatskoga narodnog preporoditelja, i to u Istri. To je Petar Studenac s Trsata, koji je cijeli radni vijek proveo plodno kao svećenik u Kanfanaru i dao živu i javnu (tiskanu) podršku predvodnicima preporoda u Bansknoj Hrvatskoj; u preporodnom je duhu djelovao i u Istri.

Došljaci koji su stizali u tadašnju Rijeku, i od tada su u načelu, poput onih ranijih, dolazili na kratak rok - da nešto zarade i, potom, obogaćeni odu na dalje brzo oplodivanje kapitala. Ako su i ostajali, onda su se prilagođavali općim, kampanilističkim prilikama. No, na posebnom mjestu treba upozoriti na liječnika Gian Battistu Cambierija, i ne samo zbog njegova medicinskoga znanja; naime, on je jedan od rijetkih došljaka koji su se zaista srodili s gradom što im je pružio gostoprimstvo i mogućnost da se iskažu. Iskreno prihvativši ovaj kraj kao zavičaj, taj plemeniti čovjek bitno je utjecao na otvaranje još jedne, nove bolnice. Stoviše, ono što nije bilo baš uobičajeno među pripadnicima riječkog vodećeg sloja - učinio je dr. G.B. Cambieri: toj je bolnici ostavio i cijeli svoj imetak nastojeći joj tako osigurati što dalju i sigurniju budućnost, na dobrobit svih Riječana i stanovnika okolice.

U međuvremenu je hrvatski narodni preporod s ilirskim pokretom imao velike odjeke u hrvatskim zemljama stvorivši tako mogućnost za integracijske procese u životu Hrvata te za stvaranje hrvatske nacije u modernom smislu te riječi. Istodobno je mađarska snaga od 1848. god. toliko narasla da je postala opasna čak i stoljetnoj vladavini Beča i samoj habsburškoj dinastiji. Povezavši svoja stremjenja s općim građanskim revolucionarnim pokretom u Europi, Budimpešta je te godine krenula u ofanzivu. Beč je na brzinu potražio oslonac u hrvatskoj strani, u Bansknoj Hrvatskoj, na čije je čelo kao bana doveo iskusnog krajiškog pukovnika Josipa Jelačića. Stoviše, Beč je dopustio banu Jelačiću da okupi više - inače međusobno upravno odvojenih - hrvatskih zemalja, pa tako i samu Rijeku. No, pokušaj matice okupljene oko Zagreba i grupe oko bana Jelačića da se revolucionarno-građanske i ratne 1848. god. s osloncem na bečki dvor, čak i s oružjem u rukama, riješi sjeverne, narasle mađarske opasnosti, nije uspio.

Rijeka je, doduše, vraćena u sastav matice domovine, ban je imenovan za riječkog guvernera, 1850. oblikovana je i Riječka županija, a ukinuta je upravna jedinica koja se zvala - kako rekosmo - Ugarsko primorje. Kapitalni povijesni akt - ukidanje kmetških odnosa i formalnopravni slom feudalnog sustava općenito, koji je imao presudno značenje u drugim krajevima Hrvatske i Monarhije općenito, u riječkom području, međutim, nije imao nekih bitnih posljedica; naime, ovdje već ranije nisu egzistirali kmetški odnosi koji su se podrazumijevali u klasičnom feudalizmu. Ipak, gotovo u predgrađu Rijeke, u Grobnišćini, došlo je do javnoga bunta protiv nosilaca feudalnih odnosa i preporoga rješavanja problema od strane vlasti bana Jelačića, pa su banski predstavnici iz tadašnje Rijeke grubom represijom slomili otpor Grobničana.

Kmetstvo nije vraćeno, ali se ni mađarska ekspanzivna snaga više nije dala zaustaviti, pa ni slamanjem otpora u samoj Mađarskoj. Tako i razdoblje kontrarevolucije 1849. i tzv. Bachova apsolutizma u petome desetljeću nisu bitnije mogli promijeniti smjernice koje su u dalekoj Panoniji čvrsto zacrtane ranije; za Budimpeštu je taj austrijsko-njemački neoapsolutizam bio samo prisilni predah, dok se ionako neokrnjene snage ne priberu i ponovno ne aktiviraju, ali sada još snažnije. Te planove neće moći promijeniti ni slom apsolutizma na prijelazu iz 50-ih u 60-te godine i povratak ustavnoga stanja u cijeloj Monarhiji, pa čak ni vraćanje tadašnje Rijeke u sastav ostaloga dijela Hrvatske te osnivanje Riječke županije, kao što je rečeno, pa niti to što će župan biti riječki kapetan. I mađarski je kapital ostao neokrnjen, a riječki i dalje moćni trgovci to veoma dobro znaju, pa vladajući sloj ostaje privržen dalekoj Budimpešti, a odbija suradnju s onim tijelima Banske Hrvatske koja su ostala nadležna i za tadašnju Rijeku.

U tom razdoblju treba zabilježiti i popis stanovništva jer se tako preko njega vidi stvarna moć tih vladajućih desetak obitelji. Naime, broj stanovnika u prvoj polovini XIX. st. sporo je rastao, što govori i o tome da došljaci nisu još vidjeli dužu, stabilnu perspektivu u gradu uz zapadnu obalu Rječine, pa ako bi zaradili, brzo bi i napuštali taj grad. Kako piše prof. Radmila Matejčić, ti doseljenici stižu s prostora "od Sarajeva do Tirola, od Češke do Italije, Flandrije do Velike Britanije, a svi su ujedinjeni istom željom - bogaćenjem". God. 1850. u tadašnjem gradu Rijeci ima 9.753 stanovnika. Ponešto je porastao i broj riječkih podopćinara - u Plasama, Drenovi i Kozali ima sada 2.959 stanovnika. Oni su smješteni u nizu manjih zaselaka i staništa, pa se tako podopćina Plase sastoji od naselja Strange, Rujevice, Sv. Mikule, Kalvarije, Braščina, Rastočina, Mihačeve Drage, Sv. Katarine, Pulca, Krasa i Rečine, a podopćina Drenova od same Drenove, te Proseni, Koblara, Grahova, Podbrega i Lopače. I druga strana Rječine dobila je nešto više stanovnika; godinu dana kasnije (1851) Trsat sa svojim Varošom i selom Strmicom te Sušakom, Gorujom i Donjom Vežicom imaju 1.823 stanovnika. To područje, kao i spomenute riječke tri podopćine, u cjelini nastavaju Hrvati, dok sama tadašnja Rijeka ima gotovo 80 posto građana hrvatske narodnosti (Hrvati 78,7 posto, Slovenci 13,3 posto, Talijani 5,5 posto, ostali 2,5 posto).

Kako je vidljivo, apsolutna je prevaga Hrvata i u ovom dijelu Riječkoga zaljeva. Ali, naravno, to nije mnogo značilo ondašnjoj političkoj i gospodarskoj konstelaciji prilika, a posebice ne u odnosu na golemi mađarski kapital koji je bio u brzom ekspanziji, a još k tome baziran i na silovit i čvrsto utemeljen, agresivni mađarski nacionalizam. Hrvatski je pokret u tadašnjoj Rijeci u defanzivi. Hrvatskim interesima tada nije moglo znatnije pomoći ni osnivanje hrvatske "Narodne čitaonice riečke" (1849.), kao ni to što je 1858. god. u Rijeku prenesen iz Zagreba veoma ugledni a istodobno i jedini tadašnji hrvatski časopis u Hrvatskoj; tome *Nevenu* to je bilo ujedno i posljednje godište, pa već i to samo po sebi govori u kakvim su prilikama bili i tadašnja Rijeka i ostala Banska Hrvatska. Doduše, treba reći da će se čitaonica održati, te da će uvijek njegovati hrvatski duh, a - u skladu sa skromnim mogućnostima - i dalje će biti jedno od uporišta ugroženoga hrvatstva u gradu. Hrvatski će duh snažnije održavati Riječka gimnazija, iako je u njoj od 1815. službeni nastavni jezik mađarski, a od 1822. i njemački. No, od početka 60-ih godina službeni će nastavni jezik postati hrvatski, što je bilo i prirodno s obzirom na apsolutnu većinu Hrvata u tadašnjoj Rijeci. Kroz Gimnaziju je prošao niz učenika kasnije znamenitih hrvatskih javnih radnika. No, druga škola - Nautika, koja je pretvorena 50-ih godina u Višu pomorsku vojnu školu, i po nacionalnom duhu i po obrazovnim intencijama ostaje stranom institucijom. Još je jedno osobito snažno uporište hrvatstva, koje najbitnije djeluje na njegovo očuvanje u tome razdoblju: Crkva, koja organizacijski ulazi u sastav Senjske

biskupije; ona služi apsolutnoj većini pastve, tj. hrvatskome pučanstvu, ne zapuštajući, naravno, ni one koji žele imati obrede i na drugim jezicima.

Kao veoma očit primjer općeg razvoja tadašnje Rijeke i vladajućega duha može poslužiti i sudbina Ivana Zajca. Uspio se afirmirati kao glazbeni stvaralac i voditelj muzičkoga života svoga rodnoga grada nasljeđujući s velikim uspjehom oca. No, kampanilistički okvir Rijeke i strani milje čiji se duh ovdje njegovao nisu odgovarali tome rodoljubu. Tako je Zajc morao otići iz rodnoga grada, pa je tek u Zagrebu mogao dostići svoj kreativni zenit. Pored ostalog postao je glasoviti tvorac čuvene opere o sigetskom junaku Nikoli Zrinskom stvorivši tako jedini pravi hrvatski nacionalni operni ep, koji se i danas prihvaća s velikim uzbuđenjem. Usto I. Zajc je općenito snažno utjecao na glazbeni život Hrvatske. No, vladajuća Rijeka nije imala takav odnos samo prema tome svome uglednome sugrađaninu. I Josef Roman Lorenz iz Linza, radeći u Gimnaziji 50-ih i 60-ih godina, znatno se isticao u znanosti, napose u hidrološkom i geološkom području te u ekološkoj oblasti, ali ni njegova djelatnost nije naišla na zanimanje vladajućega sloja, pa je otišao iz grada. S druge strane, kada je bila opipljiva trgovačka korist, Rijeka je općenito prihvatila Giovannija Lupisa koji je izumio torpedu; a to je razorno sredstvo 60-ih godina udarilo temelje još jednoj industriji u tadašnjoj Rijeci - industriji smrti; no, ta je industrija donosila veoma velike prihode vladajućima u dalekim austrijskim i mađarskim središtima, osobito u metropolama, a znatni ostaci pripali su i riječkoj oligarhiji. Zarada od smrti ili nečega drugoga nije bilo bitno za tu vladajuću grupu: "Ona nema domovine do interesa, zbir njenih krijeposti je račun, njen nauk se svodi na pravilnik mjenjačnice, žrtve za domovinu za nju su ludosti i ništa je ne može ganuti više od biltena burze"; tako je ocjenjuje njezin pripadnik po položaju i podrijetlu, ali i njezin disident Erazmo Barčić.

Moć te oligarhije nikada nije bila ugrožena, pa vladala ovdje vrhovna austrijska, francuska, mađarska ili hrvatska vlast, bio grad podvrgnut Beču, Parizu, Budimpešti ili Zagrebu. Doduše, u skladu s novim vremenom, u svoj zatvoreni patricijski krug ta oligarhijska uprava samo povremeno prima i ponekoga znatno obogaćenoga plebejca ili bogatoga došljaka - novac se nikada nije ignorirao. Taj sloj sada definitivno vidi jamca za svoju sigurnu budućnost u dalekoj i prosperitetnoj Mađarskoj, pa sve svoje interese podvrgava njoj osiguravajući tako i dalje svoj gospodarski položaj. A političku je moć imao i ranije. Pripadnici toga sloja znaju se sjećati i znanjem latinskoga jezika, govorom najelitnije grupe intelektualaca. No, nešto nasljeđe veoma učenih isusovaca, koji su općenito morali prestat i radom u 18. st., a mahom su bili Talijani, nešto utjecaj riječkih studenata u sjevernoapeninskim sveučilišnim središtima (u kojima se sada, za austrijske vladavine, može sasvim slobodno obrazovati), odjeci apeninskih opravdanih oružanih borbi za slobodu i ujedinjenje talijanskoga naroda od 1848. god. dalje, dolazak austrijskih protjeranih činovnika-Talijana iz sjevernojadranskih krajeva koje je Beč izgubio 60-ih godina, stare i nove trgovačke veze - sve je to, pored ostaloga, utjecalo na sve vidljivije javno "toskaniziranje" Rijeke, kako se tada ističe. Govori se sve prihvaćeniji i u Italiji, talijanski književni jezik, a na taj razvoj utječe i Giovanni (Ivan) Simonetti, Riječanin iz furlansko-hrvatske obitelji, koji je uglavnom živio na Apeninskom poluotoku, ali su mu likovna djela bila dopadljiva trgovačkome duhu njegovih riječkih sugrađana. No, među njima nije ostavio likovnih sljedbenika, iako, kako kaže dr. Boris Vižintin, "u nekim se djelima izjednačio s ponajboljim ostvarenjima portretnog slikarstva onoga vremena u Evropi". Bogati krug Riječana ima sve više novca, pa nešto odvaja i za stipendije više slikara i kipara, no od njih ne traži ostvarenje veće umjetničke vrijednosti, već kako kaže B. Vižintin, naručuje djela "prožeta duhom malograđanštine, sentimentalnoga, intimi-

stičkoga i konformističkog mentaliteta". No, bitno je bilo pokazati svoje naraslo bogatstvo, pa i posjedom određenoga broja likovnih djela.

Ipak, iako vrsno vlada spomenutim stranim jezicima, riječki se vladajući sloj u međusobnom komuniciranju najradije služi vladajućim trgovačko-pomorskim "jezikom" Mediterana, dakle nekom vrsti coinea, s osnovicom u romanskim jezicima i brojnim dijalektima priobalnih apeninskih zemalja. U taj govor Riječani ubacuju i druge riječi, pa tako i znatan broj hrvatskih, uglavnom čakavskih. Tako se stvara i riječka dijalekatna romanska verzija govora. Naravno, sa svojim brojnim radnicima i slugama svi moraju govoriti samo hrvatskim jezikom, kojim izvrsno vladaju i oni koji nisu hrvatskoga podrijetla, jer riječka apsolutna većina stanovništva druge i ne poznaje. Riječka osnovna masa pučanstva, kako rekosmo, hrvatska je i dalje, no, hrvatski je jezik u stručnom pogledu od Riječana tada privukao samo filologa-amatera i književnoga povjesničara Josipa Završnika, nacionalno hrvatski orijentiranoga. No, iako je bio snažna intelektualna ličnost, nije se javno eksponirao; živio je i radio daleko od domovine i zavičaja, u sjevernotalijanskom području, pa nije utjecao na razvoj svoga rodnoga grada ni u kulturi ni na drugi način, a tako ni ostali dio Hrvatske. Njegov osamljeni opus življe se otkriva tek u naše dane te pokazuje visoke sadržajne vrijednosti.

Rijeka je kraj Kurelčeva života dočekala kao razvijenije trgovačko, a sve više i kao pomorsko-industrijsko središte. Tako je luka god. 1870. imala promet od oko 650 austrijskih parobroda, a sve češće stižu i strani brodovi tjerani parom. Iako jedrenjaci ulaze u vrh svoje krize, s posljedicama potpunoga odumiranja, u riječke registre još uvijek su upisana 264 jedrenjaka duge plovidbe te još stotinjak manjih plovila. Radi i nekoliko brodogradilišta. Štoviše, u Tvornici duhana znalo je biti zaposleno čak i preko 2.000 ljudi; osobito je zanimljivo da su to uglavnom bile radnice. Da je to za tadašnje hrvatske prilike veoma velik broj radnika koncentriranih samo u jednom poduzeću, i to još gotovo listom radnica, jasno potvrđuje podatak da tadašnja ostala vodeća središta Hrvatske broje samo po nekoliko desetaka radnika, a i to su uglavnom bili muškarci (u ostalim hrvatskim mjestima uglavnom se još uvijek radi na razini manufakturne proizvodnje). Tadašnja Rijeka ubrzano postaje vodeći proleterski centar svih hrvatskih zemalja. O njenom rastu svjedoči i to da list na talijanskom jeziku *La Bilancia* postaje dnevnik.

Taj početak naglijeg procvata tadašnje Rijeke vezan je, naravno, uz želje Budimpešte, a ne uz kreativne sposobnosti vladajućega riječkog kruga. Naime, Mađari su pokazali da su ratnim slomom 1849. god. samo privremeno zaustavljeni u svojoj političkoj a time i u nacionalnoj ekspanziji; no, gospodarski nisu bili slomljeni. Njima je dvadesetogodišnji predah bio dovoljan da pokažu kako je bečka apsolutna vladavina Monarhijom prestarjela, a to je potvrdio i niz vanjskopolitičkih neuspjeha Beča 50-ih i 60-ih godina, kao, npr., ujedinjenje dijela romanskih i germanskih zemalja u Kraljevinu Italiju i Carevinu Njemačku. Tada su Mađari iz svoga transljantanijskoga dijela Monarhije krenuli u nezadrživu državnu ofenzivu, koja im je 1867. god. donijela konačnu pobjedu; Beč je sada morao kapitulirati, a Monarhija je pretvorena u Austro-Ugarsku, u Dualnu Monarhiju, u kojoj je Budimpešta imala apsolutnu kontrolu u svome, istočnom dijelu zemlje. Prvi sljedeći potez Mađara bio je slamanje Banske Hrvatske, a u okviru toga prva im je misao bila da neposredno preuzmu kontrolu nad tadašnjom Rijekom.

Taj prelazak pod neposrednu kontrolu daleke Budimpešte, a mimo zakonite vlasti u Zagrebu, zbilo se na razini običnoga falsifikata, ali priznatoga i na najvišoj razini, osobno od cara i kralja Franje Josipa I. Naime, u prvobitnoj verziji državno-pravnoga akta, poznatog pod imenom Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. godine, a kojom se sređuju i preciziraju odnosi Budimpešte i Zagreba, jasno - u korist Mađara, nije bilo predviđeno

da tadašnja Rijeka bude izuzeta iz ingerencije bana i Hrvatskoga sabora. Tekst je već bio napisan i potpisan od suverena u obje, istovjetne varijante, na hrvatskome i na mađarskom jeziku. I tada, doslovce u posljednji tren, izmijenjen je čl. 66. te nagodbe koja je imala zakonsku, štoviše ustavotvornu snagu; učinjeno je to tako da je novi članak napisan na papirić, koji je samo nalijepljen preko prvobitnoga teksta čl. 66. Ta znamenita "riječka krpica" ipak je ostala aktom državno-pravnog i državotvornog karaktera, i to kapitalne, dugoročne vrijednosti. Naime, "riječkom krpicom" tadašnja je Rijeka zakonski oduzeta matici Hrvatskoj i pretvorena u tzv. *corpus separatum*, koji je neposredno stavljen pod vlast Budimpešte. Falsifikat je bio toliko očit da je dvije godine kasnije cijelo to stanje pretvoreno u "provizorij" i to opet monarhovim potpisom. Sudbinu tadašnje Rijeke dijelile su i njezine tri podopćine: Plase, Kozala i Drenova sa selima i zaseocima, kako je to i precizirano Gradskim statutom koji je usvojen 1872. godine. To privremeno stanje, međutim, potrajalo je čak 60 godina, a u znatnoj je mjeri vezano uz riječku sudbinu i njenu okolicu, iako je između nje i grada stvorena i čvršća unutardržavna granica, rigorozna u nekim oblastima, poput mjera propisanih za državnu granicu prema vanjskome svijetu. To je u znatnoj mjeri otežavalo protok roba i ljudi (osobito prema Kastavšćini i liburnijskoj Istri koji su se nalazili u austrijskoj polovici Habsburške Monarhije).

Mađari započinju s takvim brzim ulaganjem kapitala u novostečeni posjed da tadašnja Rijeka s veoma vidljivim rezultatima naglo počinje izrastati u najveći lučko-pomorski i trgovačko-pomorski emporij golemoga prostora istočnoga, ugarskoga dijela Monarhije. Rješava se i niz veoma kompliciranih tehničko-građevinskih zahvata na uskome riječkom geografskom prostoru, stiješnjenome između mora i strmoga planinskoga zaleđa, pa se grad naglo počeo dizati uzbrdo, prema sjevero-istoku i prema sjeveru. No, grad se tada još ne širi svojim prirodnim putem prema zapadu Riječkoga zaljeva, jer je to austrijski teritorij, na dijelu kojega već raste nukleus buduće austrijske ugoditeljsko-turističke vilesile Opatije; ne kreće se još ni prema istoku, na trsatsko-sušaćko područje bakarskoga municipija, ali se za to priprema teren; naime, na vješt se način bakarsko upravno područje cijepa, jer se nije inače mogla slomiti bakarska hrvatska uprava. Sada se na odvojenome trsatskom području forsira širenje dotadašnjega malenoga naselja Sušak na istočnom dijelu utoka Rječine u Jadran. Čak se iz hrvatskog Trsata uspijeva prebaciti općinsko središte u taj novi Sušak. I to novo naselje te potom i drugi susjedi u znatnoj mjeri počinju ovisiti o mađarskoj Rijeci, iako i dalje ostaju u okviru Banske Hrvatske.

Zadani prostor "corpus separatum" koji se prostirao samo između Fjumare i Mlake, u rasponu od nekoliko stotina metara, zaista je bio premalen za mađarske ambiciozne i veoma široke privredne zahvate. Stoga se dio tih ambicija započeo ostvarivati i na starim planovima, pa se krenulo u osvajanje otvorenoga mora Riječkoga zaljeva, prema jugozapadu, iako je more ovdje veoma duboko. Tako je uz obilno nasipavanje kamenjem iz Preluka i Kantride na zapadu, Martinšćice i Urinja na istoku grada te iz Omišaljskoga polja na o. Krku, npr., zatim prevoženjem specijalnog otpornoga kamena čak iz Italije, od uskoga obalnoga pojasa pred samim gradom stvorena veoma prostrana luka, s lukobranom od preko dva kilometra, s prostranim i svrsishodnim lučkim bazenima; stvoren je takav lučki kompleks koji će zadovoljavati potrebe mađarskoga kapitala za niz desetljeća (neki dijelovi i danas su veoma upotrebljivi te djeluju bez većih zamjerki). U tome smislu koriste se i austrijsko-njemačke zamisli iz razdoblja apsolutizma, kada je (1855.) izmijenjen tisućljetni utok Rječine u Jadran, pa joj je stvoreno novo ušće. Od staroga toka Rječine stvoren je Mrtvi kanal (Fjumara), te dobivena prostrana Delta, a uz nju i nove prostrane mogućnosti za razvoj novoga dijela luke, što će Mađari uskoro i iskoristiti (luka "Baroš").

Kopnene prometne veze, međutim, usko su grlo tadašnje Rijeke. Karolinska cesta (iz početka XVIII. st.) i Lujzinska cesta (iz početka XIX. st.) sasvim su zastarjele. Mađari se opet okreću planovima za otvaranje moderne prometnice - željeznice. Panonsko-mađarski kapital u relativno je kratko vrijeme, već od 1873. god., uspio tadašnju Rijeku s Budimpeštom povezati željezničkom prugom, a probijena je željeznička veza i s Trstom i Bečom. Prva je pruga išla preko Karlovca i Zagreba, a druga preko Postojne odnosno preko Ljubljane. Tako je grad povezan i s prosperitetnim područjima Zapadne Europe. No, iako je Rijeka prometala oko dva milijuna tona tereta (respektabilno i za današnje mogućnosti prometa), veoma su male koristi imale od toga ostale hrvatske zemlje, pa tako i Banska Hrvatska, preko koje je i tekla ta važna žila-kucavica. Naime, Mađari su razradili specijalnu željezničku tarifu koja je u potpunosti sprečavala pozitivno prometovanje željeznicom unutar same Hrvatske, a pogodovala je samo pravcu između Rijeke i gradova u Mađarskoj. Stoga je tipično da je Budimpešta nezainteresirana i za sudbinu jedrenjaka na kojima se u znatnoj mjeri zasnivao domaći, hrvatski kapital; Mađari gledaju relativno mirno propast jedra u sudaru s parom, ali kad je taj katastrofalni proces za hrvatsku privredu dovršen, Mađari počinju ulagati kapital u parobrode, i to uglavnom svoje.

Budimpešti je tadašnja Rijeka još uvijek dovoljna samo kao tranzitno, uvozno-izvozno područje za niz svojih agrarnih proizvoda; to su proizvodi samo mađarsko-panonske provenijencije, kao što su pšenica, kukuruz, ječam, vino, u prvom redu, a znatan je izvoz i uvoz hrastovih i bukovih dužica. No, samo se manji dio tih sirovina prerađuje u samome gradu. Takav tranzitni karakter zadržat će se i u sljedećim decenijama, ali se ipak nije mogao izbjeći razvoj prateće i druge industrije, što je donijelo pozitivne financijske efekte, a time i nova mađarska i druga ulaganja u grad. Tako u tome razdoblju lijevaonica kovina 1874. godine, baš u godini smrti Frana Kurelca, prerasta u znamenitu Tvornicu torpeda, prvo moderno postrojenje takve vrsti u svijetu, a to postrojenje za proizvodnju sredstava za masovno razaranje i ubijanje postaje pravi simbol industrijskoga razvoja Rijeke u sedmome desetljeću. Već je u hodu bila izrada i planova za podizanje Rafinerije nafte, prve takve uopće u Monarhiji, još jedne dominirajuće tvornice u Rijeci.

Tadašnja se Rijeka i prostorno nešto brže širi, jer snažan pomorsko-industrijski uspon zahtijeva i dodatne tvorničke zgrade, skladišta, nastambe itd. Mijenja se i riječka unutrašnja urbana slika, ali uglavnom došljaci utječu na odabir (nekoga pomodnoga) stila izgradnje. Ali, uzalud ćemo ovdje tražiti palače duha; ovdje nema ni palača aristokrata po porijeklu ili po stečenom kapitalu; nema ni velikih vila-ljetnikovaca. Vlasnici i dioničari ovamo stižu samo na sjednice, u vrijeme boravka žive po hotelima ili elitnim pansionima namijenjenim samo njihovim trenutnim potrebama, za ono kratko vrijeme poslovnoga boravka stanuju i u susjednoj Opatiji, a novac stečen u Rijeci troše u drugim mondenim centrima Monarhije ili izvan nje. Dakle, tadašnja Rijeka i dalje služi ne samo kao tranzitno središte roba za daleku Mađarsku nego je ona i tranzitno središte ljudi od moći.

Sve ubrzanijim ritmom već 70-ih godina, relativno naglo za neupućene, ali oslonjena na dobre i dugi niz godina pripremane planove i projekte, tadašnja Rijeka izrasta u veliku izvozno-uvoznju luku za potrebe "polucivilizirane" Ugarske i Hrvatske, kako je pisao zatečen tim naglim razvojem Max Maria Weber. Taj sin slavnoga kompozitora pogriješio je samo u jednome: taj početak rasta i cvata, a ni dalji razvoj nije bio u interesu Hrvatske; a nije bio ni u dugoročnome interesu hrvatske osnovice samoga tadašnjega grada Rijeke, nití okolice. To će pokazati sljedeća desetljeća. Stoga se u potpunosti može shvatiti podizanje Rijeke u sâm vrh mađarskih stremljenja i očekivanja, što je potvrđeno čak i u

udžbeniku za prvi razred pučke škole koji se u tadašnjoj Rijeci koristio u početku XX. stoljeća. A time se završava drugi dio procesa započet upravo u desetljeću smrti Frana Kurelca. Taj karakteristični tekst glasi ovako:

"Ja sam rođen u Rijeci. Rijeka je moje rodno mjesto. Zato sam i ja Riječanin. No nisam samo Riječanin, već i Mađar, jer je Rijeka dio jedne velike, bogate i lijepe zemlje koja se zove Mađarska. Mađarska je, dakle, moja domovina. Svi oni koji su rođeni u Mađarskoj su Mađari".

Mađari su smatrali da su svoj cilj definitivno dosegli i u potpunosti se učvrstili u tadašnjoj Rijeci. Zbog toga Budimpešti dotadašnji vladajući sloj - mađaroni ili ungarezi - više nisu bili potrebni. No, taj je dio Riječana odavno imao rezervni izlaz za sebe - okreće se još jednom prema udaljenome svijetu, ovaj put prema Italiji. Pri svemu tome, ni taj sloj, nití Mađari nisu računali s osnovicom, s hrvatskom bazom grada; ona je uistinu bila potresena, ali ne u tolikoj mjeri da ne bi opet sanirala svoje temelje i očuvala se za budućnost.

UŽI IZBOR LITERATURE

1. Ivan Andrović, *Riječko piatnje prema Hrvatskoj i Ugarskoj u povijesti i u politici od postanka do dana današnjega*, Rijeka 1911.
2. Antun Barac, *Hrvatska književnost u Istri i Hrvatskom primorju*, Rijeka 1968.
3. Miroslav Bajzek, *Tri ognjišta. 150 godina škole, 80 godina čitaonice i 60 godina doma u Dragi, Draga-Rijeka*, 1973.
4. Radojica F. Barbalčić, *Pomorstvo Rijeke i Hrvatskoga primorja*, Pomorski zbornik, 2, Zagreb, 1962.
5. Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pravno-povijesna studija*, Zagreb 1985.
6. Rudolf Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860*, Zagreb, 1951.
7. Tatjana Blažeković, *Fluminensia Croatica. Bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku na Rijeci*, Zagreb, 1953.
8. Ivan Bojničić, *Zakoni o ugarski-hrvatskoj nagodbi*, Zagreb, 1911.
9. Giorgio Bombig, *Il porto di Fiume e la politica marittima dell'Ungheria fra il 1869 e il 1913*, Fiume, XIII, Rim, 1967.
10. Mirko Breyer, *Tragom života i rada Frana Kurelca, hrvatskoga preporoditelja i književnika (1811-1874)*, Zagreb, 1939.
11. Ferdo Čulinović, *Državopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka*, knj. 1 i 2, Zagreb, 1954. i 1956.
12. Deszö Darday, *Fiume è a magyar-horvát tengerparti politika*, Rijeka, 1906.
13. *Le deputazioni regnicolari nella questione di Fiume negli anni 1868-1869 e 1883-1884. (66. dell'articolo di legge XXX: 1868)*, Rijeka, 1898.
14. Dragan Dujmušić, *Povijesničke crctice kapucinskog samostana na Rijeci. Prigodom 300-godišnjice opstanka*, Rijeka, 1910.
15. Vanda Ekl, *Živa baština. Studije i eseji*, Rijeka, 1994.
16. Colomanno Fest, *Il traffico marittimo del porto di Fiume negli ultimi settanta anni (1814-1884)*, Rijeka, 1885.
17. Riccardo Gigante, *Stralcio della corrispondenza di L. A. Adamich col tenente marescialo Laval Nugent*, Fiume, 15-16, Rijeka, 1937.-38.

18. Silvano Gigante, *Storia del comune di Fiume*, Firenca, 1928.
19. Silvano Gigante, *Fiume negli ultimi cinquant'anni*, Fiume, 4, Rijeka, 1926, 6, 1928.
20. Josip Gorničić Brdovački, *Razvitak željeznice u Hrvatskoj do 1918. Građenje, organizacija i financijski odnosi*, Zagreb, 1952.
21. Mirjana Gross, *Dvadeset godina bijesa i očaja ili borbe za Rijeku od 1861. do 1881.*, Dometi, XX, 4, Rijeka, 1987.
22. Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973.
23. Ferdo Hauptmann, *Rijeka od rimske Tarsatice do hrvatsko-ugarske nagodbe*, Zagreb, 1951.
24. Igor Karaman, *Jadranske studije. Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorje i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*, Rijeka, 1992.
25. Igor Karaman, *Privredni i razvitak grada Rijeke pod nagodbanim sistemom do prvog sojetskog rata, Jadranski zbornik, 7, Rijeka- Pula, 1966-1969.*
26. Igor Karaman, *Razvoj stanovništva i privrede u urbanom sustavu grada Rijeke od Revolucije 1848/49. do raspada Habsburške Monarhije 1918*, Historijski zbornik 39, Zagreb, 1968.
27. Danilo Klen i dr., *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988.
28. Danilo Klen, *Privredno stanje Rijeke u doba Ilirije. Prema suvremenim izvoštajima Trgovinske komore*, Zagreb, 1959.
29. Danilo Klen, *Gospodarske prilike u Rijeci od 1813. do 1848.*, Rad JAZU, 417, Zagreb, 1986.
30. Danilo Klen, *Nastojanja oko osnivanja dioničkih društava za trgovinu prema Rijeci (1822-1848)*, Pomorski zbornik, 1, Zagreb, 1963.
31. Danilo Klen, *Tvornica papira Rijeka*, Rijeka, 1971.
32. Giovanni Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, knj. 1-3, Rijeka, 1986., Trst 1978., knj. 1, Rijeka, 1995, 21996.
33. Branko Kojić, *Austrija i morske luke obzirom na ulogu Trsta i Rijeke*, Anali Jadranskog instituta, 3, Zagreb, 1961.
34. Marijan Kolombo i dr. *1882-1982. Sto godina INA Rijeka rafinerijr*, Rijeka, 1982.
35. M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb, 1979.
36. Locijan Kos, *Rijeka kao slobodna luka 1857-1971*, Anali Jadranskog instituta, 4, Zagreb, 1968.
37. Heinrich Littrow, *Fiume in maritimer Beziehung*, Rijeka, 1870.
38. Jerko Luštica-Robert Mecilošek, *Riječka tvornica konopa. RTK 1764-1974.*, Rijeka, 1974.
39. Irvin Lukežić, *Fijumanske priče*, Rijeka, 1991.
40. *Magyarország Vármegyéi és Városai - Fiume és a Magyar-Horvát Tengerpart*, Budimpešta, 1896.
41. Ivo Marochino, *Grad Bakar kroz vjekove*, Bakar, 1978.
42. Radmila Matejčić, *Crkva Gospe trsatske i franjevački samostan*, Rijeka, 1991.
43. Radmila Matejčić, *Crkva svetog Vida*, Rijeka, 1994.
44. Radmila Matejčić, *Kako čitati grad. Rijeka, jučer, danas, 3.*, dopunjeno izdanje, Rijeka, 1990.
45. Matija Mažić, *Sušak - historičke vijesti*, Sušak, 1899.
46. Emidio Mohovich, *Fiume negli anni 1867-1868*, Rijeka, 1869.
47. Teodoro Abrami, *Ebrei di Fiume e di Abazzia 1441-1945*, Rim, 1979.
48. Majda Pivec-Stele, *La vie économique de Provinces Illyriennes (1809-1813)*, Pariz, 1930.
49. Andrija Rački, *Iz prošlosti sušačke gimnazije. Prigodom tristo godišnjice (1627-1927)*, Sušak, 1927.
50. Andrija Rački, *Povijest grada Sušaka*, Sušak, 1929, Rijeka, 1990.
51. Franjo Rački, Rudolf Horvat, *Politička povijest grada Rijeke. Storia politica della Città di Fiume*, Rijeka, 1907-1908.
52. Franjo Rački, *Rijeka prema Hrvatskoj. Fiume gegenüber von Croatien*. Zagreb, 1876.

53. *Saborski spisi Sabora Kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865-1867, Zagreb, 1900, (...) godine 1867-1870, Zagreb, 1905.*
54. Salvatore Samani, Luigi Peteani, *Bibliografica storica di Fiume*, Rim, 1969.
55. Salvatore Samani, *Dizionario biografico fiumano*, Venecija, 1975.
56. *Spomen knjiga Prve riječke hrvatske gimnazije 1627-1965*, Rijeka, 1965.
57. *110 godina riječke željeznice 1873-1983*, Rijeka, 1983.
58. Nikola Stražičić, *Prilog poznavanju demografskog razvoja grada Rijeke, tijekom posljednja tri stoljeća*, Rijeka, I, 1, Rijeka 1994.
59. Mirjana Strčić, *Hrvatska književnost Rijeke novijeg razdoblja. Prilog za nacrt sinteze*, Rijeka, I, 2, Rijeka, 1994.
60. Mirjana Strčić, *Riječanin Petar Studenac kao hrvatski narodni preporoditelj u Istri*, Sv. Vid, zbornik, Rijeka, 1995.
61. Petar Strčić, *Koja je prva riječka gimnazija*, Rijeka, 1992.
62. Petar Strčić, *Osnovni problemi u povijesti Rijeke od 1848. do 1947*, Dometi. XVIII, 1-3, Rijeka, 1985.
63. Petar Strčić, *Rijeka od kraja XVIII. st. do 1918. godine*, Rijeka, I, 1, Rijeka, 1994.
64. Bernard Stulli, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863*, knj. 1-2, Zagreb, 1975.
65. Edoardo Susmel, *Antonio Grossi nella vita del suo tempo 1849-1926*, Milano-Rim, 1933.
66. Ferdo Šišić, *Hrvati i Magjari od godine 1790. do 1873, Rijeka i riječko pitanje od godine 1790. do 1870*, Zadar, 1913.
67. *Trsat od davnih do današnjih dana*, Rijeka, 1982.
68. Boris Vizintin, *Umjetnost Rijeke XIX. stoljeća. Slikarstvo-kiparstvo*, Rijeka, 1993.
69. *Vodič Historijskog arhiva Rijeke*, Pazin-Rijeka, 1980.
70. Klara Zolnai, *A Magyarországi obasz nyomtatványok (1699-1918). Bibliografia della letteratura italiana d'Ungheria (1699-1918)*, Budimpešta, 1932.

SUMMARY

Petar Strčić

RIJEKA IN THE EPOCH OF KURELAC

(With the selection of literature)

During the lifetime of Academician Croatian writer and philologist Fran Kurelac, Rijeka was a small town on the right bank of the river Rječina, which flows into the Adriatic sea. Rijeka was a part of the Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia ("Banska Hrvatska") with certain autonomous rights (it belonged to Eastern, Hungarian part of Habsburg Monarchy). It made a quick recovery from Napoleon Wars but because of lack of national feelings, the ruling class turned toward Budapest of which it was expected to preserve old privileges and bring economic growth. The attempt to link Rijeka more closely to mother country Croatia failed in 1848. Neoabsolutism with Germanism of the '50's had bad influence upon Croatian ambitions, in Rijeka of that time the only source of national feelings and ambitions were National reading club founded in 1849, old High-school where Croatian literary language was being thought and especially the church.

In 1851 Rijeka had 12 588 inhabitants (Croats 78,7 percent, Slovenes 13,3 percent, Italians 5,5 percent etc.). The left bank of the Rječina river is a part of Bakar municipality, and it consists of Trsat and some small villages and hamlets. In 1852 the population is 2 420 - and these are the Croats. Former Rijeka was very important for traffic and economic development, so according to old plans, in the year 1868 the Hungarians take it under their control and keep it until the Monarchy falls apart.

Soon the Hungarians convert it into the biggest port town and centre of commerce of the Eastern - Hungarian emporium.

Among many outstanding people from Rijeka, we emphasise Andrija Ludovik Adamić - a distinguished merchant and educator; a composer and conductor Ivan Zajc, who started his career in Rijeka, but looked for better opportunities in Zagreb. There is also J. R. Lorenz from Linz with his scientific contribution in the field of geology and hydrology but he leaves Rijeka after a short period of time.

Danijela Bačić-Karković, Ines Srdoč-Konestra

FRAN KURELAC - SREDNJOEUROPSKI INTELEKTUALAC

mr. Danijela Bačić-Karković, Pedagoški fakultet u Rijeci
mr. Ines Srdoč-Konestra, Pedagoški fakultet u Rijeci

prethodno priopćenje

UDK 886.2 : 929 KURELAC, F.

Fran Kurelca smještamo u red posvećenih imena europskoga duhovnog kruga. Njegova spoznajna i životna elipsa rotira između fokusa prosvjetiteljsko-znalačkog, rekli bismo sokratovskog - i onog usamljeničko-nahaferskog. No taj drugi fokus ili duhovno sunce Kurelčevo snažilo se druželjubljen, povjerenjem u običajni i predajni svijet slavenske kulturne sfere, kao i na latiniletu odnjegovanom stiu o Kozmopolisu.

Pristupamo Kurelcu iz obzora triju njegovih djela: *Recimo koju* (Karlovac 1860), *Fluminensia* (Zagreb 1862) i *Runje i pahuljice* (Zagreb 1866-68).

Evo, određenim redom, nešto od eksplikativnog materijala:

1. a) (...) ako mi bog bude u pomoć, gledat hću da vam budem učitelj što uzmognem bolji, prijatelj što mogu vjerniji; a vi mi budite, kako ste i bili, *dobri učenici, vrli Hrvati i počteni mladići.* (istaknuo F.K.)

b) (...) Nauk mrtvilo budi. (...) na kakvom temelju božja kuća stoji, koliko je sunac bog stvorio, koje li zvijezde svako njih obliču. Te tako ništa velikoga neima, što se naukom razplodilo nebi. Nauk je iskra, koja dušu zažge, te je rada u vis da poleti i plamenom da plane. (...) Po njem, gledajući sebe, robstvo razbiješ. Nauku nejma zapovedi, nauku nejma posluha; nauka nejma početka, (...) bez njega čovjek čovekom, država državom nije. Kad si progonjen, on je krepitelj; kad si sumnjiv, on je světovatelj; kad si tužan, on je veselitelj; kad si sužanj, on je osloboditelj. (...) on je pravi mir, red i blagoslov božji.

c) Ako je nauk *hrana i kruh* (istaknule D.B.K. et al.), tko nam ga je lomio toga kruha života nego vi? Ako su mlade godine kao brod, koga zli větrovi gone, te se može nasukati na kakov greben kdě se razbije...: tko je sedio na krmu, da nas provede sred otieh zadorov i hridin morskih? Tko li drugi nego vi, koji s krmilom u ruci sretno u luku nas uvezoste.

2. A znate li vi žešću ljubav od ljubavi naroda? (...) ostanimo opasani trojom uzom: uzom ljubavi i prijateljstva, uzom plemena i krvi, uzom knjige i slave Slovinske.

3. (...) Dok si držao, narode Rimski, stari običaj, svaka te je dobra sreća pratila i božje sunce zagrijavalo; ali, kako ti nesta običaja, nesta i zavičaja; sreća te odběže, a tvoje sunce za goricu zadje, te oni divljaci otčinstvo tvoje osvojiše i raztrzaše, koji, donekle, jošte, tvoji robovi bijahu, tvoje skutove celivahu, tvoje pete lizahu. Vidite dakle, braćo i drugovi, koliko vrědi dobar običaj. Bez njega niti smo ljudi, niti nam kuća srećom cvate, niti domovina stoji. Na tom temelju ova je zemlja i zidana, da čovjek nad blagom bude i za boga znade; da kuća i čeljad mirom se slažu i kruhom zalažu; da narod do naroda stoji, sobom

da vlada, a druge ne dira. Nitko se nas većoj sreći ne nadaj niti lepše poželi, nego da čiste duše reći može: "Ja sam čovjek, i djelo mi je takvo; kako ja svoga oca, tako i mene ljube djetca moja; a za domovinu, svega roda kuću, evo me živa evo me mrtva."

4. (...) Ja sam htio da je u vas čista običaja. U koga je čist običaj, tomu je i do boga stalo. Ako se mi ponosimo da smo ljudi, zašto se ponosimo? Ponosimo li se lepšom? Ta cvet i metulj lepši su od nas. Ako li pak snagom, to je lav i slon i bik i konj i noj i kit - svi su jači od nas. Ili može bit otim, da mi rabotamo i da se trudimo? Ta mrava i pčela bolji su rabotnici nego mi; a ono blago, što ga uprezamo... još više se trudi nego mi. Jelen, zec i veverica puno su brži, lisica hitrija, grlica čistija, janje umiljatije... Tim se dakle sviem mi ne ponosimo, nu se ponosimo da za boga znamo (istaknuo F.K.); za onoga boga od kojeg sve proizhodi, što naše oko vidi i ne vidi, naša misao sustiže i ne sustiže. (...) Naša svjest - rosica božja. Ko boga u sebi hrani, ne umire; komu je bog slika, taj gleda, da mu bude prilikom. (...) Oto srdce *spoznat*, tomu nas obuči Sokrate; njim *upravljat* i na volju ne dat, u to nas uputi Zenon; nu bogu se povinut, *njemu se upodobit i njega uzljubit*: tomu nas uči božanstvenik, naš pomazanik (istaknuo F.K.).

Tom citatnom minijaturom oprīmjerile smo temeljnu odrednicu Kurelčeva portreta: učitelj po definiciji, majeutičar s dalekim i zatamljenim udivljenjem spram Sokrata, pauperizirani prosvjetar i humanist. Racionalist i idealist ujedno. Deklarirani etičar, ali intīmno, iskustveni "grčnik" i poznavalac ljudskih slabosti. Stoga nikad etički radikal i osvetoljubivi, birokratizirani, elitistički edukator. Dapače, tko god zaviri u epistolarnu zaostavštinu Kurelčevu odmah će uočiti nesvakidašnju osjećajnost. Učenicima gotovo da tepa, dugo se pri kraju pisma s njima oprašta,¹ hrabri ih i potiče (to je onaj protreptički dio majeutičkog truda!) očinskom nježnošću, deminutivnim, umiljatim izrazima. On vjeruje u saznatljivost znanja, sokratovac po uvjerenju vjeruje u učenje i učenost. No ta učenost ne smeta mu da prepozna veličinu kada su *ljudine*, kad čudoređem i "krēpošču" odskaču.

Velika je slava videti se prost, a biti dubok. (Kurelac)

ili

Razumljivost prvi zakon. (Isto)

Ima još čitav niz znakovitih fragmenata, esejističkih objeacija koje neposredno i najbolje portretiraju Kurelca - ilirskog intelektualca, filantropa i kozmopolita. S određenim smo ciljem počele citatno: da odmah i doslovno dokumentiramo njegov svjetonazorni "okoliš" i vertikalnu. Da "pobrojimo" temeljne čudoredne izbore Kurelčeve, a oni su: povjerenje u znanje, otvorenost učenju, poštovanje znanstvene istine (usp. citate pod oznakom 1:a, b, c) i opće istine koja nije bogomdana nego se mukotrpno stječe radom i voljnošću na napor. Modernost, suvremenost i akceptabilnost takove orijentacije koja Kurelca prožima od rana djetinjstva, pa bukvalno do njegove smrti dio je europskog, antičkog nasljeđa, po definiciji. Rad na sebi, kao često ponavljani zahtjev i molba mladima (njegovim učenicima), Kurelčeva je putovnica i u buduća naša književnopovijesna vrednovanja kao visokoimpostiran apel. To nije samo mitieuropski ili zapadnjački ili ilirsko-balkanski apel, to je bitan argument po kojem je Kurelac svjetliljel, Aufklärer, lučonoša.

Tako je i s duhovnim svjetovima naznačenim u citatima koji slijede pod brojevima 2.: domovina, dom, obitelj kao kulturnopovijesne i kulturalne paradigme, kao vlastiti ljudski izbor i inspiracija; 3.: običajni, ritualni, folklorni pejzaž, kao ona tradicijska i kon-

1 Usp. F. Kurelac *Dragim mučevom i junošam, kojim na Rijeci ja učiteljem bio*; također navode M. Breyera u *Tragom života i rada Franje Kurelca*, Zagreb 1939.

zervirajuća podloga na kojoj se duhovne i etničke vrednote čuvaju, prenose s pokoljenja na pokoljenje i obnavljaju...; 4.: kristijanocentrički, humanistički i idealistički obzor Kurelčev kojemu bi i poradi drugih preporodnih pisaca (uključiv i Šenou) valjalo dati više prostora...

Rado je rabio već gotove narodne izreke ili stilizirane umetao u svoj tekst. Poštovao je i nasljeđe latiniteta, gnomske besjede davnih filozofa. Doima nam se da je najradije uzimao sentencije i proverbije od neznana narodnog umotvorca... Ti poslovični oblici - birani u Kurelca tendenciozno, didaktički, da poantiraju - bivaju znakovima složene funkcije. Jezično semantiziraju zbilju. To se podjednako odnosi i na frazeologizme, metafore, poredbe, alegorijske izričaje, nazdravičarske i "zahvalničke" forme često prisutne u Kurelca. Inače je utjecaj narodnih, paremioloških oblika svojstven preporodnim literaturama, ta mnogi su ilirci bili sakupljači i zapisivači "narodnog blaga", no, u Kurelca je razumljiv taj etnološki poriv i s njegova "učiteljskog stava" prema životu i znanju.

Netom smo Kurelca nazvale racionalistom i idealistom. Naizgled paradoksalno. No, iz duhovnog obzora njegove epohe shvatljivo. Citirajmo autoricu prvog sustavnijeg pristupa i vrednovanja Josipa Gržetića Krasanina - učenika Kurelčeva - Mirjanu Strčić: "(...) U njega se (u Gržetića, a mi bismo dodale i Kurelca, op. D.B.K. et al.) postupno nižansiraju i prelamaju dvije tadašnje hrvatske političke ideologije: prva: - općeslavenska i jugoslavenska, iznikla iz ilirskog pokreta, te druga - kroatistička, pravaška, koja sve snažnije nastupa u hrvatskoj nacionalnoj središnjici."² Taj je paralelizam ideologeme prošlostoljetne književne avangarde, ilirske i strosmajerske odnosno pravaške orijentacije opće mjesto onodobnog hrvatstva i slavjanofilstva. Na jednom će mjestu (u *Fluminensiu*) Kurelac gnomski konstatirati:

Književnik - mučnik.

To nije bez razloga, ni s obzirom na njegov osobni *curriculum vitae*, ni iz motrišta europske duhovne klime 19. stoljeća. Od Zoranićevih *Planina* (1569) do Matoševih *Mora* (1907), na primjer, u uzlaznoj crti hrvatskog pisma Kurelac možda i nije epohalan, avangardan bard. Šicel podsjeća: "Ne zaboravimo da je sva kritika sve do pojave Matoševih, gotovo u cijelosti bila ispred beletrističkih ostvarenja u nacionalnoj literaturi, jer, jednostavno, izuzev Šenoe i Ante Kovačića i još ponekog teksta naših realista, nije imala značajnijih literarnih predložaka u tradicionalnoj literaturi na osnovi kojih bi stvarala svoju poetiku, nego se najvećim dijelom opredijelila za programske i manifestacijske napise." (Istaknuo M. Š.)³

Barac o Gaju razmišlja s puno dobre volje te mu nudi prostora za pozitivnu vrednosnu prosudbu kojom nadživljuje svoju, ilirsku epohu: "(...) ako je obilježje pravoga književnog djela u tome što je prožeto ličnim crtama svoga stvaraoca i doima se svojom živošću i mnogo godina nakon svoga postanja, onda i Gajevi prozni sastavci različite vrste pripadaju književnosti. Oni idu među najbolju hrvatsku prozu u doba ilirizma."⁴ U duhu Barčeva razmišljanja bilo bi, dakle, da Kurelčevi zapisi, pisma, "domorodna čutinja" i "domorodni ogranj"⁵ u izvješćima zagrebačke, riječke i ine gimnazijske školske godine, kao i *pjesni porugljive, govori iz rimskih pisac, Slovo nad grobom Ljudevita Gaja* - nemaju današnjem čitatelju onu rezonanciju kakvu su, u kontekstu općepreporodne kroatobudničke atmosfere, postizali. Kurelčevo djelo jest prožeto "ličnim crtama svoga stvaraoca"

2 Vidi: M. Strčić, *Josip Gržetić Krasanin*, Fluminensia, br. 1-2, 1991, str. 104.

3 Vidi: M. Šicel, "Poetika" *Antuna Gustava Matoša*, Fluminensia, br. 1, 1989, str. 7.

4 Vidi: *Ljudevit Gaj u: Hrvatski narodni preporod I*, Ilirska knjiga, Zora/MH Zagreb 1965, str. 297.

5 Kurelčeve sintagme.

(Barac), no da li "se doimlju svojom živošću i mnogo godina nakon svoga postanja" (Barac) - ostavljamo znalcima, supspecijalističkim ekspertima za rečenu epolu i književno razdoblje.⁶

Zato smo Kurelca sklone motriti kao intelektualca, filologa najšire mišljeno.⁷ Kao druželjubiva usamljenika, ali i šetača na agorama Graza, Zagreba, Beča, Pešte, Dubrovnika, Severina, Bratislave, Krumlova, Praga, Đakova i Rijeke... Demokrata i filantropa, buntovnika i domoljuba.

Ako i ne bijaše vrhuncem, vrhuncima je pripomogao. Europski su se literarni vrhovi nizali i prije i iza njegova vulnerabilna ahasferskog životarenja: između 1811. i 1874. objavljeni su međašni romani poput *Ivanhooa* (1819), *Zaručnika* (1827), *Crvenog i crnog* (1830), Balzakove proze, Dickensove, Gogoljeve, Flaubertove, Hugoove, Tolstojeve. Tri godine prije Kurelčeve smrti izlaze *Bijesovi* Dostojevskog... I tako redom. Onim redom, kojim se unutar europske galerije poznatih dometa romantičarsko-realističke epohe, hrvatsko 19. stoljeće nama samima doima usporenim, naknadnim i pretežno budničarskim. Ali, vrijeme je to političkih i socijalnih kalvarija malog i vjekovima nijekanog ili instrumentaliziranog narodnog bića. Padovi i usponi, pa opet padovi... Od "narodnih zahtijevanja" do snova o Hrvatima kao "političkom narodu", pa do, npr., oktroiranog ustava tanka je diplomatska i farsična nit... No to su i godine ("ipak se kreće"...) prestanka feudalizma (5. lipnja 1848. Hrvatski je sabor instalirao bana, potvrdio Jelačićevo pismo od 25. travnja kojim se seljaci oslobađaju od tlake gospodske i svake daće urbarijarne i desetine crkvene...), godina Kurelčeve smrti - koje li znakovitosti - godina je otvaranja "sveučilišta u Zagrebu sa tri fakulteta" (19. listopada 1874). Nije li to zapadnoeuropska, odnosno mitieuropska gesta? Gotovo istovremeno, 29. studenoga te godine Matica ilirska postaje Maticom hrvatskom, čime se "ugasila umjetna baklja da se prođe kroz tamu događaja Hrvatima nenaklonjenih"⁸ Vraz je malo živio, rodivši se godinu dana prije Kurelca, kada i fra Martin Nedić. Antun Kaznačić - prvi od dubrovačkih književnika koji je pristao uz ilirski pokret - umire iste, 1874. godine, a Gaj - i opet zanimljiva koincidencija - dvije će godine ranije umrijeti, ali i roditi se isto toliko prije Kurelca... Kad smo kod Gaja,

6 Kako je za raspravu o Kurelcu prijavljeno više monografsko-biografskih referata te takvih promišljanja koja će ponuditi sinteze djelo - pisac, književna epoha - duhovno-socijalni kontekst, držale smo primjerenim, s obzirom na našu stručno-znanstvenu provenijenciju, zadržati se na kulturološkom aspektu teme Skupa.

7 S tim u vezi skrećemo pažnju na Ravličev stav spram Kurelčevih filozofijskih zapisa ili alegorijskih crtica: "Rasprave Kurelčeve iz filozofije nemaju posve znanstveni karakter", J. Ravlič, F. Kurelac, u: *Hrvatski narodni preporod*, navedeno na str. 343. Ta bi Ravličeva napomena mogla u drugom nekom kontekstu otvoriti raspravu o duhovnom obzoru, o dosegu toga obzora u naših preporodnih intelektualaca, o njihovu velnašungu na rubu i uz daleke (iskrivljene, često) odjeke i "prijevode" suvremenika Kierkegaarda, Schopenhauera, Feuerbacha, Marxa i drugih - do ikonoklastički raspoloženoga, "dionizijskog" Nietzschea... Interesantno je prisjetiti se vremenske paralele: Strauss (*Život Isusov*, 1835) pa i Bauer bacaju rukavicu uvriježenim tumačenjima svetog i profanog i konfesionalnoj građanskoj doktrini - dočim, u nas, napredni su intelektualci prepoznatljivi svojim antikulturalizmom - izrazitim narodnjaštvom (prosvjetiteljstvom), povjerenjem u Boga, amalgamiranim filozofijskim afinitetom. Filozofijsko ih je zanimalo kao etičko i spoznajno područje duha, u prvom redu. Usput: koliki su župnici, biskupi i teolozi na strani domovine i naroda - od Maksimilijana Vrhovca - preporodnoga preteče, Kundeka, Stoosa, Haulika, pa do, izostavivši mnoge, Strossmayera... Usporedi s tim u vezi studiju M. Strčić, *Temelji književne epohe*, Pazin-Rijeka 1994.

8 Jakša Ravlič, navedeno sa str. 73.

a već spomenusmo Kurelčevo *Slovo Gaju*,⁹ impresionira Kurelac svojom nadgrobnom besjedom, odmjerenom tanatoobrednom frazom, mimo konvencionalne pogrebne retorike. Njegovo je *Slovo* proživljeno, izraz visoka razumijevanja i poštovanja Gaja. Bruvnjanski autodidakt, čitava života "instruktor na određeno vrijeme", jezični čistunac i erudit, pedant i radoholičar - Kurelac se u *Slovu* prisjeća prvog susreta s Gajem, u Njemačkom Gradcu.

Ono što bismo izdvojile kao tipično za Kurelca, a tako rijetko u ljudskim odnosima - napose kad se u dugotrajnim suradničkim ili prijateljskim vezama poduzimaju neki rezimei, "podvučene crte" i slično - to je Kurelčeva samokritičnost, samozatajnost i ton zahvalnosti:

"Ljudevite Gaju! u grobu ti hvala što si me svrnuo na narodnu stazu, srce mi otvorio narodnoj misli, domorodnoj ćutnji, ter s otoga dara, premda siromah i zapušten, bez službe i zasluge, bez plaće ni dohotka, na dnu sam duše zdrav i krepak, tvrd i stanovit."¹⁰

Smogao je prave riječi i širine u vezi s osjetljivim i tragičnim životnim i profesionalnim zalaskom Gajevim, progovorivši kršćanskim i humanističkim sverazumijevanjem:

"(...) Teško li se čovjeku oteti i ohrabriti kada zalutao, dušman ga uklještio i davi, a svoji ga se ne sjećaju, niti ni odakle kakva pomoć da sine! Nu hristijanom na grobu nije da sudimo - nego da pomilujemo, da požalujemo, da oprostimo, da zaboravimo slabost i krivicu, a da priznamo pošten trud i učinjeno dobro, i da oplačemo čovjeka koji knjigu nam obnovio, jeziku puteve otvorio..."¹¹

Iz navedenih Kurelčevih misli dade se promišljati sljedeće: pripadao je velikoj hrvatskoj, ali i srednjoeuropskoj obitelji intelektualaca, poliglota i autodidakta, narodnjak i kozmopolit Kurelac je metaforom europske duhovne podvojenosti, trajnih kontrasta. Podvojen je poput mnogih svoga vremena između kozmopolitkog i sveslavenskog ushićenja, povjerenja u *harmonia mundi* i *dignitas hominis* s jedne strane, povjerenja u Boga i ljudski trud, s druge strane - nošen sumnjama o držanju "indolentne Europe" spram "naše stvari". Kurelac je svjetovni intelektualac odgojen na kršćanskim porukama. Na čudorednom "vrhu" vrijednosti njemu je *patria - patria, jezik* kao kućanstvo kulture, *kuća* simbolička, narodna i duhovna. Razvidno je u njega oslanjanje na predaju, na običaje narodne i pučke, na moralne zakone i načela. U tom smislu visoko vrednuje obitelj, uloge, hijerarhijsku postavu patricentričke piramide "vlasti", poslova i rituala obiteljskih. I, napokon, u nastojanju da što jasnije odredimo stav (naslov našeg rada), da Kurelca s puno uvažavanja ali bez glorifikacije smjestimo u kulturološki okvir njegova vremena i akulturacijskih struja - a najviše je prijetnji (i lažne ljubavi) dolazilo iz austrougarskog kulturtregerskog kruga¹² - valja rezimirati: krenusmo pojmovno od intelektualca ne s one

9 Vidi: *Nad grobom Ljudevita Gaja*, u: *Hrvatski narodni preporod*, navedeno sa str. 359-363.

10 Isto, str. 360.

11 Isto, str. 362.

12 Usp. s tim u vezi *Habsburški ml u modernoj austrijskoj književnosti* Claudia Magrisa, u: *Republika 1-2/1991*, str. 54-75; također opsežnu studiju W. M. Johnstona *Austrijski dult, intelektualna i društvena povijest 1848-1938*, Globus 1993. U tom smislu tzv. europski identitet, kao i svaki identitet jest dio jednog "pluri-identiteta". Živimo u iluziji da je identitet jedan i nedjeljiv, on je, međutim, uvijek *unitas-multiplex* jer u sebi ujedinjujemo obiteljski, lokalni, regionalni, nacionalni, transnacionalni (slavenski, latinski, panonsko-podunavski itd.), konfesionalni i doktrinarni identitet. Intelektualac, odnosno Kurelac, ekvilibrira između elitističkog statusa reformatorskog profete i sudbine marginalnog pobunjenika, "ukletog pisca", vječnog podstanara i putnika... Između kritike i proizvodnje mitova... Usp. s tim u vezi *Kako misliti Evropu*, E. Morina, Sarajevo 1989.

radno-profesijske, staleške i cehovske razine, naprotiv, na način Sartreov, Morinov, Camusov, Russellov, Thomasov i inih drugih. Tek po svakodnevicu, po tome kako živi svoju kultiviranost raspoznaje se suptilna i zahtjevna dimenzija društvenog sloja "klase obrazovanih". U tom je kontekstu naš Kurelac angažirani intelektualac jer je nadišao fahovsku ograničenost i strukovno zatvaranje. Antielitist, on je živio svoju odgojau, obrazovnu, filologijsku, svjetonazornu svakodnevicu na rubu boemije i neimaštine, unutar dvostrukog europskog identiteta: humanističkog i kolonizatorskog istovremeno.

Kurelac jest srednjoeuropski filolog, kulturolog, folklorist i učitelj, što proizlazi iz njegova odgoja, obrazovanja i adresa na kojima je ahasterski stanovao, iz zaljubljenosti u bidermajerski i nestrojevski Beč, u njegove slavjanofilske krčme, šenbrunske interijere i ličke studene pejzaže.

Srednjoeuropskim bijaše i po oduševljenju za san o europskom jedinstvu kulturnih različitosti, po integrističkom fanatizmu, ali i domoljublju. U tom duhu zaključno rabimo karakteristične, aktualne Krležine misli:

"(...) U posljednjih trista godina, od Jurja Križanića, prvog Sveslavena (1618-83) (...) hrvatsvo pokazuje sve simptome jedne narodnosti koja nastaje, narodnosti koja se bori za osnovne preduslove političkog opstanka (...) Napor, dakle, da se hrvatsvo otme rotaciji oko tuđih osovina, ostao je do danas politički otvoren i jalov (...) no ni u tih trista godina nema političkih rezultata, jer je igra protusnaga na ovom uznemirenom magnetskom polju podjednako antihrvatski uperena do tog stepena da su mletačke, bečke i budimske komponente, na skoku protiv najvitalnijih hrvatskih interesa, danas podjednako opasne kao i jučer. Sve komponente koje određuju danas hrvatsko zbivanje, bijahu već prije trista godina, u vrijeme prvoga Panslavena Jurja Križanića, tipičnoga Hrvata, ocrtane isto tako kobno kao i danas.

U Križanićevo vrijeme, sva ta pitanja, isto tako maglena i nejasna, koja danas uznemiruju hrvatsku političku svijest, bila su jednako aktualna, jer se odnos potencijalnih snaga, prijeteći hrvatskoj egzistenciji, ni po čemu nije izmijenio. Kao i onda, u interesnoj sferi raznih austro-ugarskih mirova i primirja, Hrvatska je danas ostala područjem ratne eksploatacije, i kao što danas o njejoj sudbini odlučuje Beograd po versajskim direktivama, tako jučer odlučivahu Budim ili Carigrad, Venecija ili Beč. (...) Uvijek je hrvatska glava pod sjekirom, a hrvatski džep opljačkan...tu traje jedna te ista predstava: prikazuje se hrvatsko pitanje na točkovima evropske inkvizicije, kao naslovna slika staromodne, romantične opreme Walter Scottovih motiva po mučionicama."¹³

LITERATURA

- Banaš, L. V., *Fran Kurelac, Runje i paluljice, Pšni porugljive i pastirske ponajveć dubrovačke*, Fluminensia 1-2/1991.
- Barac, A., *Hrvatska književnost II*, Zagreb 1960.
- Breyer, M., *Tragom života i rada Frana Kurelca*, Zagreb 1939.
- Čale, F., *Izvor i izvornost*, Zagreb 1984.
- Frangeš, I., *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb 1987.
- Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, (ur. A. Flaker i K. Pranjić), Zagreb 1978.
- Hrvatski narodni preporod I*, (prir. J. Ravlić), Zagreb 1965.
- Johnston, W. M., *Austrijski duht*, Zagreb 1993.

13 Krleža, M., *Deset krvavih godina*, Eseji i članci, Sarajevo 1979, str. 88.

- Kekez, J., *Poslovice i njima srodni oblici*, Zagreb 1984.
- Kekez, J., *Hrvatski književni oikotip*, Zagreb 1992.
- Krleža, M., *Deset krvavih godina*, Eseji i članci, Sarajevo 1979.
- Kurelac, F., *Recimo koju*, Karlovac 1860.
- Kurelac, F., *Fluminensia*, Zagreb 1862.
- Kurelac, F., *Runje i paluljice*, Zagreb 1866-68.
- Kurelac, F., *Placere ili kako je tu misal izgovarao narod slovinski na jugu*, Zagreb 1868. (separat)
- Magris, C., *Habsburški mit u modernoj austrijskoj književnosti*, Republika 1-2/1991.
- Morin, E., *Kako misliti Evropu*, Sarajevo 1989.
- Obzor - spomen knjiga 1860-1935*, Zagreb MCMXXXVI.
- Pranjković, I., *Adolfo Veber Tkalčević*, Zagreb 1993.
- Strčić, M., *Josip Gržetić Krasanin - na prijelazu od romantizma prema realizmu*, Fluminensia 1-2/1991. (op. autora: u ovome je navodu ispravljen pogrešan naslov u izvorniku).
- Strčić, M., *Temelji književne epohe*, Pazin-Rijeka 1994.
- Strčić, P., *Rijeka u doba Frana Kurelca*, Izvješće za školsku godinu 1994/95., Rijeka, lipanj 1995. - Prva sušačka hrvatska gimnazija Rijeka.
- Šicel, M., *Pregled novije hrvatske književnosti*, Zagreb 1966.
- Šicel, M., *Stvaraoci i razdoblja*, Zagreb 1971.
- Šicel, M., "Poetika" *Antuna Gustava Matoša*, Fluminensia 1/1989.
- Šicel, M., *Ogledi iz hrvatske književnosti*, Rijeka 1990.

Josip Vidaković

FRAN KURELAC,
POLITIČKO-KULTURNI DJELATNIK
1848 -1854. g.

dr. Josip Vidaković, Filozofski fakultet u Zadru

stručni članak

UDK 32-05 "1848/1854" : 929 KURELAC, F.

U ovom radu progovorili smo o Franu Kurelcu - prvenstveno kao o političkom djelatniku, s posebnim osvrtom na 1848/49. g. O njemu kao jezičnom preganocu pisali su njegovi suvremenici, pa i kasnije generacije filologa. Međutim, o Kurelcu kao političaru burne 1848/49. g. imamo vrlo malo objavljene građe. Nepravedan smo zaborav prema čovjeku koji je tako snažno i nedvosmisleno politički djelovao u tim burnim događajima u korist svoje domovine Hrvatske i svoja hrvatskoga naroda otklonili analizom njegovih javnih nastupa i proglašava. Već se svojim prvim javnim nastupom u "Zori dalmatinskoj" od 17. lipnja 1848. g. Kurelac predstavio kao velik domoljub i zagovornik političke integracije hrvatskih zemalja. To je zapravo njegov političko-nacionalno-kulturni program, što ga je u svojim **proglasima** - Krajišnicima, Slavoncima, Hrvatima u Mađarskoj i Nijemcima - dalje razrađivao. Njegovo glavno oružje u ostvarivanju hrvatske opstojnosti, bilo kulturne, nacionalne i političke samostojnosti, jest JEZIK. Znao je da je jezik krivotok koji stvara ili razara narodno biće. Zato je cijeli život (a živio je vrlo skromno i teško) posvetio hrvatskom jeziku i njegovoj povijesti.

Fran Kurelac je rođen u Bruvnu 14. siječnja 1811.g. od oca Ivana, krajiškog satnika i majke Rozalije r. Stošić. Odmah nakon Franova rođenja otac mu Ivan, kao kapetan I. bataljuna I. hrvatske pukovnije ode na vojnu u Rusiju. Od 48 časnika i 1610 dočasnika i vojnika prve pukovnije - vratilo ih se ukupno 53. Kući su se vratili 14. srpnja 1814. g. Fran je pohađao osnovnu školu u Švarči i Rakovcu. Od 1823 do 1825. svršio je dva razreda karlovačke gimnazije s izvrsnim uspjehom. Od 3. razreda gimnazije pa dalje Fran je polazio u Grazu. Tamo zanemaruje školu i sav se predaje čitanju raznih knjiga.¹ Nakon četiri se godine vratio po želji očevoj u Oštarije.²

SUMMARY

*Daniijela Bačić-Karković, Ines Srdoč-Koneštra:*FRAN KURELAC - MIDDLE EUROPEAN
INTELLECTUAL

Fran Kurelac was certainly one of the most significant Europeans. His work and life were lead following the tradition of the Age of Enlightenment on one side, and his own solitude on the other. His inner self was strengthened by sociability, trust in Slavic cultural sphere and latinization undergone dream of Cosmopolis.

- 1 U drugom polugodištu humaniora (1828-29) zapao je i dobio ocjenu II. razreda, M. Breyer, *Tragom života i rada Frana Kurelca*, Zagreb, 1939., Tisak "Tipografije" D.D. Zagreb, str. 14.
- 2 U neuspjehu školovanju u Grazu tražiti nam je začetak Franina grabancijaštva. Nikad više ne dođe on u priliku da svoje nauke dovrši redovitim načinom. Proučavajući čitav svoj vijek sve i sva, domogao se s vremenom, ponajviše samouk ozbiljna znanja, uz osobito lijep i uspješan napredak u izučavanju slavenskih i drugih svjetskih jezika. Nu pomanjkanje propisno dovršenih nauka nije nikad pregorio, i još potkraj života se zbog toga tužio. Navedeno djelo, str. 15.

U Grazu se upoznaje s Ljudevitom Gajem. To je poznanstvo snažno djelovalo na smjer Kurelčeva razvitka u budućnosti i usko ga i zauvijek vezalo s kulturnim napretkom hrvatske mu domovine.³ Zato će Kurelac 1872. g. nad grobom Ljudevita Gaja reći:

"Ljudevite Gaju! U grobu ti hvala, što si me svrnuo na narodnu stazu, srce mi otvorio narodnoj misli, domorodnoj ćutnji, ter s otoga dara, premda siromah i zapušten, bez službe i zasluge, bez plaće ni dohotka, na dnu sam duše zdrav i krepak, tvrd i stanovit."⁴ Prve su se klice duboke Kurelčeve ljubavi za domaće jezično blago usadile u njegovu dušu već u vrijeme njegova "prisilna" plandovanja po poljima i šumama Oštarija i okolice. Sredinom 1831. g. Kurelac piše Gaju u Peštu i čudi se njegovom "Pravopisanju", ali ga moli da mu naznači koje djelo o povijesti Hrvatske. Traži popis glavnih vrela o povijesti, jeziku i književnosti. Kurelac je pod utjecajem mladog zagrebačkog pravника Ivana Derkosa.⁵ Već je tada mladi Kurelac često izgovarao: "Ni nas neumoljiva sudbina za uvijek uz Ugarsku prikovala."⁶ Pojavljuje se 1831. g. na studiju filozofije u Zagrebu, ali na ispitu nije izlazio. A već 1832. g. umire mu otac i on se morao vratiti u Oštarije. Godinu dana kasnije odlazi u Beč na duže vrijeme, a zatim u Bratislavu, gdje je upoznao Janka Draškovića. Tu je vijest javio svom prijatelju.⁷ Međutim, Kurelca nalazimo već 1836. g. u Pešti kao privatnog učitelja jezika. Vraća se 1840. g. u Beč i stupa u kontakt s Vukom Stefanovićem Karadžićem. Vuku su ga naročito privukle narodne pjesme. Fran Kurelac je bio učiteljem hrvatskog jezika poznatom češkom političaru i javnom djelatniku Karelu Havlički - Bavarskom.

Osvanula je 1848. g. Na vidiku prevratnog pokreta za sve narode, a naročito za narode Austrijske Monarhije, nastali su uvjeti i za promjenu u djelatnosti Frana Kurelca. Dočekavši veliko izaslanstvo hrvatskog naroda što je pod vodstvom Ljudevita Gaja trebalo caru iznijeti hrvatske probleme i želje, pored ostalih koji su ga govorima pozdravili - po jedan Hrvat, Dalmatinac, Slavonac i Slovak - javio se na kraju i Kurelac na njemačkom jeziku. On plamenim srcem istupi odlučio i oštro protiv progermanskih težnji u Austrijskoj Carevini. To je bilo njegovo vatreno krštenje. Od tada je F. Kurelac i političar i filolog.

Nošeni zanosom i dalekosežnim nadama u misao slobode i kulturno-političkog preporoda slavenskih naroda visoko su se uzdizali. Oduševljenje je dostiglo kulminaciju uoči prošlog Slavenskog kongresa kao nikada do tada. Tada, 2. travnja, Kurelac je recitirao pjesmu na poljskom jeziku - pjesmu *Reduta Ordona*.

3 Takva ga je upoznao i od srca zavolio sedamnaestogodišnji Fran Kurelac. Sposobnost Ljudevita Gaja da snagom svoga zanosa, uvjerenosti i neobično razvijenim darom govora zavlada svojom okolinom, moćno je djelovala i na mladog Krajišnika, odgojena u tuđem - njemačkom - duhu, po vlastitoj izreci "tada još prijesna srca, za sve što se Slavenstva ticalo". Isto, str. 16.

4 Mirko Breyer, *Tragom života i rada Frana Kurelca*, Zagreb, 1939. Tisak "Tipografije" D.D. Zagreb, str. 17.

5 Ivan Derkos u svojoj latinski pisanoj ali punoj hrvatskog i slavenskog čuvstvanja knjižici *Duh domovine nad snovima koji spavaju ili List domovinski za stanovnike kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, da ih potakne na izučavanje i njegovanje jezika*. Isto, str. 22.

6 Navedeno djelo, str. 24.

7 "Neki den sem bil pri grofu Draškoviću i dobro dolgo sem se z njim razgovorjal; on je vreden odvedek svojih predjev i vsakoga Horvata kakti svoga sina preštima. Meni je svetual, da bi ja po njegovom planu jednu horvatsku knjižicu spisal pak da je on pripravan troške platiti. Mozbit, ako školu srečno prebavim, da to vučim." Isto, str. 27.

Nešto kasnije, točnije 17. travnja 1848. g. u 16. broju "Zore dalmatinske" izišla je Kurelčeva poruka s naslovom *Zori dalmatinskoj - rodu dalmatinskom*. To je njegov prvi javno objavljen rad. A ujedni prvi i posljednji u "Zori dalmatinskoj". Prilično je upitno koji je tome razlog. Njegov proglas započinje ovako: "Sada nam je uskrs, sada sloboda, sada preporod i novi život." Vrlo lijepim i lako shvatljivim načinom objašnjava ono što je bilo, što se tada događalo i što će to značiti za budućnost. Za Clemensa Metternicha,⁸ ministra vanjskih poslova kaže: "Dugo i predugo nam je to kratio čovik jedinac, biše svu carevinu pod svoju ruku skupio, ali pošto se Bečani pobuniše nestade ga, te se ni danas još ne zna kud je pristao. Sretan mu put, nikad ga nebilo."⁹ Kurelac posebno ističe kako je Metternich često govorio da on za slavenski rod ne zna. Međutim, od sada će se i čuti i znati za naš rod. Događaji po bečkim ulicama od 13, 14. i 15. ožujka lijepim su darom urodili.

1. Car je dao slobodu tiska, a to znači da je sada svakome dopušteno da kaže i napiše što ga smeta i što misli. "Sad će i Car i svit dočuti koja nam je volja koja nam je želja."¹⁰ Najavljuje kako će mnogi uzeti pera u ruke i za svoj narod knjige pisati, jer će smjeti pisati kako mu srce želi. "To je veliki blagoslov, i svaki šalji sada dite u školu jer mu sinčić može upisati knjigu, koja može biti od dike i koristi svoj domovini i svemu rodu; ne knjigu kako bi gospodar rada da se knjige pišu, to jest da se laže, i maže te da nemože u srce da dopre, nego će domaći sin knjigu napisati da s toga bude lip nauk i otcu i majci, a dika zemlji i rodu. To je jedno što nam car dade: tu slobodnu štampariju; i velika mu hvala na tomu daru njegove carske dobrote."¹¹ Zar se može ljepše, sažetije i cjelovitije izreći značenje slobode tiska.

2. Dobili smo *narodnu stražu*. Za one koji ne znaju što je to, Kurelac na zaista prekrasan način objašnjava. Svako malo veće mjesto svoje će mještane ili građane naoružati, pa neće careva vojska, koja je iz drugih krajeva, pucati na ljude, nego će građani sami, ako bude nemira i pobuna, opominjati, tražeći da bude red i mir. Narod će poslušati jer su stražari njihova braća koja za dobro rade te se neće krv uzaludno prolijevati. Međutim, za slučaj zloupotrebe kaže: "No kada bi oni vidili, da nemir i buna ne biva za pravicu, no za pusta Boga samo da se otimlje, žari, pali i krade, onda će svatiti zerno koga ide i svaki pošten čovik ostat će mirna serca kako bude znao na koga se udara. A kada dojde krivica u grad, i u misto budi sa koje mu drago strane, onda toj krivici neće biti obrane od narodne straže, te će biti sloga, i krivica onda neka verne pet otkuda je i došla."¹²

8 Metternich, Clemens Wenzel Lothor (1773-1859), austrijski državnik i političar. Istakao se kao vješt diplomat. Imao je sjajnu političku karijeru. Vrlo je rano stekao veliki ugled i priznanje. Godine 1809. postavljen je za ministra vanjskih poslova i na toj dužnosti ostaje punih 40 godina. Postao je stvarni upravljač Austrijskog Carstva. Svoj je puni uspjeh postigao na Bečkom kongresu (1814-15. g.), gdje je bio glavna ličnost i tvorac novog preuredenja Europe. Bio je sudionik i jedan od tvoraca *Svete alijanse*. Godine 1821. postavljen je za dvorskog i državnog kancelara. Za revolucije 1848. pobjegao je iz zemlje, a vratio se nakon pobjede reakcije 1851. g. izgubivši svoj nekadašnji utjecaj.

9 "Zora dalmatinska" br. 16, 1848. g., str. 61. Povijesni arhiv Zadar.

10 Isto, str. 62.

11 Isto, str. 62.

12 "Na prilično je narodnoj straži, da ne odbija krivicu kakvu odmah silom i oružjem, nego ako bi stigla od poglavarstva da se obazre i na druga mista i gradove i da se prvo brani pismeno i da prosi, pak onda kad ni to nepomaže onda da ju tira prahom i olovom. Dakle to je drugo dobro ta narodna straža koju stekasmo." Isto, str. 62.

3. Konstitucija i ustav najveći je dar, pa taj pojam Kurelac pojašnjava. Došlo je vrijeme kada neće biti sve kako kralji car hoće. Narod će izabrati svoje predstavnike kojima vjeruje i koji će se s carem i kraljem dogovarati i donositi zakone, kako bi bilo svakome bolje i lakše. U nastavku Kurelac kaže: "Tim neće moći biti da narod plače a car za suze da mu i nezna nego će reći poslanici naroda - 'Careva milost: popravimo to, uredimo ono, olakšajmo ovako, iztribimo onako, nadometnimo ovo, ukinimo ono.' Pa kad nastane takvo ugovaranje i popravljnje onda neće moći nikakvo zlo dugo da postoji, jer će ga poslanici u dogovoru s carskom izčupati, a dobro zasaditi neka rodi i plod nosi."¹³

Slijedi rasprava o odnosu Hrvata i Mađara. Mađarska posizanja onemogućavaju Hrvatima opstanak u njihovu društvu. Hrvati pregovaraju s kraljem. Nisu daleko stigli zbog iscrpljujućih ratova protiv Turaka i Francuza. Međutim, otkad preta opasnost turska i francuska, pojavi se još gora i veća - mađarska. U stara su vremena pregovaranja s Mađarima bila kud i kamo lakša, jer nisu dirali u hrvatska prava ni u hrvatsku narodnost te smo mogli zajedno živjeti i boriti se protiv neprijatelja. Međutim, u novije su vrijeme Mađari promijenili odnos prema Hrvatima, pa Kurelac kaže: "On bi htio da nami gospodaruje, da nam zapovida, da nam pravice gazi, da nam naš jezik otme a svoj nametne, da nas zatara i utamani. Ama Hervat htio bi da ostane Hervat, nije mu volje da se odrodi i uz tuđe pristane kad mu je milije svoje. Zato su oni dok su mogli borili se i borili da se održe, i dok su ti isti carski ljudi svom carevinom upravljali bila nam je u careva dvora kakva takva pomoć, jer koji nebiahu ni Mađjari ni Hervati pravo su sudili da Mađjari ostanu Mađjari, a Hervati - Hervati."¹⁴

Ali nažalost, Mađari su izmolili u cara da u njihovoj državi ne budu drugi ljudi, već rođeni Mađari. Zato se za Hrvate sprema velika nevolja, jer će Mađari sami upravljati i zapovijedati. Hrvatima stoga nema opstanka s Mađarima, premda su se počeli lukavo ulizivati i govoriti o miru i ljubavi te o tome da se sve zaboravi što je bilo između Hrvata i Mađara - "Ali ako Mađjara nitko na poznaje, poznaje ga Hervat, i sva mu karv uzkipi kada na njega samo pomisli. Vuci minjaju kožu ali ne minjaju čudi."¹⁵ Zbog svega rečenoga Kurelac kliče i zaziva jednokrvnu braću, Hrvate, Slavonce, Krajišnike i Dalmatince, da se slože i skupe u jedinstvenu državu. Tada će imati jednog bana, jedan banski sud, jednu pravdu, jedan zakon, jedan red, jednu slogu, mir i ljubav. "Ove tri ladjice Dalmaciju, Slavoniju i Hervatsku treba sada dobro svezati da uže nepukne, te ladjica da nepotone, jer takve bure po državah i kraljevinah još ne bijaše kao što je sada iza francuskog nemira ustala. Dat će bog te će toga s vrimenom još i više uz nas pristati, ta bratja dosta, smo što smo razdijelni! ama što je nesrića razvergla to može srića i naša dobra volja opet sastaviti i sjediniti. Bratja Dalmatinska, ta čista kerv hervatska sad u jednu slogu s nami."¹⁶

Zar je moguće ljepše izraziti potrebu integracije hrvatskih zemalja, toga najvažnijega pitanja za svakog hrvatskog domoljuba u drugoj polovici XIX. st.!? Integracija hrvatskih zemalja bila je temelj hrvatskoj orijentaciji. Tu hrvatsku orijentaciju na impresivan je način izrazio F. Kurelac u svom obraćanju "Zori dalmatinskoj" i narodu dalmatinskom. Tu je

13 "Amo zadaće da bude drugi razgovori Hrvati i Slavonci već odavno tako s kraljem ugovaraju i pomnoga dobrog su već ugovorili.", "Zora dalmatinska" br. 16, 17. lipnja 1848. g. str. 62. Povijesni arhiv Zadar.

14 "Zora dalmatinska", br. 16, 17. lipnja 1848. g., str. 62. Povijesni arhiv Zadar.

15 "Zora dalmatinska", br. 16, 17. lipnja 1848. g., str. 63. Povijesni arhiv Zadar.

16 "Zora dalmatinska", br. 16, 17. lipnja 1848. g. str. 63. Povijesni arhiv Zadar.

pokazao svu svoju političku zrelost i veliku sposobnost komuniciranja s običnim pukom i učenicima ljudima. Kako su već Hrvati i Slavonci zatražili od kralja da ih primi na vijećanje kako bi se dogovorili kako dalje, Kurelac kaže da će suze svima orositi lice i srce zaigrati tako snažno kako do sada nije zaigralo ako se i Dalmatinci pridruže izaslanstvu sjeverne Hrvatske. "Dosad su bila nanizana ta tri sladka imena hervatska, slavenska i dalmatinska nanizana u knjigah i na hartiji, ali sada valja da budemo jedno srce jedna duša! pak će nam i Bog pomoći. Ove riči izručujem peru slovinskomu Anti Kuzmaniću."¹⁷

I sam se Kurelac počeo spremati za odlazak u domovinu. Toliko je skromno i siromašno živio da je uputio pismo senjskom biskupu Mirku Ožegoviću u kojem ga moli za pomoć: "Od tuge i sirotinje ugnjeten; a usiljen još za jedno vrēme u Beču pribivati: Preuzvišeno Gospodstvo Vaše smērno molim, da mi na pomoći bude i u ovoj bēdi mi priteče, koja je tim veća, što me bolest snašla, s koje i ne mogu put u Domovinu poduzet. - Smilujte se bēdnom bolesniku i Bog će Vam Milostinju včnim Rajom platiti. - U čelovu presvčtlih ruku Vaših ostajem Preuzvišenstvo Vašeg ponizni Sin Frane Kurelac Hervat."¹⁸

Krene zatim Kurelac u Gradišće kod tamošnjih Hrvata koji su mu bili posebno dragi. Mađari su stalno pokušavali ukinuti hrvatski, a uvesti svoj - mađarski jezik. To je Kurelca toliko žestilo da je postao nepomirljiv i žestok protivnik Mađara. U Gradišću je namjeravao prikupljati pjesme. Međutim, ratni su ga događaji u tome omeli. Bilo je opasno kretati se, a posebno za njega koji je kao politički sumnjiv odležao četrdeset dana u zatvoru.¹⁹ Nakon izlaska iz zatvora Kurelac se sam javio Brliću jednim pismom u kojem ga moli da mu javi datum zasjedanja Sabora, posebno naglašavajući svoju posebnu žalju da sudjeluje u novom političkom životu Hrvatske: "Gledaj da budem poslanik od koje regimente ili bar poslanički namestnik, onda bi mogao progovoriti za ove nesretne Hrvate u Ugriškoj."²⁰ I Ljudevita Gaja moli da i on pokuša sve učiniti kako bi ga izabrali za poslanika. Kad bi bio pravi zatupnik, mogao bi puno pomoći i u Saboru i u hrvatskom puku. Nažalost, ova se žarka želja F. Kurelca nije ostvarila. Kurelčeve molbe jasno govore o promjenama u načinu njegova života. Sad je odjednom želio sve. Želio se baviti politikom i strukom.

U mjesecu lipnju 1848. g. Kurelac je objelodanio svoj *Proglas za Krajišnike*. Svojim darovitim stilom, riječima punim oduševljenja i zanosa za sve nade hrvatskog naroda zbog događaja koji su se tih dana zbili Kurelac se potvrdio kao vješt i sposoban govornik. Nekoliko dana nakon ustoličenja bana Josipa Jelačića i otvaranja hrvatskog sabora Kure-

17 "Zora dalmatinska", br. 16, 17. lipnja 1848. g. str. 63. Povijesni arhiv Zadar.

18 Mirko Breyer, *Tragom života i rada Frana Kurelca*, Zagreb, 1939. g. str. 50. Tisak "Tipografija" D.D. Zagreb.

19 U Hrvatsku bijahu međutim doprle vijesti o njegovu tamnovanju i o smrtnoj opasnosti u kojoj se dosta dugo nalazio. Brlić, pišući Gaju iz Beča 22. V. 1848, spominje tamo raširene glasine "da će Kurelac - kao neka vrst taoca biti, čim se Hrvati pobune, a od puštanja na slobodu ni govora". U skupštini je županije zagrebačke u svibnju objavljeno "da su gospoda Kralj, Hurban, Kurelac i još nikoji uhvatjeni i utamničeni poradi toga, što su kao vierni svoga rada sinovi svoj slavjanski narod o svojoj narodnosti podučavali i nagovarali, da vieran ostane zakonitom kralju i sebi, tj. svojoj narodnosti. Nakon ove žalosne viesti upućene je molba caru i kralju za milostivu pomoć." Mirko Breyer, *Tragom života i rada Frana Kurelca*, Zagreb, 1939. g. str. 51. Tisak "Tipografija" D.D. Zagreb.

20 Isto, str. 50.

lac uzvikuje: "Pozdrav poštenje od naroda Hrvatskoga i Slavonskoga iz provincijala i Krajine militarske sakupljenog na velikom saboru u Zagrebu. Valja da se dogovorimo i većamo: kako ćemo sad, kad sunce slobode svuda probije, nevolji se našoj oteti, slobodu našu, te sreću detce naše i unučadi naše ograditi."²¹

To zazivanje da se svi Hrvati složno dogovore i slobodu sačuvaju Kurelac posebno naglašava jer se boji ljudi koji su u carskoj blizini. Sve su to Švabende i Mađarija, kako on kaže, koji su zakleti neprijatelji hrvatskog jezika i hrvatske nacije. S velikom gorčinom postavlja pitanje: Zašto sada, kad su se mnogi narodi svoje slobode domogli, nas - Hrvate bacaju Mađarima u ždrijelo? "Te čistu našu karv njihovoj šarenoj kopiladi pod noge meću." Naša osveta mora planuti kao živa vatra iz svačijeg srca koje nije pokvareno. Nastavlja pozivajući braću Krajišnike, dične sinove Like i Krbave, Ogulince i Slunjane, sve junake Jelačića bana, kao da su mu rođeni sinovi; Križevčane i Đurđevčane kao najbliže susjede mađarske; Slavonce i Banaće, koji su već počeli vragove (Mađare) odbijati. Potom kaže: "što ćete reći kad vam rečemo, da je nakanio Švaba i Magjar našoj krvi a diki našoj Jelačić - banu, slavnomu banu, to naše gore listu, da sudi i njega da odsudi?"²² Da su mu strasti bile do usijanja uzavrele, nedvojbeno svjedoče ove njegove riječi, koje su inače suprotne njegovu karakteru i kršćanskoj duši: "Krajiški sine, junače od vjeka! sve spremi i pripravi: da napojiš sabljicu Magjarske krvi, koje ti još okusila nije; i da gadjaš u ona prsa, koja ti o propasti rade, a na poštenje i pravicu privedi se na dadu. Kako stigne prva zapovjest da si gotov - Bog te pomogao i sreća junačka!"²³

Dana 22. srpnja objavljen je Kurelčev proglas za Nijemce. Nijemce naziva dragim susjedima i želi im objasniti i opravdati napad na Mađare. Kako kaže, mađarska se bahatost i tiranija mađarskog jezika nisu mogle više trpjeti. Slijedi prikaz svih zločina koji su počinjeni nad Hrvatima, na osnovi kojih može ustvrditi da su Mađari rođeni tirani koji su vješti u licemjerju. Mađari ljube slobodu, ali samo za sebe. Drugi moraju šutjeti i slušati. Kurelac kaže da su i Nijemci velikim dijelom Hrvati. Za mnoga se sela zna kada su postala njemačka. Među Nijemcima ima i onih čiji su očevi hrvatski govorili, a oni se eto otuđiše od predaka svojih. Pita ih što bi ih moglo naguati da povuku mač protiv dobrih susjeda koji se bore za slobodu u pogledu jezika i narodnosti, bez koje je svatko u nasilnoj i nesnošljivoj Ugarskoj većma zarobljen negoli igdje pod suncem. Nada se da se ni jedna njemačka ruka neće dići protiv Hrvata.

Početkom rujna 1848. g., točnije 11. IX, u "Narodnim novinama" je javljeno: "Prešli smo preko našeg rubikona! Prešli smo preko Drave! i prviput zaori poslije vikova sladki naš 'Oj'."²⁴ Rat je između Mađara i Hrvata započeo. Hrvatsko Međimurje je integrirano matici domovini. Već 16. IX. Fran Kurelac objavi svoj značajan *PROGLAS NA UGARSKE HRVATE*: "Ban Hrvatski ur je Dravu prešal. Tomu se dragi rojaki ništa ne čudite. Vi dobro znate, da je nam velika krivica od Vugrov. Ur je tomu pedeset let, da oni temelj i stanje naroda Hrvatskoga potkapavaju. Oni nete trpiti da Hrvat ostane Hrvat, oni bi tili, da mi Hrvate zametnemo ter Vugri budemo. Oni su tako slipi, da ni toga ne vidiju, da je svakomu narodu jezik svoj mil i drag: on jezik, koga je od svoje matere naučil i od otcer predobil.

21 U obiteljskom arhivu Brlić-Mažuranić.

22 Mirko Breyer, *Tragom života i rada Frana Kurelca*, Zagreb, 1939. g. str. 53. Tisak "Tipografija" D.D. Zagreb.

23 Isto, str. 53.

24 Isto, str. 54.

(...) Oni su nam Mejimurje vzeli, oni su Riku pograbili, oni su letos vološčansku granicu odjimali, oni su tili vsu našu narodnost zatrti, a Kosuth je pital: 'Kadi je ta Hrvatska zemlja? Ja za nju prav nit ne znam'.²⁵ Nastavlja o Mađarima. Mađari ratuju za oholost i nepravdu, a Hrvati za pravdu i jednakost. Mađari su izabrali laži i jezik Lajoša Kosutha, a Hrvati istinu hrvatsku i sablju Jelačića bana. Zorno prikazuje "ugarskim Hrvatima" kako se narod otuđuje zahvaljujući mađarskoj politici. Mađari čak sprečavaju da se Hrvat u ispovjedaonici na hrvatskom jeziku ispovijeda. Pristalice se hrvatskog jezika u tamnice bacaju. Po selima je nestalo hrvatske pjesme i kola. Sve je zamrlo kao u pustinji. Proglas završava sljedećim riječima: "Ne plačte dragi bratci, bog nam je milostivan. On nam je dal Bana, ki je Dravu prešal. On je naš otac on bude i vaš. Mi smo jedna krv, moramo se grliti, jedan brat drugoga pomagat. Sad je puška sveto orudje, sad se približava strašan sud božji, sud pravičan za narod krivičan. Sad su svi Slovinci kot rojeni bratci, brat na brata puškice ne spušta: a oni ki to vćini, on je ur odsujen i od boga i od ljudi. S Bogom naša krv! S Bogom naši bratci! dok se vidimo."²⁶

Proglas za Rumunje *Braćo Rumunji po Banatu i Erdelju!* bio je u Beogradu preveden na rumunjski jezik i onda razaslan. Kratko i jezgrovito poručuje Rumunjima da se svi narodi dižu, pa je potrebno da to isto i oni urade. Svi se narodi za slobodu bore, pa neće valjda Rumunji u okove mađarske. Dira Rumunje u tanku žicu predbacujući im da se vole hvaliti kako su oni rimske krvi, što im oni i priznaje, ali dodaje - Rimljani su druge u okove stavljali, a vi ste se pustili u mađarske okove. "Vaš Hunjadi te naš Mikula Zrinjski ni sanjali nisu što će im unuke postići. (...) Da njih dvojica za naše nevolje znadu, ni u grobu mirovali ne bi, svaku bi Tursku glavu ožalili, koju su posekli. (...) Da ne ostanemo braćo u sramoti! - Nemojte, braćo (ako boga znate) da nam bude krivo, ta i vam braćo Rumunjska, sunce da ograne!"²⁷

Usljedio je *Proglas na Slavonce* od 26. X. 1848. g., potpisan od banskog namjesnika Mirka Jentulaja. Proglas je namijenjen Slavoniji i slavonskoj krajini. Slavonce se upozorava da ne nasjedaju mađarskim huškačima i carskim odmetnicima, da ne primaju nikakve tiskane ili pisane papire od buntovnika. Ovo je uslijedilo nakon izdajničkog čina generala Rotha i Filipovića koji su na čelu pomoćne vojske od oko 7 000 vojnika iz brodske i gradiške regimente otkazali poslušnost banu Jelačiću. Kod mjesta Oзера položili su oružje i preko Pečuha se kući vratili. Mađarima su prisegnuli na vjernost i obvezali se da protiv njih neće dalje ratovati.

Na taj način F. Kurelac sastavi i u posebnoj knjižici objavi *Odgovor na one Magjarske papire, što je tužna Rothova vojska kući ponijela*. U tom je tekstu do izražaja došao onaj dojam o nesreći, potpomognutoj protunarodnim i izdajničkim držanjem znatnog dijela zavedenog slavonskog puka, a posebice osječkog. Ta vojska, kaže Kurelac, toliku sramotu nanese cijelom narodu da je vrlo teško preboljeti. Sva naša svijetla tradicija tim je činom potamnila. Srce boli pri pomisli kako opet pred svijetom zadobiti staru slavu. Dovikuje Slavoncima kako će u boju zajedno biti svi osim njih. Slavonski se vojnici ne trebaju stidjeti, jer oni nisu krivi. "Jao vojsci koja svoga vodje nema?! Mi hoćemo da nam se tudjin u zemlju ne seli, nećemo guju u njedrih da gajemo. Mi želimo da na našoj zemlji bude našega orača,

25 Isto, str. 55.

26 Isto, str. 55.

27 Isto, str. 56.

našega kopača; po naših pašah našega pastira, naše djevojčice: neka pjevaju, neka se igraju; mi bi htjeli da po naših vodah naš brodar zavesla, naše jedro razvija: i po Savi i po Dravi i po sinjem morju; da ostane naše gore list i u Fruškoj gori i u Velebitu i u svakom grmku; mi hoćemo da nam se ne kvare hrana materina, te da did unuka ne pozna, nu i odsle da poteče čista hrana, hrana obilata od materinskih dojaka, koje su nam dosle lep porod odgajile; po tom će sinko nalik biti otcu, a pleme nam se ni zatrti ni pomješat neće."²⁸

Kurelac je često ponavljao rečenicu o jeziku koja mu se sviđjela i koja je svojim sadržajem oduševljavala svakog hrvatskog domoljuba. A, kako i ne bi kad se i sada javlja isti osjećaj kad ju čujemo: Mi hoćemo da nam milo zvonice našega jezika svuda pozvonkuje, jezika koga su kod nas i ptičice izučile, a naviklo na nj drvlje i kamenje.

S obzirom na to da se je F. Kurelac dokazao kao izvrstan govornik i dobar političar, Bansko ga je vijeće poslalo da proputuje Slavonijom i da tamo narodu čita proglašene, da mu ih tumači, da im digne moral i ohrabri ih. Nošen iskrenim zanosom ljubavi za ugroženu domovinu, prihvatio se te dužnosti. Obilazio je mjesta i svoj je zadatak sjajnom govorničkom vještinom vrlo revnosno obavljao. U Brodu ga snađe nevolja. Naime, tamo su ga optužili da je mađarski špijun i bacili ga u zatvor. Iz Broda je sproveden u Zagreb, gdje mu se za jedno vrijeme gubi trag.

U siječnju 1849. g. imenuje ga Bansko vijeće za privremenog učitelja hrvatskog jezika u riječkoj gimnaziji. Tako započne riječko razdoblje života i djelovanja F. Kurelca. Godina 1849. donijela je mnogima u Austrijskoj Carevini vrlo veliko razočaranje. Jedni su dobili nagradu, a drugi kaznu, što je već bio početak za ukidanje ustava. Ožujski oktobrirani ustav, najava apsolutizma, stvorio je vojnički jedinstvenu njemačku monarhiju sa sjedištem u Beču. Hrvatsku su preplavili strani činovnici i učitelji. Nestručnost i podlost naprosto je cvala, a špijuni su se i izdajice nametnuli kao prava napast narodnoj inteligenciji. Kurelac je vrlo pomno pratio razvoj političkih prilika od samog dolaska u Rijeku. Kao čovjek slobodna i poštena nazora, koji nije mario ni za cara ni za kralja, već samo za svoj narod, teško je, s mnogo gorčine i tuge podnosio Carski patent od 31. prosinca 1851. g. Teško ga pogodi slom njegovih ideja.

Ujesen 1849. govorio je da njegovi domoljubni prijatelji u Rijeci umiju mučati, ali da on to ne može, pa se boji da ga "vrag" ne odnese. Pismo što ga je F. Kurelac uputio 4. IX. 1849. g. dr. Bogoslavu Suleku, uredniku "Slavenskog Juga" zorno govori o njegovu stanju i političkom raspoloženju.²⁹

Gotovo pet godina bio je Kurelac nastavnikom u Rijeci. On je očinskom ljubavlju prilazio školskoj mladeži, želeći svim srcem u njih usaditi ljubav za knjigu, za znanost i za čist i neiskvaren materinski jezik i domovinu Hrvatsku. Svojim je đacima govorio: "Vi ste mi svjedoci, da sam ja prvi slovinsku knjigu u vas unosio, srdce vam za nju razgrijavao i klicu novoga života u dušu vam rasadjivao."³⁰ Od svih učenika traži da budu dobri učenici, vrlj Hrvati i poštena mladež. Znanje je, kaže Kurelac, iskra koja dušu usijava i ropstva se oslobađamo. Znanje je mladosti radost, a starosti zadovoljstvo. Ono je naša nada, pravi mir i božji blagoslov. Kurelcu su učenici kasnije s istom ljubavlju uzvraćali i zahvaljivali. Njegov učenik, a kasnije riječki župnik i hrvatski književnik Ivan Fiamin, u starim se danima sjetio svoga učitelja i u "Obzoru" napisao svoja sjećanja na njega.³¹ Kao veliki zaljubljenik u naše stare hrvatske pisce rekao je: "A vi pjesnici stari: Dubrovčani! Hvarani! Splićani! Zadrani! - vas da ne pominjemo? ta vi ste uz ovo crno sunce naših vremena jedina raskoš, jedino ogrijanje naše."³²

Dekretom ravnateljstva gimnazije od 24. siječnja 1854. g. Kurelcu je priopćeno da se koncem proljetnog semestra otpušta s posla i to zbog sumnjiva govora *O preporodu knjige Slovinske na jugu*. Sam Kurelac je to prokomentirao: "Nu godine 1853-e jako se smrklo i nastalo doba gluho, te se svi moji govori Njemačkom uhu nikako čuti nedadoše. Svrglo

Selbständigkeit begaben und sind ein integrirender Theil des deutschen Reichskörpers geworden! Moj brate žalosnijeh danov što nam ih je Jelačić - Ban donio. Do sada kakav duh jak i slobodan sukne u poteru za genijom njemačkim pak da s jedne strane vrebja kako Svaba vrda, kopa, mete, liže, laže, miti, truje, sili i ubija - a s druge naše mučeništvo, čistu dušu, nevinu radost, pravicu i očekivanje naše (lani) - pak sada - bogo moj velike scene!!! Predobit će nas Svaba - kako god Englezi Indiju, svagdar mudar i likav predobije - i još naš slovinski Moskov bit će mu u pomoć - bog da prosti čovek nesmi na ono ni pomisliti što nas čeka - dva slovinska cara nam jamu kopaju neka slovinstvo nije: U našeg cara ko se neopire taj nedopire. Vidiš kako sada u Magjarskoj buntovnika neijma, to je sve samo Košutovo maslo bilo. (...) Današnji sviete i ti krasoto naroda nemačkoga! (...) što ću vam reći dalje ne kazujte: Bana sam htio izostaviti da da i nespominjem no me je Bunjevac primorao te sam uz vietje Bansko i Bana pridao. Da se je rieč slobode štampati mogla to je zasluga g. Matkovića koji je prvi Platz Commandi dobi nalog da se pročita taj moj rukopis, Eberan von Ebenhorst (kako lise vrag zove) taj je sve oko njega obhodio te mu rekao: Geben sie Acht, da muss was darunter stechen (...) Teška je stvar danas za čoveka koji za rad mari i srce mu trulo ni lice dvojako nije.

S bogom moj zlatni zatočeniče! Ako vam dojde u pisarnicu Bernardić pozdravite i još druge moje prijatelje kao Bertića, Vežića, Župana Dragutina, Hrzića i ako još za koga znate da mi je dobar. S bogom mili naš, samo hrabro!

Fr. Kurelac"

Mirko Breyer, *Tragom života i rada Frana Kurelca*, Zagreb, 1939. Tisak "Tipografija" D.D. Zagreb, str. 61-63.

30 Isto, str. 63.

31 U evociranju onoga doba kada od mlade čeljadi u Rijeci nitko nije znao ni za hrvatsku knjigu ni domovinu, kada je ime hrvatsko pače tamo bilo mrženo i prezreno, ističe kako je Kurelac, unatoč tome, u srcima mladih Riječana i Primoraca znao probuditi ne samo žarku ljubav već i pravi ushit. "Bilo je u njemu nešto vanredno, bilo je u njemu onoga, čemu se mladež najviše divi, bilo je srca, uma i značaja." U vrijeme kad su se bili privikli na učitelje koji su i ono malo što su znali mučali i natucali, pokazao im se odjednom čovjek opsežna znanja, a govora divna, govora materinskog, komu dotada ne mogaše ni naslutiti krasote. Tako Fiamin o svom učitelju govori. Mirko Breyer, *Tragovima života i rada Frana Kurelca*, Zagreb, 1939. Tisak "Tipografije" D.D. Zagreb, str. 64.

32 Isto, str. 65.

28 Isto, str. 57.

29 Donosimo dijelove njegova pisma: "Dragi gospodine i pravi rodoljube! Ja vam čestitam - ne zato da Vas je kakav pomazanič gospodnjev krstom kakvim nakitio, ili vas gustom kakvom vrećicom zlatnih novčićev posuo (vi se tomu znam i nenadate jer ste im kost u grlu) - nego vam čestitam, vriednosti vašoj, poštenju vašem, postojanosti i hrabrosti vašoj. Slovenski jug - dokle ih god vi upravljati budete - to su naše novine i bit će vam spomenik - što ste u ovo sramno vrijeme napasti vrazjoj odoljeli doklegod kakvog Hrvata preteče. Mani je svagda srce bilo za vas - ali sad smo svi sirote, te ja sada vas i narod, kad mu slobodu (sto je vas) tako branite, za jedno uzimljem. Za Seneku pišu da su mu ljudski krvopije žile otvorili - otvorit će se i vašim novinam, ne zašto drugo nego što naša duša u njih bije - neka bude i to redko se krvno delo s osvetiteljem mine - bilo danas bilo sutra. Preveć redko (oprostite da vam to napominjem) u Frankfurt i Berlin dirate - oko toga se sada sve vrti - zašto cara tako malaju i mažu samo da se tamo svikne! a zašto tako navaljuju zatoj oc troi nego zato da nas od dosadanje slobode i pravice odseku i prekine neka bi posli reći mogao Svaburda: Die Sloven Oesterreichs haben sich durch die freiwilligen Annahme des Octroi ihrer

me dakle i oborilo s učiteljske stolice, da polnoć umiruje."³³ Ostao je bez posla i prihoda, morao se boriti za golo preživljavanje.

U proljeće 1859. dovršio je tekst svog *Budinića*, sa željom da ga literarno i povijesno tumači kao uvod izdanju *Pokorni i mnogi tni Psalmi Davidovi složeni u Slovinski jezik na čisto i miru po Šimunu Budiniću popu Zadraninu*. Na svjetlo ih dana iznese i progovori o popu zadarskom. Kurelac kaže: "Prorok, koga nam Budinić preveo, mnogo jadikuje na vragove svoje; nu da oměri duhom vragove Slovinske, i osvetu na njih od boga zazove: sve mu strune na gusli popukoše."³⁴

Dugo je Kurelac pripremao Budinićev tekst. Kako sam priznaje, čitao ga je i čitao više puta, jer ga je očarao svetinjom i hrvatstvom. Opširan i savjesno napisan uvod o popu Šimunu Budiniću Zadraninu i njegovim knjigama dokazuje veliku ljubav Kurelca i želje da dostojno prikaže Budinićev književni rad i njegovu važnost za razvitak hrvatskog jezika u usporedbi s ostalim slavenskim jezicima u XVI. stoljeću. Na kraju uvoda zaključuje s gorčinom se u srcu obraćajući Budiniću: "Ne idi, hrano moja, u Zadar. Tamo niti je ušiju za pojanje tvoje, ni srca za domovinu svoju. Da im rečeš 'Zadranin sam', mogli bi te med Vlahe upisat, a tebi nasmiyat, što te je napalo Hrvatski zapevat. S Bogom dakle Šime! Koja radost mojem srdcu, ako te priznadu, tebe zametnuta i pozabljena Zadranina, prvoga-nam sveslovinca Hervatskoga."³⁵

Ova je Kurelčeva konstatacija glede Zadra preoštra. Znamo da je baš u Zadru Ante Kuzmanić "Zorom dalmatinskom" udario temelje kroatizmu i u jeziku i u politici, što nije moglo biti nepoznato i Franu Kurelcu. Dapače - nastala je poznata zadarska jezična škola, koja je nesumnjivo pridonijela stvaranju hrvatskog književnog jezika.

Zaključna razmišljanja

Važnost Kurelca filologa i Kurelca političara u razmatranom razdoblju od 1848. do 1854. g. nije jednostavno odrediti. Bio je velik stilist, vrstan govornik, zaljubljenik u svoj hrvatski narod i njegov jezik, kojemu je posvetio cijeli svoj život. Vršio je veliki utjecaj na svoje sugovornike i suvremenike. Taj je njegov utjecaj bio znatan i učinkovit za onodobni razvitak i napredak narodne misli, jezika i književnosti. Bio je, kako je to kazao Vatroslav Jagić, vatreni domoljub i učena glava, čestit Hrvat i vješt u pisanju. Iz svakog se retka vidi kako ga duša boli zbog zle sudbine koja je zadesila naš jezik, a naš mu je bezbrižan odnos prema tome cijepao srce. U njemu je sve kipjelo. Njegove su misli jake i gorke. Sebe nikako nije preskočio.

Da je u politici i govorništvu bio izvrstan, svjedoči poziv Banskog vijeća 1848. g. da svojim govorom i pisanjem sam usmjerava narod na pravi put. Sakupio je i obradio sve pisce naše prošlosti i sve bogatstvo hrvatskog jezika. Narod je ljubio tako jako da ga nikakve sile od njega nisu mogle odvojiti. Često je govorio da više voli pošteni bijedu, nego sramotno obilje. Bio je bistra uma, dobre duše, žarka hrvatskog srca, čovjek iskren koji nikada ni pred kim nije gledao u zemlju, revan kao mrav. Proučio je mnogo knjiga, razvedrio mnogo srdaca i, obišavši već dio našega naroda, ukrasio našu kujigu mnogim

biserima, kako reče August Senoa. Frane se nije želio ni skloniti ni prikloniti, već svojim putem ići naprijed. Bio je čovjek, a ne anđeo; ali čovjek velika uma i srca, privržen narodu i domovini svojoj. Hrvatom se je rodio, bio i umro.

"Kako mu duša diše onako mu i pero piše."

33 F.Kurelac, *Fluminensia, ili koječega na Rēci izgovorena, spčvama i nasnovana*, Zagreb, 1862. g., str. 4.

34 Mirko Breyer, *Tragovima života i rada Frana Kurelca*, Zagreb, 1939. Tisak "Tipografije" D.D. Zagreb, str. 78.

35 Isto, str. 78.

SUMMARY

Josip Vidaković:

FRAN KURELAC - CULTURAL AND POLITICAL
WORKER

In this paper we wrote of Fran Kurelac - primarily as a political worker, with special reference to the years 1848-9. He was considered a zealous linguist by many of his contemporaries and later generations of philologists, but there are very few documents on Kurelac - the politician in 1848/9. Kurelac was an active participant in that eventful age to the benefit of his homeland Croatia and his Croatian people, so we hope that our analysis of his public proclamations prevented his unjust fall into oblivion. By his first public appearance in "Zora Dalmatinska", dating from June 17, 1848, Kurelac presented himself a great patriot and a keen supporter of the idea of integration of all Croatian lands. His political, national and cultural program was further worked out in his proclamations to the inhabitants of the Croatian Border, Slavonia, Croatian people in Hungary and Germany. His main strength in preserving the Croatian existence (cultural, national and political) was LANGUAGE. That is why he devoted his entire humble life to the Croatian language and history.

Tatjana Blažeković

FRAN KURELAC KAO PRAVI ČLAN
JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZAGREBU
(1867-1874)

dr. Tatjana Blažeković, sveuč. profesor u miru, Zagreb

stručni članak

UDK 929 "1867/1864" KURELAC, F.

Sedam godina, pred smrt proveo je Fran Kurelac kao pravi član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (danas Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti) u Zagrebu. U to vrijeme dolazi do širenja Zagreba na svim područjima života i stvaralaštva te on postaje središnji grad Hrvatske. U punom zamahu svekolikog razvoja grada, ulazi u taj zahuktali život Fran Kurelac, čovjek koji je od svih naših preporodnih pisaca ostao na prvotnom stadiju širokih ilirskih ideala, bez promjene, bez prilagodavanja i osjećaja za njihovu zastarjelost. Piše vrijedne filološke rasprave objavljene pretežno u Akademijinom znanstvenom časopisu Rad. Potporom iste ustanove Kurelac putuje Dalmacijom i drugim prostorima, te sabire podatke za svoje radove i upoznaje ljude. U Zagrebu je najzad pomoću JAZU osjetio materijalnu sigurnost, a donekle i moralnu smirenost, a onda savladan bolešću završio život.

Oko 1866., kada se Fran Kurelac zastalno nastanio u Zagrebu, dogodile su se promjene ne samo u fizičkom izgledu grada nego i u duhu tadašnjih Zagrepčana. Osjetili su se stanovnicima velikoga grada, osjetili su da je dotadašnji grad za njih premalen, te da ga treba proširiti. Te su se granice u Zagrebu, gradu željnom života, proširivale ponajprije prema jugu, te je tako nestalo Mesničkih vratiju, "Štengica" u Skalinskoj ulici a nestala su i Bakačeva vrata.

Fran Kurelac doselio je u Zagreb u kojem su naredbom bana Jelačića već bile udružene sve jurisdikcije u jedan grad, pa je prestala razmirica između Gradeca (današnji Gornji grad) i Kaptola. Zagreb je tada već bio prijestolnica nadbiskupije (1853.god.), a dobio je željeznicu i plinsku rasvjetu. Na staroj Harmici, današnjem Trgu bana Jelačića, 17. prosinca 1866. podignut je spomenik Banu, Fernkorrnovo remek djelo.

Na toj povijesnoj jezgri Zagreba, u kojoj je stoljećima stvarana povijest, kultura i znanost, postaje taj grad središtem Hrvatske. Do Gradeca, gdje se dotada odvijao pretežni dio života grada, dolazilo se Dugom ulicom (danas Ulica braće Radića), a u produžetku te ulice nastavljala se Jurjevska ulica, u kojoj je na broju 180 stanovao Fran Kurelac. Nešto dalje bilo je Jurjevsko groblje. Centralno je mjesto Gradeca bio Markov trg s Crkvom sv.Marka, a bilo je tu i kavana u kojima se Fran Kurelac znao odmarati. Na Gradecu, u Opatičkoj ulici br. 18 bila je zgrada Narodnog doma u kojoj je bila smještena prilikom osnutka Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (do izgradnje nove zgrade).

U taj i takav grad, koji je bio u punom zamahu svekolikog razvoja, dolazi Fran Kurelac, čovjek koji je od svih naših preporodnih pisaca ostao na prvotnom stadiju širokih ilirskih ideala, bez promjene, bez prilagođavanja i osjećaja za njihovu zastarjelost. "Svoje jezične koncepcije iznosio je zapravo već na izmaku ilirizma, tako da je s njima sasvim zakasnio".¹ Kao što reče Milan Grlović: "Među najoriginalnije hrvatske ljude 19. st. spada naš najbolji frazeolog i stilista Fran Kurelac. U njegovoj osobi i značaju, u njegovu radu i životu stječu se takoreći kontrasti, koji nam ovu ličnost čine osobito zanimljivom i osobito dragom, makar se i čovjek neslagao u svemu s njegovim osobinama. Bio je podpuni original, čovjek pronicav i opor, neumorno marljiv i skrajno nehajan, neobično smion i odrješit i čudnovato plah čovjek, blage rieči i goropadan, zahvalan i bezobziran, mukotrpan i tužaljiv, pobjednik i pobjedjenik, sretani nesretan".²

Ostavši bez službe i novaca, Fran Kurelac se u Zagrebu želio vratiti učiteljskom zvanju. Budući da nije bio redovan učitelj, za učiteljsko se je mjesto morao natjecati.³ Traženo imenovanje je dobio,⁴ ali ga je zbog nesmotrena ponašanja uskoro i izgubio. Bilo je to doba jakih političkih borbi i pritisaka Ugarske na Hrvatsku. Tada je u Hrvatskoj banom imenovan Levin Rauch koji je trebao provesti Hrvatsko-ugarsku nagodbu. Ban je nastupio bezobzirno i nasilnički, maknuvši između ostalih iz javne službe sve pristaše Narodne stranke. Već je od prvog dana svog političkog djelovanja bio zbog toga vrlo omražen. Bio je mrzak i Franu Kurelcu. Tako se dogodilo da je onog dana kad je ban Rauch u kočiji prolazio Markovim trgom, Fran Kurelac koji je bio u kavani na Trgu ugledavši bana, svom snagom zazviždao. To je bilo dovoljno da Fran Kurelac izgubi tek dobiveno učiteljsko mjesto. Kada je u novoj molbi ponovo tražio mjesto učitelja talijanskog jezika na Zagrebačkoj gimnaziji i na Zagrebačkoj realci, molba mu je odbijena a lišen je i mjesta učitelja iz francuskoga jezika na obje škole "zbog osornog i strastvenoga političkoga ponašanja".⁵

Kada je Fran Kurelac bio otpušten iz Zagrebačke gimnazije i Realke jer je zviždao banu Levinu Rauchu, ostao je bez zaposlenja i novaca. No prije negoli je izgubio učiteljsko mjesto, Kurelac je 25. srpnja 1867. bio imenovan pravim članom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (današnja Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti) u Zagrebu. Vjerojatno je imenovanju doprinio i zagovor biskupa Josipa Jurja Strossmayera koji se do Kurelčeve smrti brinuo za njega. U to vrijeme pravi članovi Akademije nisu dobivali nikakvu mjesečnu naknadu za svoje članstvo. Akademija je omogućavala svojim članovima objavljivanje znanstvenih radova u njezinim časopisima, pomagala je pri izdavanju djela, omogućavala im da dobiju dodatne nagrade, plaćala stručna putovanja i priređivanje određene građe a ponekad je dodjeljivala i mjesečne novčane pomoći.

Članovi Akademije mogli su objavljivati radove i izvan njena djelokruga. Kada je Fran Kurelac došao u Zagreb, napisao je i objavio neke radove koje nije izdala Akademija. Bilo je to djelo "Imena vlastita i splošna domaćih životin u Hrvatov, a ponekle i Srbalj" koje je izašlo 1867. u Zagrebu na 64 stranica, a o trošku Svetozara Galca. Drugo djelo, na kojemu je duže radio, bilo je "Runje i pahuljice", izašlo o trošku viteza Zmajića u Zagrebu od

1 Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Lingvističko-kulturno-povijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora. 2. dopunj. izd., Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990. str. 462, bilj. 22.

2 Milan Grlović, "Album zaslužnih Hrvata XIX stoljeća", Zagreb, 1898.

3 *Grada za povijest književnosti hrvatske*, 8(1915), str. 79-80.

4 *detto*, 8(1915), str. 80.

5 *detto*, 8(1915), str. 83.

1866-1868. Iste godine izdao je "Stope Hristove" Thomasa Kempisa, posvećene biskupu J. J. Strossmayeru čijom potporom je i tiskano u Zagrebu 1868.

Fran Kurelac bio je vrlo ponosan na imenovanje za pravog člana Akademije. Od tada je redovito dolazio na sjednice Akademije i pisao je filološke radove za prvi Akademijin znanstveni časopis "Rad". Prvi tekst koji je Kurelac tiskao u "Rad"-u JAZU 1868. bio je "Placere ili kako je tu misal izgovarao narod slovinski na jugu vsimi vĕkovi knjige mu i života!" Iste godine izdao je izvan Akademijinih izdanja kratki govor pod naslovom "Rĕči progovorene dne 15-a svibnja godine 1868 prilikom zasnovanja narodne glumnice u Pragu. Složene Franom Kurelcem a izgovorene Petrom Branim na koncertu hrvatskoga pev. društva "Kolo" u Zagrebu. - U Zagrebu, 1868".

Ipak, svi ti izdani tekstovi ne donose Kurelcu dovoljno sredstava da može bezbrižno živjeti i posvetiti se znanstvenomu radu. Usto, zamjerio se političkim vlastima, pa više nije želio javno govoriti. No, s druge je strane imao zadovoljstvo i veselje jer ga je hrvatska omladina vrlo cijenila. Đačko društvo "Velebit" iz Beča poslalo mu je novčani dar i popratno pismo tadašnjeg predsjednika društva Izidora Kršnjavog, u kojemu je izraženo poštovanje, ljubav i vjera u domoljube u domovini (21.11.1867). Iduće godine štovanje i ljubav ponovno izražavaju u lijepo uvezanoj poslanici "Hrvatskom književniku Franu Kurelcu mladi njegovi poštovatelji", Zagreb 1868. Ova poslanica sadrži stranicu teksta i mnogo potpisa među kojima su imena Luke Marjanovića, Vjekoslava Baha, Frana Vrbančića, Andrije Palmovića i drugih.⁶

Fran Kurelac bio je dobar i pouzdan prijatelj. Među njegovim prijateljima i učenicima osobito mjesto zauzima dr. Ivan Dežman. Fran Kurelac sabrao je podosta izreka i riječi, a kada je dr. Dežman pisao svoj "Rĕčnik lĕčničkog nazivlja", (Zagreb, 1868), Kurelac mu je dao na upotrebu svoj rukopisni rĕčnik i kako Dežman ističe "svoje prebogato i dragocĕno gradivo ... što ga on od toliko godina skuplja".

Novčanom pomoći JAZU putovao je Kurelac Dalmacijom, te kroz Kotor do Cetinja u Crnoj Gori. O tom putu podnio je Akademiji izvješće 25.10.1869, koje je otisnuto u "Rad"-u.⁷ U izvješću piše da svuda nalazi, bilježi i popisuje stare rukopise i rijetke tiskane knjige. U samostanu Sv. Lovre u Šibeniku zabilježio je mnoga djela, a mladoj samostanskoj braći pokazao je kako ih treba složiti u poseban ormar i čuvati. Tom prilikom sastavio je oveci popis hrvatskih knjiga koji je nakon povratka predao Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom za njegovu bibliografiju. U istom franjevačkom samostanu nalazio se rukopis pokojnog oca Jurine, u kojem su skupljene riječi iz okolice Šibenika, te preporuča JAZU da taj rukopis pribavi. U Dubrovniku je u samostanskoj knjižnici Male braće prepisivao rukopise Nikole Dmitrovića, pisca iz 15.st. i dvaju Mažibradića, oca i sina, tj. Maroja i Horacija iz 16.st. Nadalje tu mu je vitez Ghetaldu uručio svoj prijevod Osmanide da ga preda JAZU. U Kotoru je od g. Grgura Čilića ("alias Čulena") dobio popis starih rijetkih novaca za koje vlasnik traži 100 dukata. Kurelac ih je po povratku u Zagreb dao g. Ljubiću s molbom da te novce pregleda i predloži JAZU da ih otkupi. Najzad, Kurelac u izvješću hvali svoje domaćine koji su mu učinili put ugodnijim i zanimljivim.

Nakon povratka s vrlo plodnog i uspješnog puta, Kurelac nastavlja pisati članke za "Rad" JAZU. Godine 1869. izlazi članak "Teg i vse mu žilice i kitice". U taj stručni tekst ubacuje svoju tugu zbog sudbine domovine i sebe kori zbog nemoći: "Kad gledam uplakano i suzami zamiveno lice Hrvatske domovine moje, duša me kori ter kan da

6 Trezor Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu, signatura 3.602.

7 *Rad* JAZU, 12(1870), str. 232-233.

govori: tako li svetuješ tužnom rodu, tako li pomažeš žalostnomu domu tvojemu".⁸ U Hrvatskoj su u to doba bile u tijeku borbe protiv Hrvatsko-ugarske nagodbe. Narodna stranka je pokrenula u Vojnom Sisku novine "Zatočenik" (1.9.1869) u kojima je napadala unioniste i poglavito bana Levina Raucha zbog mita oko isušanja Lonjskog polja. Kurelac je proputovao Hrvatskom, zemljom koju je toliko volio, ponajviše pješice s torbicom preko ramena i koricom kruha u njoj te knjižicom u koju je zapisivao malo-pomalo narodne riječi i izraze, koje je spasio od zaborava. Za jezikoslovca su takvi podaci od neprocjenjive vrijednosti. No nije on obogaćivao samo sebe, već je hrabrio i narod. Putujući tako zemljom progovarao je uvijek i ponešto o hrvatskoj politici, kojoj je do smrti ostao vjeran kao i svom glavnom političkom načelu: raditi za hrvatski narod, ma što se odatle porodilo.

Prema zapisniku skupne sjednice JAZU⁹ Kurelac je priredio za tisak pjesme Nika Nalješkovića, a rukopis je predao Matici hrvatskoj. JAZU je predložila da se taj rukopis odkupi od Matice za JAZU, te da tiskanjem rukopisa upravlja Kurelac, a novčano će se isplatiti i Matice i Kurelac. Međutim, do toga nije došlo. Kurelac je ostao vjeran svojem jeziku i pravopisu, a budući da Akademija nije htjela taj jezik i pravopis uzeti za svoja izdanja starih hrvatskih pisaca, Kurelac je odbio prirediti rukopise. Za Kurelčev jezik kaže naš suvremeni slavist dr. Z. Vince: "Jezik je Kurelčev, odnosno Riječke filološke škole, kako se vidi iz spomenutih morfoloških, sintaktičkih, leksičkih, pa i pravopisnih osobina, nešto sasvim zasebno u jezičnim previranjima 19. st. u Hrvatskoj. Ni jezik Zagrebačke škole, ni Karadžićev, kao ni jezična naziranja drugih jezikoslovaca u 19. st. ne odvajaju se tako radikalno kao što iznad svih tih nastojanja strši neobičan, umjetan i krajnje arhaičan Kurelčev način pisanja. On je uvjeren da suvremeni književni jezik treba da bude zasnovan na starini, da bude izravan i što potpuniji nastavak staroga i da mora mimoći ono razdoblje u kojem se počeo kvariti. Tek kada se suvremeni jezik nasloni na stari, nepokvareni i bogati jezik, dobit ćemo idealan jezik budućnosti. Naša je književnost od najstarijih pisanih spomenika do danas jedinstvena cjelina, pa nov bogati jezični zaklad iz nje treba da bude, po Kurelcu, osnova suvremenom književnom jeziku. Pri tom se ne obazire može li se sve prenijeti u suvremeni izraz".¹⁰

Iz jednog dopisa Frana Kurelca prijatelju Ivanu Belanu u Karlovcu 1871. godine¹¹ saznaje se da je Kurelac bio tih dana u velikoj financijskoj stisci. Gazdarica mu je zaprijetila da mu više neće davati hranu jer joj nije platio. To ga je silno prepalo. No uskoro je doznao da će dobiti novac od knjige tiskane tada u Zagrebu. Vjerojatno se radi o djelu "Jačke ili Narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonskoj i željeznoj na Ugrih", koja je u Zagrebu izašla 1871. o trošku viteza Bartola Zmajića kome je i posvećena. Knjigu će Kurelac uskoro poslati u Karlovac prijateljima da je prodaju jer treba novaca da bi pošao na liječenje u Varaždinske toplice. Dobro su mu došli novci koje mu je poslao prijatelj Belan. U pismu Kurelac spominje Ivana Kukuljevića Sakcinskog za kojega kaže da je jako bolestan te da se liječi u Kranjskoj. Dodaje jednu crticu iz svog susreta s Kukuljevićem. Kada su se jednim prilikom sastali, Kurelac je rekao Kukuljeviću da je upravo pročitao neku njegovu knjigu i to s osobitim zadovoljstvom i zatim rekao Kukuljeviću da nije niti opazio "kako nevaljano pišeš". Kukuljević se na te

8 detto, 9(1869), str. 17.

9 Od 1. 10. 1870. do 28. 2. 1871.

10 Zlatko Vince, op. cit., str. 431.

11 Ivan Belan, financijski poslovođa u Karlovcu, desna ruka Kurelčeva u praktičnom životu. Umro u Karlovcu 4. 2. 1872.

riječi samo nasmijao i nije ništa odgovorio. U "Pridodatku" istom pismu Kurelac piše da je dok je prolazio Kipnom ulicom kraj stana D. Demetra, ovaj već teško bolestan ispružio glavu kroz prozor i zamolio ga da mu održi posmrtni govor. Kurelac je pokušao utješiti Demetra jer su bili istih godina. Kurelac je dodao da se više ne usuđuje javno govoriti jer su mu zabranili dolaziti u školu i u sabornicu. Drugog je dana dopisao Kurelac da ga je posjetio dr. Nemčić, temeljito ga pregledao i ustanovio da Kurelac boluje na plućima i preporučio mu liječenje u Varaždinskim toplicama. Kurelac bi rado tamo otišao, ali nema novaca. Treba mu lanenog rublja, javlja prijatelju. Piše mu da je nevolja biti star, siromašan i "kroz moguću stranku dobromu djelu naroda omražen".¹² Kurelac je već 1871. bio teško bolestan.¹³ Ipak je iste godine tiskao u "Rad"-u JAZU radnju "Brojanica ili Deset glagolskih zrnac t.j. deset razpravic o nekih glagolov naših". Iz riječi Kurelca izbija nezadovoljstvo sa samim sobom i vlastitim radom jer nije ispunio očekivanja svojih prijatelja: nije izradio rječnik koji je pripremao cio život, nije napisao povijest južnoslavenske književnosti, nije uredio nijedno djelo kojeg starijeg hrvatskog pisca, iako je dobro poznao stari jezik tih književnika, nije izdao nijedno veće originalno jezikoslovno djelo.

Kada je 1872. godine umro u Zagrebu Ljudevit Gaj, nekadašnji mentor Frana Kurelca, ovaj mu je održao nadgrobni govor ispunjen osjećajima, u kojem između ostalog reče: "Tvojemu putovanju po zemlji ostala stopa, koje nitko ne zatara. Zato ti hvala, uskrisitelju roda, istom sada u grobu, kad je živ nisi mogao imati od nezahvale na zemlji".¹⁴

Usprkos gorčini koja izbija iz njegovih riječi Kurelca nisu zaboravili suradnici u Akademiji, te su mu 1872. dodijelili novčanu pomoć od četrdeset forinti mjesečno. Iste su godine tiskana u "Rad"-u tri članka i to: "Brojanica ili Drugih deset glagolskih zrnac. Drugo kolence", "Stariji oblici samostavni" i "Vlaške reči u jeziku našem". Tada mu je život bio mnogo sređeniji. Prijatelji prodaju djela, koje im on redovno šalje. Vidi se to iz nekoliko pisama koje je Kurelac pisao mladom prijatelju Nikodemu Jakšiću.¹⁵ Slao mu je na prodaju "Stope Hristove", a u Beču mu je isti Nikodem Jakšić, kada ga je F. Kurelac posjetio, priredio srdačnu dobrodošlicu 20. 11. 1872. Mladi Jakšić¹⁶ bio je tada predsjednikom Đačkog hrvatskog društva "Velebit" u Beču. Kurelac mu u pismu srdačno zahvaljuje na lijepom prijemu i slavlju. Prema pisanju M. Breyera¹⁷ Kurelac je bio na liječenju u Beču, a to mu je omogućio dobar i vjeran prijatelj Janko Tomić, karlovački učitelj i hrvatski književnik. On mu je ishodio kod karlovačkog gradskoga zastupstva i kod nekih štovatelja lijepu novčanu pripomoć, udijeljenu mu u znak trajnih simpatija, što ih je uživao u tome domoljubnomu gradu. U pismenoj zahvali spominje Kurelac ogorčeno da mu kod zagrebačke gradske uprave odbiše molbu s rješenjem "dass sie sich mit solchen Dingen nicht befassen" (da se takvim stvarima ne bave). Bio je to posljednji Kurelčev put izvan domovine.

12 *Nastavni vjesnik*, 27(1919), str. 261-262, pisano 1. i 2. 1871.

13 Franjo Rački je 9. 10. 1871. pisao biskupu J. J. Strossmayeru: "Kurelac je teško bolestan. Ako mu možete pomoći, učinili bi djelo milosrđa". U: *Korespondencija Rački-Strossmayer*, Zagreb 1928, knj. 1, str. 144.

14 Tiskara Ljudevita Gaja u Zagrebu 1872.

15 Vladoje Dukat objavio je pod naslovom *Iz Kurelčeve korespondencije u Hrvatskom kolu*, 8(1927), str. 465-470, 6 pisama koje je Kurelac uputio Nikodemu Jakšiću.

16 Nikodem Jakšić bio je pravnik, a kasnije odjelni predsjednik Kr. zemaljske vlade za unutrašnje poslove u Zagrebu.

17 Mirko Breyer, *Tragom života i rada Frana Kurelca, hrvatskoga preporoditelja i književnika (1811-1874)*, Zagreb 1939, str. 120.

Posljednja godina u kojoj se Kurelac javlja radovima u Akademijinu "Rad"-u je 1873. Tada je napisao tri rada: "Koje su u nas reči za vuhvenike i vuhvenice itd!", "O glagolu objicere. Kako nam ga na našem jeziku izreći" i "Mulj govora nespretna i nepodobna nanesen na obale našega jezika ili O barbarismih". U svom radu Kurelac s mnogo žara brani hrvatski jezik od stranih natruha. O jezikoslovlju F. Kurelca piše već spomenuti dr. Vince: "Trebalo ipak razlikovati mišljenja književnika od mišljenja lingvisti i filologa o Kurelcu. Književnici se Kurelcu dive zbog stila koji je originalan i snažan, i zbog pojedinih blistavih misli što, dakako, ne znači da su Kurelčevi jezični pogledi i njegovi zahvati u književni jezik u istoj mjeri vrijedni divljenja i odobravanja. Pretežno negativan sud naših jezičnih stručnjaka ima dva osnovna uzroka, oba u biti opravdana: sav je Kurelčev jezični rad uglavnom amaterskog karaktera i ne može izdržati egzaktnu stručnu kritiku, i drugo, još važnije, iako je Kurelac shvatio što nedostaje našem književnom jeziku, nije zbog nekih osobnih svojstava imao pregled nad stvarnim stanjem u našem jeziku, nije uočio konkretne i realne putove kako da se riješe problemi koje je on inače osjećao, kao i drugi njegovi suvremenici".¹⁸

Kurelčevo zdravlje postajalo je sve lošije. Lice mu je problijedilo, hod postao nesiguran, tijelo se pogurilo, a i mozak je počeo tamnjeti. Nikakvo liječenje više nije pomagalo. Da bi Kurelca razveselili i ovjekovječili, dogovaraju se Rački i Strossmayer¹⁹ oko izrade biste Kurelca koju su povjerili Rendiću. Novčano su pomogli i drugi prijatelji i štovatelji Kurelčevi. U dopisu koji je bio upućen banu Ivanu Mažuraniću od Dalmatinskog sabora 1873.,²⁰ traži se od Bana da podupre i požuri molbu za godišnju zemaljsku podporu Franu Kurelcu. U dopisu se ističu zasluge F. Kurelca kao nastavnika u Rijeci, njegov rad na jeziku i drugim ukazanim izvorima. Kurelcu je ta potpora bila dodijeljena tek 4. 2. 1874, a iznosila je tristo forinti godišnje. Akademija je i dalje nastojala olakšati Kurelcu život. Iz jednog Sulekova pisma upućenog 1874. Jagiću vidi se da je tada Kurelcu bilo namijenjeno mjesto tajnika u JAZU, ali je Kurelac to morao odbiti zbog slabog zdravlja. Godina 1874. je bila zadnja godina njegova života. Bolest ga je sve više zahvaćala, kako tjelesno tako i duševno. Na nagovor prijatelja i liječnika otišao je Kurelac početkom ožujka 1874. u opću i javnu "Bolnicu sestara milosrdnica" koja se nalazila u Ilici br.83. Tu je ostao sve do smrti 18. 6. 1874.

Za boravka u bolnici brinuo se za njega stari znanac i prijatelj, predsjednik JAZU dr. Franjo Rački.²¹ Prije smrti doživio je Kurelac još jednu radost. Stigla je njegova bista (poprsje) koju je izradio hrvatski kipar Ivan Rendić (Imotski, 1849-Split, 1932). Bista je bila pravo remek-djelo, kako je napisao Rački biskupu Strossmayeru: "Kurelac samo da ne govori".²² Kurelac ga je, saznajući da je poprsje stiglo u zgradu Akademije (tada u Opatičkoj br.18), želio vidjeti. Uputio se 17. 6. 1874, najprije na ručak kod prijatelja kanonika Josipa Marića, a zatim krene u Akademiju. Tamo nije bilo čuvara, te Kurelac nije mogao vidjeti bistu. Stoga krene kući u bolnicu, ali mu putem pozlije, te ga dopremiše u bolnicu. Nakon večere legao je u krevet, a sat poslije ponoći je umro. Kako napisao dr. Rački biskupu Strossmayeru: "Dakle naš Frane preminu. Nije već ni bio za življenje: bio je veoma duševno i tjelesno opao".²³

18 Zlatko Vince, op. cit., str. 462.

19 *Korespondencija Rački-Strossmayer*, Zagreb 1928, Knj. 1, pismo br. 244 od 26. 10. 1873 i pismo br. 255 od 27. 11. 1873.

20 Arhiv HAZU, dopis br. 173 od 15. 11. 1873.

21 *detto*, dopis br. 128 od 28. 6. 1874.

22 *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knj. 1, pismo br. 244 od 26. 10. 1873.

23 *detto*, pismo br. 306 od 23. 6. 1874.

Jugoslavenska akademija dostojno je iskazala svom pravom članu Franu Kurelcu posljednju počast. Čovjeku koji je osnovao Riječku školu, čije je djelovanje zasjeklo duboke brazde i u nacionalni život Rijeke, Istre i Hrvatskog primorja, pa su iz njih nikle probuđena i čvrsta nacionalna svijest, priređen je u Zagrebu u predvečerje 19. lipnja 1874. velebn pogreb. Sprovod je krenuo iz "Bolnice sestara milosrdnica" kroz Ilicu prema groblju Sv. Jurja u Gornjem gradu. Dva sata kretala se povorka do groblja uz sudjelovanje svih uglednih ličnosti, građanstva, činovništva, kulturnih ustanova i učenika. Od rodbine nije bilo nikoga, a obistinila se Kurelčeva riječ da "doduše već nema bliže rodbine, da mu je ali zato cijeli narod sve sami rođaci". Nad grobom govorio je akademik dr. Adolfo Veber, nekadašnji Kurelčev protivnik u znanosti.

Sve poslove oko ostavštine pok. pravog člana JAZU Frana Kurelca preuzeo je dr. F. Rački.²⁴ Robu, knjige i rukopise trebalo je pregledati i popisati. Za taj je posao predložio dr. Rački JAZU da izabere odbor koji će dati prijedlog. Međutim, ipak je sve uradio dr. Rački sam: likvidirao je dugove, prenio je Kurelčeve stvari u Akademiju, a godinu dana kasnije predložio je da se pokojniku podigne pristojan nadgrobni spomenik od ostatka novca.²⁵ Čitava književna ostavština pokojnog pravog člana JAZU Frana Kurelca postala je svojinom JAZU i nalazi se u Arhivu HAZU pod signaturom XV-8.

Dana 15. 10. 1885. preneseni su, o pedesetgodšnjici hrvatskoga preporeda, smrtni ostaci Frana Kurelca s onima Ljudevita Gaja i ostalih narodnih prvaka na Mirogaj, u počasnu ilirsku arkadu koju je grad Zagreb posvetio "Uskrisiteljem naroda hrvatskoga, pobornikom za književno jedinstvo plemena Slavenskoga Juga. - U proslavu pedesetogodišnjice njihova Bogom posvećena rada, ovaj hram mira i slave podiže glavni grad Zagreb i predaje narodu hrvatskomu, da časti njihovu uspomenu zahvalno, vjerno, uztrajno, nastavlja slavno im djelo i sretno dovrši".

BIBLIOGRAFIJA RADOVA FRANA KURELCA

(1867-1916)

Runje i pahuljice. Pěsni porugljive i pastirske ponajveć dubrovačke. Skupio ih iz rukopisov starijih i novijih te ih kděkud i tumačio Fran Kurelac, stariinom Ogulinac a rodom iz Bruvna u Krbavi. Umetnula se u Pripomenak i pověst o ratovima uskočkom i mantovanskom, u Zagrebu, Troškom njegove světlosti viteza Zmajića Svet-Ivanjskoga. Pismeni Dragutina Albrechta, 1866-1868. 3 l. + LXI str. + 1 l. + 139 + 19 str.

Slavjansko narječje. (U: Izvješću gimnazije zagrebačke. 1866-67.) Preuzeto iz: Breyer, Mirko. *Tragom života i rada Frana Kurelca, hrvatskoga preporeditelja i književnika (1811-1874)*, str. 133.

Imena vlastita i splošna domaćih životin u Hrvatov, a ponekle i Srhalj. S primětbami. Muka Frana Kurelca, stariinom Ogulinca, a rodom iz Bruvna u Krbavi. U Zagrebu, Troškom Svetozara Galca, 1867. v8 64 str.

Kempis, Thomas a. *Stope Hristove* što ih nekad napisao na jeziku latinskom Toma Hammerken, koludar s Augustina iz Kempena, a sad ih na hrvatski preveo Fran Kurelac, stariinom Ogulinac, a rodom iz Bruvna u Krbavi. - U Zagrebu, Slovi Dragutina Albrechta, 1868. 16 XXII str. + 1 l. + 375 + VII + 1 str. + 3 l. Orig.nasl.: "De imitatione Christi" predgovor prevoditelja djela na hrvatski i slovenski, IX-XXII. str.

24 Arhiv HAZU, dopis br. 128 od 28. 6. 1874.

25 *detto*, dopis br. 191 od 2. 11. 1875.

- Placere* ili Kako je tu misal izgovarao narod slovinski na jugu vsi mi vĕkovi knjige mu i života! Trudak Frana Kurelca, starinom Ogulinca a rodom iz Bruvna u Krbavi. Uzeto iz *Rada akademie Jugoslovinske*. U Zagrebu, Pismeni D. Albrehta, 1868. v8 1 l. + 24 str.
[Na kraju teksta:] (Iz 3.knj. *Rada* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.)
- Rĕči progovorene dne 15-a svibnja godine 1868. prilikom zasnovanja narodne glumnice u Pragu.* Složene Franom Kurelcem, a izgovorene Petrom Branim na koncertu hrvatskoga pĕv. društva "Kola" u Zagrebu 1868. [2 str. + nasl.str.]
- Teg i vse mu žilice i kitice.* Rabotnica Frana Kurelca, starinom Ogulinca a rodom iz Bruvna u Krbavi. Uzeti iz 9. knj. *Rada Jugoslovinske akademie*, Zagreb, Slovi D. Albrehta, 1869. 8 1 l. + 48 str. + 1 l. P.o.
- Silva* ili Koja su imena dubu, grmu i dubravi! Redom ih naĉitao i razlike im razbirao Fran Kurelac, starinom Ogulinac a rodom iz Bruvna u Krbavi. Uzeto iz 12. knj. *Rada Jugoslovinske akademie*. Zagreb, Slovi Dragutina Albrehta, 1870. v8 1 l. + 56 str.
- Kaplinski, Leon. Sofia Wegierska.* (Književna studija Leona Kaplinskoga.) Preveo F.[ran] K.[urelac.] U : Vienac, 1870, br.30.
- Izvoještaj o putovanju u Dalmaciju godine 1869.* (U Zagrebu, 25. listopada, 1869.) 2 str.
U: Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knj. 12(1870).
- Jaĉke ili Narodne pĕsme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po zupah šoprunskoj, mošonjskoj i želĕznoj na Ugrih.* Skupio Fran Kurelac, starinom Ogulinac a rodom iz Bruvna u Krbavi. - Zagreb, Slovi Dragutina Albrehta, 1871. v8 LIV str. +1 l. + 313 + IV str. + 1 l.
Posveta i zahvala F.Kurelca B.Zmajĉu koji je snosio troškove za tisak knjige.
- Brojanica* ili Deset glagolskih zrnac t.j. deset razpravic o nĕkojih glagolov naših. Razpravljao Fran Kurelac, starinom Ogulinac a rodom iz Bruvna u Krbavi. Uzeto iz XV. i XVI. knj. "Rada" Jugoslovinske akademie. - Zagreb, Slovi Dragutina Albrehta, 1871. v8 1 l. + 162 str.
- Brojanica* ili Drugih deset glagolskih zrnac. Drugo kolĕnce. U Zagrebu, Štamparija D.Albrehta, Bez god. [Nasl. nad tekstom.] v8 (32) str. Napisao Fran Kurelac; p.o. iz *Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knj. 20(1872).
- Slovo nad grobom Ljudevita Gaja.* Izgovoreno Franom Kurelcem. U Zagrebu, Narodna tiskarnica dra Lj. Gaja, 1872. 168 str.
- Stariji oblici samostavni.* Napisao Fran Kurelac. Na po se štampao iz XX. knj. *Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. U Zagrebu, Štamparija Dragutina Albrehta, 1872. v8 1 l. + 12 str. P.o.
- Vlaške rĕči u jeziku našem.* Napisao Fran Kurelac. Na po se štampano iz XX. knj. *Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. U Zagrebu, Štamparija D. Albrehta, 1872. v8 1 l. + 45 str. O talijanskim rijeĉima.
- Koje su u nas rĕči za vulvenike i velvenice itd.!* Od F. Kurelca. Preštampani iz XXIV. knj. *Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. U Zagrebu, Slovi Karla Albrehta, 1873. 8 1 l. + 31 str.
- O glagolu objicere.* Kako nam ga na našem jeziku izreĉi. Od Fr. Kurelca. Napose štampano iz XXIII.knj. *Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. U Zagrebu, Štamparija D. Albrehta, 1873. v8 1 l. + 8 str. P.o.
- Mulj govora nespretnā i nepodobnā nanesen na obale našega jezika ili o barbarismih.* Od F.Kurelca. Preštampano iz XXIV. knj. *Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. U Zagrebu, Slovi Karla Albrehta, 1873. 8 1 l. + 48 str. P.o.
- Rumje i patuljice.* Izbor iz Kurelĉevih djela. Prir. dr.Branko Vodnik. U Zagrebu, (Nakl. izdavaĉa), Tiskom Boraniĉa i Rožmaniĉa, 1916. 8 II+XXXII+126 str. +1 l. s 1 sl. +1 str. 1 tabla. Sadržaj : Kakvu je biti slovu. Divni umiljatnik iz Munjave.

- Hrvati i Slovenci.* Iz knjige *Fluminensia*. Osud jezika uhu najugodnijega. Aforizmi. Život Julija Agrikole. Slova nad grobom Ljudevita Gaja. Napomene urednika.
Na str.V.-XXXII : Život i Djela Frana Kurelca.
[Skupna nasl.str.:] Odabrana djela za školu. Knj. III. Izd. i ur. dr. Branko Vodnik.
- Tacitus, Cornelius.* Život Julia Agrikole. Priopĉio potpuno po pišĉevom rukopisu i prijepisu za štampu dotjeranoga, koji se nalazi (pod sign.I.a.165) u arhivu Jugoslavenske akademije dr.Milivoj Šrepel.
P.o. iz *Graĉa za povijest hrvatske književnosti*, II(1899), str.245-269.

Dragomir Babić

FRAN KURELAC - JEZIK I KNJIŽEVNOST KAO BITNA ODREDNICA HRVATSKOG IDENTITETA

dr. Dragomir Babić, Pedagoški fakultet u Rijeci

stručni članak

UDK 929 KURELAC, F: 808.62+8862 : 323.1

U četiri fiksacije njegova viđenja domoljublja, odnosno identiteta (Zori dalmatinskoj, Dragim muževom i junošama, Govor o preporodu knjige slovinske na jugu i Nad grobom Ljudevita Gaja) mogu se krajnje jasno i pregledno zamijetiti i pojašnjenije prepoznati Kurelčevi osnovni osobni spiritusi movensi, što su evidentno precizirani i apostrofirani u njegovim gledištima o funkciji jezika i književnosti, posebice u njegovu nastupnom govoru, što je kasnije bio toliko pretiskivan pod naslovom Govor o preporodu knjige slovinske na jugu (Trst, 1853), a u kojem je Kurelac zacijelo najkonkretnije i najuvjerljivije, pa i sintetski podastro svoje teorijske i programatske konkluzije o ulozi jezika i književnosti u Hrvata. Osjećajno ustrojstvo Kurelčeva hrvatstva u ovom prilogu iskazano je krajnje nadahnuuto, bez retoričkih efekata, kojima je ponegdje bio sklon. Kurelac je i u ostalim svojim nastupima-prilozima dosljedno razrađivao tezu o jeziku i književnosti, kao o bitnim pretpostavkama hrvatskoga domoljublja.

SUMMARY

Tatjana Blažeković

FRAN KURELAC AS THE FULL MEMBER OF THE YUGOSLAV ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS IN ZAGREB (1867-1874)

Fran Kurelac spent his last years, until his death, as the full member of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts (today Croatian Academy of Sciences and Arts) in Zagreb. It was the time of rapid expansion in all fields of activities and creativity and Zagreb became the capital city of Croatia. Fran Kurelac entered into the life of such a flourishing and fast expanding city, as the man who, of all the reformation writers, remained true to the original ideals of the Illyrian Movement, without willing to change or adapt, without the feeling for the obsolescence of the same ideals. And it was here that he wrote his outstanding linguistic treatises published primarily in "Rad", the scientific journal of the Academy. Supported by the same institution, Kurelac travelled through Dalmatia collecting material for his work and meeting people. It was in Zagreb too that, finally, he found, aided by JAZU, the financial security but also mental peace of mind and where, at last, he ended his life.

U ovom su priopćenju u središte pažnje stavljena četiri priloga Frana Kurelca, što možda najodređenije preciziraju njegova gledišta o jeziku i književnosti, dakako o hrvatskom jeziku i književnosti, kao o jednoj od najbitnijih odrednica hrvatskoga nacionalnog identiteta, a to su: *Zori dalmatinskoj-rodu dalmatinskomu* (Zora dalmatinska, 1848), *Dragim muževom i junošam, kojim na Rijeci ja učiteljem bio* (Fluminensia ili koječega na Rijeci... izgovorena, spjevana, prevedena i nasnovana po Franu Kurelcu-Zagreb 1862), *Govor o preporodu knjige slovinske na jugu* (izgovoren na koncu školske godine 1852/3 Venceslavom Urpaniem, tada učenicom 7. škole, sada pristavom u župi Rečkoj, rodjenim u Bakru) i *Nad grobom Ljudevita Gaja* (Zagreb, 1872), što su pretiskani u knjizi: *Hrvatski narodni preporod, I, ilirska knjiga*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 28, Zora-Matica hrvatska, Zagreb, 1965, str. 345-363.

Ova se četiri priloga Frana Kurelca, uz ostale, često pretresaju, kada se valorizira ili revalorizira značenje Frana Kurelca u hrvatskoj književnosti i kulturi, u kojoj se on s razlogom tretira, i kao kulturno-povijesni pisac, i kao javni, kulturni djelatnik, što mora biti obvezno uprisutnjen u svakoj povijesti hrvatske književnosti, dakako u onom opsegu, koliko to njegov pisani rad javne, društvene rezonance nedvojbeno zaslužuje.

O Franu Kurelcu dosada je podosta toga rečeno i napisano, jamačno još uvijek nedostatno, s obzirom na ulogu, što ju je on odigrao u Hrvatskoj, u kontekstu njegova vremena i kulturološkog djelovanja u najširem smislu, nezavisno od toga, što svako konačnije vrijeme rezultatima teorije distance o mnogočemu stvarnije i pregnantnije rekapitulira

vrijednosne sudove o svakome, pa i o Franu Kurelcu. Ortega Y Gasset nije slučajno tvrdio, kako se na primjeru analitičke prosudbe malih, tzv. kulturno-povijesnih pisaca više mogu prepoznavati oni koji o njemu govore, nego ono vrijedno i korisno što se može naći u tih pisaca. On se čak u drugoj prilici i narugao u elitističkom kontekstu, zaključivši kako "onaj tko se pretjerano opsjedne malim piscem i sam je na svoj način malen". S druge pak strane teorijske projekcije iz Barčeve sintagme "veličina malenih" mogu pripomoći da se piscima formata Frana Kurelca dade odgovarajuće mjesto u povijesti hrvatske književnosti, iz koje su oni objektivno neizbaciivi, naravno kloneći se pritom svakog precjenjivanja i podcjenjivanja pri svakom njihovom vrednovanju.

Hrvatski jezik i književnost kao jedan od najbitnijih čimbenika hrvatskoga identiteta nije sporan, i to iz jednostavnog razloga, što je on odavno neprijeporan i preciziran kao činjenica, točnije kao jedna od najbitnijih činjenica fenomena nacije, naroda ili svega onoga što tome pledira. To valja obvezno apostrofirati i poradi toga, što se malim narodima imanentno nude, podmeću teze o njihovoj nepovijesnosti, odnosno o njima kao o nepovijesnim narodima, što se upravo činilo, a i još se čini prema malom hrvatskom narodu, koji neprekidno mora potvrđivati svoje pravo na postojanje. Fran Kurelac je doista u tom smislu i zanimljiv i značajan, pod uvjetom da se svako razmatranje o njemu i o njegovoj zaista poprilično polivalentnoj kulturnoj djelatnosti u Hrvata oslobodi bilo kakve manifestacije panegiričke indoktrinacije, što stvarno priječi da se sagledaju svi oblici njegove korisnosti, u svim vidovima njegova kulturološkog i javnog djelovanja.

Fran Kurelac je mali i simpatičan hrvatski pisac koji je ispunio mnoge zahtjevnosti hrvatskog rodoljuba u njegovu vremenu i u sklopu hrvatskih političkih i kulturnih prilika, unutar kojih se identificirao kao korisni hrvatski javni djelatnik, što je dosta toga kazao o hrvatskoj sudbini i o nadahnutom naporu Hrvata da egzistiraju i djeluju kao slobodni i kulturni narod, budući da im je to od pohotljivih tuđinaca bilo zanijekano ili pak činjeno mnogo toga, da im se to ospori. Fran Kurelac je eklektik, diletant, mediokritet, de facto nepisac, koji je spiritus movensima svojeg spontanog i svjesnog hrvatskog rodoljublja zauzeo određeno mjesto u kulturnom životu hrvatskog naroda, pa i u hrvatskoj književnosti. U nekom većem narodu, čije su pretpostavke nacionalnoga i kulturnoga života razvijene, sazrele, konkretizirane, on ne bi možda bio ni registriran, kao što opet u teškim i tragičnim okolnostima osvješćivanja hrvatstva, on može doista prividno ispasti precijenjenim hrvatskim piscem.

Filozof Teodor Adorno tvrdio je da se u korpusima književnosti i kultura malih naroda, njihovi aktivni nacionalni reprezentanti često i rado utjelove kroz likove novinara i pisaca, bilo malih bilo onih najvećih, kako bi što djelotvornije promicali, konkretizirali svoje ideje, a to su gotovo u pravilu magnetne ideje nacionalnog osvješćivanja, nacionalne homogenosti, za čime je uostalom najdjelotvornije posegao i sam A. G. Matoš u svojem nostalgичnom htijenju za kultom nacionalne energije, što ju je on bio našao u Mauriceu Barrèsu, kao najagresivnijem reprezentantu kulta francuske nacionalne energije, kojom se on kao najortodoksniji, pa i najegzaltiraniji Francuz žestoko i beskompromisno suprotstavljao njemačkom ultranacionalizmu, čiji je krajnji cilj bio zgnuječiti, detronizirati Francuze.

I Fran Kurelac je prvenstveno i jedino, isključiv rodoljub, plemeniti, etični i altruistički hrvatski rodoljub onoga vremena, koji je uz ono malo filološkog znanja i poznavanja hrvatske književnosti i drugih svojih afiniteta u tom kontekstu, htio, pa i uspješno promicao tendencije hrvatstva na filološkom i kulturnom planu, budući da je ono bilo više nego egzistencijalno ugroženo. Uz one poznate i toliko razvikane Kurelčeve djelatnosti o kojima se toliko govori i piše, Kurelčevo imanentno zazivanje, prizivanje i najodređenije

apostrofiranje fenomena jezika i književnosti, u prvom redu i isključivo hrvatskog jezika i književnosti, njegovo je bitno, ako ne i najbitnije određenje. Ono ga je toliko aktiviralo, da je u tom najiskrenijem naporu zapravo maksimalno iznuđio iz samog sebe sve svoje stvarne mogućnosti kulturnog djelatnika, duboko uvjeren kako time daje svoj osobni maksimalni doprinos stvari hrvatstva njegova vremena. Čovjek koji pažljivo pročita njegovu *Fluminensiu* i druge njegove priloge bilo trajnijeg bilo efemernog značenja, kao i refleksije Antuna Barca o njemu (Antun Barac: *Hrvatska književnost, II*, Zagreb, 1960) jedva da može dovesti u pitanje ovu temeljnu tezu o njemu, budući da ona zacijelo najracionalnije i najtočnije objašnjava ishodište i izvorište njegove avanture u hrvatsku književnost i sve njegove osobne ambicije što su tom prilikom došle do izražaja, ponekad na razini puke natuknice, a drugi put opet kao neko zdravorazumskije, preciznije iskazano gledište o određenom filološkom ili književnom pitanju.

Kurelčeva gotovo opsjednutost hrvatskim jezikom i književnošću, što se evidentno manifestira na markantnim fiksacijskim uzorcima u njegovim raznim priložima, više je nego prepoznatljiva i transparentna, ali ne na nekakav nametljivi i dosadni način, nego naprotiv u zamjetljivom simpatičnom, benevolentnom smislu, što plijeni svojom neposrednošću, jasnoćom, preglednošću i čitljivošću, s cijelom malom dokaznom aparaturom, dakako na razini Kurelčevih teorijskih i intelektualnih potencijala i dosega, možda najviše logičnih, zdravorazumskih spoznaja, što su se na ovaj ili onaj način uklapale i u određene teorijske estetičke i lingvističke teze, što su se tada u Hrvatsku natrunile, odnosno bile u javnom optjecaju.

Kurelac u svojoj pozdravnici *Zori dalmatinskoj-rodu dalmatinskomu* najjasnijim izriječkom podastire svoje viđenje mogućnosti najdjelotvornijeg kulturnog djelovanja u Hrvata, smatrajući ga prvenstvenim hrvatskim nacionalnim zadatkom, čija se realizacija, po njemu, bila tako izazovno ukazala godine 1848: "Car nam dade slobodnu štampariju i književnost, to je sada svakomu prosto da reče, i napiše gdi ga peče i što misli. Sad će i car i svit dočuti koja nam je volja koja nam je želja, sad će mnogi pero poprimiti i rodu knjigu napisati, jer će smiti pisati kako mu serdce ište. To je veliki blagoslov, i svaki šalje sad dite u školu jer mu sinčić može uspisati knjigu, koja može biti od dike i koristi svoj domovini i svemu rodu, ne knjigu kako bi gospoda rada da se knjige pišu, to jest da se laže, i maže te da ne može u serdce da dopre, nego će domać sin knjigu napisati da s toga bude lip nauk i otcu i majci, a dika zemlji i narodu."

Kurelčevo angažiranje u tom sveukupnom naporu identificiranja i konkretiziranja onoga elementarnog hrvatstva, posredstvom pisane riječi, kojoj se on bio podredio svim svojim bićem nadahnutoga hrvatskog rodoljuba, navelo ga je da to najotvorenije i najiskrenije kaže: "Vi ste mi svjedoci, da sam ja prvi slovensku knjigu med vas unosio, serdce vam za nju razgrijavao i klicu novoga života u dušu vam zasadjivao. Vi ste mi svjedoci, kako su me prijekim okom gledali, u Zagrebu i Beču osvajivali i ocrnjivali, po novinah me vlaških i njemačkih mrazili i sumnjičili, izpod mene kdje su goder mogli, rovali i kopali, dok me napokon ne izkorijenili: zato er sam ono sadio i gojio, čto su oni voljeli izguliti, er sam ono narodnosti našoj prihraniti htio o čto se dva susjeda grabila i otimala."

Fran Kurelac doživljavao je postojano hrvatski jezik i književnost, kao moćni i najkorisniji instrumentarij promicanja hrvatskoga nacionalnog bića, hrvatstva u svim njegovim višeznačnim manifestacijama, počam od onih svakodnevnih do onih najdubljih, sudbinskih. To je on osobito precizno i slikovito iskazao u programskom prilogu *Govor o prepodu knjige slovinske na jugu*, u kojem kritizirajući nemar prema hrvatskom jeziku i književnosti i ne prikrivajući svoj najjuhitniji zanos njime, doslovce kaže: "Treba priznati da nam je voće s toga stabla prepitomog zapada krv pokvarilo i žile podbulo, te s toga bol

bolujemo s koje ne znam kako da ozdravimo... Samo onaj život, samo onaj podrast može biti istinit, koji se razstabruje i brči po zakonu svojega počela, po obliku svoga prvotnog bitka, gonjen silom nekom koja ne miruje, koja svud prodiere. Iz borbe naravi i duha niče jezik, njihov uplodjenik: nije li duh pružan, ne može li vladat: narav se obleni i otežča, onda se na jeziku objavljuju nepodobne patvorine, oblici bez mozga, bez omasti, i one gnjile trohe s kojih ne znaš, više li jezik bude grdan ili nerazumljiv... Po jeziku narodi vekuju i gospoduju: Kako im ga otmeš - sluguju."

Sve ove Kurelčeve natuknice, bilo da su precizirane kao sintetske konkluzije bilo kao verbalne slikovite ilustracije, poduprte su i osnažene, transparentno predočene s nekim karakterističnim primjerima iz korpusa starije hrvatske književnosti, s ciljem da se naglasi sudbinsko značenje fenomena materinskog jezika i književnosti unutar ključnih realiteta hrvatskoga političkog i kulturnog života, što su bila neprekidno u procjepu između svojih spontanih i svjesnih imperativnih žudnja, htijenja za nacionalnom slobodom i posezanja za hrvatskim teritorijima od strane himbenih tuđinaca, što to onemogućavaše. Kurelac je to možda najpregnantnije ustvrdio u zaključku, kako je "narodni jezik vremena svakog i u naroda svakog ono bio što je najviše prigledao, u koji sve sile uma svoga uložio, sve darove srca svoga izlio: kao zenicu duha svoga, kao dušu vlasti svoje, kao proroka slavě svoje, za koji i oružja se hvatao, vojevao i umirao kao poklad koji, kad jednom straćen, ne bude povraćen."

Kurelčeve opservacije na ovu temu, makar bile ponekad predočavane nesustavno, zbir su projekcija njegova osnovnog stajališta, kako jezik i književnost pravim bogatstvom svojih modaliteta poruka mogu na najdjelotvorniji način aktivirati, pa i reaktualizirati toliko potrebiti, upravo žuđeni proces hrvatskog narodnog osvješćivanja, koji je s motrišta onodobne hrvatske povijesne situacije, predstavljao osnovnu pretpostavku za elementarnu egzistenciju hrvatskog naroda i potvrdu hrvatskoga nacionalnog identiteta u svim njegovim vidovima, kada su korpus hrvatskoga naroda i njegovi teritoriji bili toliko opasno odijeljeni, razlomljeni i nepovezani. Kurelac je baš zato u svojoj besjedi *Nad grobom Ljudevita Gaja* apodiktički ustvrdio, kako je najbitnije značenje Gaja upravo u tome, jer je on kao snažan magnet približio sve Hrvate jedne drugima, tj. "knjigu nam obnovio, jeziku puteve otvorio, slogu med plemeni uveo, zakone izmirio, narod osvijestio, svijetu nas pokazao i na oči mu izveo, te na veliki put narodnjega nauka i napredka odpremio."

Kurelčevo inzistiranje na ovoj temi, što nekome može zazvučati pomalo čak i kao dosadno, poradi množine njegovih nastupa, omogućava da se bolje i temeljito shvate njegovi sudovi o jeziku i književnosti, kao i razdoblje hrvatske književnosti, u kojem se on identificirao kao njegov korisni protagonist. Kurelac naravno nije u ovom smislu otkrio ništa novo, no apostrofirajući značenje hrvatskoga jezika i književnosti u svom vremenu značajno je doprinio situiranju hrvatskoga nacionalnog identiteta, na planu njegova djelovanja. A tada je to bilo itekako, gotovo, sudbinski važno!

Svi su citati Frana Kurelca iz knjige: *Hrvatski narodni preporod, knjiga I*, PSHK, knjiga 28, Zagreb, 1965.

Osnovni izvori (temeljna literatura)

- A. Veber: *Vjekopis Fr. Kurelca*, Rad JAZU, 29, 1874, str. 160-205.
 M. Grlović: *Album zaslužnih Hrvata XIX.*, Zagreb 1898-1900.
 D. Bogdanović: *Pregled književnosti hrvatske i srpske, II/1.*, Zagreb 1916, str. 197-213.
 M. Breyer: *Tragom života i rada Fr. Kurelca*, Zagreb 1939 (s literaturom).
 A. Barac: *Hrvatska književnost, II*, Zagreb, 1960.

SUMMARY

*Dragomir Babić*FRAN KURELAC - LANGUAGE AND LITERATURE AS
FUNDAMENTAL TERMS OF CROATIAN IDENTITY

In his four works dealing with his love for the country and Croatian identity (Dalmatian Dawn, To our Dears Men and Heroes, Speech on Revival of Croatian Books in the South, and On the Grave of Ljudevit Gaj) we can clearly and lucidly see and recognise Kurelac's fundamental spiritus movens that was obviously specific and apostrophised in his views on the function of language and literature, especially in his inaugural speech, which later, had been re-printed under the title "Speech on Revival of Croatian Books in the South" (Trieste, 1853). In his speech Kurelac gave his theoretical and programmatic conclusions that the role of language and literature had among Croatian people. Kurelac's sensitivity for Croatian national feeling is being presented with inspiration in the paper, with no rhetorical etiquettes he was inclined to. In his other appearances and contributions Kurelac consistently elaborated this thesis on language and literature as principal assumptions of love for his Croatian country.

Draga Žunac
NAD KORESPONDENCIJOM FRANA
KURELCA

Draga Žunac, prof., Prva sušačka hrvatska gimnazija u Rijeci
stručni članak UDK 886.2-6 KURELAC, F.

Članak s komunikacijskog gledišta propitkuje korespondenciju Frana Kurelca, njegovih učenika, sljedbenika i znanaca te poslovna pisma upućena mjerodavnim prosvjetnim tijelima. Posebnu pozornost autorica posvećuje strukturi pisama, oblicima komuniciranja, sadržajnoj osnovi pisama u društvenom, političkom, književnojezičnom kontekstu.

Iz bogate je korespondencije Frana Kurelca vidljivo da je pisao pisma svojim prijateljima, učenicima, kulturnim i stručnim djelatnicima, visokom namjesničkom vijeću, visokom banskom vijeću i nepoznatim ljudima. Mnoga pisma nemaju nadnevka, u nekima je označeno podneblje njegova kratka boravka i javnog djelovanja, u drugima vrijeme blagdana Sv. Kate, Božića, Uskrsa. Prvo iščitavanje pisama otkriva bogatu kulturu putovanja, duhovnu klimu u kojoj stvara, nesuglasje s vremenom i ljudima kada je sebe nesebično darivao radu, ljudima, domovini. Romantični zanesenjak i patnik, pravi član Akademije, uvijek u teškim egzistencijalnim brigama, dočekao je vrijeme da se njegova pisma "onda istom čitati budu, kad me bog k sebi dozove".

U svom ću izlaganju pokušati izdvojiti neke segmente oblika obraćanja drugim ljudima i drugih ljudi njemu, sadržajnu osnovu pisama, probleme, tematiku, osjećaje, vrijednost pisama.

Obraćajući se svojim učenicima, Kurelac je zadržao svoju ljudsku neposrednost, toplinu i iskrenost. Njegova pisma započinju često sintagmama i riječima:

"Moj Bude, slatko moje, junački sine, lane moje, duhovno čedo moje, moj Ivanišu, sinko moj."

Više je pisama upućeno Budi Budisavljeviću, Ivanu Dežmanu i Franji Račkom. U obraćanju državnim institucijama Fran Kurelac iskazivao je svoju skromnost, štovanje i poniznost, vidljivu u oblicima:

"najvjerniji, najponizniji i najpokorniji sluga".

Takvi oblici obraćanja učenicima i prijateljima proizlaze iz potpuna predavanja učitelja svojim učenicima kao svojoj djeci. Stoga su oni "cvijeće u njegovu vrtu", "sjeme koje treba izrasti u plod", a slast plodova uživat će hrvatski narod. Samo tako prisne veze mogle su oblikovati nove značajne djelatnike u Hrvatskoj. Odgajao je Kurelac mladi naraštaj u duhu ljubavi prema znanosti i književnosti, ali uvijek štujući sposobnost, motivaciju i učeničke afinitete.

Iz sadržaja pisama proizlazi da je vjerovao u marljivost, brzinu rada i budućnost svojih učenika, kojima je povjeravao poslove na izgradnji svojih znanstvenih projekata, poput *Rječnika vojničkih termina*. S puno pedagoškog takta upozoravao je na manjkavosti, jezične propuste, ali bi uvijek iskazivao i svoje zadovoljstvo.

"Bog te blagoslovi, ti svojega učitelja, daleko, daleko prestigneš i presegneš, nu ja to draga srca podnošu" (Iz pisma Ivanu Dežmanu)

Stoga i nije čudno što su učenici dostojno uzvraćali ljubav svome učitelju i odgojitelju. On je za njih bio dragi prijatelj, premili gospodin, dika naša, dobro naše, otac, dobročinitelj, čovjek od povjerenja i duhovni hram. U pismima učenici traže pomoć, mišljenje, govore o svojim krizama, ali i nude pomoć učitelju u novcu, poslu i prodaji knjiga.

Čovjek bez obitelji, iskren katolik i vjernik nikada nije zaboravljao velike blagdane poput Božića i Uskrsa te je upućivao tople želje i pozdrave svojim učenicima i njihovim obiteljima interesirajući se za njihovo zdravlje i život.

Čovjek ogromne erudicije i snage mnogo je putovao i radio, ali je uvijek razmišljao o sudbini svojih učenika, naroda i domovine. Otvorit će Kurelac mnogo polemika i rasprava o tužnoj sudbini našeg naroda pod okriljem Habsburške Monarhije, bojeći se Srednje Europe koja lažima i klevetama truje i uništava slavenski duh. Takva je klima oblikovala kulturnu pustoš i prazninu, protjerala, revolucionarno raspoložene mlade intelektualne snage, a mnogi će književnici obogaćivati stranu književnost.

U svojim će pismima progovoriti i o borbi "zagrebačke" i "riječke" filološke škole, o potrebi za promjenama duhovne klime, o obrazovanju i odgoju mladog čovjeka te potrebi knjige i jezika kako bi se prosvjetno zbližili svi Južni Slaveni.

Stoga će Kurelac svojim učenicima namijeniti ulogu kulturnih promicatelja povijesnih istina uz Božji blagoslov, duhovnu snagu i znanje, jer je Fran nezadovoljan duhovnom klimom naših hrvatskih prostora, tupošću, ograničenošću ili indiferentnošću mladog naraštaja.

Snazna i jaka bol, gorčina življenja, stvaranja i usamljenost progovara iz ovih riječi:

"Plod što može pasti s mene jur stara, samotna i šuplja drveta uz takvu rosu, što mi na dušu kaplje, ne može nego trpak biti."

Korespondencija Frana Kurelca autentičan je dokument kulturne, jezične i političke klime Hrvatske u 19. stoljeću. Pisma otkrivaju kršćanski svjetonazor autora, njegove želje, zahtjeve i nade u izgrađivanju hrvatske kulture, obrazovanja i odgoja mladog čovjeka. U njih je ugradio i mnoge narodne poslovice i sentence poput ovih:

"Nu jadikovat ne pomaže tko si sam ne pomaže, nitko mu ne pomogne."

"U čistini srca i običaja narodna je sila i snaga."

"Ter ako je zloba složna - budi dobrotu još složnija."

Pisma su ujedno i vjeran prikaz tragična življenja učitelja i čovjeka nošena egzistencijalnim bitkama za komad kruha, pedagoški dokaz o ljudskoj toleranciji i humanizmu prema čovjeku i državnoj vlasti.

Semantički bogat svijet Kurelčeve korespondencije plodno je tlo iz kojeg se vinuo do nebeskih visina i pao kao "šuplje drvo" usamljeni hrvatski albatros. U svijest suvremenog čitatelja panoramski je ugradio fizičke i duhovne prostore hrvatske kulture i povijesti ostavljajući ih u trajno nasljeđe budućim generacijama.

Po naznačenim vrijednostima ova pisma dobivaju i posebnu literarnu vrijednost, a njihov se junak Fran Kurelac nameće kao izuzetno, premda nedovoljno vrednovano, ime hrvatske književnosti. Istovremeno će pisma potaknuti čitateljsku znatiželju, a pojedini

jezični slojevi ostaju tajnom zbog nemogućnosti iščitavanja njihova značenja, postavljajući mladog čitatelja pred imperativ - imati uza se Kurelčev slovar.

LITERATURA:

Breyer, Mirko, *Tragom života i rada Frana Kurelca hrvatskog preporoditelja i književnika*, Zagreb, 1939.

Drechsler, Branko, *Iz ostavštine Frana Kurelca*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, Zagreb, 1915, knj. 8.

Dukat Vladoje, *Iz Kurelčeve korespondencije*, Kolo, 1927, knj. 8, str. 465-470.

Kurelac, Fran Ivanu Fiaminu: Priopćio Ivan Milčetić, Građa za povijest književnosti Hrvatske, Zagreb, 1907, knj. 5.

SUMMARY

Draga Žunac:

ON FRAN KURELAC'S CORRESPONDENCE

The article analyses the correspondence of Fran Kurelac, of his students, followers and acquaintances from the communication point of view, as well as the business letters addressed to various educational boards. Special attention was given to the structure of his letters, ways of communications, the basic content of his letters in social, political and literary - linguistic context.

Mirjana Strčić

BASTIANOVA PISMA KURELCU I NJIHOVO ZNAČENJE

dr. Mirjana Strčić, Pedagoški fakultet u Rijeci

pregledni članak

UIDK 886.2 - 6 KURELAC, F. : 886.2 - BASTIAN, M.

U vrijeme boravka u Rijeci Fran Kurelac je održavao žive veze s nekoliko Istrana i otočana, istaknutih djelatnika i vođa hrvatskoga narodnog preporoda u Istri i na Koarnerkim otocima (pokrajina u okviru austrijske polovice Habsburške Monarhije), npr., s F. Volarićem, biskupom J. Dobrilom, J. Volčićem i M. Bastianom, djelujući na taj način i na sam tok preporodnoga pokreta. U Kurelčevoj rukopisnoj ostavi u Arhivu HAZU nalaze se i 23 pisma Mata Bastiana upućena Kurelcu između 1854. i 1862., s dosta podataka koji pružaju uvid u kulturnu i političku atmosferu u Istri, tadašnjoj Rijeci i Banskoj Hrvatskoj, te u probleme i događaje oko Kurelca i Bastiana osobno. Riječ je o nastanku i pripremi za tisak nekoliko Kurelčevih knjiga, o obostranom zanimanju za godište Nevena objavljivano 1858. u Rijeci te za Pozor kao i o naznakama nekih zamisli oko eventualnog izdavanja hrvatskoga lista u Rijeci ili Trstu. Svakako je najrednije pratiti u tim listovima dozrijevanje M. Bastiana i njegovo formiranje u jednog od predvodnika hrvatskoga narodnog preporoda u Istri i na Koarnerkim otocima.

Općenito je znano koliko je Fran Kurelac¹ za svoga boravka u Rijeci pridonosio održanju hrvatskoga duha toga grada izloženoga tuđinskim presizanjima i utjecajima,² koliko je učvršćivao dotadašnje tekovine hrvatskoga narodnog preporoda i u kojoj je mjeri djelovao na formiranje cijeloga naraštaja vrlo istaknutih djelatnika hrvatskoga kulturnog i političkog života u drugoj polovici 19. stoljeća, ponajprije svojih učenika na poznatoj riječkoj gimnaziji.³ Manje su se, međutim, u dosadašnjoj literaturi isticale Kurelčeve veze s Istrom i Istranima te njihovi poticaji koji su - i u znatnijoj mjeri - mogli djelovati na opće

- 1 Pisma Mate Bastiana upućena Franu Kurelcu čuvaju se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, omot "Bastijan Matko i Ivan", XV/D 69-82. Inače, u tijeku je rad na njihovoj cjelovitoj arheografskoj pripremi za objavljivanje. - Budući da je cijeli zbornik radova u kojem se objavljuje ovaj prilog u cjelini posvećen životu i djelatnosti Frana Kurelca, ovdje se nije javila potreba za iznošenjem općih podataka i literature o njemu. Ta je literatura vrlo opsežna, a dovoljno relevantnih podataka za ovaj rad može se naći u knjizi Mirka Breyera *Tragom života i rada Frana Kurelca hrvatskog preporoditelja i književnika (1811-1874)*, Zagreb, 1939.
- 2 O Rijeci usp.: *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., s bibliografskim izborom literature na str. 457-468.
- 3 Više o tome Andrija Rački, *Povijest grada Sušaka*, Sušak, 1929., i *Prilozi k povijesti grada Sušaka*, Sušak, 1949. (reprint: Rijeka, 1991.); Petar Strčić, *Koja je prva riječka gimnazija*, u: *Sušačka gimnazija u Rijeci. Izvoještje za školsku godinu 1991./1992.*, Rijeka, 1992., str. 7-37 (i poseban otisak).

tokove hrvatskoga narodnog preporoda na tome hrvatskom teritoriju. Boraveći u tadašnjoj Rijeci - gradu samo na desnoj obali Rječine - Kurelac je došao u kontakt s nekolicinom vrlo istaknutih vođa ili djelatnika preporodnoga pokreta na Kvarnerskim otocima i u Istri, pa u tome svjetlu - zahvaljujući upravo Kurelcu - i Rijeku, uz Trst i Goricu, valja sagledavati kao jedno od žarišta koja su rasplamsavala hrvatski pokret u Istri. Kurelac je bio profesor Krčanima Josipu Gržetiću Krasaninu i Ivanu Črnčiću,⁴ iz literature se zna za njegove veze s Vrbičaninom Franom Volarićem, sljedbenikom i suradnikom ilirskoga pokreta iz Istre i otoka⁵ te za njegovu suradnju i prijateljstvo s poznatim istarskim preporodnim kulturnim djelatnikom Jakovom Volčićem (Jakob Volčić).⁶ Od Istrana Kurelac je osobno poznao i budućega vođu preporoda u Istri i na Kvarnerskim otocima biskupa dr. Jurja Dobrila⁷ te njegova najbližega suradnika - Matu Bastiana.⁸

Govoreći o hrvatskom narodnom preporodu općenito, valja imati na umu da se taj proces u Istri⁹ razvijao primjetno različitim tokovima od onih u Banskoj Hrvatskoj, koja se tijekom 19. st. bila razvila u hrvatsku nacionalnu središnjicu. U okvirima Habsburške Monarhije, naime, Istra je zajedno s Kvarnerskim otocima sačinjavala zasebnu administrativno-političku cjelinu, s vrlo specifičnim uvjetima političkoga, gospodarskog i kulturno-prosvjetnog života u odnosu na ostale tadašnje hrvatske zemlje. Opći društveni uvjeti za organizirani politički pokret te za značajniju kulturnu i književnu djelatnost u okvirima preporodne epohe stvoreni su u Istri tek u drugoj polovici 19. stoljeća, za razliku od Civilne Hrvatske koja je vrhunac preporodnih kretanja proživjela s ilirskim pokretom. Ipak, i u Istri s Kvarnerskim otocima epoha preporoda počela se bila najavljivati još u

4 Josip Gržetić Krasanin i Ivan Črnčić rodom su s otoka Krka, a istaknuti su kulturni djelatnici u doba hrvatskoga narodnog preporoda u Istri s Kvarnerskim otocima; Gržetić je bio književnik, a Črnčić poznati filolog. Vidjeti u knjizi: Mirjana Strčić, *Temelji književne epohe. Svećenici u hrvatskom narodnom preporodu Istra i Kvarnerskih otoka*, Pazin-Rijeka, 1994., na str. 115-132 te 133-156.

5 Mirjana Strčić, *Istarska beseda i pobuna*, knj. II, Pula, 1985., str. 15, uz literaturu na str. 123-124.

6 Iz opširnije literature navodimo zbornik: *Jakov Volčić in njegovo delo. Zbornik prispevkov in gradiva*. Jakov Volčić i njegovo djelo. Zbornik priloga i građe, Pazin-Ljubljana, 1989.

7 Cvjetko Rubetić, *Vjekopis Dra Jurja Dobrila biskupa tršćansko-koparskoga prije porečko-puljskoga*, Zagreb, 1882.; *Biskup Juraj Dobrila*. Spomen-knjiga stogodišnjice njegova rođenja, Pazin, 1912.; Božo Milanović, *Preporoditelj Istre dr. Juraj Dobrila*, Pazin, 1970.; Zbornik *Juraj Dobrila 1812-1882*, Pazin, 1985.; na više mj. u knjigama M. Strčić citiranim u ovom prilogu, a općenito usp. historiografsku literaturu o razdoblju hrvatskoga narodnog preporoda u Istri.

8 Kao i u slučaju Jurja Dobrila, ime Mate Bastiana susreće se u mnoštvu historiografskih priloga vezanih uz preporodnu epohu u Istri; zasebno usp.: Marin Sabić, *Mate Baštijan, istarski pjesnik i preporoditelj hrvatske misli u Istri*, Vienac, XXI, 4-5, 7-12, Zagreb, 26. I. do 23. III. 1889. te zatim *Mate Baštijan, kao dramatski i epski pjesnik*, Vienac, XXVII, 22-31, Zagreb, od 1. VI. do 3. VII. 1895.; Petar Strčić, *Mate Bastian. Istarski preporoditelj, političar i pjesnik*, Istarski mozaik, V, 6, Pula, 1967., str. 353-365; Mirjana Strčić, *Mate Bastian kao književnik*, u: *Temelji književne epohe*, n. d. str. 93-114; ista, *Istarska beseda i pobuna*, knj. I i II, Pula, 1984 i 1985., na više mj.; ista, *Istarska pjesmarica. Antologija hrvatskog pjesništva Istre XIX. i XX. stoljeća*, knj. I, Pula, 1989.

9 Uži izbor iz literature o preporodnoj epohi u Istri s Kvarnerskim otocima: *Istra i slovensko primorje. Borba za slobodu kroz vjekove*, Beograd, 1952.; Božo Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, knj. I i II, Pazin, 1967. i 1973.; J. Sidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914.*, Zagreb, 1968.; Zbornik *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb, 1969.; J. Sidak, V. Foretić, J. Grabovac, I. Karaman, P. Strčić, M. Valentić, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*, Zagreb, 1988.; s književnopovijesnog stajališta u knjigama Mirjane Strčić, *Istarska beseda i pobuna te Temelji književne epohe*, n. d.

predilirskome razdoblju, a i u samome ilirskom pokretu sudjelovalo je više Istrana, premda u krilu većinskoga hrvatskog stanovništva u prvoj polovici prošloga stoljeća prilike još nisu mogle sazreti za kakvo znatnije, sveobuhvatnije nacionalnoprporodno kretanje, pa tako ni za vidljiviji književni razvoj.¹⁰ S druge strane, iskustva i plodovi nastojanja ilirskoga kruga u velikoj su mjeri utjecali na razvoj preporodnih događanja u Istri kao model i primjer za djelovanje koje će svoje organizirane i razvijene forme u punoj mjeri razviti od kraja 60-ih godina nadalje.

Predvodnik hrvatskoga pokreta - u njegovoj prvoj fazi organizirane djelatnosti - bio je biskup Juraj Dobrila, a u krugu njegovih najbližih suradnika, kao najistaknutijega, nalazimo Matu Bastiana. Obojica su presudno djelovala na učvršćivanje i organiziranje preporodnih snaga, ponajprije preko prvoga i desetljećima jedinoga lista istarsko-otočnih Hrvata - *Naše sloge*, pokrenute 1870. god. u Trstu.¹¹ Uz biskupa Dobrila, Mate Bastian bio je među pokretačima toga glasila, a potom cijelo prvo desetljeće izlaženja *Naše sloge* i njezin glavni urednik.¹²

Oko *Naše sloge* stvorilo se bilo čvrsto jezgro vodstva hrvatskoga pokreta u njegovoj borbi protiv tadašnje vladajuće talijansko-talijanaške manjine u Istri, u borbi za nacionalni opstanak i politička prava istarskih Hrvata. *Naša sloga* bila je glavni medij preko kojega su preporodne snage djelovale u Istri, bilo u pogledu iznošenja svoga programa rada pred javnost, bilo neposrednoga buđenja nacionalnog i političkog otpora u ugroženome hrvatskom pučanstvu; opće značenje toga glasila pojačava i činjenica da je ono vremenom preuzelo i funkciju književnog časopisa zadržavši je nekoliko desetljeća.¹³ Uređujući *Našu slogu* u Trstu, Mate Bastian neosporno je i svojim uredničkim smjernicama, i svojim brojnim prilozima na stranicama lista u velikoj mjeri utjecao na preporodne razvojne tokove u Istri i otocima, te u tome smislu po značenju stoji gotovo uz bok biskupu J. Dobrili, a uz bok dr. Dinku Viteziću iz Vrbnika, jedinome hrvatskome zastupniku iz Istre i Kvarnerskih otoka u bečkome Carevinskom vijeću.¹⁴

No, valja ovom prigodom osobito istaći i drugu komponentu općega Bastianova značenja u životu istarsko-otočnih Hrvata, dakle i Hrvatske u cjelini - njegov književni, ponajprije pjesnički rad. M. Bastian je jedan od osnivača hrvatskoga književnog kruga koji se u Istri i na otocima oformio tijekom preporodne epohe, a svakako je utemeljitelj modernoga hrvatskog pjesništva koje se razvilo u tome krugu.¹⁵ Po onome što nam je danas poznato iz Bastianova pjesničkog opusa (a treba napomenuti da je nesretnom igrom slučaja znatan dio njegove pjesničke ostavštine ostao zagubljen), njega se i danas

10 U hrvatskoj književnoj povijesti književno stvaralaštvo u Istri tijekom epohe hrvatskoga narodnog preporoda dugo je ostajalo slabije istraženo i manje poznato. U novije doba sustavno tu problematiku istražuje M. Strčić, uz veći broj objavljenih radova posvećenih pojednim piscima ili problemima; osim navedenih knjiga usp. i *Istarska beseda i pobuna I i II, Temelji književne epohe, Istarska pjesmarica I i II*, n. d.

11 Josip Bratulić, Petar Strčić, *Stogodišnjica "Naše sloge"*, Pazin-Rijeka, 1970.; zbornik *Pazinski memorijal br. 1*, Pazin, 1971., s radovima više autora; Silvana Monti-Orel, *I Giornali Triestini dal 1863 al 1902*, Trst, 1976.; Mirjana Strčić, *Dobrila u uloga u izdavanju prvih hrvatskih glasila Istre i Kvarnerskih otoka*, u: *Juraj Dobrila 1812-1882*, n. d., isto i u knjizi *Istarska beseda i pobuna*, I, n. d.

12 V. lit. o *Našoj slogi* u bilj. 11, te u prilozima o M. Bastianu u bilj. 8.

13 Mirjana Strčić, *Doba "Naše sloge" u hrvatskoj preporodnoj književnosti u Istri (1870-1900)*, *Historia Historica*, Pula, 1981. (tiskano 1983.), str. 7-65, te u nav. knj. iste autorice.

14 O Dinku Viteziću u literaturi navedenoj u bilj. 9.

15 V. bilj. 8.

može predstaviti kao talentiranog pjesnika; svojim je primjerom u velikoj mjeri djelovao na cijeli niz pjesnika preporodnog razdoblja koji su uslijedili nakon njega u Istri i na Kvarnerskim otocima. Svoj ljudski, nacionalnoprporodni, no isto tako i književni profil, Bastian je izgradio na zasadama i dostignućima ilirskog pokreta, čemu je pridonijela i činjenica da je u Zagrebu bio na školovanju u završnim gimnazijskim razredima presudnih godina 1846-1848.; s druge strane, na njega je moralo djelovati i školovanje u bogosloviji u Gorici od 1848. do 1851. godine te potom od 1851. do 1852. u Trstu, tada vrlo važnim središtima nacionalnoga gibanja među Slovencima i istarsko-otočnim Hrvatima. Na putu Bastianove osobne izgradnje do pozicije jednoga od predvodnika hrvatskoga narodnog preporoda u Istri i na Kvarnerskim otocima svakako je bila bitna i etapa njegova bližeg kontaktiranja s Franom Kurelcem, osobito za Kurelčeva boravka u Rijeci, o čemu je već pisao Kurelčev biograf Mirko Breyer.¹⁶

Odnos između Bastiana i Kurelca te okolnosti koje su zblizavale i povezivale ta dva istaknuta predstavnika hrvatskoga javnog života u prošleme stoljeću mogu danas bolje osvijetliti i sačuvana Bastianova pisma upućena Kurelcu. Pisma su pohranjena u Arhivu HAZU u Zagrebu, a riječ je o 23 lista napisana Bastianovom rukom, nastala od siječnja 1854. do svibnja 1862. godine.¹⁷

Prema sadržaju se vidi da Kurelac prima pisma u Rijeci, osim onih iz 1860., kada je u Karlovcu i Severinu, te dvaju zadnjih iz 1862. godine, kada je već bio u Đakovu kod biskupa Strossmayera. Prva tri pisma iz 1854. godine M. Bastian je poslao iz Umaga, gdje je započeo svoje svećeničko službovanje kao duhovni pomoćnik; četvrto je, kao i sva kasnija pisma, poslano iz Trsta u studenome 1856., jer je u to vrijeme Bastian službeno premješten u Trst, u kojem je ostao do smrti, 1885. godine. U nekoliko pisama, na kraju, dopisao je svoje pozdrave Kurelcu i Ivan, Matin brat blizanac, svećenik i slikar, također sa službom u Trstu.

U 1854. godini Kurelac je otpušten s riječke gimnazije, a do tada je već bio poznat i kao filolog i kao narodni borac; stoga je on autoritet za 17 godina mladeg Bastiana, koji mu se obraća s dužnim štovanjem. Postupno se u tim pismima najavljuje sve više prijateljskih naznaka, što je pridonosilo slobodnijem otkrivanju Bastianovih zanimanja i njegovih mišljenja o nizu vrlo aktualnih problema tadašnjega hrvatskog društvenog života. U vrijeme nastanka pisama Bastian još nije imao značajnijih istupa u javnosti - u *Nevenu* su mu objavljene dvije pjesme (1855. i 1858.), a 1861. članci te 1862. pjesma u *Prozoru*. No, do kraja školovanja u goričkoj bogosloviji (1851.) imao je već gotovu rukopisnu zbirku lirike. Kasnije je taj rukopis zagubljen, ali su, na sreću, cijele pjesme ili u ulomcima citirane u studiji Marina Sabića o Bastianu, objavljenoj 1889. i 1895. godine.¹⁸ S druge strane, mladi svećenik u dobi od 26. do 34. godine - u razdoblju što ga obuhvaća ovaj ciklus pisama - bio je već duhovno zrela osoba s jasno oformljenim nacionalnim i idejnim svjetonazorom, spreman stupiti na prag svoje buduće značajne uloge u životu istarskih Hrvata. Dapače, pojedini ulomci njegovih pisama kao da su ispisani u tonu samoispitivanja u tome razdoblju, ili, čak, nose i značajke programa rada, uacrtana za uredničke manufeste kojima će kasnije istupati u *Našoj slogi*.

Inače, iščitavanje tih pisama povući će čitateljevu pozornost u više smjerova. U pismima se mogu naći podaci koji u nekim detaljima pomažu jasnijoj slici o biografskim,

16 Mirko Breyer, *Tragom života i rada*, n. d., str. 74-76 i na v. mj.

17 V. bilj. 1.

18 Sabićev rad naveden u bilj. 8.

životnim Bastianovim i Kurelčevim tokovima te o njihovim ondašnjim konkretnim nakanama i djelovanju; tu je i mogućnost sagledavanja atmosfere u životu gradova Rijeke i Trsta, pa Istre i ostale Hrvatske u cjelini, i na političkom i na kulturno-književnom polju, a tu su i ocrti europskih kulturnih te političkih zbivanja, o kojima Bastian iz Trsta obavještava Kurelca. Konačno, tu su i obojici najbliže oblasti - njihov književni rad i zanimanje za filološka, jezična pitanja, no isto tako - a čini se, za Bastiana na prvome mjestu - i njihovo zanimanje za sudbinu hrvatskoga naroda te svijest o hitnoj, neodložnoj potrebi za buđenjem i pokretanjem toga naroda prema borbi za nacionalno samoodržanje na svim područjima.

Prateći događaje oko Kurelca, iz Bastianova prijateljskog rakursa sagledavamo njegovo otpuštanje iz profesorske službe u tadašnjoj Rijeci, o kojem Bastian govori kao o "nesreći koja Vas je zadesila" te uz prijateljsku podršku i odanost izražava radost što se Kurelac ipak i dalje "pismenstvom bavi", a siguran je u jedno: "I napastovali Vas zli ljudi, vjenca koji Vam Slava pleće, Vam svakako nehtje oteći".¹⁹ Od ostalih biografskih pojedinosti, zanimljivo je npr. Bastianovo reagiranje na vijest u pozivu upućenom Kurelcu 1859. god. da pođe za profesora u Harkov. Na to Bastian s olakšanjem gleda kao na mogućnost da mu se prijatelj oslobodi materijalnih neprilika (koje se stalno naziru u tim pismima), a još je više istaknuo: "Blago Vam ako pojedete, bar htjete biti svoj među svojim, i nehtje Vas više boljeti glava ni od njemačke gordosti ni od turskog svirepstva".²⁰

No, u prvom su redu zanimljivi podaci vezani uz Kurelčevo nastojanje oko izdavanja svojih knjiga. Tako npr. neposredno saznajemo o njegovim pokušajima da još 1857. god. objavi svoj prijevod *Stopa Kristovih* Tome Kempenskoga, koji će, međutim, biti tiskan tek 1868. god. u Zagrebu. Nekoliko pisama iz 1857. god.²¹ potvrđuje pregovore koje su s jednim tršćanskim izdavačem vodili braća Ivan i Matko Bastian, uz usrdno Matovo vjerovanje da će knjiga polučiti veliki uspjeh ne samo zbog sadržaja nego ponajprije zbog Kurelčeve "klasičnosti jezika".²² Ima u pismima iz 1857. i 1858. god. i vijesti o Kurelčevu naumu da zasebno objavi i svoj prijevod Tacitova *Agrikole* (objavljen je bio u Programu Riečke gimnazije, Rijeka, 1849.).²³ Od 1857. god. mogu se pratiti Kurelčeve poteškoće, ponajprije materijalne prirode, oko objavljivanja Budinićevih *Pokornih psalmi Davidovih*,²⁴ ali i trud braće Bastiana oko prodaje te knjige u Trstu kada je konačno tiskana, kao i oko prodaje i raspačavanja knjige *Recimo koju* objavljene godinu dana ranije (1860).

O Bastianovu osobnom životu nema mnogo podataka, osim vijesti o preseljenju iz Crnog Vrha u Trst 1856. god., gdje će ostati do smrti, 1885. godine. Saznajemo i za promjene u Bastianovoj svećeničkoj službi, za naslove njegovih nepotpisanih priloga objavljenih u *Pozoru*.²⁵ Od F. Kurelca je M. Bastian u više navrata tražio literaturu koju nije mogao dobiti u Trstu: Ljudevita Stura, Mickiewicza, Palmotića, Račkoga, Daničića, očekivao je Babukićevu slovnicu; riječ je, dakle, o izboru koji jasno ocrtava temelje njegova ilirskoga nacionalnoprporodnog opredjeljenja.

19 Bastianovo pismo Kurelcu od 3. V. 1854., signatura u bilj. 1.

20 Bastianovo pismo od 23. XII. 1859.

21 Pisma su pisana 25. II., 28. IV. i 18. VI. 1857.

22 Iz pisma od 28. IV. 1857.

23 Riječ je o *Agrikoli* u pismima od 11. XII. 1857. i 2. I. 1858.

24 Budinićeva knjiga spominje se: 11. XII. 1857., 23. XII. 1859., 13. III. 1860. i 20. VI. 1861.

25 Iz pisma od 20. VI. 1861.

Po vokaciji pjesnik, s do tada već ispjevanom rukopisnom zbirkom lirike, M. Bastian se u svojim pismima upućenim filologu F. Kurelcu vrlo često vraća i problemima jezika. Iako voli i cijeni F. Kurelca te ističe svoje i opće pohvalne sudove o "klasičnosti jezika" u Kurelčevim knjigama, ipak očito ne prihvaća sve njegove jezične postavke i sugestije. On se ne ustručava govoriti o Kurelčevim arhaizmima, koje ne prihvaća ni širi krug čitatelja, te nije siguran hoće li sva Kurelčeva jezična načela zaživjeti u praksi: "Što je stalno jest to, da će naš svijet mnogo od onog na što Vi sada prstom kažete poprimiti u nekoje buduće nezavisno doba, ali svega, strah me, neće nikada".²⁶

Isto tako, na očite Kurelčeve zamjerke upućene M. Bastianu zbog toga što nije prihvatio njegovo rješenje genitivnoga oblika u hrvatskome jeziku, mlađi i javnosti još nepoznati književnik nije ustuknuo pred autoritetom, te Kurelčeve prijekore izvrće na šalu izjašnjavajući se kao "Kastavac tvrdoglavac";²⁷ neće se Bastian, tako, odreći ni svoga "vječitog dakanja", uz vrlo neobavezan komentar: "...ali što hoćete kad neznam bez nje-ga".²⁸

Općenito, pak, za Matu Bastiana pitanje jezika ponajprije je vezano uz njegovo nacionalno, hrvatsko osjećanje te uz njegovu živu svijest o tragičnoj ugroženosti hrvatskoga narodnog elementa u hrvatskim zemljama, a ponajviše u Istri. Za svogaa službovanja u Umagu (Crni Vrh) on se osjetio upravo obeshrabrenim i uvrijeđenim, kako veli, zbog situacije u kojoj je našao hrvatske seljake iz okolice grada. Naime, hrvatsko je seljaštvo u Istri bilo izvrgnuto naletima denacionalizacije te općenito društvenom utjecaju vladajuće talijanaško-talijanske strukture, a to nije moglo proći bez posljedica i po čistoću narodnoga jezika; stoga M. Bastiana osobito boli činjenica što hrvatskim seljacima iz okolice Umaga, tj. "ovim nesretnikom ni toliko jezika preostalo nije, da mogu reći samih deset besedah gdje jih nebi bilo pol tudjih".²⁹

Zapravo sve ono o čemu M. Bastian piše ulazi u sferu kulturne i političke povijesti toga doba, ponajprije Istre, potom i šire Hrvatske, a naznačena su i opća kretanja u Habsburškoj Monarhiji te u slavenskome svijetu u cjelini. S obzirom na M. Bastiana osobno te na atmosferu koja se ocrta u Trstu i, donekle, u Istri i na Kvarnerskim otocima općenito može se naslutiti postupno dozrijevanje situacije za značajnije grupiranje istarskih preporodnih snaga. M. Bastian se u Trstu sastaje s biskupom Jurijem Dobrilom, u Trstu i Istri braća Bastian imala su i širi krug svojih istomišljenika; među njima su raspačavali Kurelčeve knjige, među njima je Mate tražio potporu za izdavanje riječkoga godišta *Nevena*; u pismima spominje slavenski krug u Trstu, sastajanje u kavanama...³⁰

Vrijedno je zapaziti i to da se budući pokretač i urednik *Naše sloge* neprekidno vraćao temi hrvatskih glasila više se puta propitkujući za sudbinu *Nevena*,³¹ za ponovno izdavanje *Kola* o kojem je čuo, s mnogo pažnje prateći rad oko pokretanja *Pozora* u Zagrebu³² kojemu odmah, kao i riječkom *Nevenu* 1858. godine, i šalje svoje radove. Ipak, M. Bastiana

najviše je intrigirala vijest da bi se u Rijeci mogao pokrenuti hrvatski tjednik, pa o tome piše u četiri navrata, u razmaku od 1856. do 1860. godine. Najviše pozornosti danas privlači njegova ideja da se taj list pokrene u Trstu a ne u Rijeci. Za taj je prijedlog iznio cijeli niz argumenata,³³ koji će kasnije i navesti biskupa Dobrilu i njegov krug da upravo u Trstu 1870. god. pokrenu *Našu slogu*. U pismima je iznesen i program takvoga lista nadopunjen Bastianovim opaskama iz 1858. god. oko smjernice koje bi valjalo dati *Nevenu*.³⁴

M. Bastian je zasigurno imao u vidu značenje i funkciju glasila u borbi za hrvatske narodne interese, ona iskustva što ih je od mladosti stjecao na primjeru Gajevih novina i *Davice* ili potom *Slavenskog Juga* (o kojemu zasebno i piše).³⁵ No, gotovo i nema u toj korespondenciji lista u kojemu M. Bastian ne govori o silnoj potrebi za konkretnom nacionalnoprosvjetiteljskom ili političkom akcijom imajući u vidu narodnosnu situaciju u Istri, Dalmaciji i Banskoj Hrvatskoj, ali i u slavenskom svijetu u cjelini. M. Bastian vrlo emotivno reagira na "nesvjest narodnu", kako veli, ističe neosviještenost u Dalmaciji,³⁶ raduje ga kretanje oko *Pozora* u Zagrebu, gorko zamjećuje kako je Hrvatima tuđinska knjiga milija od svoje, zapaža kako su u potpunosti zapostavljene vrijednosti hrvatske povijesne baštine,³⁷ govori o ranama i jadima narodnim, o tuđinskim krvopijama, o njemačkoj gordosti i Mađarima kao "najžešćim onomašnjim neprijateljima",³⁸ osobno se osjeća uvrijeđenim zbog stupnja talijanizacije u Istri. Stoga on ukazuje na pozitivne primjere drugih naroda: Čeha, Mađara, Slovenaca, govori o stvaranju njemačkog Bunda, o ujedinjavanju "latinskih plemena" u susjedstvu, svjestan da se do "narodne samosvijesti" (njegova fraza) može stići samo akcijom, objedinjavanjem svih narodnih snaga.³⁹ Mislio je tako na početku ovoga dijela sačuvane korespondencije, a to je svoje uvjerenje zadržao te razvijao i dalje. "Čovjek do čovjeka, eto naroda; misao do misli, eto načela; rieč do rieči, eto svjetlosti; korak do koraka, eto napredka, - eto prosvjete i blagostanja" - napisao je 1860. godine⁴⁰ najavljujući, zapravo, svoju uredničku strategiju u *Našoj slogi*, oslonjenu na taktiku postupnosti, ponajprije nacionalnoprosvjetiteljskog rada u narodu, a potom podizanja njegove političke svijesti.

Idejno, M. Bastian razlikuje tri nivoa potrebe za djelovanjem: borbu za integraciju hrvatskoga naroda, ali i za kulturno objedinjavanje slavenskoga Juga, ističući neprekidno i "ideju uzajamnosti slavenskih plemena".⁴¹ Riječ je upravo o razinama na kojima je analogno mogao komunicirati s Franom Kurelcem, što je razumljivo svakom poznavaoču Kurelčeve povezanosti sa slavenskim europskim krugom, oslonjene ponajprije na ideju Jana Kollara o slavenskoj uzajamnosti; na J. Kollara se u pismima neprekidno vraća i M. Bastian. U tome pogledu indikativna su dva posljednja pisma, upućena Kurelcu u Đakovo, s Bastianovim izrazima poštovanja i divljenja za "Ljubimca", kako imenuje biskupa J. J. Stossmayera, ideje kojega će slijediti u svojoj političkoj djelatnosti.⁴² A da je Bastian

33 Pisma od 7. II. 1857. i 18. VI. 1857., te 20. I. 1860.

34 O smjernicama u *Nevenu* u pismu od 15. IV. 1858.

35 Pismo od 20. III. 1858.

36 Pismo od 3. V. 1854.

37 Pismo od 25. V. 1854.

38 Iz pisma od 23. XII. 1859.

39 Iz pisma od 25. V. 1854.

40 Iz pisma opisanog u bilj. 26.

41 Iz pisma od 7. III. 1862.

42 Pisma od 7. III. i 4. V. 1862.

26 Osim godine 1860. ostali dio datuma teško je čitljiv, no prema Breyerovim navodima o vremenu izlaska Kurelčeve knjige *Recimo koju*, o kojoj je riječ u tom pismu, ono je napisano u drugoj polovini 1860.; M. Breyer govori o toj Kurelčevoj knjizi na str. 82 i d. (v. bilj. 1).

27 Pismo od 8. XII. 1858.

28 Pismo od 7. III. 1862.

29 Pismo od 7. III. 1862.

30 Pismo od 8. XII. 1858.

31 Dva su pisma napisana 1857.: 7. II. i 11. XII., a iz 1858., kada *Neven* izlazi u Rijeci, tri: 2. I., 26. I. i 15. IV.

32 Pisma od 23. XII. 1859., te 11. III. 1860. i pismo opisano u bilj. 26.

početkom 60-ih već bio potpuno formiran za ulogu jednoga od vođa hrvatskoga narodnog preporoda u Istri i na Kvarnerskim otocima, potvrđuje osobito njegov Program, sa svim značajkama manifesta, što ga je uputio Strossmayeru kao prijedlog za obilježavanje tisuće obljetnice slavenske misije braće Ćirila i Metoda, i to na široj, općeslavenskoj razini.⁴³

U svakom slučaju, integralno objavljivanje ovih pisama pomoglo bi stvaranju cjelovite slike o obojici korespondenata, a posebice Mata Bastiana. No, i ova prigoda pružila je mogućnost da se okvirno sagleda postupno formiranje programa nacionalnoprosvjetiteljske i političke djelatnosti kojega će se kasnije Mate Bastian držati u svome djelovanju. Pritom valja imati na umu njegovu najužu suradnju s biskupom Jurjem Dobrilom, posebice od 1870. god. dalje, kada će se i sam Bastian naći u vodstvu hrvatskoga narodnog preporoda u Istri i na Kvarnerskim otocima u prvoj fazi organiziranoga djelovanja hrvatskoga pokreta.

SUMMARY

Mirjana Strčić

BASTIAN'S LETTERS TO KURELAC AND THEIR SIGNIFICANCE

During his stay in former Rijeka, the writer and philologist Fran Kurelac (1811-1874) kept intensive relations with a few Croatian people from Istria and neighbouring Kvarner Islands who were distinguished participants and leaders of the national Movement in Croatia (Istria with the Kvarner Islands was a separate province of Austrian half of Habsburg Monarchy, while Rijeka at that time made a part of Civil Croatia - another part of the Monarchy which belonged to Hungary). Keeping in touch with Fran Volarić, bishop Juraj Dobrila, Jakov Volčić and Mate Bastian, Kurelac was able to influence the Croatian national renaissance of Istria and the Kvarner Islands. In Kurelac's manuscript heritage in the Archives of Croatian Academy of Arts and Science in Zagreb, there are also 23 letters of the poet Mate Bastian (1828-1885) addressed to Kurelac between 1854 and 1862, with a number of data (informations) which give insight into cultural and political climate in Istria and Rijeka, in Civil Croatia and into problems and events surrounding Kurelac and Bastian. It contains preparations for the edition of some of Kurelac's books, shows their mutual interest in the periodical *Neven* published in Rijeka in 1858, as well as for Zagreb *Prozor*, and the possibility of publishing Croatian newspapers in Rijeka or Trieste. From the letters addressed to Kurelac one can follow the development and maturity of M. Bastian and his forming in to one of the initiators of the Croatian national renaissance period in Istria and the Kvarner Islands, - in fact one of the three leaders of the first generation of Croatian Movement.

43 Program je priložen uz pismo od 7. III. 1862

Milorad Stojević

FRAN KURELAC I HRVATSKA STARIJA KNJIŽEVNOST

dr. Milorad Stojević, Pedagoški fakultet u Rijeci

izvorni znanstveni članak

UDK 886.2(091) : 929 KURELAC, F.

U mnogočemu je F. Kurelac nekim svojim djelima, ili prinosima, na razmeđu novoga i staroga shvaćanja u hrvatskoj književnosti. Ovaj rad razmatra te veze, navlastito spram starijega korpusa hrvatske književnosti.

Malobrojne povijesti hrvatske književnosti svrstavaju Frana Kurelca u epohu hrvatskog narodnog preporoda,¹ ali neki ga pregledi obrađuju u poglavlju pod naslovom *Od ilirizma prema realizmu*.²

Ta određenja uglavnom kreću od detekcije vremena kada Kurelac djeluje a manje od detekcije strukture njegova djelovanja. Pa i kada se njegovo djelovanje raščlanjuje, obično je u prvom planu njegov jezikoslovni rad, a manje se govori o estetskim, filozofskim, retorskim, stilističkim i ostalim sličnim protegama njegova rada.

Držim da cjelokupni rad Frana Kurelca valja promatrati komplementarno jer samo segmentiranje daje posebnost svakome od njih, a time izlučuje viševrsne manipulacije, već prema namjeni kojega teksta, njenoj uporabi, itd. Glede toga njegov se rad, u tome segmentiranju, spoznaje ili kao anakronizam u odnosu na vrijeme općih nastojanja, ili kao (simpatična ili koja ostala) posebnost u tim općim djelovanjima.

Uzajamnost sagledavanja svih segmenata Kurelčeva rada pokazat će zacijelo da se njegovo djelo s jedne strane može promatrati kao anakronizam spram kasnijih kanoniziranih prosudaba, ali jednako tako, s druge strane, ukazat će nam se njegovo djelo kao anakronizam i u vremenu djelovanja, no s protegom anticipacije modernih nastojanja, navlastito izraženih u drugoj polovini XX. stoljeća.

Mislim da se i jedno i drugo nadaje navlastito u njegovu odnosu prema korpusu hrvatske starije književnosti, ali i u odnosu prema književnoj starini uopće.

Globalno gledajući, Kurelac stvara u vrijeme kada hrvatska starija književnost dobiva uglavnom priznanja jedino kao tradicijski književni i kulturološki spomenik,³ a nova

1 Usp. M. Živančević/I. Frangeš, *Ilirizam/Realizam*, u ediciji *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 4, Zagreb 1975, str. 172-174; I. Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb-Ljubljana 1987, str. 170-171. U prvoj je Kurelac svrstan u poglavlje *Ilirizam*, a u drugoj knjizi u poglavlje *Doba romantizma, ilirizam, apsolutizam*.

2 Usp. M. Šicel, *Pregled novije hrvatske književnosti*, Zagreb² 1971, str. 57-58.

3 Najbolje je to izrazio S. Vraz u članku *O Dubrovčanima* (*Hrvatska književna kritika* I, Zagreb 1960, str. 35-39).

poetološka svijest ne smatra se kontinuitetom toga starijega korpusa, bez obzira na to što se on (taj korpus) popularizira u časopisima ili posebnim izdanjima nekih djela hrvatske dopreporodne književnosti.⁴

Kurelac, međutim, misli drugačije, misli da valja nastaviti upravo kontinuitetom hrvatske starije književnosti iz koje crpi ne samo jezikoslovnu inspiraciju nego i onu kulturološku, estetsku, i ostale. Nije teško dokučiti porijeklo te sklonosti: bila je to njegova klasična naobrazba. Stoga, ono što preporoditelji zamjeraju hrvatskoj starijoj književnosti (ugledanje u stare, navlastito talijanske i latinske, poetološke predloške), Kurelac drži vrlinom i vrijednošću što je ne valja zaboraviti ni kao protežnost ni kao predložak za što novo učinjeno na toj osnovi. Taj odnos on pokazuje u svim svojim djelima.

Međutim, najindikativniji i najizravniji odnos prema hrvatskoj starijoj književnosti pokazuje on tiskanjem dijela njenoga korpusa i raščlambama djela. Pa je tako prvo djelo što ga je tiskao ono Budinićevo, prijevod Davidovih psalama,⁵ a k tome, u istoj knjizi, i kraći spjev Ivana Tomka Mrnavića.⁶

Već u posveti Ivanu Vončini⁷ Kurelac rabi sintagmu *slovinška narodnost i slovinški jezik*. S jedne strane, on tim sintagmama, kojima će se vraćati više puta i u ostalim djelima, pokazuje preporodne unitarne tendencije, ali, s druge se strane, može to objasniti i nasljeđovanjem one protežnosti što kreće još od traktata Vinka Pribojevića (Vincentius Priboevius) *De origine successibusque Slavorum (O podrijetlu i zgodama Slavena)*,⁸ gdje se pod *slovinškim* zapravo podrazumijeva *hrvatski*, kao i u mnogih prijašnjih i kasnijih pisaca hrvatskih.⁹

U pregovoru Budinićeve i Mrnavićeva djela¹⁰ pokazuje Kurelac zavidno poznavanje hrvatskih starih pisaca i djela, iako ne znamo potpuno podrijetlo toga njegovog znanja. Bjelodano je da on pokazuje određene dvojbe, navlastito glede životopisnih podataka

Budinićevih, ali isto tako i dvojbe o poznavanju najstarijih pismenskih i književnih egzemplara i pojedinih autora što su u tome sudjelovali.¹¹

Sām tekst predgovora Budinićeve prijevodu psalama Davidovih ima značajke mik-siranih žanrova, što nije ništa neuobičajeno u njegovo doba, ali i u vremenima prije i poslije Kurelca. Tako taj proslav ima nakanu dati, osim životopisa Budinićeve, i jezične protege toga djela kao i djela nekih ostalih hrvatskih starih pisaca, upozoriti na postojeće prijevode Davidovih psalama a k tome dati i kritički odnos spram njih i istodobno usporedbeni odnos prema svome odabraniku Budiniću.

Taj je prikaz i znatno emotivno intoniran, pa sadrži i gotovo dnevničke zapise, impresionističke zasade, jezikoslovne i povijesne opaske, naznake o metrici, itd. To jest, s današnjega kritičkog stajališta, to je tipični *mixtum compositum* raznorodnih opservacija viševrsna podrijetla.

Pridruživši Budinićeve prijevodu Davidova psaltira i Mrnavićev kraći spjev o smrti Isusovoj, čini se da ni sam nije bio načistu zašto je to učinio jer nije pokazao svoje osobno stajalište ni spram tiskana djela Ivana Tomka ni spram njegovih ostalih radova. Talijanski kratki uvod u autorov životopis iz pera Ljubićeva (*Dizionario biografico della Dalmazia*)¹² i Mrnavićeva djelo djeluju kao prikropak toj knjizi, iako se alibi može potražiti u tipovima struktura mnogih knjiga što su tako tiskane.

Taj prikropak može značiti jednako i poentu i zabunu, kopijnost modela strukturiranja starih knjiga i knjiga recentnih Kurelčevu vremenu, ali može izražavati i potrebu da što više hrvatskih starih pisaca predstavi čitateljskoj, i stručnoj i nestručnoj, publici. Zapravo se takvo strukturiranje na stanovit način veže za strukturiranje Kurelčeva proslava, koji će se *mixtum compositum* pokazati i u ostalim njegovim knjigama kao stalna koncepcijska protežnost.

Temu o kojoj govorim nalazim izravno ili neizravno i u Kurelčevoj knjizi *Fluminensia*,¹³ po kojoj je, čini se, i najglasovitiji. Navlastito se to odnosi na nekoliko članaka, od

11 Naprimjer, spominje on Vergerija starijega (o.c., str. IV i XXVII), glagoljicu i klementicu (o.c., str. V, XXVII, XXXIII), Glavinica i Barakovića (o.c., str. I), *texte du sacre* starije europske književnosti (o.c., str. IV), paleografa Silvestra (IV), *Kločev glagoljaš (Clozianus)* (V, a glede toga podastrijete su i "veze"), Barakovićeve i danas malo poznatu *Jarulu i Vilu Slovinu* (VI, i IX, XXI), Marulića, Karnarutića, Nalješkovića, Zlatarića, Ranjinu, Čubranovića (tj. Pelegri-novića, koji se tada nije lučio od svoga izmišljena autorskog suparnika), S. B. Mišetića, M. Držića, Zoranića, N. Gučetića, Gradića, N. Dimitrovića, Gundulića, Ivaniševića, Đorđića (VII), P. Bogašinića, P. Primovića (VIII), (Članci V, VI i VII, iako kratki, zapravo su konspekt poznavanja barem imena, a vjerojatno i djela znanih i manje poznatih hrvatskih starih pisaca.), Levakovića (XI, XV), Nikolu Rabljanina (XIII), *Ispravnik Mljetički* (XIII), Kavanjina (XVII), Kanžlića (XX), Hektorovića (XXIII), Divkovića, Habelića, Pergošića (XXIV), Belostenca, Vrančića, Petrića (XXV), Gradića (XXXI), itd. O Budiniću usp. npr.: Stjepan Antoljak, *Dva priloga proučavanju povijesti hrvatske književnosti u Zadru. I. Porijeklo i obitelj pjesnika Šimuna Budinića*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 1/1954, str. 142-148; Ante Strgačić, *Neobjavljena djela Zadranina Šime Budinića*, u o.c. 2/1955, str. 359-373; Ante Strgačić, *Dosad nepoznate hrvatske lirске pjesme Šimuna Budinića Zadranina i njegova latinska satira*, u o.c. 11-12/1965, str. 353-388, i dr. O Mrnaviću usp. npr.: Armin Pavić, *Ivan Tomko Mrnavić*, Rad JAZU 33/1875, str. 58-127; Vjekoslav Pacher, *Ivan Tomko Mrnavić, pjesnik i historik*, Narodne novine 99/1903, str. 1-3, i dr.

12 O.c., str. 100-102.

13 *Fluminensia / ili / koječega na Rēci / izgovorena, spjevana, prevedena i nasnovana / po / Ivanu Kurelcu / starinom Ogulinu a rodom iz Bruvna u Krbavi - / Troškom biskupa djakovačkoga. - / U Zadru. Slov. Antuna Jakića. 1862.*

4 U tome je bila najrevnija *Danica* tiskajući neke od glasovitijih starih hrvatskih pisaca.

5 *Pokorni i mnozi iti / psalmi Davidovi / složeni / u slovinjski jezik / na čislo i miru / po Šimi Budineu / popu Zadraninu - / Pěsma / o mucu Gospodinovoj / od / Iva Tomka Mrnavića / Spličanina - / Iznovice na vidik ih iznesē / i o popu zadarskom progovori / Fran Kurelac / starinom Ogulinac a rodom iz Bruvna u Krbavi. - / Na Rēci / Troškom pišćevim. / 1861.*

6 *Potuženje pokornika / radi / smrti Isusove / k narodu čovičanskomu. / Ivana Tomka Mrnavića., o.c., str. 103-111.*

7 *Mnogo počivomu gospodinu / Ivanu Vončini / Novljaninu / prvomu podžupanu nekadanje župe Severinske / sada Rēčke / prijatelju svomu. O.c. (stranice posvete nisu obrojčane).*

"VONCINA, Ivan (Novi Vinodolski, 1827 - Zagreb, 1885), političar. Načelnik u Karlovcu 1860. Kao riječki podžupan (od 1861), došavši u sukob s Madžarima, penzioniran 1868. U Sisku izdaje polit. listove 'Zatočnik', 'Branik' i 'Südslavische Zeitung', u kojima napada Raucha i Hrv.-ugar. nagodbu od 1868. Za Mažuranića postaje načelnikom Zagreba (1877), ali demisionira 1879. Dolaskom L. Pejačevića za bana, pristaje uz mađaronsku Narodnu stranku. 1882. postaje odjelnim predstojnikom za bogoštovlje i nastavu; stekao zasluga za organizaciju Zagrebačkog univerziteta i Nautičke škole u Bakru, te za podizanje Obrtne škole u Zagrebu." (Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knj. 6, Zagreb MCMLXIX, str. 656).

"Frana Kurelca su potpomagali i Ivan Vončina i Metel Ožegović, a naročito Bartol Zmajčić, pa i drugi, kad je bio proganjan i prepušten beshljebovanju" punih sedam godina nemajući stalne službe ni zarade." (Vinko Antić, *Pisci Rijeka Zavičaj*, Rijeka 1965, str. 19).

8 Taj je traktat autor pročitao 1525. "svojim humanistički obrazovanim sugrađanima" (M. Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Zagreb 1983, str. 324), a tiskan je u Mlecima 1532. s uvodnim stihovima Tome Nigera.

9 Da je to tako, vidi se kada Kurelac spominje *Slovinške strane*, ali i *Hrvatsku zemlju* (o.c., str. I), *hrvatske knjige* (o.c., str. II), itd.

10 *O popu Šimunu Budiniću Zadraninu i njegovih knjigah, o.c., str. I-XXXV.*

kajih ističem *Govor o pověsti*,¹⁴ posebice *Govor o preporodu*,¹⁵ potom *Kako da sklanjamo imena?*,¹⁶ a ponešto su u krugu toga zanimanja i dijelovi teksta pod naslovom *Primětbe*.¹⁷

U prvome (*Govor o pověsti*) nalazimo motivacijske, odnosno intimne, alibije Kurelčeve spram povijesti, gdje se on nadovezuje na svoj način na antička estetička i filozofska shvaćanja triobe govora o povijesti: *trojaki su nauči glavni; nauči misli ili mudrosti naše; nauči naravni ili tvorbe božje; nauči događajev ili pověsti ljudske*.¹⁸ Nas ovdje zanimaju, nauči treći: *Nego sam naumio govorit o trećih, koji su nauči ljudskome srčcu najugodniji i najkorisniji*.¹⁹ Pak u tome članku nastavlja: *čto vidimo, za tim idemo; česa ne vidimo, za to ne hajemo; česa ne tičemo, toga za nas nejma (...) čto ne živi, po tom gazimo; čto ne misli, s tim ne drugujemo (...)* Na nauči događajev ili pověsti ljudske govore o stvari vidljivoj, i živoj, i razumnoj; govore o čovjeku; koji pūt i duha u sebi sjediniv uz ono ne pristā, čto je duhovito samo ili tēlovito (...) A o čem sbore nauči pověsti nego o čovjeku, kakav je bio svakdē i svakad. Sad me razumēte čto sam rekao, da su nauči pověsti najugodniji, a to zato, čto nam oni našu pričū pričaju.²⁰ Te osnove što našu pričū pričaju jesu, između ostaloga, i knjige, njihovo pismo i jezik kao simboli identiteta pojedine zajednice.²¹ Posebice Kurelac preporučuje: *... knjigu čitaj, knjigu pověsti u narodov starih i novih, u kih slava ognjem gori tako jasnim i žarkim, da ga ni vētrovi vremena uduhnūt niti ruke sinov zemaljskih razkopāt ne mogu*.²²

Iako su te Kurelčeve misli istrgnute iz konteksta dostatno predstavljaju opći njegov program ne samo u vezi s globalnom poviješću nego i glede hrvatske starije književnosti, koju u takvoj koncepciji nepobitno smatra važnim i vrijednim zalogom naše povijesti.

U drugome spomenutom članku (*Govor o preporodu*) zapravo i ne govori o preporodu kako ga mi danas, s distance, elaboriramo. Njemu je preporod povod da bi progovorio o hrvatskoj starijoj književnosti. Možda kao preporuku ili što slično, a to se umnogome razlikuje od preporodnih tekstova o toj temi. U inicijalnom dijelu toga teksta osjeća se retorička liričnost, ali ona nije lišena sasvim konkretnih semantičkih protega što slijede poslije. Uvod je zapravo budnički intoniran, ali ne u smislu preporodna budničarstva, još manje glede poetičkih / poetoloških nastojanja njegovih kritičkih sudrugova hrvatskoga narodnoga preporoda. Bez obzira na liričnost, ili pjesnikovnost, taj uvod ima u strukturi semantičku pripravu što miješa povijesno s estetskim, filozofijsko s pjesničkim, a sve je skupa stilistički učinjeno na način naših starih pisaca,²³ odnosno istodobno na retoričkoj tradiciji i korpusu naše starije književnosti.

14 *Govor o pověsti* (izgovoren na koncu školske 18^{50/51} Antunom Karabaicem, tada učevnikom škole 7. sada kapelanom u Trstu, rođenim Krčaninom iz Rta). O.c., str. 19-23.

15 *Govor o preporodu / knjige Slovinske na jugu* (izgovoren na koncu školske godine 185^{2/3} Venceslavom Urpāniem, tada učevnikom 7. škole, sada pristavom u župi Rēčkoj, rođenim u Bakru). O.c., str. 24-35.

16 *Puni je naslov Kako da sklanjamo imena? / ili / greške Hrvatskih pisac glede sklonovanja / osobito drugoga padeža množine*. O.c., str. 155-180.

17 O.c., str. 181-226.

18 *Govor o pověsti*, str. 19.

19 O.c., str. 20.

20 Ibid.

21 *... kakav se novac kovao, kakvo pismo pisalo; čto više, znati se mora knjiga i jezik, kojim narod govorio, bez kojega znanja pověst naroda koga niti može biti d u b o k a, ni od korisli p u n e, ni od slasti p r a v e*. (o.c., str. 22).

22 O.c., str. 23.

23 Navodim stoga glavni dio toga (i)liričnoga dijela: *Ali buđi sveta kolēbka tvoja kdē mu drago, ti si danas, knjigo, velika gospodja. Pred tobom su svi narodi kolēno preklonuli; tamljanom te okadili,*

Nastavak toga članka je još indikativniji, a sasvim se razlikuje od sličnih, preporodnih razmatranja onodobnih kritičara, esejista i povjesničara književnosti.

Kurelac u globalnoj koncepciji potpuno odudara od Vrazova stajališta što ga je elaborirao u već spomenutom članku *O Dubrovčanima*,²⁴ pa Kurelac kaže: *Dubrovnik, toli preporučēn, više bi na glasu nego u pameti*.²⁵ Iako se to naoko odnosi na jezik, jednako se to tiče i književnosti, odnosno tiče se stajališta što su hrvatsku stariju književnost promatrala kao stvar prošloga, zamrla, vremena, tek kao tradicijski korpus, a ne i opsluživi poetološki sustav.

Tekst o kojem govorim (*Govor o preporodu*) ima za hrvatsku stariju književnost još jedno značenje. On je jedan od rijetkih koji pruža kakvu-takvu periodizaciju te književnosti. Dakako, ona je, s današnjega stajališta, klasična jer je razdiobljena po stoljećima, ali joj prethodi i stanoviti uvod najstarijih tekstova, što ih Kurelac prije nije spomenuo.²⁶ On čak, na stanoviti način, spominje i tzv. književne krugove,²⁷ što su danas, a i poslije Kurelca, "u opticaju" kao pregledne pokaznice pojedinih područja.²⁸

Glede toga, sustavom *junak za junakom, vėk za vėkom*,²⁹ razdiobljuje Kurelac hrvatsku stariju književnost prema stoljećima i njima, po Kurelcu prisposobivim reprezentativnim imenima. Za XV. stoljeće anticipira donedavno zaboravljena Vetranovića, a uz njega spominje Hektorovića i Lucića (*Lučića*³⁰). U XVI. stoljeću ističe nepostojećeg Čubranovića (i Pelegrinovića i njegove verzije *Jeđupke*, što znači da je za njih znao), koji je *veseljak i gatalac, čto u Jegjupke u pėsan uplete, te da bi kim nego njimi nas očarā*.³¹ U tome stoljeću Ranjina mu je *divan mēšitelj i jezika i pėsme*,³² potom Zlatarić, osim životopisnih Kurelcu zanimljivih detalja, *Slovinskim izrečē slovom, čto n ě k a d a pėvao Sofokle, čto uz nj e g a pėvao Tasso*.³³

ručom ovēnčali; tvoj zakon podpisali i posluh zavētovali. Kdē ti staneš, sunce ogranjuje; kdē te nije, sumrak se hvata. Kad narod pohodiš, ogrije se; kad odhodiš, oledī se. I bez tebe zemlja bi stala, nu ne znajući da stoji; i bez tebe ljudi bi živēli, nu ne znajući da žīvu. Ti si iskra, ti si luč žīvota; ti si duša, koja se osvēstila, bez koje osvēsti duša ni dušom nije; ti si nētilo duha obumrlag; ti si uzkrēsilo ilove naravi naše; ti si spasitelj i sahranitelj uma ljudskog i mudrosti ljudske; ti si poruk i jamac sve to veeće slave njihove, a nastajućega dēlovanja ljudskog v o d j a sve to umniji, s v ě č a sve to jasnija, sve to svētljija. (O.c., str. 24-25)

Iako se radi o retoričkim modusima jedan dio toga uvoda neosporno podsjeća na ritamske, tojest poetičke, predloške hrvatske starije književnosti, naprimjer *Šibenske molitve (Pohvale Gospi)*, odnosno, možda, i na slične latinske predloške (Usp. V. Štefanić, *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, Zagreb 1969, str. 374-376).

24 Usp. bilj. 3.

25 *Govor o preporodu*, str. 26.

26 Tako spominje *rukopis Ostromirov, Suprasalski zbornik, Apostol iz Šišatovca* i razne ostale dokumente pismenosti i književnosti što slijede prije periodizacije (o.c., str. 29-30): *Vinodolski zakon, Poljički statut, Ljetopis popa Dukljanina*, itd. Sve to govori o tome da je Kurelac barem bio obaviješten, iz raznih izvora, o najstarijoj našoj baštini.

27 *A vi pėsnici stari: Dubrovčani! Hvarani! Splićani! Zadrani! vas da ne pominjgm? ta vi ste uz ovo crno sunce našieh vremen jedina razkoš, jedino ogrijanje naše.* (o.c., str. 31) Stoviše, Kurelac te književne krugove drži *vrstinom njihovom, tojest našom* (ibid).

28 Usp. novije povijesti hrvatske starije književnosti i njihove mikrostrukturne, "zemljopisne" podjele. Moguće je da je Kurelac glede toga naslijedio Ljubičeve zasade, ali ih nije elaborirao jer mu one nisu bile pragmatično važne u njegovoj koncepciji nego samo u obavijesnoj razini. S druge strane Kurelac je i "spona" takve raspodjele/periodizacije (tipologije) što se poslije primjenjivala u hrvatskoj starijoj književnosti u različitim oblicima.

29 O.c., str. 31.

30 O.c., str. 31.

31 O.c., str. 31.

Uz Dživa Bunića Vučića (Kurelac ga imenuje tek Vučićevićem³⁴) koji je, osim svega, *multarum artium, consumati iudicii*,³⁵ u XVII. stoljeći reprezentativni su mu Gundulić, Palmotić, i Đorđić, *tri tēmenjaka tako visoka, da su vėkoviti podpor pismenosti naše; tri svėtla tako jasna, da se narodna slava naša na njih osunčala*.³⁶

U stoljeću što slijedi, XVIII, izlučuje Kurelac Đuru Ferića, navlastito njegov prevoditeljski rad (: Ezopove basne, prijevod *Phaedra*³⁷), potom njegova imenjaka Hidžu (*Higja*³⁸) *ćudi Horacieve, koga nam izrečē naški*.³⁹ Spominje k tome našijaniziranog Francuza Marka Bruerevića (*Bruyère*⁴⁰), i dva *Betondića*.⁴¹ Svijest o tome stoljeću, osobna ili preuzeta, poprilično je točna. Kurelac veli: *Sva ova petorica mogu se uzeti kao pokonji odsēn zasidajućeg sunca Dubrovačkog*.⁴²

Poslije toga izlučivanja imena po stoljećima Kurelcu je jasno da posao nije učinio dobro, iako se njegova takovrsna periodizacija poklapa i s nekim "suvremenima", pa joj dodaje i imena za koja zna, ali ne zna kako bi ih, a možda i kamo bi ih, svrstao. To su Šiško Menčetić i njegov prezimenjak Vladislav, ali i Marulić za koga ustvrđuje da je svojom Juditom *najučeniiji Dalmatin*.⁴³ Ne zaboravlja Kurelac ni Marina Držića (*Držić Maroje*⁴⁴), *pera vrstnā i krlkā*,⁴⁵ Zadranina Barakovića, koji je prema Kurelčevu mišljenju *uzor jezika Hrvatskoga*,⁴⁶ potom spominje i Kavanjina,⁴⁷ ističe Gundulićev prijevod Tassova *Oslobođena Jeruzalema* i dijelova Ariostova *Orlanda*.⁴⁸

Bjelodano je iz idućih rečenica, poslije tih "periodizacijskih" naznaka, da je Kurelac imao pragmatske nakane upoznati čitateljstvo sa starim korpusom hrvatske književnosti, ali i upozoriti da malotko iz djela spomenutih pisaca uzima za jezični uzor te primjere.

Ta njegova razdioba aktualna je gotovo do danas. Kurelac nije označio stilske formacije, nego stoljeća. Ono što mu nije bilo jasno kamo svrstati, svrstao je na drugi način, upozoravajući i na to što zna. U tipologiziranju nije umješan: njegova periodizacija i značajke što ih pridjeva pojedinim hrvatskim starijim piscima ipak se razlikuju i odstupaju od uobičajena preporodna odnosa prema hrvatskoj starijoj književnosti.

32 Ibid.

33 Ibid.

34 O.c., str. 32.

35 Ibid.

36 Ibid.

37 Ibid.

38 Ibid.

39 Ibid.

40 Ibid.

41 Ibid.

42 Ibid.

43 O.c., str. 33.

44 Ibid.

45 Ibid.

46 Ibid.

47 *Tu vam je Trogirski grof Cavagnini, i on željan gledati ovoga vėka i ovoga svėta, da nas uza pripovėst o bogatom gavanu i ono nauči, za čim i onako žedjamo t. j. da se bolje upoznamo sa Dalmacijom, dičnom književnicom našom.* (Ibid.)

48 Ibid.

Bili njegovi motivi isključivo jezikoslovni, ili drukčiji, razvidno je iz njegove kratke objeacije da je imao relativno globalni uvid u razvitak hrvatske književnosti od najstarijih dana do njegova doba, a ponekad je dirnuo i u ono razdoblje što se smatra prijelazom u, donedavno tako nazivanu, noviju književnost.

U tekstu *Kako da sklanjamo imena?* on se u primjerima poziva na autore, tojest priziva autore hrvatske starije književnosti, pa tako i Kanžlića, F. Lastrića, Divkovića, lekcionarista Bandulovića.⁴⁹ Glede toga Divković je *stup i ponos naše knjige 16-a vėka*,⁵⁰ a potpora njegovim jezičnim tezama i elaboracijama upravo su hrvatski stariji pisci, u spomenutom članku naprimjer: Gundulić, Palmotić, Ranjina, Đorđić, Fetić, Kašić i neki ostali.⁵¹

Tako je i u *Primėtbama*, iako one imaju "dopunsku", obavijesnu zadaću, i iz njih se nadaje poznavanje hrvatske starije književnosti. Štoviše, ono što nije elaborirao ("elaborirao") Kurelac u svojim govorima, to je natuknuo, barem, u tom dodatku knjizi *Fluminensia*, pa ćemo tamo naći čak i one podatke što ih nije spomenuo na "pravome mjestu", tamo gdje bi bile bolje prisposodobive, gdje bi tekst "otežale" znanjem. Dakako, shvaćam ih kao podrupke njegovih tekstova, a ti podrupci jednako potvrđuju Kurelčev odnos prema hrvatskoj starijoj književnosti i njegovoj obaviještenosti o njoj.⁵²

Knjiga *Fluminensia* jednako je zanimljiva i po tome što je i ona *mixtum compositum*, a predočeni su u njoj i Kurelčevi pjesmotvori. Upravo u njima uočavamo sasvim određene kontradikcije tih njegovih uradaka naspram hrvatske starije književnosti i njenih poetoloških uzanci.

Kurelac je u svojim pjesmama, bjelodano prigodnim, ali ne bez poetoloških ambicija glede svoga vremena, tipičan, tojest topičan i slab preporoditeljski pisac. Upravo u tim pjesmama on je usuprot poetološkom kontinuitetu hrvatske starije književnosti. On ih piše iz dvovrsnih nakana: prvo, da udovolji namjeni, i, drugo, da udovolji topičnosti preporodnih shvaćanja kakav bi poetološki odabir imao biti.

Da parafraziram, u tim njegovim pjesmama radi se o tome kakvoj je biti poetici u netalentirana pjesnika a da udovoljava zahtjevima vremena. Zato se u njihovoj poetološkoj strukturi Kurelac spotiče, s jedne strane, o svoje stajalište o kontinuitetu hrvatske književnosti, a s druge strane, o svoja jezikoslovna i kulturološka stajališta.

Jamačno, neka je strukturna rješenja našao u hrvatskoj starijoj književnosti, ali su ona amblematska i iscrpljuju se na predmetnotematskoj razini, ponekom evokacijom⁵³ i sl.

49 *Kako da sklanjamo imena?*, str. 165.

50 O.c., str. 167.

51 O.c., str. 169. i passim (glede spomenuta članka).

52 Navlastito se to odnosi na str. 187-188, 215 i 223.

53 Usp. npr. pjesmu *Pėsmica (što ju za šalu napisah Jačimu Pavletiću, kad pohodeć u Bakar glagolsku knjigu sobom ponesoh, da ju putem čitam)*, u knjizi *Fluminensia...*, str. 70-71. Evo i nekih konkretnih stihova što potkrepljuju tu amblematiku, tj. predmetnotematski priziv: *Glagolica, darovačko sukno / Hrvatskomu oku nije krupno; / Ako su joj i široka pleća / Za Hrvate treba slova veća; / Ta to su još stari običaji: / P r e d j u n a k o m v e ć i z a l o g a j i. / Ovom se ja hranom sad zalažem, / Az i buki sve u tiho slažem (...)* Ne znaš tko je? stari *Levaković / S Jastrebarskā slavan glagolović. (...)* Ja dubokom glagolicom gazim / Ni govorim s Latinskiem *k a z i m / Pokrsti se, uči s' Kožičića / Nek ti svėti glagolica svica. / Slatinėli mozak svoj osoli / Po glagolski bogu se pomoli: (...)* Slično je i u dijelovima pjesme *Čestitanje / Karlovcanom / prilikom / nove godine 1860 / (Izgovoreno na glumišću, nekom glumicom dobrovoljkom)*. Na str. 89-90 *Fluminensie* čitamo i ove stihotvorne evokacije: *Cvėtala je gluma mudraćica / Iza Grkov i Rimljanov starih, / Cvėtala je i po drugih stranah, / Mnogo svėta ona obhodila, / I vsud lovor njuzi oplikao, / Vsud ju slava jasno obšivala. / Ona s' ozađ i u Dubrovniku, / Kdē s' naučē jeziku Slovinskom', / Kdē je stekla lėpe prija-*

ali na preporodni poetološki način, bliži usmenoj književnosti negoli poetičkim zasadama hrvatske starije književnosti. Očito je toga bio i sâm svjestan, što izričito kaže na mnogim stihotvornim mjestima, navlasito u nekim dijelovima pjesme *Na godovno*,⁵⁴ što više djeluju kao alibi pjesničkoga nevježe negoli credo, što su ti stihovi očito htjeli biti, s tipičnim srednjovjekovnim toposom uniženja, odnosno njihovom pretvorbom.⁵⁵ To je na stanovit način vlastiti odgovor na zahtjev o domovinskom činu,⁵⁶ ali i ostalim nakanama.⁵⁷

Revuim skupljačem primjera hrvatske starije književnosti pokazao se Kurelac u knjizi *Runje i pahuljice*,⁵⁸ a u *Pripomenku*⁵⁹ očituje se kao sasvim specifičan prosudbenik neorganizirana tipa. Doima se u početku da Kurelac sustavno, tojest redom, ima namjeru pisati o rukopisnim izlošcima što ih u knjizi tiska. Tamo se on upušta u stanovita, nazvat ću to tako, žanrovska određenja tiskanih primjera, njihov hrvatski i europski okoliš, kako književni, tako i onaj izvanliterarni. Tu Kurelac pokazuje vrsnu erudiciju, ali zbog koječega i nepreciznu, gdjekad tako konfuzno izrečenu da se ne razaznaje na što se ima odnositi koja opservacija, iako je nedvojbeno da joj je povod koji od rukopisa što ih je predočio javnosti.

Osim toga, danas je bjelodano, pojedine su mu atribucije nekih tekstova netočne ili ih jednostavno nema, pa su oni (ti tekstovi) prepušteni svojoj prividnoj anonimnosti. U tom tekstu dolazi do izražaja i stanovita nemarnost i glede autorâ kojima je podarena anonimnost i glede određenih saznanja do kojih je došla književnopovijesna elaboracija hrvatske starije književnosti do Kurelčeva vremena.

Tako, naprimjer, nema autorske atribucije Kaznačićevih *Suza Prdonjinih*, što ih Kurelac u naslovu ublažava kao *Suze P.....*,⁶⁰ iako ih u *Pripomenku*⁶¹ naziva punim naslovom. Ne

telje. / Čto su dika donaćoj nam knjizi: / Vetranića, Držića Marojka / Gundulića, Palmotića Gjona, / I ne minut još Nalješkovića (...), itd.

54 *Na godovno* / Bartolu Zmajčicu / (tada još ni vitezu ni županu nu leh nadzoru morskome), vidi u: *Fluminensia...*, str. 72-73.

55 Usp. ibid. i passim.

56 Usp. *Govor o preporodu*, u: *Fluminensia...*, str. 34.

57 O Kurelcu usp. npr. ovu literaturu: A. Veber Tkalčević, *Viekopis Franje Kurelca*, Rad JAZU 28/1874, str. 160-205; Bude Budisavljević, *Recimo koju o Franu Kurelcu*, Grada JAZU 4/1904, str. 1-68; Branko Drechsler (Vodnik), *Iz ostavštine Frana Kurelca*, Grada JAZU 8/1915, str. 63-142; Vladoje Dukat, *Prilozi za biografiju Frana Kurelca*, Grada JAZU 10/1927, str. 173-182; Mirko Breyer, *Tragom života i rada F. Kurelca*, Zagreb 1939; Zlatko Vince *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1990, str. 405-470; Leopoldina Veronika Banaš, "Fluminensia" Frana Kurelca, *Fluminensia* 2-1989/1-2/1990, str. 7-17; Marija Turk, *Književnojezični nazori u Kurelčevoj knjizi "Fluminensia"*, *Fluminensia* 2-1989/1-2/1990, str. 18-25; Lada Badurina, *O grafiji i ortografiji s posebnim osvrtom na (orto)grafijska rješenja u "Fluminensii" Frana Kurelca*, *Fluminensia* 2-1989/1-2/1990, str. 26-31; L. V. Banaš, *Fran Kurelac, Runje i pahuljice, pjesni podrugljive i pastirske ponajveć dubrovačke*, *Fluminensia* 1-2/1991, str. 90-100; Mirko Tomaso- vić, *Fran Kurelac i La Rochefoucauld*, Kolo 5-6/1994, str. 486-492, itd.

58 *Runje i pahuljice. / Pjesni / podrugljive i pastirske / ponajveć Dubrovačke. / Skupio ih / iz rukopisov starijih i novijih / te ih gdjekad i tumačio / Fran Kurelac / starinom Ogulinac a rodom iz Bruvna u Krbavi. - / Umehutla se u Pripomenak i povest o ratovima / Uskočkom i Mantovanskom. - / Troškom Njegove Svjetlosti viteza Zmajčica Svet-Ivanjskoga. - / U Zagrebu 1866-68. / Pismeni Dragutina Albrechta. O toj knjizi usp.: L. V. Banaš, *Fran Kurelac, Runje i pahuljice, pjesni podrugljive i pastirske ponajveć Dubrovačke*, *Fluminensia* 1-2/1991, str. 90-100.*

59 *Runje i pahuljice...*, str. I-LXI.

60 O.c., str. 11-17.

61 O.c., str. III.

valja Kurelcu uskratiti umješnost u "prikriivanju" autorskih atribucija, ne samo toga spomenutoga teksta nego i ostalih neatribuiranih. Jednako tako, i neka atribuirana predočena djela imaju dvojbene prikrpke, barem na grafičko-tiskarskoj razini. Tako je *Radmilova tužba / ččć / Zorke vile*⁶² "oplemenjena" dvjema pjesmama na taj način da se mogu pripisati toj tužbi Vladislava Menčetića.⁶³ U *Začinkama*, što ih Kurelac pripisuje isključivo Ignjatu Đorđiću, ima i Kanavelovićevih stihova, a dvojbeno je i autorstvo *Razgovora med Čavicom i Bonticom*,⁶⁴ potom je *Tužba Marina Burešića* predočena kao *Tužba Burežića*,⁶⁵ itd.⁶⁶

Glede neustroja *Pripomenka* valja primijetiti da su očigledne nefunkcionalne i dugačke digresije koje s tematskim odabirom i nemaju izravne veze. Stoga dva poglavlja umetnuta u *Pripomenak*, a to su *A. Rat Uskočki. (Kako ga izpriopovēdao Daru)*⁶⁷ i *B. Rat radi Monte Ferrata. (Kako ga izpriopovēdao Daru)*,⁶⁸ djeluju kao zasebne cjeline. To više su znakovite u odudaranju od opće koncepcije *pripomenka* jer su umetnute između opisa primjera.⁶⁹

Nadalje, sâm izbor tekstova hrvatske starije književnosti jednako je neustrojen. Teško je naći princip po kojemu je sačinjen. Osobitost toga principa jest: Kurelac je bez ustroja, znači bez panoramskih i antologijskih uzanci, htio predočiti tekstove što ih je slučajem pronašao i to je smatrao dostatnim za njihovo objavljivanje. Da je što ostalo posrijedi, ne bi se na istome mjestu našli tekstovi Franačice Sorkočevića, Antuna Kaznačića, nepoznatih autora, Vladislava Menčetića, Ignjata Đorđića (s pomiješanim stihovima Petra Kanavelovića), riječki *Razgovor*, tekstovi M. Burešića, Paskoja Primoevića, Matije Tadijevića (?⁷⁰), Vlahe Skvadrija, anonimne pokladne pjesme i pjesma Šimuna Getaldića.

Znači, ne naziremo koncepcije izbora ni po kojoj uzanci, osim po onoj, već spomenutoj, da je kriterij bio ovaj: ono što sam pronašao, to vam predočavam. Doduše, već i u naslovu

62 O.c., str. 30-37.

63 To su pjesme (*Dubrovnik i sv. Vlasij*) i (*Ljubav neba i zemlje*), o.c., str. 37-39.

64 O.c., str. 53-58. Prva je o tome dvojila Iva Lukežić, *Ca se je zgodilo...*, *Dometi* 4, Rijeka 1986, str. 13-23. Usp. L. V. Banaš, o.c., str. 90-91. O tome i: Milan Crnković, *Mali razgovor uz riječki čakavski Razgovor iz 1837. Riječke teme*, Rijeka 1993, str. 27-33.

65 Kurelac, o.c., str. 59-60.

66 Neatribuiran je primjerice tekst *Molitva i nauk za slobodit se i čuvati od dosade i mržečeh stvarij.* (o.c., str. 73-75), iako u *Pripomenku* (o.c., str. LIV) Kurelac raščlanjuje dijelove književnih osobitosti i moguću detekciju osobnosti autorove. *Poroci nabunjeni za ulježiti u congregazion* (o.c., str. 100-104) također nisu atribuirani autorstvom, a Kurelac ih je prepisao iz Kukuljevićeve "kolekcije" rukopisa, ali jezik detektira makaronskim, a žanr rugalicom (o.c., str. LVI-LVII). Autorski nisu atribuirani ni ovi tekstovi: *Razgovor tužbeni dēvojački / rečen u Dubrovniku o pokladima godišta 1818.* (o.c., str. 105-107), *Poklad Dubrovački.* (o.c., str. 110-112), i dr. O njima, više sadržajno, tojest glede namjene, ponešto Kurelac zbori u *Pripomenku* (o.c., str. LVII-LVIII).

67 O.c., str. XXV-XLIII.

68 O.c., str. XLIV-LIII.

69 Dakako, "zagonetnosti" te koncepcije pridonosi sedam (ili šest, kako navodi Breyer u svojoj monografiji o Kurelcu) redaka na kraju, što su predočena crticama. Ti ispušteni redci imali bi glasiti ovako: *Istina: mutno je vrēme, težki se oblaci nadastrli, truli vētrovi po zraku svirkaju; ugovor, čto ga je bilo s kraljem i sad i nekad, popustio i kobno se uzleljuhao; gube, trice, izdajice dohode službe i vlasti, a čto rodu ostalo vērno, to gone i čuškaju; pravica se odmakla, a sila namakla; domovina vsa, od kraja do kraja, žali i plače; ni otca, da pomiluje, ni hrabreuka, da o bedricu zoečne; misli trudne, srdca mlohava, sile iznemogle; čto smo ga učinili velikā i slavna (nije ni davno), toga nitko ni nespominje; odsudilo nas, izdalo i odbacilo, a mi bez ikoga ostali svōga, uz kojega uho kraljevo da se prisloni, srdcu kraljev da progovori...* Vjerojatno je da je taj tekst cenzuriran. (usp. Mirko Breyer, *Fran Kurelac*, Zagreb 1939, str. 116-117).

70 Usp. *Runje i pahuljice...*, str. 65.

knjige Kurelac naglašava da su to pjesme *podrugljive i pastirske / ponajveć Dubrovačke*, ali je bjelodano da to nije žanrovsko određenje, a da i jest, svi tekstovi ne spadaju u nj, niti su uvijek *ponajveć Dubrovačke*.

Time ne želim umanjiti Kurelčev prinos upoznavanju i populariziranju hrvatske starije književnosti, ali sam dužan dvojititi o tome koliko je njegova erudicija i, ne samo deklarativna, ljubav prema hrvatskoj starijoj književnosti, kao i svakoj starini, doista funkcionalna. Uzroke valja tražiti u mojem kasnijem zaključku, gdje se detektira način znanstvena očitovanja Kurelčeva vremena, pa tako i njegove poslenosti glede toga.

Idući tekst što ga valja promotriti, a u svezi s hrvatskom starijom književnošću, jest i njegovo upoznavanje te književnosti u gradišćanskih Hrvata. I ovdje je izvanknjiževna slučajnost sudjelovala u tom njegovu prinosu u knjizi *Jačke*.⁷¹ Navlastito se to odnosi na uvodni tekst.⁷² Isto kao i mnogi Kurelčevi tekstovi, i taj je *mixtum compositum* različita stila i stremljenja. Uvodni je tekst te knjige mješavina dnevničkih i ostalih zapisa, a među njima ima i književnih opservacija što se odnose na hrvatsku stariju književnost.

Tako Kurelac u hrvatskome Gradišću upoznaje mnoga bitna imena hrvatske starije književnosti. Primjerice, doznaje za Kolonića i njegove *Nauke Hristjanske*,⁷³ za *Hizu zlata*, jedan od najpopularnijih gradišćanskohrvatskih molitvenika,⁷⁴ a zna i za značajna imena hrvatske starije književnosti gradišćanskohrvatske provenijencije: Simona Kniefaca (Simeona Kniefacza/Knefacza), Mariu Eberharda Kragela (Kragla), Ladislava Valentica (Valenticha), Michaela Galovića (Galovića/Gal(lovicsa), Jožu Ficka (Jozsefa Fitzka/Fic(z)ka), i dr. I tada je vidljiva relativna Kurelčeva obavještenost i klasična naobrazba, čime se služi u svojim opservacijama kojima to ne pristaje uvijek iako je takav način u imanenciji mnogih Kurelčevih elaboracija.

Dakako, u korpusu Kurelčevih tekstova što korespondiraju s hrvatskom starijom književnošću jesu i njegovi prijevodi ili preradbe, pak tako spominjem ove: *Pripovjesti*,⁷⁵ *Govore iz rimskih pisac*,⁷⁶ navlastito *Stope Hristove*,⁷⁷ potom dvije *Brojanice*,⁷⁸ Kurelčeva

71 *Jačke / narodne pjesme / prostoga i neprostoga / puka hrvatskoga / po župah / Šoprinjskoj, Mošunjskoj i Zelčnoj / na Ugrih / Skupio / Fran Kurelac / starinom Ogulinac a rodom iz Bruvna u Krbavi - / Zagreb, / Slovi Dragutina Albrehta. / 1871.*

72 *Iz mojega života i putovanja / po / Ugrskih Hrvatih, O.c., str. IX-XLIX.*

73 U jedinjoj pouzdanoj bibliografiji gradišćanskohrvatskih knjiga Ludwiga Kuzmicha, *Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie*, Eisenstadt 1992, nisam našao knjigu pod tim naslovom. Najvjerojatnije se radi o Leopoldu Koloniću (Koloniczu) čije je sačuvano latinsko djelo *Rituale jurinense...* (usp. Kuzmich, o.c., str. 249).

74 Zasad nam nije važno radi li se o Bogovićevo ili Fickovu pripravljanju te knjige.

75 *Pripovjesti i svetoga pisma staroga i novoga zakona. Napisao L. Bande, nekadašnji profesor kolegije Stanislavske u Parizu, a na slovinski jezik prenio iz francuzkoga Franje Kurelac, Ličanin iz Bruvna. Za djecu i za škole. M. Breyer (o.c., str. 131) o tome prijevodu navodi ovo: Rukopis neštampanog tog Kurelčevog djela nalazi se u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu (iz Gajevе knjižnice). Nastalo je svakako g. 1848, a predgovor pisan je: "U Zagrebu 24. sčnja 1849." Francuski izvornik štampan je u Parizu g. 1847.*

Vidi: Broz I. *Prova Kurelčeva knjiga ("Vienac" XI (1879), na str. 607-8).*

76 *Govori / Iz Rimskih Pisac / Na Hrvatski jezik / Preveo / Frane Kurelac / učitelj istoga jezika na latinskih školah Rēčkieh. / Dodatci: / Pozdrav Učitelja Svojim Učenikom. / I / Mladost Zanešenost. / Alegorija. / Reka. / Štamparija Bratje Karlečkih / 1849.*

77 *Stope Hristove / što ih nekad napisao na jeziku Latinskom / Toma Hammerken, koludar s. Augustina, iz Kempena; / a sad ih na Hrvatski jezik preveo / Fran Kurelac, / starinom Ogulinac a rodom iz Bruvna / u Krbavi. / U Zagrebu 1868. / Slovi Dragutina Albrehta. Breyerova primjedba (o.c.,*

Agrikolu,⁷⁹ prijevode La Rochefoucauldovih maksima⁸⁰ i još poneke što se (do)tiču ostalih tema iz Franova kruga interesa ili, jednostavno namjenskih nakana.

Stanovitu pozornost priskrbit će za moj tematski pragmatiski odabir prijevod *Stopa Hristovih*. Iako je djelo *De imitatione Christi* (po svoj prilici) Tome Kempenca u hrvatskoj književnosti imalo, čini se, kao i drugdje u Europi, intelektualnu receptivnu podlogu, tek ga je nekolicina autora prevodila na hrvatski, cjelokupno ili u dijelovima, tiskano ili u rukopisu (Marulić, Bartul Kašić, Juraj/Grgur Maljevac⁸¹). To više je i zanimljiv Kurelčev prijevod Kempencova djela, prema nekima,⁸² već u naslovu uspio, a po drugima se Kurelac "nije dosta vjerno držao izvornika",⁸³ a tu slobodu u prijevodu objašnjava sam prevoditelj time što je žudio čitatelju "srđce ganut i posve ga usvojiti".⁸⁴

Odabir Kempencova djela *De imitatione Christi* zapravo se uklapa u Kurelčeva opća nastojanja: istodobno je predočio srednjovjekovnu starinu, djelo što je poslije *Biblije* najčešće tiskano,⁸⁵ i djelo što je bilo u imanenciji duhovna nastojanja ne samo naših latinista nego i množine djela hrvatske starije književnosti. Osim toga, taj je prijevod, zbog pomanjkanja pohrvaćivanja *De imitatione Christi*, ispunio i stanovitu prazninu u hrvatskih čitatelja, kako specijalista (bogoslava), tako i ostalih, koji su to djelo poznavali u originalu ili u prijevodu na koji od europskih jezika. Vjerojatno je dio čitateljske publike više znao o djelu negoli je recipirao samo djelo, više znao o nazorima Tome Kempenca negoli je izravno sudjelovao u njihovim pronicanjima. Navlastito je zbog toga Kurelčev prijevod, bez obzira na doseg, imao i kulturološko značenje "samo po sebi".

Na kraju bismo mogli reći da se, bez obzira na specifične prinose hrvatskome pismu, Kurelčevo djelo, pa tako i ono što se odnosi na korpus naše starije književnosti, može

str. 134): *Imade maleni broj, rijetkih, na odličnom, jakom papiru štampanih primjeraka.*

78 *Brojanica / Ili Deset Glagolskih zrnac / T. J. / Deset Razpravac / O Někoih Glagolov Naših. Razpravljao / Fran Kurelac, / Starinom Ogulinac A Rodom Iz Bruvna u Krbavi, / (Prvo kolēnce) / Uzeto iz XV. XVI. knjige "Rada" Jugoslavinske akademie. / Zagreb 1871. / Slovi Dragutina Albrehta; Brojanica. Nastavak. (Brojanica ili drugih deset glagolskih zrnac) Drugo kolēnce. ("Rad" XX. i XXV.) Zagreb 1872-73.*

79 Prema Breyeru (o.c., str. 136) Kurelčev *Agrikola* ("Život Julia Agrikole"). Priopćio potpuno po pišćevom rukopisu i prijepisu za štampu dotjeranoga, koji se nalazi (pod sign. I. a. 105.), u arhivu Jugoslavenske Akademije dr. Milivoj Srepl. ("Grada za povijest hrvatske književnosti" II. 1899.), na str. 245-269.

Preštampano u knjizi: *Vodnik dr. B. Runje i pahuljice. Izbor iz Kurelčevih djela. (1916), na str. 68-114. - Odlomak toga prijevoda (pogl. 30-34 / priopćen je u II knjizi Petračićeve "Hrvatske čitanke". (Zagreb 1880), na str. 470-473.*

80 M. Tomasović u tekstu *Fran Kurelac i La Rochefoucauld* (Kolo 5-6/1994, str. 486-492) detektirao je odjeljak s nazivom *Aforizmi* u *Vodnikovu* izdanju *Runja i pahuljica* (Zagreb 1916, str. 64-67) kao prijevode Francuzovih *Maksima*. Tomasović, između ostaloga, piše: *Kurelac je, držim, uspio uspostaviti stilsku podudarnost s izvornikom, aforističnost, jezgrovitost, pa i stanovitu preciznost, dovijajući se samostalno, bez prethodnika, kako salonsku La Rochefoucauldovu elokvenciju smjestiti u slabo izgrađeni prozni izraz kasnoga hrvatskog romantizma. No, Kurelac je prijevodu dao jak osoban pečat, te kadšto dvojimo jesu li to aforizmi Parizanima ili Ličanina (o.c., str. 490-491).*

81 Usp. M. Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Zagreb 1961, str. 84, 225, 229, 349, 404; M. Tomasović, *Marulićev prijevod knjige Tome Kempenskoga "De imitatione Christi"*, u knjizi: *Komparativistički zapisi*, Zagreb 1976, str. 91-92.

82 Breyer, o.c., str. 100.

83 O.c., str. 101.

84 Ibid.

85 O.c., str. 100.

poistovjetiti s općim kretanjima u tijeku stoljeća u kojemu djeluje. Označuje to stoljeće slaba originalnost i eklectizam, to je stoljeće bez fizionomije i bez vlastita stila.⁸⁶ "Pisale su se debele knjižurine, kojima se znanstvenost mjerila debljinom, a da se uza svo novovjekovlje često ni po čemu, čak ni duhom, nisu razlikovale od folijanata srednjovjekovnih teoloških komentara."⁸⁷

Bez obzira na to Šime Ljubić smatra ga najboljim "jugoslavjanskim jezikoslovcem naše dobi",⁸⁸ August Šenoa ga drži najboljim hrvatskim prozaistom,⁸⁹ cijeni ga i Vatroslav Jagić, bez obzira na mnoge zamjedbe,⁹⁰ a Antun Barac, iako afirmativno, ponegdje nejasno određuje Kurelčevo mjesto unutar hrvatskoga narodnog preporoda.⁹¹ Suvremeni pregledi i povijesti hrvatske književnosti, ili jezika, shvaćaju ga tek kao tradicionalista u jezikoslovlju i oporbu Zagrebačkoj školi,⁹² preformuliraju se Barčeva stajališta,⁹³ osporit će mu se "škola" i izjednačit će ga se kao suporaznika s Veberom,⁹⁴ s pravom se upozorava na stajališta što ih o Kurelcu izriču književnici, a što jezikoslovci,⁹⁵ itd.

86 Usp. Zlatko Posavac, "Kakou je biti slovu?", *Filozofijsko-estetički nazori Frana Kurelca*, Kolo 1-2/1968, str. 38.

87 O.c., str. 39.

88 Šime Ljubić, *Sadašnje stanje glagoljice kod Jugoslavjana*, u: *Ogledalo književne poviesti Jugoslavjanske na područvanje mladeži*, I, Rijeka 1864, str. 48.

89 A. Šenoa, *Naša književnost*, u knjizi: *Hrvatska književna kritika I*, Zagreb 1960, str. 158.

90 Vatroslav Jagić, *Fluminensia ili koječega na Rēci. Po Franu Kurelcu*, u knjizi: *Rasprave, članci i sjećanja*, PSHK, Zagreb 1963, str. 41-46. Na jednome mjestu Jagić veli: *Tko bi ga sa Salustijem usporedio, ne bi sasvim pogriješio jer se zbilja umnogom slažu. Uz svakojake mane, imadu i svojih osobitih kreposti: jedan i drugi priliegnu uzde svoje slogu, pa da gospoduje i vlada sasvim po svojoj volji; i ovaj i onaj raskorači se, pa jednom nogom u žive, drugom u mrtve neka bi se ugodna lakoća i okretnost današnja smiješala sa tvrdom ozbiljnošću starinskom* (o.c., str. 42).

91 Antun Barac, *Fran Kurelac, Ante Starčević, Velimir Gaj*, u *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, knj. II, Zagreb 1960, str. 155. Barac piše: *Unatoč obilnu znanju on nije ostavio nijednog djela. Sve što je pisao, kraće su rasprave, govori, nacrti, prijevodi* (...) *No bez obzira na sve to, bez obzira da su njegove ideje bile mrtve i u vrijeme, dok je on još fizički živio, njegov način pisanja, njegov stil, pripada među najdotjeranije i najličnije, što je u nas napisano* (...) *lako nije bio umjetnik, koji bi gledao da svoje vizije izrazi u obliku pjesme, novele, drame i dr., Kurelac je bio umjetnik toliko, što je imao ukusa, što je osjećao ritam jezika, zvuk riječi. Po tim svojim karakteristikama on ima veće književno značenje nego različiti novelisti i stihotvorci njegova pokoljenja, i to Kurelcu ipak čini književnikom u višem smislu*.

92 Miroslav Šicel, *Pregled novije hrvatske književnosti*, Zagreb 1971, str. 58.

93 Milorad Živančević, *Ilirizam*, u knjizi: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 4, Zagreb 1975, str. 174: *... ostal će ipak u hrvatskoj književnoj povijesti kao rijedak jezični sladokusac i vrstan stilist, čiji tekstovi i danas impresioniraju*.

94 Ivo Frances, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb-Ljubljana 1987, str. 171: *I u porazu su, obje, to danas još bolje vidimo, doživjeli punu potvrdu svoje prave vrijednosti*.

95 Zlatko Vince, *Značenje Riječke filološke škole*, u knjizi: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1990, str. 462: *Treba ipak razlikovati mišljenja književnika od mišljenja lingvisti i filologa o Kurelcu. Književnici se Kurelcu dive zbog stila koji je originalan i snažan, i zbog pojedinih blistavih misli što, dakako, ne znači da su Kurelčevi jezični pogledi i njegovi zahvati u književni jezik u istoj mjeri vrijedni divljenja i odobravanja. Pretežno negativan sud naših jezičnih stručnjaka ima dva osnovna uzroka, oba u biti opravdana: sav je Kurelčev jezični rad uglavnom amaterskog karaktera, i ne može izdržati egzaktnu stručnu kritiku, i drugo, još važnije, iako je Kurelac shvatio što nedostaje našem književnom jeziku, nije zbog svojih slavenskih koncepcija, zbog dugoga boravka u tuđini i zbog nekili osobnih svojstava imao pregled nad stvarnim stanjem u našem jeziku, nije uočio konkretne i realne putove kako da se riješe problemi koje je on inače osjećao, kao i drugi njegovi suvremenici. Kurelac nije ispunio očekivanja što su ih u njega postavljali: nije izradio rječnik koji je pripremao čio*

U ta opća stajališta dade se uklopiti i Kurelčevo zanimanje za hrvatsku stariju književnost. Kako sam na početku, dijelom, navijestio, njega je taj korpus naše književnosti zanimao iz nekoliko razloga, a osnovne bih značajke toga zanimanja odredio u ovim stajalištima:

a) taj je interes korespondirao s njegovim jezikoslovnim težnjama, tojest u starih je pisaca nalazio potvrde ili pokude određenih, takovrsnih, stajališta;

b) za razliku od većine sudionika u jezikoslovnim i književnim nastojanjima hrvatskoga narodnog preporoda Kurelac nije osjećao nedostatak kontinuiteta između poetoloških nastojanja hrvatskih starih pisaca i recentnih mu uradaka, iako je i sam svojim pjesmama pokazao da slabo crpi, i rabi, stare poetološke uzance;

c) zanimanje za hrvatsku stariju književnost korespondira, nadalje, s dvama činiteljima: s jedne strane domoljubnim izazovom, a s druge klasičnom obrazovnom kulturom Kurelčevom, iako je malokad ulazio u komparativne raščlambe naše starije i antičke književnosti, pa je sve ostalo na pokojoj emocionalnoj primjedbi ili evokaciji, usporedbi i sličnome;

d) iako je imao relativno globalan uvid, ako ne u sva djela, a ono u vrijedna imena hrvatske starije književnosti, tiskao je djela koja su više-manje minorne vrijednosti za naš stariji književni korpus, ali mu se činilo da otkriva nešto posebno, pri čemu nije imao ni kriterija ni potrebe da kritički preispita autorstvo, moguću strukturu djela u skladu s kritičkim i poetološkim dosezima svoga vremena i svoje naobrazbe;

e) u svojoj koncepciji/"koncepciji" strukture vlastita pisanja (: jezik, književna periodizacija/tipologizacija hrvatske starije književnosti, odnos prema toj književnosti, elaboracija [*mixtum compositum*], itd.) Kurelac je istodobno anakron i novator, barem, glede potonjega, u anticipaciji i reinterpetaciji starijega hrvatskoga književnoga korpusa; ta se reinterpetacija/"reinterpetacija" ne odnosi na sustavan elaborat, nego na njegovu mogućnost, a tu mogućnost upravo je poetološki odbacilo njegovo vrijeme kao poticaj vlastitu preispitivanju,⁹⁶ a današnje ga vrijeme još uvijek ne prepoznaje kao rečenu anticipaciju, itd;

f) stoga: *"... Kurelac zauzima naročito mjesto u povijesti hrvatske književne ali i opće kulture, djelujući 'u vrijeme nezgodno i oskudno' (!), u vrijeme 'gluho' (!) kad 'polnoć miruje', kako se povremeno sam izražavao; vrijeme pedesetih naročito šezdesetih godina kad je gotovo sve kulturno i društveno kretanje u Hrvatskoj zaustavljeno. Tako je taj naš posljednji klasični retor i orator, ljubitelj slavenskih 'drevnjakah', pisac književno savršenih političkih proglaša, koji nije pisao ni kao književnik javno djelovao u doba ilirskih zanosa svojih vršnjaka, nego kasnije, u najteže vrijeme, kad se većina povukla; tako je taj amater znanosti, nauke i filolog diletant' bio jedan od posljednjih znalaca i poznavalaca jezika, učenjak-samouk, koji se prema jeziku odnosio osobno, strasno i stva-*

život, nije napisao povijest južnoslavenskih književnosti, nije uredio nijedno djelo kojeg starijeg hrvatskog pisca iako je dobro poznao stari jezik lih književnika, nije izdao nijedno veće originalno jezikoslovno djelo. Uopće je radio vrlo sporo.

⁹⁶ Z. Posavac, o.c., str. 47: *Zahtjev originalnosti, originalan sam po sebi, gotovo da je nešto nevjerojatno u Hrvatskoj 19. stoljeća, u kojoj su kolektivni politički zadaci dana i davorije većeg ili manjeg savršenstva bile u prvom planu. Ma kako danas zvučao jednostavno, jasno i razumljivo, Kurelčev stav mora da je u svoje vrijeme bio samo verbalno shvaćen ali ne po svom pravom smislu.*

⁹⁷ Pismo Vuku, *Vukova prepiska*, VIII, citat prema Breyeru, str. 73-74. (Zvezdicama sam označio fusnote u citatu teksta Z. Posavca, zamijenivši ih njegovim fusnotama 44, 45 i 46).

⁹⁸ Branko Vodnik, *Život i djelo Frana Kurelca*, Predgovor u knjizi *Runje i pahuljice*, Zagreb, 1916, V, str. XXX.

⁹⁹ op. cit., I, str. IX.

ralački; posljednji 'nestručnjak', prije no što se i u nas počelo sve utapljati u stručnu - bezličnost; da, posljednji filolog (nestručnjak!), koji je znao često pisati i govoriti. 'O jeziku on je umio pisati i pisao je divnim jezikom...'. 'Ali Kurelac je ne samo lijepo pisao već je još ljepše govorio'⁹⁷;

g) to što je navedeno u točki f) odnosi se i na Kurelčevo bavljenje hrvatskom starijom književnošću.

SUMMARY

Milorad Stojević

FRAN KURELAC AND CROATIAN OLDER LITERATURE

With his works and contributions Fran Kurelac stands between the old and the new concept in Croatian literature. This paper deals with these relations especially the ones related to the corpus of Croatian older literature.

Branka Tafra

FRAN KURELAC O IMENIČKOM GENITIVU MNOŽINE

dr. Branka Tafra, Zavod za hrvatski jezik HFI, Zagreb

izvorni znanstveni članak

UDK 808.62-555 : 808.62-22

Jezična i pravopisna norma ilirskoga i postilirskoga vremena imala je nekoliko obilježja oko kojih su se vodile žive jezikoslovne rasprave. Polemiku o imeničkom genitivu množine raspisao je Fran Kurelac. U radu će biti riječi o njegovim argumentima protiv ahavaca i o stajalištima predstavnika zagrebačke filološke škole. Na kraju će se dati odgovor na pitanje ima li dočetano h u imeničkom genitivu množine pravopisno ili gramatičko značenje, odnosno je li ono bilo samo pravopisni znak ili dio nastavka.¹

Svojoj raspravi *Kako da sklanjamo imena? ili Greške hrvatskih pisac gledè sklonovanja osobito 2-a padeža množine* Fran Kurelac je stavio moto: *Bolji rat nego mir - ako treba*. I bi rat između Kurelca i ahavaca. Ahavcima je Kurelac nazvao svoje ideološke istomišljenike, ali u stajalištima na dijalekatnu osnovicu književnoga jezika protivnike, zagrebačke jezikoslovce koji su novoštokavske imeničke genitive pisali sa završnim slovom² h, zbog kojega je i nastao spor među njima. Iako je Kurelcu bila "muka na njih vojevati, er su u toj vojsci vse sami znanci i prijatelji" (1860, 188) njegovi, napao ih je žestoko jer su mu bili "domovina i nje jezik miliji nego vsi prijatelji čeloga svèta" (isto). Polemike s ahavcima pune su neviđene žestine, duhovitosti, slikovitosti, emotivnoga naboja. Kurelčev odbojni stav prema ilirskom imeničkom genitivnom množinskom nastavku jasno pokazuje tvorbeno paradigma koju je izveo od njega: *ah* (sklanja ga), *ahavci*, *ahikovati*, *ahikanje*, *aharija*, *ahovski*, *ahačtvo*, *ahovanje*, *ahavački*, *ahačiti*, *ahavski*, *ahavica*.

Glavna jezično-pravopisna obilježja književnoga jezika koja su ilirski gramatičari normirali bila su stariji neizjednačeni nastavci u DLI množine, dočetano h u imeničkom genitivu množine, tzv. rogato e (ě) za jat i dvoslov er za slogotvorni /r̥/. Ilirci su najlakše popustili u pravopisnim pitanjima, pa su se vratili staroj grafiji ijekavskoga refleksa jata (ie) i prestali pisati slogotvorni /r̥/ dvoslovom nakon znanstvenih tumačenja (Jagić 1864) da se uza nj ne čuje nikakav "mukli" glas, kako su to u početku mislili. Unatoč nastojanju nekih jezikoslovaca (A. T. Brlić već 1854) da se normiraju novoštokavski množinski nastavci za DLI, nesinkretni množinski nastavci nisu izazvali sporenja zato što su bili

¹ Dosad sam već pisala o tom problemu (1991), tražeći u tekstovima zagrebačkih filologa i u rimovanim pjesmama dokaze za odgovor na pitanje je li genitivno h gramatički ili pravopisni problem, odnosno treba li ga danas čitati u tekstovima iz toga vremena ili ne treba. U ovom će radu naglasak biti na stajalištima Frana Kurelca, najžešćega protivnika zagrebačkih filologa kada je riječ o imeničkom genitivu množine.

² Zašto govorim o slovu h, a ne o nastavku -ah vidjet će se do kraja rada.

dotad već normirani u svim hrvatskim gramatikama, uobičajeni u hrvatskih pisaca, a imali su ih i nenovoštokavski govornici u svojim organskim govorima. Genitivni nastavak je bio i jezični i pravopisni problem. Dočetno h u, na primjer, slavonskih pisaca 18. st. svakako je bilo pravopisni znak za dužinu prethodnoga samoglasnika. Bilo bi ono i u iliraca da nisu doznali od Vuka Karadžića da ga Crnogorci izgovaraju. Taj je dijalektološki podatak bio Babukiću i Mažuraniću dokaz da je to h etimološko, ali da ga nemaju oni govornici koji i inače nemaju fonem /h/. Čak je i Jagić (1859) u početku smatrao da je dočetno genitivno h etimološko.

Polemike u drugoj polovici 19. st. o nastavku u imeničkom Gmn. vodile su se iz dva razloga. Prvi je sukob bio oko toga je li u genitivu nastavak -a ili -ah. Sporno je bilo, dakle, samo h. O toj polemici Jagić je (1859, 182) napisao: "Nebi li se nam učeni ljudi inieh narodah smijali, da čuju, kako jedan drugoga bezumnošću korimo zbog jednoga jedinacatoga pismena h?" To će se pisme (slovo) naći još i u Veberovoj *Slovnici hrvatskoj* 1876. Drugi povod neslaganja ležao je u različitom izboru nastavaka: Kurelac je bio za starije nastavke -Ø, -ov/-ev, a zagrebački filolozi za noviji -a odnosno -ah. Kurelca nije smetao samo h u imeničkom genitivu množine, on je ionako tu po njegovu shvaćanju izmišljen, nego je bio nezadovoljan izborom nastavka koji su ilirski gramatičari normirali, a koji po Kurelcu nije bio ispravan. Naime, nastavak -a bio je po njemu srpski, a nastavci -Ø i -ov/-ev pravi "slovinski", koji su zbog svoje povijesne i prostorne proširenosti mogli voditi slavenskoj slozi.

Iz živopisne polemike izranja Kurelčeva argumentacija, koja je trovrsta. Prva pronalazi dokaze u pisanim djelima, druga se oslanja na dijalekatno stanje, a treća ima ideološki predznak ilirizma. Krenimo tim redom.

Babukić i Mažuranić su u svojim slovnice predložili u imeničkoj deklinaciji u Gmn. više nastavaka: -Ø, -ov/-ev, -ah u deklinaciji a; -Ø, -ah u deklinaciji e; -ih u deklinaciji i, -uh u GL dvojine, ali je samo -ah³ bio književni. Budući da su to nastavci koje su ilirski gramatičari mogli naći u hrvatskih pisaca i u dijalektima, čudi što u tom popisu nema novoštokavskoga nastavka -ā. Stoga se postavlja opravdano pitanje zašto bi on bio izostavljen kada su svi navedeni, ili je on zapravo obuhvaćen nastavkom -ah. Odgovor nije ni jednostavan ni jednoznačan.

Drukčije je bilo na samom početku književnojezičnoga ujedinjavanja, a drukčije poslije, kada ideološki razlozi ustupaju mjesto znanstvenoj argumentaciji. Mnogi sazrijevaju kao znanstvenici i mijenjaju svoja mišljenja, pa će se čak i jedan Jagić od *ahavca* promijeniti u protivnika *ahavca* za samo pet godina (1859, 1864).

Jezikoslovnu buru Kurelac je podigao dvama raspravama: *Kako da sklanjamo imena? ili Greške hrvatskih pisac gledé sklonovanja osobito 2-a padeža množine i Recimo koju*. Prvu je objavio 1852, pa od toga vremena možemo računati početak riječke filološke škole, a drugu 1860. i njome izazvao još veća suprotstavljanja. Kurelac je svu svoju žestinu istresao na dočetno h, služeći se donekle jezikoslovnim dokazima protiv njega. Napadajući ga, suprotstavio se Vjekoslavu Babukiću, koji ga je normirao 1836. u *Osnovi slovnice*. Babukića je smatrao svojim bratom i prijateljem, što doznajemo iz pisma koje mu je pisao još 1833 (Smičiklas 1876), odmila ga je zvao Brajko i Bābo, pa je to možda razlog što ga posebno ne napada. On dapače smatra da je Gaj u Narodne novine uveo taj genitiv, koji je za Kurelca ravan Sodomu i Gomori, i da je Babukićevoj "slovnici trebalo pristati uz Gajeve novine", jer "on od Gajevooga pravila, te njim rodu nametnuga genitiva, nije ni odstupiti

smio, ako nije rad, da ga Gaj drži za čovjeka, koji se od njega odmetnuo, i koji pod njim kopa" (1860, 189). Tu Kurelac nije bio u pravu, jer je Babukić svoju slovnice počeo pisati još 1832, iste godine kada u pismu svomu učitelju u Požegu (Smičiklas 1876, 56-58) piše genitive na -ah. Inače je pismo pisano ikavicom i slavonskom grafijom, dakle u potpunosti onako kako su pisali njegovi sunarodnjaci u 18. i početkom 19. st. Prema tomu genitivno -ah nije Gaj nametnuo Babukiću. Može biti samo obratno.

Jagić je (1859, 184-185) priznao da ne može "točno pojedinih pisacah nabrojiti, koji su sa h pisali, koji li bez njega", ali je Kurelac pregledao dosta djela da bi pokazao kako njihovi autori ili ne pišu h u genitivu ili, ako ga pišu, nisu u pravu jer ga stavljaju na mjestu gdje ne treba, a ne stavljaju na mjestima gdje po etimologiji dolazi. Pregledao je slavonske, dalmatinske, bosanske i kajkavske pisce. Kada je riječ o slavonskim piscima, Kurelac je (1852, 165) odmah na početku zapitao: "Ta oni nikakova h neizgovaraju, a nikada ga neizgovarajući oni zar da znadu gdje mu je mjesto?" Kao potvrdu navodi primjere, kao što su ovi:

Vidiš dakle da je od Turaka/h

Došlo kolo od zla komšiluka (Reljković)

Kozari s bratjom volari/h (Katančić)

I meni jarce poklah vuk istu noć (Katančić)

Skida Mara svileno hodilo (Katančić)

Reljkovićevim primjerom Kurelac pokazuje da se genitivno h nije izgovaralo jer se *komšiluka* rimuje s *Turaka*, a Katančićevim da Slavonci pišu h gdje mu nije mjesto, npr. u instrumentalu *volari/h*, u 3. l. jd. aorista, u ikavskom liku riječi *odijelo: hodilo*. Nije bilo potrebe da se Kurelac toliko srdi na Slavonce. Ne imajući u svojim govorima fonem /h/, a težeći pisati jezikom koji se u to vrijeme počinje standardizirati, naravno da su griješili, pa ne čude, na primjer, Imn. *volovih* i Lmn. *na ruža*. Kada se pregledaju svi primjeri koje Kurelac navodi, vidi se da je malo hiperhakanja, a da u većini primjera slovo h služi kao pravopisni znak za dužinu sloga. Dok kod drugih pisaca takvo pravopisno rješenje nalazimo u svim položajima u riječi, Reljković ga upotrebljava samo za označavanje dužine gramatičkih morfema. To je objasnio u svojoj gramatici: Slovo h "sluxi nakraju ricsi za rastaviti *casus* jedan od drugoga" (str. 12) i navodi nominativ *ovi ljudi* i genitiv *ovih ljudi*. Tako su pisci imali više mogućnosti za označavanje razlikovne uloge našega naglasaka, pa su za tu svrhu upotrebljavali uz naglasne znakove i slovo h te suglasničke i samoglasničke geminate.

U bosanskih pisaca Kurelac je našao potvrda za novoštokavski nastavak -a, pisan s dočetnim h, ali u istih autora dosta genitiva i bez toga h, zatim drugih primjera gdje pišu h, a ne trebaju i gdje ga ne pišu, a trebali bi, npr. mlogo puta/h, žalosni (sic) grišnikah, u naši potreba (umjesto "u naših potrebah"), zašto mu se na ljubav odgovar/h (sic) itd. Kurelac ne propušta da se naruga takvu nepravilnu pisanju slova h, pa grdi Mihom Radnića što "nagrđi uda Isusova govoreći: pokriva haljinama /tuda/h gola Isukrstova" (1852, 166). U Bandulavića i Divkovića pronalazi genitivne nastavke -Ø i -ov/-ev, što potvrđuje Vinceovu (1968, 264) tvrdnju da Kurelac "izabire tek one pisce i primjere koji potvrđuju njegovu tezu". Naime, iako u 17. st. nastavak -a u štokavskim govorima počinje prevla-

3 Dalje ću spominjati samo njega, ali se pritom trebaju imati na umu i -ih te -uh.

davati, osobito u imenica muškoga roda, jasno je da je Kurelac mogao kod štokavskih pisaca pronaći i starije genitivne nastavke, jer su oni gotovo redovito gradili svoj književni jezik na jezičnim elementima književne baštine. Stoga su Kurelcu dobro došli Gundulić i Palmotić, koji imaju -Ø u imeničkom Gmn., tj. "prave Slovinske genn." (1852, 168). Međutim, upravo ti pisci ne idu u prilog Kurelcu nastojanju da nametne kratki genitiv, jer je on u njih rjeđi oblik u odnosu na novoštokavske genitive, koje Kurelac jednostavno prešućuje zato što mu je više odgovaralo da se vidi kako i tako veliki pisci rabe stare, po njemu, jedino ispravne nastavke. Oni Dubrovčani i Dalmatinci koji imaju nastavak -a, "kako ih naučiše Kašić i Della Bella: bez *h*", pišu "genn. Srbske" (isto). Kurelac smatra da je Kašić svojim *Ritualom rimskim* (1640) i gramatikom (1604) "dopomogao da se malo po malo genn. Slovinski po Dalmaciji sasvim zatrli" (1852, 169). Kajkavski pisci nikad nisu imali genitive na -ah. Imali su genitivni nastavak -ih u deklinaciji i, koji je prodro iz pridjevne deklinacije. U štokavskih pisaca tek 18. st. postade pravo "crvište i léglo otieh *ahov* kanoti viek preoblade tudjinstva, primicanja Niemac, narodne propasti i gnijlosti" (isto). Budući da je genitivno *h* moglo doći pod njemačkim utjecajem, dakle bilo je pravopisni znak, nije ni trebalo Kurelcu da se muči dokazujući da stariji pisci, koji većinom nemaju fonem /h/ u svojim govorima, ne znaju pravilno ga upotrebljavati i da ga u genitivu nisu izgovarali.

Budući da je u to vrijeme bilo malo dijalektoloških podataka, Kurelac se mogao poslužiti s onim postojećim. Dok je Karadžićev podatak da se u crnogorskim govorima čuje genitivno *h* bio ilircima zagrebačke filološke škole dokaz da ga treba pisati, dotle je isti taj podatak Kurelcu argument protiv njega. On osporava pravo Crnogorcima da budu uzor u gramatici, jer je Crna Gora "slavnija junačtvom nego gramatikom" (1860, 163). Kako ti govori ne razlikuju padeže za označavanje mjesta i smjera (Kurelac ih navodi više, npr. *Da ponesem pisma u Kotoru*), to su oni Kurelcu poslužili da pokaže kako Crnogorci ne znaju padeže, pa prema tomu ne mogu biti mjerodavni za "ilirski" književni jezik. Takva tumačenja nisu bila znanstvena. U to je vrijeme Kurelac već mogao znati da se ilirci pozivaju na hercegovačke govore i dubrovačku književnost (npr. Babukić u *Ilirskoj slovnici*, 1854) u normiranju književnoga jezika, pa bi veću težinu imalo upozorenje da crnogorski govori ne tvore dijalektu osnovicu hrvatskoga književnog jezika, što i pokazuju sintaktički primjeri koje je naveo, te da je s toga stajališta pogrešno pozivanje na njih. No, Kurelac je sukob s ilircima doživljavao previše emotivno da bi mogao hladno razmišljati.

Kurelac je pokušao dokazati otkuda dugo -ā u Gmn. Dosad je izneseno desetak teorija o njegovu postanku, pa ne čudi što je Kurelac posve naivno protumačio to teško pitanje: "Mi smo susēdi turski, te se uz zēhanje tursko i naša usta razmakla i razzvalila, te govoru sporu i otezajuću i vsaki hip trudnu sila je uz suglasnik podastrti slovo samoglasno... tako je u nas postalo ono drēmljivo *a* u genit. mn., ono gnijlo meso, koje organičkomu tēlu jezika našega priraslo kao guša na grlu" (1860, 190).

Svi ti dokazi o suvišnosti pisanja dočelnoga *h* u genitivu iz starijih pisaca i ono malo dijalektoloških zapravo su sporedni kada se pogleda pravi razlog zašto Kurelac toliko žestoko napada *ahavce*. Sodoma i Gomora za Kurelca je bio nastavak -ah čitao tko *h* ili ne čitao. Pišući *h* "samo si Crnogorac; nepišući ga već si Srbin; ali ne pišući ni *a* ni *h* onda si istom brat Jugović" (1852, 172). Kurelac polazi od tvrdnje da nastavak -a(h) nemaju ni Slovenci, ni Hrvati, ni svi Srbi, da ga nisu imali ni u starini, pa da stoga nikako ne može biti pogodan za zajednički književni jezik, dok genitive na -Ø imaju gotovo sva "plemena slovinska". Što treba učiniti? "Treba putove krčiti i probijati, staze captati i uravnati da staru starinu, mnogo dostojniju od sadanjega kala opet obnovimo" (isto).

Predstavnici zagrebačke filološke škole u svojim su programima izlagali južnoslavensku književnojezičnu koncepciju, ali su gramatičari normirali takav književni jezik koji se razlikovao od Karadžićeva i Daničićeva i koji se oslanjao na hrvatsku tronarječnost i književnojezičnu tradiciju. Rogato e bilo je simbolični znak prihvaćanja jednoga književnog jezika za cijelo hrvatsko područje. U gramatici nije bilo ništa novoga što prije toga već nije bilo u hrvatskim gramatikama. Jedino je uvođenje dvojine u deklinaciju bilo vraćanje na vrlo duboku jezičnu starost. Neizjednačeni nastavnici u DLImn. supostojali su kao dublete uz novoštokavske, u Gmn. nastavak -ā nalazimo već u Kašića, zatim u Della Belle, a pogotovo u kasnijih gramatičara. Slovo *h* uz taj nastavak pravopisni je znak za njegovu dužinu, što očitо pokazuje Šime Starčević u svojoj *Ričoslovici*, u kojoj je prvi put izložen novoštokavski četveroakcenatski sustav. Iako su označene nenaglašene dužine na ultimima, genitivna nije obilježena prozodijskim znakom jer je označena slovom *h*. I sam Kurelac smatra da je Gaj, videći u mnogih pisaca 18. st. genitive na -ah, jedno pravopisno pitanje pretvorio u gramatičko (Kurelac 1860, 190).

Problem je nastao kada je Karadžić u *Narodnim srpskim poslovicama* 1836. napisao da Crnogorci taj *h* i izgovaraju. Zbog toga su Babukić i Mažuranić bili uvjereni da mu je tu mjesto po etimologiji. Međutim, već 1854. u svojoj *Ilirskoj slovnici* Babukić, govoreći o razlikovnoj funkciji našega naglasaka, kaže da se "glasoudaranjem" razlikuju međusobno riječi, padeži, glagolska vremena, gramatički broj, rod, lice te navodi parove riječi ili njihovih oblika koji imaju isti fonemski sastav, a različite prozodeme, npr. *kūpiti* : *kūpiti*, *vrāta* : *vrāta*, *žēna* : *žēnah*.⁴ Zadnji primjer dokazuje da Babukić tada nije zasigurno izgovarao dočelno *h*.

U polemici su osim Kurelca sudjelovali mnogi, npr. Šulek, Vežić, Veber, Hattala, Jagić. Nisu sva razmišljanja bila nabijena emocijama kao Kurelcjeva. Vladislav Vežić smireno skreće Kurelcu pažnju na činjenicu da se slavenski jezici umnogome razlikuju, "pak da bi smo i poprimili čakavski genitiv, opet bi ostali uprav onoliko daleko od ostalih slavenskih jezika, koliko smo i sada" (Vežić 1855, 180). Veber se u poznatom članku *Brus jezika* (1862) suprotstavio svomu prijatelju Kurelcu utmeljenom argumentacijom. Pozvao ga je najprije da se javno očituje kojim jezikom piše: starim, sadašnjim ili miješa oboje. Što se tiče genitiva množine, Veberu je jasno da je sva povika na *ahavce* samo zato što je Kurelac "doista *uzavrio* na svoj kratki genitiv" i da se sve ono što je o tome napisao temelji na činjenici da je to sveslavenski, pa dakle i hrvatski genitiv. Veber se s pravom pita zašto bi unatoč tomu samo taj genitiv morali unijeti u svoj jezik, a ne i ono po čemu se razlikujemo, odnosno je li nama cilj stvarati sveslavenski jezik ili se razvijati prema svom ustroju. Polazeći od znanstvenih načela, dokazuje Kurelcu da miješa stariji jezični ustroj s mlađim jer istodobno upotrebljava kratke genitive i vokaliziran -l na kraju sloga. Kao ozbiljan filolog čudi se Kurelcjevoj tvrdnji da smo genitivni nastavak -a primili pod turskim utjecajem. Za razumijevanje stajališta zagrebačke filološke škole o imeničkom Gmn. bitno je što je gramatičar Veber rekao o dočelku -ah: "Što se pako slova *h* tiče, dodano je samo zato, da se 2. padež plurala razlikuje u pismu od drugih sličnih padežah; je li to spretno učinjeno, neću da se prepirem, premda bi tomu najmanje smio prigovoriti Kurelac, koji čudnovato uči, da pišeš *što*, a izgovaraš *što*, da pišeš *vse*, a izgovaraš *sve*; pak povrh toga tvrdim, da bi i oni, koji pišu samo *a*, morali u mnogih slučajevih razumljivosti radi bar metati znak dužine na *a*... To je dakle *h* samo predlog hrvatske škole, a *a* ili *ā* srbske; riešit će sveobća akademija znanostih; ali kratkoga genitiva neće kod nas odobriti nijedan obćeniti narodni sastanak, jer se protivi znanosti i životu" (Veber 1862, 222). I u

4 Babukićevi naglasni znakovi zamijenjeni su današnjima.

svojoj *Slovnici hrvatskoj* Veber također objašnjava da je genitivno h zapravo pravopisni znak za obilježavanje dužine nastavka.

Kurelac nije prihvatio Veberov smireni ton, nego je još žešće uzvratilo: "Dakle rat s brusijom? - Bogme rat. - Pak bude li oštar? - Čim ljudi sad čelikom pišu, lasno da bude i oštar. Pa kud hoćeš ti da s brusijom bude rata tupá? - Zlo! bolje i s b r u s i j o m nego da bude s R u s i j o m. A tko ga je uspirio? - Mogu ti reći: ja sam" (Kurelac 1862, 226). Premda ga je Veber pozvao na muževnu, dostojanstvenu i nepristranu prepirku, bez "prostačtva" i "osalstva", Kurelac ni ovaj put nije pošteđio zagrebačke jezikoslovce udarajući "topuzinom" na "onaj divni ah - cvjetuljak" (isto, 227).

Vrlo opširno i smireno Kurelcu i ostalim protivnicima genitivnoga h odgovorio je Šulek u članku *Obrana ahavca* (1864). Povod je bio Jagićev članak *Nas pravopis* (1864), u kojemu Jagić poredbeno-povijesnim metodama dokazuje da je to h neetimološko, suprotno od onoga što je tvrdio samo pet godina prije. Šulek polazi od uvjerenja da tko želi pisati štokavski mora pisati i štokavski genitiv množine. Zatim konstatira da neki čakavski i kajkavski govori poznaju genitivno h.⁵ No, kako su oni zadržali "za tvrde osnove kusasti genitiv množine... u ovom dakle pogledu nemogu služiti ni za ugled, ni za dokaz" (Šulek 1864, 244). Odbacuje prigovore da ga ne treba pisati jer ga narod ne izgovara, jer bi se po toj logici trebali izbaciti i iz pridjevne deklinacije. Što se tiče Kurelčeva prigovora da Crnogorci ne mogu biti autoriteti u gramatici jer su pomiješali padeže, on nije prihvatljiv zato što se tada ne bi moglo pozivati ni na jedan govor jer u svakom ima, kako Šulek kaže, korova. Razlog zašto su se pozivali na Crnogorce nije u tome što izgovaraju h samo u genitivu, nego zato što ga izgovaraju svagdje. Bit će ipak da je *ahavcima* taj dijalektološki podatak bio jako važan dokaz jer su oni sigurno znali neke novoštokavske govore koji su imali fonem h, ali ga nisu imali i u imeničkom Gmn. Ni Kurelčevo pozivanje na starije pisce ne može biti valjan dokaz jer "gdje se h slabo ili nikako negovori, a neima gramatike, koja bi njegovu porabu točno odredila: kako će ondje pisac umjeti ga upotrijebiti po načelih jezikoznanstva" (isto, 245). *Ahavci* su u početku tvrdili da je -ah starije od -a, no sada Šulek govori da je obratno, odnosno nastavak -a je noviji nastavak, a nastavak -ah još noviji. U povijesni razvoj nije mogao ulaziti kao Jagić, ali je jako tolerantan pa dopušta da svatko piše po svome i da se razlikuje izgovor jer se izgovor "u jednom narodu nikada neće s a s v i m izjednačiti" (isto, 247). Šulek priznaje da je u prilog genitivnom h išla i potreba da se u pismu Gmn. razlikuje od Gjd. Dok za tu svrhu drugi upotrebljavaju "črknje", njemu se upravo slovo h čini najprikladnijim.

Rasprave Frana Kurelca i zagrebačkih jezikoslovaca o nastavku u imeničkom genitivu množine ponajbolje otkrivaju razlike između riječke i zagrebačke filološke škole. Među Zagrepčanima bilo je više vrsnih jezikoslovaca, a Kurelac je bio osamljena pojava jedne struje koju je on sam nazvao riječkom školom. Ideološki te su dvije škole uglavnom slične. Različiti su im putovi u odabiru dijalekatne osnovice književnoga jezika. Dok je zagrebačka, prema Veberovim riječima (1862, 320), "uzela živuće hercegovačko narječje, uz podporu u potrebi i drugih živućih narječja, a osobito stare dalmatinsko-dubrovačke knjige", dotle je Kurelac pokušao bez velike sustavnosti izmiješati riječi i oblike uzete široko i po prostoru i po vremenu. Zalažući se za tzv. slavenski genitiv množine, Kurelac je bio vođen ideološkim razlozima. Tu nije bio u pravu jer je izbor novoštokavštine već davno obavljen, pa prema tomu i izbor genitivnoga nastavka. Bio je u pravu kada je zagrebačkim jezikoslovcima dokazivao da im je genitivno h suvišno. U starijih pisaca

ono je bilo pravopisni znak za dužinu nastavka, ali u 19. st. više nije bilo potrebe za tim jer su pisci već upotrebljavali znakove za bilježenje i naglasaka i nenaglašene dužine.

U početku su Babukić i Mažuranić iz lingvističkoga neznanja tvrdili da je genitivno h etimološko. Neki su ga čitali u tom položaju, a neki nisu. Poslije su, već i prije Jagićeva (1864) znanstvenoga tumačenja, ilirci uvidjeli da nisu u pravu, ali su ga zadržali zbog pravopisnoga razlikovanja oblika istoga fonemskoga slijeda. U članku *Brus jezika* i u *Slovnici hrvatskoj* Veber sasvim jasno tumači pravopisnu narav genitivnoga slova h, pa mu prema tomu oduzima gramatički status. Da ono nije dio nastavka, vidi se po nizu primjera rimovanih stihova iz toga doba.⁶

Po bregovih od Kubana
Spomen među silnih danah (Neven 1853, str. 509)

Jer porodi do sedam cesarah
pod večništvom nebja joj para (Danica II /1836/, str. 199)

Ognjem ljutim od tisuću zalah,
Ipak nije zatarti ga dala (Danica XIV /1848/, str. 29)

Mili Bože na svemu ti hvala!
Stó sam smärtnih već podnio zalah (Danica XV /1949/, str. 121).

No, svi rimovani stihovi s genitivima ne daju istu sliku. Ima primjera koji pokazuju da je njihov autor izgovarao h u imeničkom Gmn., npr.:

Mnogo poslie poznavô sam děvah (...)
O kojima duge pësme pëvah (Danica XI /1845/, str. 43).

Bila je to zabluda, koja se rasplinula pod naletom znanstvenih argumenata, čemu je uvelike pripomogao i Kurelac. Iako uvijek nije imao prave dokaze, natjerao je *ahavce* na preispitivanje svojih stajališta, što ih je dovelo do spoznaje da genitivno h nije etimološko i da ga upotrebljavaju isključivo za otklanjanje istopisnosti dvaju oblika, genitiva jednine i množine u imenica deklinacije a, koji zbog istoga sintaktičkoga konteksta mogu biti razlogom dvosmislenosti, koja je u komunikaciji nepoželjna, osobito u pravosuđu, "gdje se jako pazi, dali tko nije prekršio zakona ili zakonah, nije dužan dukata ili dukatah, nije ubio pandura ili pandurah" (Veber 1865, 735).

Kurelca u polemici s *ahavcima* i njegov jezik i pravopis slikovito je ocrtao Jagić (1862, 235): "Svojim prorokovanjem i pretnjama o propasti jezika zbog jedincatoga pismena d o s a d a n (je) do zla boga, a upravo n e s n o s a n, gdje stane svoj krivopis preporučati, ne jarca vitoroga, već staro hromo kljuse, s kojim će, duše mi, doskora ugreznuti u blato."

Kurelac je u svakom pogledu bio originalan. Po pogledima na jezik bio je sličan Jurju Križaniću, po pravopisnoj i jezičnoj posebnosti mogli bismo danas naći sličnosti s profesorom Bulcsú Lászlom, a po polemičkom žaru nije mu bilo ravna. Jezikoslovne polemike

5 Imaju ga u deklinaciji i.

6 Riječ je o tekstovima u kojima inače postoji fonem /h/

u drugoj polovici 19. st. urodile su plodom: Kurelac je upravo neodoljivo izazivao ostale jezikoslovce da mu se suprotstave znanstvenim dokazima, što je rezultiralo nizom rasprava, s kojima proučavanje hrvatskoga jezika počinje dobivati obilježje znanstvene discipline.

CITIRANA LITERATURA

- Babukić, V., 1836: Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga, *Danica ilirska*, br. 10-15.
 Babukić, V., 1854: *Ilirska slovnica*, Zagreb.
 Brlić, A. T., 1854: *Grammatik der illyrischen Sprache*, Beč 1854.
 Danica: *Danica ilirska*, 1835-1849, pretisak, Liber, Zagreb 1972.
 Jagić, V., 1859: Quomodo scribamus nos? *Narodne novine*, u: *Polemike*, I, 3.
 Jagić, V., 1862: Fluminensia ili koječega na Rēci, *Pozor*, 125, u: *Polemike*, I, 3.
 Jagić, V., 1864: Naš pravopis, *Književnik*, u: *Polemike*, I, 2.
 Kurelac, F., 1852: Kako da sklanjamo imena? ili Greške hrvatskih pisac gledè sklonovanja osobito 2-a padeža množine, *Program Gimnazije riečke*, u: *Polemike*, I, 3.
 Kurelac, F., 1860: Recimo koju, u: *Polemike*, I, 3.
 Kurelac, F., 1862: Polemika sa "Brusijom", u: *Polemike*, I, 3.
 Neven, zabavni i poučni list, Zagreb 1853.
 Polemike: Polemike u hrvatskoj književnosti, priredio I. Krtalić, Zagreb 1982, kolo I, knj. 1, 2, 3.
 Reljković, M.A., 1876: Nova slavonska i nimacska grammatika, Zagreb.
 Smičiklas, T., 1876: *Život i djela Vjekoslava Babukića*, Zagreb.
 Šulek, B., 1864: Obrana ahavca, *Književnik*, Zagreb, u: *Polemike*, I, 3.
 Tafra, B., 1991: Jesu li ahavci izgovarali *h*? *Kolo*, 5-6, Zagreb.
 Veber, A., 1862: Brus jezika, *Pozor*, br. 219-221, u: *Polemike*, I, 3.
 Veber, A., 1865: O našem pravopisu. Odgovor g. Jagiću, *Glasonoša*, u: *Polemike*, I, 2.
 Veber, A., 1876: *Slovnica hrvatska*, Zagreb.
 Vežić, V., 1855: Dvie rieči o vilastiem i okrnjeniem genitivima, *Neven*, 1855, u: *Polemike*, I, 3.
 Vince, Z., 1968: Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca. *Rasprave Instituta za jezik*, 1, Zagreb.

SUMMARY

Branka Tafra

FRAN KURELAC ON NOMINAL GENITIVE PLURAL ENDING

The leader of the Rijeka philological school Fran Kurelac used the nominal genitive plural ending -Ø, while the representatives of Zagreb philological school used the ending -ah (-ih, -uh). In the second half of the 19th century they had vigorous discussions on the subject.

Iva Lukežić

CRKVENOSLAVENIZMI U KNJIŽEVNOJEZIČNOJ KONCEPCIJI FRANA KURELCA

dr. Iva Lukežić, Pedagoški fakultet u Rijeci

izvorni znanstveni članak

UDK 808.101 : 886.2 KURELAC, F

Iz Kurelčevih je tekstova razvidno da je on u polku svog književnog jezika sustavno ugradio i stanovitu mjeru crkvenoslavenizama, odnosno odrednica crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije. Taj se hrvatski književnojezični tip realizirao samo u pisanom obliku u tekstovima liturgijskog sadržaja ili je bio sastavnicom hibridnog književnojezičnog modela kakoim su pisani polusvjetovni i svjetovni tekstovi hrvatskog srednjovjekovlja.

U tekstu se prije analize Kurelčeva jezika definira crkvenoslavenizam kao pojam, u odnosu prema općeslavenskom književnom jeziku i u odnosu prema hrvatskom jeziku do konca 14. stoljeća.

Crkvenoslavenizmi se u Kurelčevu književnojezičnom konceptu mogu izlučiti na svim jezičnim razinama: fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj. Specifičnost je crkvenoslavenizama, međutim, u tome što ih je moguće definirati tek po sekundarnoj razini ostvaraja: po pisanom obliku, odnosno po grafijsko-ortografskom liku koji prikriva ostale planove, prije svega fonološki. Drugim riječima, morfonološko pravopisno načelo koje je uspostavljeno za crkvenoslavenski jezik i u njemu, najizrazitiji je crkvenoslavenizam u ukupnoj svijesti i praksi hrvatskog književnog jezika svih njegovih stilizacija. Razlika je između Kurelca i ostalih jezikoslovaca njegova vremena u dosljednosti primjene morfonološkog načela.

Fran Kurelac je u svoj književnojezični koncept ugradio crkvenoslavenizme promišljeno, držeći ih oznakama stilske visoka i odnjegovana jezika naših predaka.

Definicija crkvenoslavenizama

Crkvenoslavenizme je moguće definirati kao jezične činjenice crkvenoslavenskoga jezika unutar drugoga kojega književnojezičnoga tipa.

Crkvenoslavenski jezik je termin za knjiški kasnosrednjovjekovni književnojezični tip nastao preklapanjem struktura dvaju sustava: artefaktoga općeslavenskoga književnoga (staroslavenskoga) jezika¹ i kojega organskoga slavenskoga jezika.

1 Staroslavenski jezik i općeslavenski književni jezik istoznačni su termini. Prvi je uobičajeniji u literaturi posvećenoj tome pitanju, no po mnogočemu neadekvatno predodređuje sadržaj pojma koji imenuje: može, osobito nestručnjaku, sugerirati da je riječ o jeziku starih Slavena, i ne sugerira da je riječ o književnomu (i to pisanomu) jeziku uvedenomu u 9. stoljeću i rabljenomu na cijelomu slavenskomu području u istomu obliku barem do sredine 11. stoljeća. U hrvatskoj je znanosti šezdesetih godina za taj jezik prihvaćen termin *općeslavenski književni jezik*, uveden u češkoj lingvistici, ali utemeljen i na prosudbi starijih hrvatskih

Zbog različitosti se organskih sastavnica u crkvenoslavenskomu jeziku razlikuje nekoliko njegovih slavenskih tipova ili redakcija. Svaka se konkretna redakcija približe atribuiru pridjevom izvedenim iz imena onoga slavenskoga jezika koji joj je sastavnicom. Svaki je crkvenoslavenski jezik, pa i onaj hrvatskoga tipa ili redakcije, jezična posebnost u odnosu naspram svojih sastavnica: općeslavenskoga književnoga (staroslavenskoga) jezika i konkretnoga slavenskoga idioma.

U skladu se s tim *crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije*, odnosno *crkvenoslavenski jezik hrvatskoga tipa* određuje u odnosu naspram općeslavenskoga književnoga (staroslavenskoga) jezika i u odnosu naspram hrvatskoga jezika onoga vremena u kojem je nastao i u kojem se rabio.

Općeslavenski književni (staroslavenski) jezik prvi je književni jezik Slavena, utemeljen sredinom 9. stoljeća. Moguće ga je višeznačno definirati književnim jezikom, osim ostaloga i prema kriteriju njegove strukture. Jezična mu je struktura dihotomni konstrukt u onome smislu i u onolikoj mjeri u kolikoj je mjeri konstruktom svaki književni (i standardni) jezik, budući da je čine dvije sastavnice: konkretna organska osnovica i artefaktna intelektualna nadgradnja.

Konkretna mu je osnovica (fonologija, morfologija, temeljni leksik) preuzeta iz gramatičke strukture jednoga istočnojužnoslavenskoga organskoga idioma iz sredine 9. stoljeća, a koja je u najvećoj mjeri odgovarala gramatičkoj strukturi bilo kojega slavenskoga idioma toga vremena, budući da se novi slavenski jezici, nastali nakon definitivne dezintegracije ishodišnoga praslavenskoga jezika u 3. stoljeću naše ere, nisu ni u 9. stoljeću značajnije razlikovali osim u nekoliko dijalekatskih crta. Stoga bi se moglo reći da je u konkretnu osnovicu zajedničkoga književnoga jezika Slavena bila ugrađena immanentna fonološka, morfološka i temeljna leksička norma slavenskih jezika s početka 9. stoljeća.

Artefaktnu su mu intelektualnu nadgradnju činile grafijska i ortografijska norma za pisane ostvaraje, vjerojatna ortoepska norma za izgovor (odnosno čitanje tekstova), o kojoj je moguće suditi samo u pretpostavkama, sintaktička i stilaska norma, leksik za apstraktno i intelektualizirano pojmovlje, frazeologija, te pretežno religijska i liturgijska terminologija.

Vjerojatna je pretpostavka da je tvorac i utemeljitelj osnovne intelektualne nadgradnje općeslavenskoga (staroslavenskoga) književnoga jezika Grk Konstantin (sv. Ćiril), prvi prevoditelj biblijskih i temeljnih liturgijskih tekstova s grčkih predložaka na taj jezik. No intelektualna se nadgradnja toga književnoga jezika naknadno, tijekom 10. i 11. stoljeća dopunjavala uporabom u slavenskim zemljama, te je to dodatni dokaz da je prvi slavenski književni jezik - općeslavenski.

Općeslavenski književni (staroslavenski) jezik rabio se na većini slavenskih područja do sredine 11. stoljeća neizmijenjen, bez obzira na dotad evolucijom već znatno izmijenjeno stanje u svim organskim slavenskim jezicima u odnosu na stanje u 9. stoljeću. To se razdoblje neizmijenjena zajedničkoga književnoga jezika Slavena do sredine 11. stoljeća naziva *kanonskim razdobljem općeslavenskoga književnoga (staroslavenskoga) jezika*.

stručnjaka za to područje (Vjekoslav Štefanić: *Hrvatska književnost srednjega vijeka od XII. do XVI. stoljeća*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 1., Zora - Matica hrvatska, Zagreb 1969., str. 6.: "Staroslavenski jezik - usprkos provedenim promjenama u različitim sredinama - ipak je bio neke vrste opći slavenski književni jezik"). Zbog čitateljstva svikla na različite termine u ovom se radu za isti sadržaj rabe oba: i tradicionalni i noviji, stručno utemeljeni termin.

Nakon toga se razdoblja, od 12. stoljeća nadalje, u općeslavenski književni (staroslavenski) jezik sustavno unose jezične činjenice iz konkretnih slavenskih organskih idioma, čime se znatno intervenira i u dotad jedinstvenu zajedničku osnovicu. Književni se jezik na taj način mijenja u svojoj strukturi, te se više ne može govoriti o zajedničkomu i istomu, nego o toliko književnojezičnih hibridnih derivata koliko ima slavenskih naroda koji takav književni jezik rabe.

Među crkvenoslavenske jezike ili tipove crkvenoslavenskoga jezika pripada i *crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije*. Riječ je o knjiškomu jeziku s usmjerenom uporabom, funkcionalno ograničenom na religijsko i liturgijsko područje, sa složenom hibridnom strukturom u kojoj su bili zastupljeni elementi staroga općeslavenskoga književnoga (staroslavenskoga) jezika, i elementi organskih idioma starohrvatskoga jezika. Bio je to hrvatski književni jezik i po kriteriju strukture i po kriteriju uporabe, budući da su u njegovu strukturu bili uključeni jezični elementi hrvatskoga jezika, i budući da mu je uporaba bila ograničena na Hrvatsku.

Iako je hibridnost strukture crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije izražena na svim jezičnim razinama, najizrazitija je na fonološkoj, te je stoga ta razina ključna za otčitavanje i prepoznavanje njegove hibridnosti i artifičnosti.

Budući pak da je crkvenoslavenski jezik prije svega *pisani jezik*, njegova se fonološka posebnost iskazuje na *pisanom planu*: u grafiji, i nađasve, u ortografiji.

Naime, u hrvatskomu je jeziku do 12. stoljeća na fonološkomu planu došlo do izmjene u inventaru osobito vokalnih fonema. Iz sustava su eliminirani naslijeđeni praslavenski vokalni fonemi /y/ (> /i/),² /e/ (> /e/ i ponešto /a/),³ /o/ (> /u/ ili /o/, ponešto /a/),⁴ dva su se naslijeđena praslavenska poluglasa, stražnji /b⁵ i

- 2 Znakom /y/ bilježi se u latiničkoj grafiji vokalni fonem središnje artikulacije između vokala tipa /i/ i tipa /u/. U hrvatski je jezik naslijeđen iz praslavenskoga jezika. Eliminiran je iz hrvatskoga jezičnoga sustava tijekom 10. stoljeća kad se na njegovu etimološkom mjestu javlja vokal /i/ (kao u primjerima synb, ryba, misliti > sinb, riba, misliti). Stara ga obla glagoljica i stara cirilica bilježe digramom ili ligaturom. Stručni mu je termin *jeri*.
- 3 Znakom /e/ bilježi se u latiničkoj grafiji vokalni fonem tipa vokala /e/, nosne artikulacije. U hrvatski je jezik naslijeđen iz praslavenskoga jezika. Eliminiran je iz hrvatskoga jezičnoga sustava vjerojatno tijekom 11. stoljeća, kad se na njegovu mjestu javlja vokal /e/ (kao u primjerima: meso, govedo, pečb, početi > meso, govedo, pečb, početi, a u onome dijelu jezika iz kojega će se konstituirati čakavsko narječje, javlja se vokal /a/ u primjerima u kojima je /e/ bio u položaju iza palatalnih konsonanata: jazyk^b, žedja, početi > jazik^b, žaja, počati). Bio je vokal tipa /e/ nosne rezonancije. Stare ga slavenske azbuke označavaju posebnim grafemom, a imenuje se nazivima es, en, prednji nazal ili *nosno e*.
- 4 Znakom /o/ bilježi se u latiničkoj grafiji vokalni fonem s artikulacijom između vokala /a/ i /o/, nosne rezonancije. Naslijeđen je u hrvatski jezik iz praslavenskoga jezika. Eliminiran je iz hrvatskoga jezičnoga sustava vjerojatno u 10. stoljeću kad se na njegovu mjestu javljaju vokali /u/, /o/, rjeđe /a/ (kao u primjerima: muž^b, pot^b, Ajd. roko, d(v)ignoti > u začecima budućega čakavskoga i štokavskoga narječja: muž^b, put^b, ruku, d(v)ignuti; > u začecima budućega kajkavskoga narječja i istarskih čakavskih dijalekata: muž^b, pot^b, roko, mignoti; > u začecima bužetskoga čakavskoga dijalekta: muž^b, pat^b, raka, d(v)ignati). Stare ga slavenske grafije bilježe posebnim grafemom. Imenuje se terminima os, on ili *stražnji nazal*.
- 5 Znakom /b/ bilježi se u latiničkoj grafiji reducirani vokal (poluglas) iz reda vokala stražnjega niza, tipa vokala /u/, nastao u praslavenskomu razdoblju, i naslijeđen u sve slavenske jezike potekle od toga ishodišnoga jezika. Stare ga slavenske grafije bilježe posebnim znakom. Imenuje se kao *ior, stražnji poluglas, tvrdi poluglas* (budući da mu je distribucijsko mjesto bilo iza tvrdih, nepalatalnih konsonanata).

prednji /b/,⁶ sjedinila u artikulacijski centriran jedinstven starohrvatski poluglas /ǃ/.⁷ Od početka 12. stoljeća počinje proces eliminacije *jata* /ǃ/ kao fonološke posebnosti, i to u dvije faze: najprije općejezičnom promjenom njegove i inače kolebljive artikulacije u vokal zatvorena tipa /e/,⁸ te potom zamjenom postojećim vokalima prednjega niza, srednjim /e/ ili zatvorenim /i/, ili njihovim kombinacijama. Istovremeno s procesom defonemizacije *jata*, i u zavisnosti o njemu, teče i proces defonemizacije jedinoga starohrvatskoga poluglasa ili njegovom redukcijom u "slabim" položajima, ili prijelazom u pune vokale (/a/, /e/ i ponešto /o/) u "jakim" položajima.⁹ Defonemizacija poluglasa ne donosi inovacija u vokalnome inventaru, ali izaziva značajna prestrukturiranja i reviziju odnosa u konsonantizmu, što se prije svega odnosi na uspostavu novih pravila i distribucijskih ograničenja, osobito na planu novih konsonantskih skupina, nastalih pridruživanjem konsonanata dotad razdvojenih poluglasom.¹⁰

- 6 Znakom /b/ bilježi se u latiničkoj grafiji reducirani vokal (poluglas) iz reda vokala prednjega niza, tipa vokala /i/, nastao u praslavenskomu razdoblju, i naslijeđen u svim slavenskim jezicima početnoga samostalnoga razdoblja. Stare ga slavenske grafije bilježe posebnim grafemom. Imenuje se kao *je r*, *prednji poluglas*, *meki poluglas* (budući da mu je distribucijsko mjesto bilo iza mekih, palatalnih konsonanata).
- 7 Starohrvatski poluglas, nastao stapanjem praslavenskog tvrdog (*jora*) i mekog poluglasa (*jera*) u jedinstvenu fonološku jedinicu središnje artikulacije. U stručnim i znanstvenim radovima taj se starohrvatski poluglas bilježi znakom /ǃ/ i imenuje terminom *šva*. U hrvatskoj se uglavito glagoljici za taj fonem do kraja 13. stoljeća rabi grafem "jor", a nakon toga prevladava štapić ili apostrof (poluštapić), koji se u transliteracijama na latinicu prenose znakom za "jor".
- 8 Jat je termin za vokalni fonem praslavenskoga jezika, koji su naslijedili i u početku svoje samostalne jezične povijesti imali svi slavenski jezici. Pripadao je tipu vokala prednjega niza, s nestalnom artikulacijom, koja je, u zavisnosti od fonološkoga okružja u kojem se *jat* našao, varirala po čitavoj prednjoj kosini, od vokala /i/ preko /e/ do /a/. Stare su ga slavenske grafije bilježile posebnim znakom, a u latiničkoj se grafiji za njegovo markiranje rabi znak (ǃ). Za fonem *jat* koji je u određenu razdoblju povijesti hrvatskoga jezika zauzima novo artikulacijsko mjesto između vokala /i/ i vokala /e/ ("usko e") rabi se u latiničkoj grafiji znak (ǃ), a u hrvatskoj glagoljskoj grafiji zadržava se isti grafem kao i za *jat* starije artikulacije.
- 9 Poluglasovi praslavenskoga jezika i mladi jedinstveni starohrvatski poluglas bili su veoma frekventni vokali, i njihovo je gubljenje iz jezika, izazvano novim odnosima (korelacijama unutar vokalizma), teklo postupno i na dva načina: redukcijom u "slabim položajima" (na kraju riječi ili u slogu koji prethodi slogu s punim vokalom) ili prijelazom u puni vokal, "vokalizacijom u "jakim položajima" (pod akcentom, ili u slogu koji prethodi slogu s poluglasom). U hrvatskomu su jeziku poluglasovi u "jakim položajima" prelazili u vokal /a/ (u začecima štokavskoga i čakavskoga narječja), u vokal /e/ (u začecima kajkavskoga narječja), prema kriteriju kvantitete u vokal /a/ i vokal /e/ (u jednomu čakavskom arealu), ili vokal /a/ i vokal /o/ (u jednomu tipu čakavskih govora), ili vokal /a/ i neizmijenjeni *šva* u vrijednosti poluglasa (u kajkavskim govorima duž Kupe). Primjerice: dǃnǃ, otǃcǃ, dǃnǃsǃ > a) dan, otac, danas, b) den, otec, denes, c) dan, otec, denes, d) dan, otac, donos, e) dan, otac, dǃnǃs.
- 10 Nakon redukcije poluglasova u "slabu položaju" uspostavljaju se nove istosložne skupine šumnika koji su dotad pripadali različitim susjednim slogovima i bili razdvojeni poluglasom. U novim se skupinama šumnika odtada učvršćuju dva pravila: a) pravilo da šumnici u istoj skupini moraju biti iste zvučnosti (posljedak je toga asimilacija prvoga/ pridošloga člana skupine prema drugomu/starijemu članu: gla-dǃ-ka > *gla-dka > glatka); b) šumnici u istoj skupini ne mogu biti artikulacijski udaljeni (posljedak je toga asimilacija po mjestu tvorbe: listǃje > listje > *lisce > lišće; hinǃba > hinba > himba). Istovremeno se definiraju i učvršćuju distribucijska pravila o rasporedu konsonantskih jedinica (i šumnika i zvonkih) naspram vokalu kao središnjem obvezatnom dijelu sloga: 1) slog može počinjati i okon-

Hrvatski je jezik slijedom svih tih izmjena, kojima su uspostavljene nove jezične jedinice te korelacije, distribucijska pravila-ograničenja i zakonitosti, definitivno uspostavljen kao novi autonomni jezični sustav u odnosu na slavenski prajezik i u odnosu naspram slavenskih jezika poteklih iz istoga jezičnoga ishodišta.

Opisane se izmjene, svojstvene organskim sustavima hrvatskoga jezika, u pisani crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije unose djelomično. Grafija, kojom je zabilježen crkvenoslavenski jezik, odslikava realni inventar fonema starohrvatskoga jezika,¹¹ ali ortografija u načelu ne bilježi učinke novouspostavljenih pravila za konsonantske skupine, odnosno: bilježi ih sporadično i spontano, a ne kao posljedak sustavne odrednice pravopisne norme. Pisani lik riječi u takvu ortografskomu modelu ne odražava više jezične činjenice općeslavenskoga književnoga (staroslavenskoga) jezika, budući da tome jeziku nisu bile svojstvene konsonantske skupine, nego sljedovi od dva konsonanta razdvojena poluglasom, odnosno: konsonanti su u tom jeziku pripadali susjednim, ali različitim slogovima.¹² Istovremeno pisani lik riječi u takvu ortografskomu modelu ne odražava ni hrvatsku jezičnu stvarnost, jer su u hrvatskomu jeziku uspostavljeni sljedovi od dvaju konsonanata, uređeni po njemu svojstvenim unutrašnjim jezičnim zakonitostima i pravilima.¹³ Stoga je opisana ortografija crkvenoslavenskoga jezika hibrid između općeslavenskoga književnoga (staroslavenskoga) jezika jer fiksira distribuciju konsonantskih fonema kakva je postojala u tome jeziku, i hrvatskoga jezika jer istovremeno uvodi praksu izostavljanja poluglasa u onim položajima u kojima je on reduciran u hrvatskomu jeziku.¹⁴

Sporadičnim ili pretežnim ispuštanjem u pisanomu tekstu "slaboga" poluglasa na kraju početnih i središnjih slogova u riječi, u samim se počecima crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije začinje morfonološko ortografsko načelo, koje će se u kasnijoj

čavati šumnikom ili skupinom šumnika; 2) prava je skupina šumnika ona kojoj je prvi član trljani, a drugi član zatvorni konsonant (tipično je: /sp-/, /st-/, /sk-/, /šp-/, /št-/, /šk-/, /zb-/, /zd-/, /zg-/, /zb-/, /žd-/, /žg-/, ali i bilo koja druga skupina takve strukture); 3) između vokala kao središta, i šumnika kao jedinica slogovnih rubova, može stajati zvonki konsonant (sonant) ili skupina zvonkih konsonanata; 4) ako su zvonki konsonanti u skupini lijevo od vokala, prvi član te skupine može biti /m/ ili /v/, a drugi član može biti /r/, /l/, /n/, /nj/, /lj/, /j/, dok je skupina zvonkih suglasnika desno od središnjeg vokala u slogu strukturirana obrnuto od one lijevo. Sve što nije u skladu s ovim temeljnim pravilima, podliježe mijenama i usklađivanjima pomoću različitih mehanizama (redukcija, metateza, konsonantizacija ili vokalizacija dvaju tadašnjih poluvokala, zamjena neodgovarajuće jedinice odgovarajućom i sl.).

- 11 U crkvenoslavenskim se tekstovima ne bilježe /y/, /e/, /o/, nestali u prvoj fazi uspostave hrvatskoga jezika. *Jat* i *šva* su još postojali u vremenu uspostave *crkvenoslavenskoga jezika* kao prvoga hrvatskoga književnojezičnoga tipa, pa njihov status u (pisanomu) hrvatskomu crkvenoslavenskomu jeziku nije ujednačen, odnosno njihovo bilježenje ovako varira: a) ili se oba fonema nadalje posebnim grafemima bilježe na njihovim etimološkim mjestima (primjerice: vǃ sǃdǃčǃlǃ); b) ili se u istom tekstu preklapaju primjeri s grafijskim označavanjem etimoloških mjesta *jata* i *šva* s primjerima u kojima su na njihovim etimološkim mjestima noviji refleksi ili su vidljive redukcije (vǃ sǃdǃlǃlǃ / vǃ sǃdǃlǃlǃ / vǃ dǃlǃlǃ); c) bilježenjem zasebnim grafemima kojim se nekad označavalo *šva* i *jat* samo nekih mjesta pravopisne konvencije: znakom za poluglas samo kraja riječi koja završava konsonantom, a znakom za *jat* svake sekvencije [ja], bez obzira na njezinu etimologiju: sǃdelomǃb/ zǃdelomǃb; nadečǃti se, Maričǃ [nadejati se, Marija].

12 Usp. iskaze: My molimǃ otǃca; azǃbǃ bǃdǃo razǃbǃkačǃti se (= otǃbǃ-ca, ra-zǃbǃ-ka-čǃ-ti se) i sl.

13 Usp.: Mi molimo oca; ja/ jaz budem / hoću/ ču raskajati se.

14 Usp.: Mi molim otca; jazǃbǃ budu/ hoću razǃkačǃti se.

pisanoj praksi više ili manje radikalizirati nakon potpunoga napuštanja prakse pisanja bilo kakva grafijskoga znaka za (tada u hrvatskom jeziku nepostojeći) poluglas. To će se načelo prenositi i u tekstove pisane i drugim hrvatskim književnojezičnim tipovima (kojom od književnojezičnih stilizacija temeljenih na čakavštini, kajkavštini ili štokavštini ili na njihovu hibridu). Takav će više ili manje dosljedan morfonološki ortografski model kao tradiciju iz svoga prvoga književnoga jezika nasljedovati cjelokupna pisana praksa u Hrvata i prihvaćat će ga kao rješenje svi hrvatski jezikoslovci do pod konac 19. stoljeća, a zadržat će se barem djelomično i u suvremenim ortografskim propisima u kombinaciji s fonološkim načelom.

Stoga je moguće ustvrditi da je morfonološko ortografsko načelo crkvenoslavenizam koji obilježuje cjelokupnu hrvatsku pisanu tradiciju.

Crkvenoslavenizmi u pisanomu jeziku Kurelčeva vremena i definiranje crkvenoslavenizama u Kurelčevu jeziku

Morfonološko ortografsko načelo

U Kurelčevo je vrijeme ortografija po pretežito morfonološkomu načelu neupitna u konceptima svih triju tada aktualnih hrvatskih filoloških škola. Pođe li se od teze da je morfonološki pravopis crkvenoslavenizam na razini pisanoga ostvaraja, valja zaključiti da sve hrvatske filološke škole Kurelčeva vremena nasljeđuju crkvenoslavenizme kao tradicijski znak prvoga hrvatskoga književnoga jezika, crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije.

Razlika je između Kurelčeva koncepta naspram konceptu zagrebačkih i dalmatinskih jezikoslovaca u opsegu i dosljednosti primjene morfonološkoga ortografskoga načela. Naime, preuzimanje je štokavske osnovice književnomu jeziku u pisanoj praksi pratilo odstupanje od stanovišta broja morfonoloških rješenja u korist fonološkoga ortografskoga modela radi markiranja stanja u štokavskomu jezičnomu tipu. Pripadnici zagrebačke i dalmatinske filološke škole, koji za osnovicu uzimaju štokavštinu, zagovaraju i rabe još uvijek pretežito morfonološki model s nekim fonološkim rješenjima, dok Fran Kurelac, kojemu je osnovica književnoga jezika šira i kompleksnija od štokavštine, u svojoj književnojezičnoj praksi rabi morfonološku ortografiju znatno dosljednije od svojih suvremenika. Upravo, sljedbenici zagrebačke i dalmatinske filološke škole zadržavaju morfonološko načelo i ne prihvaćaju fonološku ortografiju samo u ovim kategorijama:

a) ne bilježe stvarne konsonantske ostvaraje jotacije konsonanata /d/, /t/, /g/ nego neslivene sekvencije *dj*, *tj*, *gj*;

b) ne bilježe mijene po zvučnosti i po mjestu tvorbe prvoga konsonanta u novim dvočlanim skupinama šumnika, niti ispadanje u tročlanim i geminiranim.

Fran Kurelac, osim na ovim rješenjima, dosljedno ustraje i na onima koja su u praksi već odbačena i u međuvremenu, u skladu sa stanjem u hrvatskoj štokavštini, zamijenjena rješenjima po fonološkomu načelu. Kurelac se u pogledu crkvenoslavenskoga morfonološkoga ortografskog načela razlikuje od svojih suvremenika fundamentalističkom dosljednošću u njegovoj primjeni, te neprihvaćanjem ikakvih korekcija i odstupanja.

Kurelčevi se ortografski crkvenoslavenizmi mogu razlučiti u dvije skupine: u prvoj su rješenja u kojima je suglasan sa svojim suvremenikima, a u drugoj ona u kojima nema sljedbenika.

A) Morfonološka ortografska rješenja koja u praksi nasljeđuje Kurelac i njegovi suvremenici iz drugih hrvatskih filoloških škola

a) Bilježenje neotiranih sekvencija *tj*, *dj*, *gj* (u primjerima poput: primaletje, listje, povredjene, tvrdje, angjelak, mađarski i sl.);

b) Neizjednačen po zvučnosti ili po mjestu tvorbe prvi šumnik u novijoj dvočlanoj konsonantskoj skupini šumnika u načelu tipične strukture, odnosno slijeda u kojemu je prvi član tjesnačni, a drugi zatvorni šumnik (u primjerima poput: izpčevanih, sgodnije, lēztve, razcvēljene i sl.);

c) Nereducirani udvojeni šumnici u novijoj dvočlanoj konsonantskoj skupini (u primjerima poput: oddēljenje i sl.), te nereducirani zatvorni šumnici u distribucijski atipičnim konsonantskim skupinama (u primjerima poput: obēstna, razstanu, dētci, srdce i sl.);

d) Neslivenost u afrikatu prvih dvaju šumnika u novijoj tročlanoj skupini šumnika (u primjerima poput: podstirem, hrvatski i sl.).

B) Morfonološka rješenja koja su više ili manje dosljedno provođena u starijoj ortografskoj praksi u hrvatskim književnojezičnim tipovima neštokavskih ili ne samo štokavskih osnovica, što ih zagovara i provodi samo Kurelac, ali ne i njegovi suvremenici:

a) Pisanje neizjednačene po zvučnosti novije konsonantske skupine od dva zatvorna šumnika različite zvučnosti (u primjerima poput: kdē, kdēčto, kdēkad, nkdē, pokdēkojega, nkdor i sl.);

b) Pisanje početnoga sonanta /v-/ u novijoj skupini s pravim šumnikom (u primjerima poput: vsa, vse, vsi, vsega, vsemu, vsoj, vsu, vsom, vsih, vsimi, vsak, vsaki, vsaka, vsako, vsakoga, vsake, vsakoj, vsakomu, vsakojaki, vsakdani, vsačemu, povsud, vsakad, vsakako; vzamem, včiniti i sl.);

c) Pisanje konsonantske skupine /čj/ (u primjerima poput: čto, nečto, kdēčto, svačta, čtogod, ničta, počtenje, pročtveno, čtilac i sl.);

d) Pisanje dijakronijskoga *jata* posebnim grafemom (ē) na etimološkim mjestima u osnovama riječi, što su u 19. stoljeću bili obnovili ilirci (Ljudevit Gaj, te gramatičari Vjekoslav Babukić i Antun Mažuranić), ali su i oni u Kurelčevo vrijeme, zajedno s ostalim sljedbenicima zagrebačke i pripadnicima dalmatinske filološke škole, kasnije odustali od toga ortografskoga rješenja. Kurelac je i unatoč svim suvremenikima i u ovomu pitanju dosljedan, ne odstupajući od čistoće i izvornosti tradicionalnoga hrvatskoga crkvenoslavenskoga ortografskoga modela.

Morfološki crkvenoslavenizmi u Kurelca

Osim ortografskih, u Kurelčevu su modelu književnoga jezika zastupljeni i oblici kojih ni u petrefaktima niti u tragovima nema u suvremenim hrvatskim organskim sustavima, a potvrđeni su u crkvenoslavenskomu jeziku hrvatskoga tipa. Moguće je stoga pretpostaviti da je većina takvih oblika tradirana u crkvenoslavenski jezik hrvatskoga tipa iz predložaka općeslavenskoga književnoga (staroslavenskoga) jezika s razlikom samo u pisanomu liku, s crkvenoslavenskom grafijom i morfonološkom ortografijom, ali s neizmijenjenim morfološkim značajkama u odnosu na izvornik. U Kurelčevim tekstovima ima oblika potvrđenih samo u crkvenoslavenskim, ali ne i u općeslavenskim predlošcima. Takvi su oblici bez dvojbe crkvenoslavenizmi na morfološkoj razini. Moguće je u Kurelčevu opusu potvrditi sustavnu nazočnost takvih morfoloških crkvenoslavenizama u ovih nekoliko kategorija:

a) Riječi tvorene neproduktivnim tvorbenim sufiksima, utrnulim u suvremenim organskim hrvatskim sustavima (u imenica, primjerice sufiksi *-inja*/

dodani pridjevskom korijenskomu morfemu:¹⁵ dobrinja, hudinja, mudrinja; /-ota/ dodan pridjevskom korijenskomu morfemu: tēsnota, tegōta;¹⁶ /-hor/:¹⁷ bahor, znahor; za ž. r. /-an/: pēsan; u pridjeva /-i/: vsakdanj; /-Ø/: razlik i sl.);

b) Pluralni oblici imenica starih konsonantskih osnova u neutralnoj a ne stilogenoj funkciji (primjeri poput: ušesa);

c) Oblici duala kao postojana gramatička kategorija u imeničkim riječi (primjeri poput: iz širokih rukavu, u svacijih ruku, dvē sta, tri sta i sl.);

d) Participi dosljedno sklonivi po pridjevskoj deklinaciji (primjerice: nom. jd. čovjek veličav, on navraćaje, on probudši; gen. jd. čovēka rodivša se, čovēka ne umijuća, čovēka ljubeća; dat. jd. Slovaku postradavšu; instr. jd. ženom spēšećom; nom. pl. susēde poprimivše, muževi iduće, oni odgojivši i sl.);

e) Prvo prezentsko lice jednine dosljedno s gramatičkim morfemom /-u/ ili /-ju/ (primjerice: ja spominju, ja pišu, ja govoru, ja se domišlju, ja se opominju, ja se plašu, ja posluhnu, ja primaju, ja vidju, ja reku, ja gledaju, ja probiru i sl.);

f) Treće lice jednine u imperativa je prosti oblik, identičan s oblikom drugoga lica jednine imperativa, s gramatičkim morfemom /-i/ (kao u primjerima: ne reci tko; to u vodi stoj; puhni vjtar).

Kurelčevi sintaktički crkvenoslavenizmi

Crkvenoslavenski jezik hrvatskoga tipa dio svoga sintaktičkoga ustroja nasljeđuje od općeslavenskoga književnoga (staroslavenskoga) jezika, u kojemu je značajan dio sintaktičke norme pripadao artificijelnomu sloju intelektualne nadgradnje kao sastavnice i odrednice imanentne književnomu jeziku. Dio je takvih knjiških sintaktičkih konstrukcija napušten u hrvatskoj pisanoj praksi na različitim književnojezičnim tipovima, pa se više u Kurelčevo vrijeme ne rabe, no rabi ih Kurelac, nasljeđujući i u ovome segmentu drevne obrasce.

Temeljitiše bi istraživanje sintaktičkih crkvenoslavenizama u Kurelčevu književnojezičnomu konceptu vjerojatno polučilo sliku znatno bogatiju i diferenciraniju od ove koja je samo skica radi potkrepe načelnu razmišljanju:

a) Participi u Kurelčevim tekstovima dosljedno obnašaju službu atributa, kongruirajući s imenicom u rodu, broju i padežu (primjeri poput: jezika padajuća, rukom spēšećom, poprimivše susēde, iduće muževi, sastajuće se muževi, postradavšu Slovaku, čovēka ne umijuća i svoj rod ljubeća, otca umiruća, mi odgojivši, usta srećom odišuća, Antuna napisavša, pohvaliv gospodičić, takmaca napišuća i plateća, i sl.);

15 U knjizi Stjepana Babića *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku (Nacrt za gramatiku)*, JAZU-Globus, Zagreb 1986.) ne spominje se mogućnost tvorbe imenica ovim sufixom dodanim pridjevskom korijenskomu morfemu. Kurelac je za tvorbu imenica po ovome modelu mogao naći uporište u (sjeverno)čakavskim sustavima (koje je poznao), a u kojima ima nešto primjera svakodnevnih riječi tvorenih po ovome modelu (primjerice: teginja = 'tjelesna tegoba, mučnina, teškoća'; luginja = 'tjelesna lakoća, lagoda, lagodnost').

16 U knjizi S. Babića (v. bilješku br. 15) navodi se da su mnoge od riječi tvorene tim sufixom od pridjevskih korijenskih morfema - zastarjele, a sam je takav način tvorbe neproduktivan.

17 Stjepan Babić (v. bilješku br. 15) ne navodi sufix /-hor/ koji bi se dometao glagolskomu korijenskomu morfemu. Za imenice koje nisu primljenice, a tvorene su sufixom /-or/ dodanim pridjevskom korijenskomu morfemu navodi samo primjere slador i suhor, uz napomenu da se rijetko javljaju.

b) Imenički je atribut i imenica koja nije u genitivu (primjerice: ni oblika padežom, imena dubu, grmu i dubravi i sl.);

c) Subjekt izražen dativom (primjerice: reći mi je), štoviše, s imenicom i pratećim je riječima u dativu (primjeri poput: meni je odsudjenu biti, slovu je biti zrnatu), što je inačica *dativa apsolutnoga*, konstrukcije koju je Ćiril preuzeo iz grčke sintakse.

Leksički crkvenoslavenizmi u Kurelčevu književnomu jeziku

Leksički se crkvenoslavenizmi mogu definirati kao riječi koje su u crkvenoslavenski jezik hrvatskoga tipa preuzete iz leksičkoga sloja intelektualne nadgradnje općeslavenskoga književnoga (staroslavenskoga) jezika samo s grafijskom i ortografskom redakcijskom preinakom. To su riječi potvrđene u knjiškomu crkvenoslavenskomu jeziku, ali ne i u organskim hrvatskim sustavima. U Kurelčevu jeziku ima takvih riječi, no njihovo bi identificiranje pretpostavljalo opsežnije usmjereno istraživanje i interpretaciju stručnjaka za općeslavenski književni (staroslavenski) jezik i za crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije, te barem nešto opsežnije rječničke priručnike umjesto skučenih rječnika i glossara pridodanih pojedinačnim raspravama ili priručnicima. Za ovu se prigodu valja zadovoljiti s tek nešto nesustavno izdvojenih primjera kao potvrda tezi da leksički crkvenoslavenizmi prožimlju Kurelčev vokabular: čest (= 'dio'), veličastvo, veličastven, božastven, radotnik, ostrov (= 'otok'), gospod, oblagati (= 'opasati, okružiti'), čisla (= 'brojke'), krom (= 'osim'), preslovat (= 'preslavan'), pone (= 'makar, dakle'), dokosan (= 'kasan, okašnjeli'), plovian (= 'župnik'), koludar (= 'redovnik') i sl.

Zaključak

Fran Kurelac je u svoju zamisao suvremenoga mu hrvatskoga književnoga jezika na svim jezičnim razinama ugradio i jezične činjenice crkvenoslavenskoga književnoga jezika hrvatskoga tipa ili redakcije. Taj je stari hrvatski književni jezik po njegovu sudu bio odrazom visoko stilizirana jezika naših predaka. Štoviše, Kurelac drži da su tvorci prvoga općeslavenskoga književnoga jezika (staroslavenskoga) preuzeli za zajednički književni jezik svih Slavena upravo prebogati jezik starih Hrvata. Tu je misao moguće izlučiti i rekonstruirati iz sporadičnih iskaza razasutih po čitavu njegovu opusu, ali je gdje gdje je eksplicitno izrečena. Može je se, primjerice, raspoznati u *Recimo koju* iz godine 1860., kad govoreći o *starij slavi knjige hrvatske* i uspoređujući je s hrvatskim mrtvilom naspram *slovenske* živosti svoga vremena, kaže: "... mi u prastaro vrēme odgojivši onaj visoki i božastveni jezik, kojim posle s. Ćurilo Slovence povijao; mi, kojim se slava Gospodova još i sad u jeziku našem (bar ponekad i ponekle) ozivlje...".

Hrvatski je jezik, dakle, prema Kurelčevu mišljenju, bio podaren ostalim Slavenima u obliku prvoga zajedničkoga književnoga jezika.

Stoga se, držim, griješi, pripisuje li se Franu Kurelcu težnja da u književni jezik Hrvata uključi praslavenske ili sveslavenske elemente: on zapravo želi uključiti elemente prahrvatskoga i starohrvatskoga jezika koji drži uzornim i uzoritim prototipom i ostalim slavenskim jezicima. Ušćuvane elemente toga drevnoga uzorita jezika nalazi u crkvenoslavenskomu jeziku hrvatskoga tipa, i uključuje ih u svoj književnojezični koncept hrvatskoga jezika.

LITERATURA

Brozović, Dalibor: *Standardni jezik*. Matica hrvatska, Zagreb 1970.

Damjanović, Stjepan: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Hrvatsko filološko društvo, Zagreb 1984.

- Damjanović, Stjepan: *Jedanaest stoljeća nezaborava*. Izdavački centar "Revija"-Osijek-Međunarodni slavistički centar RH, Osijek-Zagreb 1991.
- Damjanović, Stjepan: *Glasovi i oblici općeslavenskoga književnog jezika*. Zagreb 1993.
- Hamm, Josip: *Staroslavenska gramatika*. Školska knjiga, Zagreb 1958.
- Hamm, Josip: *Staroslavenska čitanika*. Školska knjiga, Zagreb 1958.
- Hamm, Josip: *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*. Slovo 13, Zagreb 1963., str. 43-68.
- Hercigonja, Eduard: *Srednjovjekovna književnost*. Povijest hrvatske književnosti, knj. 2., Liber-Mladost, Zagreb 1975.
- Hercigonja, Eduard: *Nad iskonom hrvatske knjige*. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1983.
- Ivšić, Stjepan: *Slavenska poredbena gramatika*. Školska knjiga, Zagreb 1970.
- Katičić, Radoslav: *Jezikoslovnii ogleđi*. Školska knjiga, Zagreb 1971.
- Katičić, Radoslav: *Opseg povijesti hrvatskoga jezika*. Znanstveni zbornik 1, Zagreb 1971., str. 27-42.
- Kurelac, Fran: *Recimo koju*. Karlovac 1860.
- Kurelac, Fran: *Fluminensia ili koječega na Rēci izgovorenā, spjevānā i prevedena i nasnovānā po F. Kurelcu*. Zagreb 1862.
- Malić, Dragica: *Počeci hrvatskoga književnog jezika*. Prilozi za međunarodni kongres slavista u Warszawi, Zagreb 1973., str. 83-88.
- Moguš, Milan: *Fonološki razvoj hrvatskoga jezika*. Matica hrvatska, Zagreb 1971.
- Moguš, Milan: *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Nakladni zavod Globus, Zagreb 1993.
- Nazor, Anica: *Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskoga jezika u hrvatsko-glagoljskim tekstovima*. Slovo 13, Zagreb 1963. str. 66-86.
- Štefanić, Vjekoslav: *Hrvatska pismenost i književnost srednjeg vijeka*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 1., Zora-Matica hrvatska, Zagreb 1969.

SUMMARY

Iva Lukežić

OLD CHURCH SLAVIC LANGUAGE IN LITERARY - LINGUISTIC CONCEPT OF FRAN KURELAC

Fran Kurelac's literary language is partly a mixture of Old Church Slavic language and Croatian. The Croatian literary - linguistic type can be seen only in written form in liturgical texts, or it was a part of a hybrid literary - linguistic model which was used in semi-secular and secular text of the Middle Ages in Croatia. The text defines the Old Church Slavic language as a concept in relation to All-Slavic literary language and the Croatian language by the end of 14th ct. The Old Church Slavic language in Kurelac's work can be seen on all levels: phonological, morphological, syntactic and lexical. The most distinctive features of the Old Church language are that they can be recognised on their secondary level - their written form, especially orthographic form which overshadows other aspect - the phonological one. In other words, morphophonological orthographic principle valid for the Old Church Slavic language is certainly the most outstanding Old Slavic language in the conscience and practice of the Croatian literary language of all stylizations. The only difference between Kurelac and other linguists of his time is consistency of applications of morphophonological principle. Fran Kurelac skilfully incorporated the Old Church Slavic language into his literary - linguistic concept, and thought of it as a highly stylistic and cultivated language of our ancestors.

Silvana Vranić

POKUŠAJ UTVRĐIVANJA ČAKAVSKIH ZNAČAJKI U KURELČEVIM TEKSTOVIMA

nr. Silvana Vranić, Pedagoški fakultet u Rijeci

izvorni znanstveni članak

UDK 808.62-087 KURELAC, F.

Tekst *Proglas na Ugarske Hrvate* uključen u Kurelčevu *Fluminensiu* nedvojbeno se temelji na čakavskom sustavu što se dokazuje utvrđenim alijetivnim, alteritetnim te arelanim značajkama čakavskoga narječja na fonološkoj, morfološkoj, morfološkoj i leksičko-semantičkoj ravni. Na preostalom se dijelu analiziranoga Kurelčeva opusa kriteriji potvrdeni u spomenutomu tekstu ojeravaju ponajprije na morfološkoj i leksičko-semantičkoj razini, dok su preostale čakavske alijetivne osobitosti zastupljene samo kao leksikalizacije, tj. nisu sustavno provedene. Uzmu li se u obzir i utvrđeni čakavski alteriteti i arealne crte, u Kurelčevoj standardnojezičnoj koncepciji udio elemenata što se mogu tumačiti kao konkretan ostvaraj unutar čakavskoga narječja, postaje veći, a time i broj zastarjelih oblika manji, te tako i Kurelčeva cjelokupna zamisao prihvatljivija.

Odabir je ove teme potaknut zapisima u dosadašnjoj literaturi o Kurelčevu pogledu na standardni hrvatski jezik što govore i o postojanju značajki čakavskoga narječja u njegovoj sveslavenstvom prožetoj koncepciji standardnoga jezika, koji bi imao biti svojevrsan hibridni sustav zasnovan na jezičnom pluralizmu: na elementima svih triju narječja hrvatskoga jezika, čakavskoj i kajkavskoj književnosti i književnojezičnim hibridima, a zbog težnje k tradicionalnomu i na crkvenoslavenskomu jeziku hrvatske redakcije, čime bi Hrvati ujedno bili bliže svim slavenskim jezicima, a time i narodima.¹

Kurelčev se odnos spram čakavštine može prosuditi na osnovi njegovih zapisa: neposredno, na temelju onoga što je eksplicitno zabilježio, premda i nije uvijek rabio termin čakavski, i posredno, na temelju onoga kako je pisao i što je implicitno sadržano u njegovim tekstovima, a onda i na osnovi tekstova² analiziranih za ovu prigodu.

Kada Kurelac govori o Hrvatskomu primorju, Istri i o otocima kao domovini "pravog ćirilovih jezika",³ jasno upozorava da je čakavsko narječje najpodudarnije s ishodišnim

1 Usp. (9, 385).

2 U analizu su uključeni: *Fluminensia ili koječega na Rēci izgovorenā, spjevānā, prevedena i nasnovānā po Franu Kurelcu*, Zagreb, 1862., *Recimo koju*, Karlovac, 1860., *Jačke ili narodne pšme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonjskoj i železnoj na Ugrih*, Zagreb, 1871., *Imena vlastita i splošna domaćih životin u Hrvatov, a ponekle i Srbalj*, Zagreb, 1867., *Placere*, Zagreb, 1868., *O glagolu objicere*, Zagreb, 1873., *Teg i vse mu žilice i kilice*, Zagreb, 1869., *Silva ili koja su imena dubu, grmu i dubravi*, Zagreb, 1870.3 Usp. *Recimo koju*, str. 53.

jezikom hrvatskih sustava i pritom misli na starohrvatski sustav. Ono je stoga funkcionalno u primjeni spomenutih Kurelčevih nazora. I pri isticanju potrebe da svi pisci hrvatskoga jezičnoga područja stvaraju na istomu jeziku, čakavsko narječje drži najizvornijim:

"Svojega narječja Hrvatjani poznavaju puno manje; er se je do sad premalo čakavskih pisateljev, najkorēnitijih Hrvatov, na vidēlo izneslo; er prave hrvatske strane, duhom i jezikom vlaškim zadahnute i opojene, perom gotovo i ne miču; er nazovi - hrvatske strane, duhom uskočkim bēsne, trhimice u tabor se srpski, još dalje od hrvatskoga, zaletiše; te srbišu kako umēdu: halavo i traljavo."

(*Recimo koju*, str. 158, isticanja S. V.)

U predgovoru, nadalje, *Jačkili ili narodni pēsam*, premda svjestan da je čakavsko narječje idiom hrvatskoga jezika, izjednačava ta dva naziva, te za djevojku koju je sreo u jednome od mađarskih sela i koja je govorila svojim mjesnim govorom, kaže da je "lēpim Hrvatskim jezikom"⁴ s njim razgovarala.

Uzimajući u obzir činjenicu da metodologija istraživanja usmjerena na otkrivanje pripadnosti segmenata teksta određenomu jezičnomu sustavu zbog zanemarivanja cjelovitosti opserviranoga teksta nužno uvjetuje i fragmentarnost zaključaka, te da je stoga i nedostatna, ipak ću radi naznačene teme ponajprije nastojati utvrditi što Fran Kurelac drži čakavskim značajkama, a onda odrediti projekciju toga stava na normu njegova pisanja u odabranomu korpusu, s pretpostavkom da je taj korpus dobar reprezentant cjelokupnoga Kurelčeva stvaralačkoga opusa. Poslužiti će mi pritom tekst *Proglas na Ugarske Hrvate* uključen u Kurelčevu *Fluminensiu*, što se s još nekoliko literarnih ostvarenja⁵ objavljenih u Kurelčevim izdanjima, nedvojbeno naslanja na čakavski sustav.

Čakavsko je narječje moguće promatrati kao sistem na apstraktnoj jezičnoj ravni, ali i kao komunikacijski sustav, tj. konkretni ostvaraj nekih od svih potencijalnih realizacija u određenomu mjesnomu govoru. Budući da Fran Kurelac dobro poznaje ličko-gorsko-kotarske čakavske govore i čakavski idiom Hrvata u Mađarskoj, moguće je bilo pretpostaviti da su upravo konkretni sustavi tih areala ostavili najdublji trag u udjelu čakavštine u njegovoj standardnojezičnoj zamisli. No, i u tekstu *Proglas na Ugarske Hrvate* utvrđivanje je čakavskih značajki otežano zbog interferiranja elemenata drugih jezičnih, pa i književnojezičnih tipova: onih što pripadaju jezičnoj dijakroniji, ali i onih, u Kurelčevu vremenu ili i danas, suvremenih hrvatskih sustava.⁶ Za ilustraciju će te tvrdnje dostatni biti odabrani primjeri iz kajkavskoga narječja, idioma iz horizontale hrvatskoga jezika.⁷

Kajkavske se osobitosti mogu pratiti na razini alijeteta i alteriteta:⁸

4 Usp. *Recimo koju*, str. XVIII.

5 Obično su to djela drugih autora, npr. *Razgovor med Bonticom i Čavicom u Kunjama i pahuljicama, Jačke ili narodne pēsme ...* i pisma u toj knjizi.

6 Usp. (10, 18).

7 Na ravni se razvojne vertikale hrvatskoga jezika prepoznaju i crkvenoslavenizmi hrvatske redakcije, no gotovo se svi, posebice oni na planu morfologije, promatramo li razinu govorenoga, a ne samo pisanoga izraza, ostvaruju u jednom od narječja. Primjerice, tvorba je futura svršenih glagola prezentom crta i kajkavskoga narječja: "on je naš otac, on bude i vas" (str. 131), "a Vugr mu reče da toga ne najde" (str. 130), "on se poskrbi, da vam bude laglje" (str. 129).

8 O alijetetnim se i alteritetnim obilježjima jednoga sustava govori prema tumačenju što ga je u knjizi *Čakavsko narječje* iznio M. Moguš, a prema definicijama u članku Ž. Muljačića "Alterité et alieté." Alijeteti su jezične osobitosti sustava svojstvene samo njemu, a alteriteti su jezične značajke svojstvene njemu, ali i drugim suvremenim sustavima. Alteriteti koji su ujedno i obilježja čakavskoga narječja bit će izdvojeni u okviru čakavskih tipičnih obilježja.

a) zatvaranje vokala, redukcija vokala ili čitava sloga iza naglašenoga sloga, što je uvjetovano akcenatskim razlozima,⁹ npr. gospoduvati, miruvati, škoduvati; kak, čij, dost, nij, ništ, prav nit, tam;

b) neutralizacija opreke između vb i iskonskog /u/¹⁰ koja nije dosljedno bilježena: u naslovu Kurelac piše Ugarske, a kasnije isti primjer stoji s protezom /v-/: Vugri, Vugarske, Vugarskoj; navčil, včini, včini, a moguće je i vzeti¹¹ tumačiti istim razlozima;

c) alteritetna je dekompozicija palatalnog /r/ kao /ri/ u primjerima: ogovarjali, odurjava;¹²

d) težnju k višejezičnosti Kurelčeva obrasca potvrđuju i kajkavski leksemi, npr. farnik (=župnik), (pri) gmajni (=općinskoj zemlji, pašnjaku), nikdor (=nitko), odjimali (=oduzimali), (kot) oroslani (=lavovi), pinez (=novaca), spravišću (=saboru, zboru, skupštini, kongregaciji, iako se očekuje kajkavska skupina /šč/), varmeji (=pokrajini, županiji), vindar (=ipak), vojvati (=vojevati).

Bez obzira na spomenuta obilježja kajkavskoga narječja u analiziranomu tekstu, i premda čak ni u primjeni čakavskih alijeteta Kurelčev zapis nije dokraja konsekventan, već uporaba:

a) zamjenice ča, elementa najviše razlikovnosti za utvrđivanje čakavskoga narječja, tj. značajke svojstvene samo čakavskomu sustavu,¹³ kao i oblika što potvrđuju čakavsku tendenciju jake vokalnosti,¹⁴ argumentira tvrdnju o čakav-

9 O tome S. Ivšić u svome kapitalnomu djelu *Jezik Hrvata kajkavaca* (JAZU 48, Zagreb, 1936.) kaže: "Kajkavska se akcentuacija i artikulacija razlikuju od štokavske jer se silina koncentriira na akcentiranom vokalu pa neakcentirani vokali postaju skloni različitim redukcijama".

10 Postanak se prijedloga vu u literaturi (Z. Junković) ne tumači vokalizacijom jora u "slabu položaju", već činjenicom da svaki početni vokal u kajkavskom narječju dobiva /v-/ protezu, npr. vučiti. Primi li taj glagol i prijedlog pri prefigiranju (navučiti), zbog fiziologije se kratkoga vokala iza naglašenoga sloga može realizirati i navčiti [načiti]. Na taj su način od iskonskoga /u/ preko protetskoga /v/ dobiveni /vu/ i /v/, a onda se taj proces aplicira i na riječi u kojima je bio i iskonski prijedlog vb: vbzeti > včzeti > vuzeti / vzeti. Zbog distribucijskih je razloga moguća i redukcija /v/, pa se realizira samo zeti. U skupini včsč u kajkavskom narječju valja pretpostaviti tri realizacije: prvu, s promjenom artikulacije, npr. [sel], drugu, s redukcijom početnog /v/ (nakon redukcije poluglasa u "slabu položaju"), npr. [sel], i treću, s provedenom metatezom, primjerice [svel]. U čakavskomu je narječju uz drugu (u dijelu se govora provodi redukcija /v/ i ispred drugih konsonanta da bi se uredio atipičan konsonantski skup što nije strukturiran prema dopuštenoj kombinaciji frikativ + okluziv, npr. u primorskomu poddijalektu ikavsko-ekavskoga dijalekta) i uz treću mogućnost (s oblicima svas, svah, sav u rubnomu poddijalektu, a svaj, sav u kontinentalnomu poddijalektu ikavsko-ekavskoga dijalekta) ostvariva s gubitkom poluglasa u "slabu položaju" i regularna vokalizacija u "jaku položaju" (vas, sjeverozapadni čakavski govori). Usp. (2, 107, 110, 115).

11 O realizacijama samostalnoga prijedloga vb govorim u dijelu o čakavskim značajkama.

12 Rijetko se takva sekvencija može ostvariti u štokavskim posavskim govorima i u nekim čakavskim gorskokotarskim punktovima. U kajkavskomu je narječju, za razliku od slovenskoga jezika, prisutna samo u oblicima onih riječi koje već u polaznim formama sadrže intervokalno /r/.

13 Usp. B. Finka i M. Moguš *Karta čakavskog narječja u Čakavskom narječju* M. Moguša.

14 Tendencija je vokalizacije "slabog" šva u čakavskomu sustavu jača nego u svim drugim sustavima na slavenskomu jugu pri "slabu" položaju jerova: proširena je i na primjere u kojima nije bilo konsonantske skupine, pa ni potrebe priječenja stvaranja atipičnih konso-

skoj osnovici teksta. Istovrijedne su i sraslice A zamjenice ča i **prijedloga**: ča ćemo s njimi, ča je rodilo, ča je živo, ča se j' priskrbilo (s apokopiranim oblikom 3. l. sg. prezenta glagola biti kao u dijelu sjeverozapadnih čakavskih govora), ča nas je tuga, da kdo ča¹⁵ na nas reče, zač je to, zač se smije, no Kurelac ne upotrebljava kompozit te zamjenice nič ili niš, pa niti **ništo**¹⁶ kao što se može realizirati u kontinentalnih čakavaca, u pojedinim govorima središnjega čakavskoga prostora i jugozapadnoga istarskoga dijalekta,¹⁷ već donosi **ništ**;¹⁸

b) čakavska vokalizacija "slabog" šva ogleda se i u drugim primjerima: pri maši (<māša), va¹⁹ tamnice, va Zagrebi, va spravišću, va svetak, va petak, va pustinja (<və), zataru (<zatəru), kadi (<kādē), vzame (<vəzəme);

c) ikavsko-ekavski refleks jata u leksičkim morfemima prema pravilu je Jakubinskog i Meyera,²⁰ s nekoliko primjera koji odstupaju od pravila i obično su vezani za pravce analogije, dok je u tvorbenim i gramatičkim morfemima kao i u cijelomu ikavsko-ekavskomu čakavskomu sustavu dosljedan refleks /i/. Taj dijalekt obuhvaća i govore kontinentalnoga poddijalekta među kojima su i ogulinski čakavski govori, ali i čakavski govori u dijaspori na području Mađarske. Preci su govornika tih jezičnih sustava selili s ognjišta oko Ogulina, Otočca, Generalskog Stola²¹ itd., a upravo su ti čakavski govori bili i najbliži F. Kurelcu. Refleks je jata /e/ u primjerima: cesarstvo, delo, G pl. let (prema lēto), nevernost, vernost, s verum (sva tri primjera prema vĕra). Primjeri su s refleksom /i/ prema pravilu: tribi (3. l. sg. prezenta), dīca, divojke, grišno, minjali, obisit, podsmihavala, prelivali, razbižala, razdilili, Riku, slipi, smih, vridni,²² ali i iz-

nantskih skupina (tj. onih što nisu poštivale strukturu frikativ + okluziv). Potkrepljuje to ponajprije realizacija ča (<čb). Usp. (7, 21. i dalje).

- 15 I. Lukežić je takvu uporabu opservirala u sjeverozapadnim čakavskim govorima, u kojima zamjenica ča ima dvojako značenje: [čā] je upitno-odnosna zamjenica za neživo, a kao [čā] je neodređena zamjenica u značenju 'ista', 'nešto'.
- 16 **Ništo** u značenju neodređene zamjenice 'nešto' je čakavski oblik, rezultat autohtonoga čakavskoga razvoja, dok su štokavski oblici (bez obzira ostvaruje li se upitno-odnosna zamjenica što ili šta): ništa, svašta, ista ... Od štokavskih govora **ništo** sam opservirala jedino u mlađim ikavskim govorima senjskoga zaleđa (npr. u bunjevačkomu mjesnomu govoru Smokvice).
- 17 Isti sam oblik s identičnim značenjem zabilježila i u govoru Metajne na otoku Pagu.
- 18 U drugim je Kurelčevim tekstovima dosljedan oblik ničto, sa skupinom čt prema njegovu pisanju "po korĕnu". U kajkavskom narječju uz niš supostoje i drugi oblici: nikaj, nišč, nišče (koje može značiti i 'netko') itd.
- 19 Prijedlog se vb, kada je sam, u čakavskim sustavima realizira, kao v (s redukcijom poluglasa: u manjem dijelu kontinentalnoga poddijalekta ikavsko-ekavskoga dijalekta, gdje je moguće i vu, kao f u nekoliko govora rubnoga poddijalekta toga dijalekta, dakle s drukčijim razvojnim putem nego u kajkavskom narječju) /va (s vokalizacijom poluglasa u sjeverozapadnočakavskim ekavskim govorima i u dijelovima svih poddijalekata ikavsko-ekavskoga dijalekta) /u (u ikavskim čakavskim govorima, dijelu kontinentalnoga poddijalekta ikavsko-ekavskoga dijalekta i u najvećemu broju govora rubnoga ikavsko-ekavskoga poddijalekta, posebice njegova južnijega dijela) /o (s redukcijom cijele sekvencije u pojedinim govorima sjevernoga i središnjega čakavskoga areala). Usp. (2, tablica 2). U ovom je tekstu zapisan i kao v: "da bi neg v inced ne zašli" i kao u: "kot u ručice".
- 20 Ikavsko-ekavski refleks jata ostvaruje se i u kajkavskim govorima u trokutu Sava - Bregana, ali je i tamo evidentan čakavski supstrat.
- 21 Usp. (2, tablica 2 i str. 27).
- 22 Polazni je oblik vrĕd bñb.

van pravila: pretirali,²³ svit, zapovidati. Na leksičkoj su ravni zastupljeni i hiperikavizmi: razdirali, razdirat. U tvorbenim je i relacijskim morfemima jedinstven refleks /i/: dvi, kadi, til, tili, vidili,²⁴ ne smi vidit; na nebesih, va pustinja, po varmeji, po vsih, va Zagrebi,²⁵ na zemlji.

Alteritetne su značajke ili pak arealne osobitosti čakavskoga narječja u Kurelčevu tekstu fonološke, morfološke, morfonološke te leksičko-semantičke naravi. Na fonološkom se planu izdvajaju:

a) refleks j<*dī, *zdī, *zgi i dāj (s tim je u vezi i nepostojanje fonema /ʒ/ kao dijela fonološkog inventara u čakavskim govorima): Mejimurje, rojaki, kot rojeni;²⁶

b) praslavenske skupine *stj, *skj>šč: prošćenje, spravišće, ne spušća, Voščanov, voščanski;²⁷

c) u prezentskoj je osnovi glagola iti (<*idti) i njegovih kompozita zadržana sekundarna skupina jd: dojden, najde, najdeš, projde;²⁸

d) zadržano je finalno /-l/ na kraju sloga (prodikalnica, spovidalnica), pa i onoga na kraju riječi u kategoriji (imenica i) pridjeva: mil, kao i na početku glag. prid. rad.: bil, branil, dal, pital, predobil, prešal, razdilil, til;²⁹

e) kontrakcije u kategoriji upitno-odnosnih zamjenica: ki (kʙ+i>kyi>kii>ki), ke (ky+je>kie>kie>ke)³⁰ i posvojne zamjenice njegve;

f) rotacizam ž>r u intervokalnoj poziciji u prezentskoj osnovi glagola moći, što je svojstveno i kajkavskim i dijelu štokavskih govora, a potvrđen je primjerima: moremo, ne pomore i složenicom morebit;

g) sk>šk: biškupe, kao u primljenicama u čakavskomu i kajkavskomu narječju općenito;

a na morfonološkoj su ravni pri deklinaciji imenica u uporabi nesibilarizirani³¹ oblici: rojaki, sinki, s junaki.

23 Leksem **pretirali** uz još nekoliko leksema s ikavskim refleksom zabilježen je i u najkonsekventnijim čakavskim ekavskim govorima - liburnijskim. Usp. (4, 586).

24 Pri utvrđivanju refleksa jata valja uzeti u obzir polazni oblik: u ovome je leksemu to glag. prid. rad. sg. m.r.

25 U ikavsko-ekavskomu dijalektu čakavskoga narječja u l. sg. imenica m.r. regularni su /-u/ i /-i/ morfemi.

26 Takav je rezultat primarnih i sekundarnih konsonantskih skupina tipičan za čakavsko narječje (uz recentniju varijantnost s /ʒ/ ili [dʲ] u dijelu govora), za sjeverozapadne i jugozapadne kajkavske govore, ali i za dio štokavskih govora slavonskoga dijalekta i južnijih mlađih ikavskih govora (uz dominantnije /ʒ/).

27 U kajkavskim govorima treba pretpostaviti izgovor [šč] zbog ujednačavanja izgovora /č/ i /ć/, no skupina /šč/ dio je inventara i štokavskih šćakavskih govora.

28 Tako je i u kajkavskim govorima, ali i u štokavskim slavonskim govorima.

29 Isto je stanje (uz primjetljivu varijabilnost realizacija: i redukcije i vokalizacije završnoga /-l/, s alijetnom vokalizacijom -l>o u štokavskim govorima i alteritetnim prijelazom -l>a u čakavskim i štokavskim govorima) zadržano i u dijelu kajkavskih govora (uz -l>∅/-u/-v/-f) i u štokavskim posavskim selima Siće, Magića Mala i Selci kao relikti starijega stanja.

30 Identičan je oblik zabilježen i u kajkavskom narječju, ali i u drugim slavenskim sustavima. U čakavskom narječju takvi oblici obilježavaju mjesne govore u kvarnerskom području i u središnjoj Istri te govore što graniče s tim govorima. Isto vrijedi i za primjere rotacizma ž>r. Usp. (3, 591).

31 Isto se ostvaruje u sjevernočakavskim ekavskim govorima, ali i ikavsko-ekavskim čakavskim, kao i u kajkavskim oblicima vezanim za deklinaciju.

Na morfološkoj je razini veći broj starih (neki su od njih u Kurelčevo doba rabljeni i u jeziku književnosti), ali ujedno i čakavskih oblika:

a) kratka množina³² imenica m. r. s jednosložnom i s dvosložnom osnovom: bani, na roge, otcī;

b) nerelacijski morfem /ov/ ili /ev/³³ u G mn. imenica m. r. te /Ø/ (<-b/-b) u G mn. imenica ž. r., m. r. i s. r.: Hrvatov, Srbov, Slovakov, od Vugrov, od otecv, miliunov funat, sto tisuć;

c) stara neujednačenost u oblicima DLI pl.³⁴ vjerojatno imenica svih triju rodova:

D pl.: Hrvatom, Vugrom

L pl.: na nebesih, po novicah, po školah,

I pl.: s drugimi junaki;

d) u I sg. imenica ž. r. relacijski je morfem /-um/³⁵ za Hrvatskum rožicum, pod jednum krunum, poniznum prošnjum, ziz svojum dicum;

e) sačuvani stari oblici pokazne zamjenice u N sg. m. r.: on jezik (=onaj), a i u složenicama: ovkraj (=ovaj kraj)³⁶ te oblik posvojne zamjenice ž. r. svojstven čakavštini: a nje oči;

f) primjeri: zis zemlje, zibrali što potkrijepljuju čakavsku značajku svođenja starih prijedloga iz , vy³⁷ na jedan prijedlog: zi, ali primjeri: s nami, s njimi te z Vugrske/ z Vugrske, pisan i s apostrofom, govore da Kurelac nije proveo daljnje svođenje tih prijedloga i prijedloga sb na jedan prijedlog - z (kao što je moguće i u kajkavskim govorima), što se onda, ovisno o distribucijskim pravilima, različito realizira. Prema raspodjeli se u čakavskim govorima očekuje: z njimi i z nami;

g) apokopiranost je infinitiva³⁸ nedosljedna: obisit, raztrubit, učit, ali i: ne smi trpiti, pisati ne smi;

32 Osim u čakavskim govorima tako se realizira i u kajkavskim govorima, ali je moguće i u dijelu štokavskih slavonskih govora.

33 Takav se morfem ostvaruje u čakavskim ličkim govorima i srednočakavskim govorima, dakle u kontinentalnom i primorskomu poddijalektu čakavskoga ikavsko-ekavskoga dijalekta (usp. 2, 108), ali i rubnim govorima istoga dijalekta u njegovu središnjemu dijelu, a u kajkavskim se proteže (/ov/ ili /ev/, tj. [of] / [ef]) i na imenice s.r. i ž.r.

34 Ishodišna je neujednačenost tipična za kajkavske i čakavske sustave, ali i za poneke slavonske govore u Posavini i Podravini.

35 Relacijski morfem /-um/ svojstven je sjeverozapadnim čakavskim: i ekavskim i ikavsko-ekavskim, dijelom i ikavsko-ekavskim kontinentalnim govorima, ali i ponekomu rubnomu ikavsko-ekavskomu čakavskomu govoru (usp. 2, tablica 2), a onima uz obalu i s ostvarenim adrijatizmom: finalnim /-n/, a ne /-m/ u relacijskim morfemima i nepromjenjivim riječima, dok je u kajkavskomu narječju moguće artikulacijsko zatvaranje /om/ do [om] ili gotovo [um].

36 Zadržavanje je spomenutih oblika zajedničko sjeverozapadnomu čakavskomu arealu: istarskim ekavskim i trsatsko-bakarskim govorima te crikveničkomu ekavskomu govoru, ali i ikavsko-ekavskim govorima na sjeverozapadnomu dijelu. Mogućnost je konzervativnijih oblika zabilježena i u kajkavskim sustavima kao of, te on u N sg. m.r.

37 Za sjeverozapadne je starosjedišne govore čakavskoga narječja tipično i svođenje iz b i sb > z (usp. 4, 594), što je i kajkavsko obilježje.

38 Nedosljednost apokopiranja infinitiva zajednička je i dijelu čakavskih govora (npr. i ogulinskomu mjesnomu govoru, pa možda i nije riječ samo o stilističkim razlozima uporabe,

h) relacijski morfem 3. l. pl. prezenta ujednačen³⁹ je na /-u/, /-ju/, /-du/: dohajaju, dojdū, nosu, potrošu, ne pustu, zataru, znadu, ali i vidiju.

Za 3. l. pl. prezenta vezana je i arealna značajka nekih sjeverozapadnih čakavskih govora: oblik *nete* (<ne hote) za glagol 'htjeti'. Za isti su prostor tipični i stari oblici A zamjenice oni: bivole na nje pustiti (= na njih), da je na roge nataknu (= da ih na ...).

Iščitavanje je razlikovnosti na leksičkoj ravni otežano nedostatkom cjelovitih rječnika naših narječnih sustava, te preostaje poslužiti se postojećim razlikovnih rječnicima pojedinih areala ili mjesnih govora, kao i preglednim kratkim rječnicima u raspravama hrvatskih dijalektologa ili u antologijama pjesama pisanih na čakavštini i kajkavštini. Leksičke su razlike, pa i frazemi, čvrsto vezani za pojedinačne areale i ne moraju se razmatrati na razini narječnoga sustava. Neki su ostvaraji svojstveni i kajkavskomu narječju: dohajaju (=dolaze), gre⁴⁰ (=ide, u čakavskim, kajkavskim i staroštokavskim govorima), kričat (=vikati), med (=među), pozabili (=zaboravili), a drugi su samo čakavski: čuda je zemlje (=puno je zemlje), jačiti (=pjevati), kot (=kao), kumaj (=jedva, čest u obliku komac/komaj⁴¹), laglje (=lakše), preteljī (=prijatelji), razhitaju (=razbacaju), rožicum (=cvijetom, u kajk. roža=cvijet, ruža, a rožica=cvjetić), spametili se (=sjetili se), ter (=pa), zapira (=zatvara, općenito, a ne samo 'zasunom zatvoriti') itd.

Kurelčeva je pluralistička jezična koncepcija, što je potvrđeno primjenom dijalektološkoga instrumentarija, očigledna i u analiziranomu tekstu. Jasno je da je o bolnoj temi *Proglasa na Ugarske Hrvate*, izrazito intimno angažiran, povrijeđen zbog prevare nad hrvatskim narodom u Mađarskoj, najsnažnije mogao progovoriti materijskim idiomom, što je ujedno i izričaj onih kojima se obraća: Hrvata čakavaca u Mađarskoj. No ni ovaj put nije mogao odoljeti svom poznatom konceptu: određenim naslojavanjima drugih jezičnih sustava.

I unutar preostalog korpusa, kao rezultat istog cilja, ali s dominantnim elementima štokavskih idioma, standardni će jezik opet činiti više jezičnih obrazaca: i dijalekatnih osnovica i naddijalekatne nadgradnje, pri čemu je Kurelac uvijek odabirao oblike koje je držao pravilnijima od rješenja u drugim hrvatskim sustavima. Koliko je od utvrđenih čakavskih značajki inkorporirao u tako zamišljeni jezični standard, pokušat će odgovoriti daljnja analiza.

kao što je vjerojatno u preostalome dijelu Kurelčeva opusa, već o prihvaćanju čakavske realizacije), ali i nizu govora štokavskoga narječja. Naime, ukidanjem je semantičke, te time i funkcionalne polarizacije između supina i infinitiva, u povijesti hrvatskoga sustava nestala i potreba za obličnim razlikovanjem. U kajkavskomu je narječju značenjska razlika zadržana, pa je i formalna opozicija funkcionalna.

39 Ujednačavanje je morfema za 3.l.pl. prezenta na /-u/, /-ju/ (i/ili /-du/) značajka nekih kontinentalnih i središnjih rubnih čakavskih ikavsko-ekavskih govora (usp. 2, tablica 2) od Raba južnije, a i velik dio kajkavskih govora svodi stare alomorfe na manji broj ili ih potpuno dokida ostvarujući samo jedan morfem.

40 O supletivnim osnovama za infinitiv, prezent i imperativ tog glagola u. (4, 593).

41 U obliku *kumaj* provedena je čakavska tendencija slabljenja napetosti sumnoga konsonanta koji zatvara slog, što se realizira zamjenom takvoga konsonanta konsonantom slabije napetosti ili pak redukcijom toga konsonanta. To je jedan od mehanizama (uz duljenje kratkih vokala) razrješavanja napetosti zatvorenoga čakavskoga sloga. O tome: (5, 84-89) i (2, 64-66). Budući da je u ovome tekstu ta pojava evidentna samo u spomenutomu leksmu, nije nabrojena među alijetetima čakavskoga narječja.

Broj primjera potvrđenih osobitosti nije konačan jer se nije težilo iscrpnosti, već se Kurelčevi primjeri donose samo kao argumentacija iznesenih zaključaka.⁴² Alijeteti su čakavskoga narječja na razini fonologije:

a) **jaka vokalnost**: o Vazmu (<Vəzəmə-) (RK),⁴³ zatare (< zatər-) (RK), zatareš (F), zalce (< zələce=malo zlo) (JNP);

b) **slabljenje napetosti šumnoga konsonanta koji zatvara slog zamjenom konsonatom manje napetosti**: devetnajstomu (<devetnad-stomu) (RK), lahko (<lakko) (RK), mehkotu (<mek-kotu)⁴⁴ (RK) te redukcijom: sadanji (<vəsak-danji) (F).

Alteritetne su, a neke pak arealne, fonološke značajke:

a) *stj, *ski>šč, što je dosljedno provedeno: gledišće, išćimo, klešća, kučišću, narašćaj, ognjišću, plišćati, propušćati, na smetišće, uščipnu (svi primjeri iz RK), navješćuju, propušća, zapušćen (svi primjeri iz F), ali rijetko i: ognjišta (JNP);

b) zadržana je sekundarna skupina /jɔd/ u prezentskoj osnovi glagola iti i njegovih kompozita (<*iditi): najdeš, najden, najde, pojdem (svi primjeri iz RK), prijdu, zajdi (oba primjera iz F), ali i nedosljedno: dodješ (F);

c) **finalno /-l/**, što je moguće tumačiti i morfonološkim načelom u pisanju, zadržano je **na kraju unutrašnjega sloga**: gostilnu, nasebine, popoldan, polnoć, selskom, zalce (svi primjeri iz JNP), gostilnici (F), grlca (F), pripovedalnice, selce, selskoga, selskim (svi primjeri iz RK), kao i ono **na kraju riječi**: del (JNP i F), posal (P i JNP), ohol, poveseš, sokol, vesel, vrtal, ali i misao (svi primjeri iz F), a u trećoj se kategoriji, **glag. prid. rad.**, uz najčešću realizaciju /-l/: plašil (F), prozebal, spužal, svrl (svi primjeri iz RK), uklanjal (F), provodi i **redukcija**: zatr (RK), ali i štokavski alijetet -l>o: opshodio (F), kazivao (F);

d) **kontrakcija** u upitno-odnosnim zamjenicama: ki (F), ka (F), uz ku (F), koj (RK), ali opet neujednačeno i: na kojih, kojimi (oba primjera iz RK).

Refleksi su j<*dj, *zdi, *zgi, dōj, depalatalizacija ĩ>l kao arealna značajka u čakavskim govorima (što je sustavnija uz ņ>n u kajkavskom narječju) te zadržavanje skupine /čr/ u opserviranim tekstovima samo leksikalizacije: med grajani (RK), slivik (RK), glivan (JNP), do Čresa (F). Često je **elidiranje vokala** u relacijskom morfemu imperativa,⁴⁵ a rabi se i **apokopirani glag. pril. sad.**: ne držte, ne klonte, napunte, primte, recte, ne zovte (svi primjeri iz F); govoreć (P), hoteć, prizivuč, rugajuć, spominjuć, zagonetajuć (svi primjeri iz P).

Na morfonološkomu su planu u kategorijama vezanim za deklinaciju **nesibilarizirani oblici**: razlogi, tehnologi, med težaki, svojimi učeni, med vojniki (svi primjeri iz RK),

42 Primjeri će biti označeni kraticama djela u kojem su potvrđeni: RK (*Recimo koju*), F (*Fluminensia*), JNP (*Junačke ...*), IVS (*Imena ...*), P (*Placere*), T (*Teg i vse mu ...*), S (*Silva ili ...*).

43 Čakavske su fonološke značajke u Kurelčevim tekstovima i leksikalizacija **jadro** (s provedenom promjenom č>a iza palatala, što je inače dokaz veće dosljednosti stare promjene jata iza palatala u /a/ u čakavskom narječju s kojim se povezuje i čakavski alijetet prijelaza e>a iza j, č, ž), a i potvrda G upitno-odnosne zamjenice: česa, što je obilježje većine čakavskih govora (uz recentnije čega u dijelu govora).

44 I **lahko** i **mehkota** su leksemi i kajkavskih govora.

45 U analizi *Proglasa u Ugarske Hrvate* pojava nije izdvojena jer su među tako malim brojem primjera i oblici s vokalom: recite/ne plaćte. Može se ostvariti i u čakavskim govorima, ali je česta i u štokavskim narječnim sustavima.

s doglavniki, med junaki, na otokih (svi primjeri iz F), ali i: u jezicima (RK), po otocima (F), po spomenicima (F), na mnozih (RK).

Razloge odabiru starijega oblika glag. biti što se rabi za tvorbu kondicionala, a koji se danas drži jedinim čakavskim alijetetom na morfološkoj razini, otkrivamo u knjizi *Recimo koju*:

"Šafarik napominje u najnovijoj knjizi svojoj u pradomovini glagolskoga pisma, da je u najstarijih rukopisima toga pisma nahodio oblike optative evo ove: bim, biš, bi, bimo, bite, bi. To se u primorju i danas govori, i rekao bim, po malo na vsem narodu hrvatskom. Kdēkad ovaj oblik ne izriče želje nego običaj, n.p. tamo bidu (=bi, pflęten prema: učidu, mislidu, volidu itd.) se oni sastajali i dogovarali".

(F. Kurelac, *Recimo koju*, str. 108)

Možda je to i najbolji primjer Kurelčeva načina povezivanja starijega i suvremenoga jezičnoga stanja.⁴⁶ Drugi dio kondicionala: glag. prid. rad. nije uvijek moguće odrediti čakavskim: bim znao, rekao bim, bim se sastao (svi primjeri iz RK), sudio bim (JNP), biš pomislio (RK), ne bimo se razstajali (RK) (dakle i sa štokavskim alijetetnim prijelazom finalnog -l>o), ali i kad bi ja došao (JNP).

Alteritetne su morfološke osobitosti:

a) **kratka množina imenica m.r.** s jednosložnom i dvosložnom osnovom u primjerima: vrazi (F), prazi (F), vētri (RK), ali postoje i oblici careve (RK), gradovi (RK);

b) /Ø/ morfem u G pl. imenica ž.r., m.r. i s.r. te nerelacijski morfem /ov/ ili /ev/ u G pl. imenica m.r.: besed, kroz nekoliko godina, gospodaric, neprilik, pljevelj, pohval, pošastij, ptic, ruk (svi primjeri iz RK), knjžic (JNP), ladic (JNP); imen (IVS), narečaj (RK), pravil (F), srdac (F); arhaizamov, glagolov, narodov, predlogov (svi primjeri iz P), glasov, prevodov, pjesnikov, učenikov (svi primjeri iz RK), konjicev (IVS), gostov, gradov, molitvenikov, pastirov, pohodov, popov (svi primjeri iz JNP);

c) **različiti oblici za DLI pl. imenica svih triju rodova**:

D: oim gubam, novinam (RK), glivam, pęsmam, ženam (svi primjeri iz JNP), poslancam (P), devojkam (F); Bugarom, Hrvatom, Madjarom, Slovencem (svi primjeri iz RK), dędovom (P), muževom (F), sinovom (F), zemljakom (P);

L: po gorah, po mirinah, po stranah, o ženah (svi primjeri iz F), po zemljah (JNP), po mutnih vodah (RK), na visokih školah (RK); po otocima (F), po spomenicima (F), u jezicima (RK), o Hrvatih, ob učiteljih (JNP), u razvodih (P);

I: besędami (RK), med pęsmami (JNP); s drugim plemenim, s Hrvatim, med grajani (svi primjeri iz RK); s doglavniki (F), medju starci (F), med Ugri (JNP), s Slovenci, med težaki, med vojniki (svi primjeri iz RK);

d) **složeni su oblici s nepromijenjenom demonstrativnom zamjenicom m.r. samo leksikalizacije**: nikakov (RK), uz takov (< takovb, RK), a ostvaren je i

46 U ishodišnomu su jeziku ti oblici glasili: bimb, bi, bi, bimbi, biste, bo, a u čakavskom su narječju oni upravo onakvi kakvima ih Kurelac rabi, ali s neutralizacijom /m/ i /n/ u gram. morfemu.

oblik posvojne zamjenice ž.r.⁴⁷ svojstven čakavskim govorima: nje milosnik (= njezin, RK);

e) **infinitiv** je realiziran s apokopom i bez apokope: dokončat, izpravljat, pomišljat, skupljat / migniti, opisivati, uzpisati (svi primjeri iz RK);

f) za iskazivanje **budućega vremena** rabi se svršeni prezent glag. biti i infinitiv nesvr. glag., kao što se ostvaruje i u rubnim govorima ikavsko-ekavskoga čakavskoga dijalekta i u južnim čakavskim ikavskim govorima: oni budu govorit, budu moći (oba primjera iz RK), budu hvalit i blagoslovit (F);

g) **komparativ i superlativ pridjeva** su kao u središnjemu čakavskom prostoru i u dijelu južnih čakavskih govora⁴⁸ (s dodavanjem j iza nekoga drugoga konsonanta): bližji (RK, F, JNP), bližje (JNP), težje (JNP), nižja, nižje, nižjih, suhji, težja, najtežje, pa i prilozii: bližje, kašnje, nižje (svi primjeri iz RK).

Na leksičko-semantičkom planu pojedini su leksemi i strukture ostvarivi samo u čakavskim govorima, a ostali i u nekome od drugih narječnih sustava hrvatskoga jezika. I u čakavskom se, ali i u kajkavskom sustavu realiziraju: čuti (= osjećati, F), godovno (= imendan, F), med (= između, F), odvrgla (= odbacila, RK), plovani (= svećenik, RK), pozabili (= zaboravili, RK), prespala (= prespavala, RK), prositi (= moliti, RK), rada je imati (= željeti, voljeti, F), spat (= spavati, F), a dio su rječnika čakavskoga sustava: blaze (= blago, RK), čudit mu se je bilo (= morao se čuditi, u funkciji izražavanja načina, RK), domišljat se (= sjećati se, RK), jur ni sile (= ne treba žuriti, RK), kako (= kao, RK), klasti (= staviti, P), kremik (= kremen, RK), kusa (= komada, dijela F), laglje (= lakše, JNP), lakomija (= lakomost, RK), lazno (= imati slobodnog vremena, F), po mirinah (= po zidinama, po ruševinama, F), nadoklasti (= nadodati, P), narednije (= usput, prikladnije, RK), nenavisti (= zavisti, RK), oholija (= oholost, RK), otročica (= djevojčica, RK), pačiti (= smetati, P), perut (= krilo, F), stomorina (= blagdan, Velika Gospa, F), tolič (= maloprije, P), vrtati (= dupsti, RK) itd.

Iz analize proizlazi da čakavština u Kurelčevu viđenju standardizacije hrvatskoga jezika sudjeluje morfološkim alijetom, tj. posebnim, pretežito prezentskim oblicima glag. biti za tvorbu kondicionala: bim, biš... (naravno, u usporedbi s jezičnim stanjem sustava hrvatskoga standarda u Kurelčevo vrijeme i danas, dakle ne spram jezika starijih predložaka pisanih nekim od tipova iz vertikale hrvatskoga jezičnoga razvoja, iz kojih je, kao sustava bližih ishodišnomu jeziku, Kurelac crpio građu), dok su tipične čakavske fonološke značajke zastupljene samo na razini leksikalizacije, odnosno u pojedinačnim leksemima, a ne sustavno. Najviše je čakavskih elemenata uneseno na leksičko-semantičkomu planu. No, uzmu li se u razmatranje i potvrđeni čakavski alteriteti i arealne crte, tj. dopusti li se da je Kurelac mogao posegnuti za određenim jezičnim pravilima svoga strogo zacrtanoga standarda, bez obzira što su neki od njih zajednički i pisanju književnika njegova vremena, i u čakavsku implicitnu normu (i time zbog izrazite konzervativnosti čakavskoga sustava uspostavio jaču vezu s dijakronijom hrvatskoga izričaja, a zbog veće bliskosti s drugim slavenskim jezicima zadovoljio i svoju sveslavensku tendenciju), veliki se broj elemenata, što se mogu proglasiti značajkom nekoga književnojezičnoga tipa, može tumačiti i kao konkretan ostvaraj unutar čakavskoga narječja. Na taj način obilježja živoga govorenoga jezika postaju brojnija. Stoga Kurelčevo, u literaturi često spominjano, inzistiranje na arhaičnomu, valja čitati kao reafirmaciju ishodišnih, ali ne

47 Usp. (2, 597).

48 Mogućnost je takve tvorbe zastupljena i u slavonskomu štokavskomu dijalektu.

nužno i zastarjelih oblika. Rješenja što se čine arhaičnima, kao što ispravno zaključuje u svojim radovima o Riječkoj filološkoj školi Marija Turk, obično su zastarjela samo unutar štokavskoga sustava.⁴⁹ Tako je udio svojevrsnog petrefaktnoga stanja hrvatskoga jezika, barem u pogledu odabira obrazaca manji, te time i Kurelčeva cjelokupna zamisao prihvatljivija.

LITERATURA:

1. Brozović, D. - Ivić, P., *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 1988.
2. Lukežić, I., *Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt*, ICR, Rijeka, 1990.
3. Lukežić, I., *Čakavština u pjesmama Drage Gervaisa*, Dometi 7/8/9, Rijeka, 1987., str. 587-599.
4. Lukežić, I., *Razlike u jeziku*, Dometi 5-6, Rijeka, 1988., str. 211-222.
5. Moguš, M., *Čakavsko narječje*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
6. Moguš, M., *Dijalektološki povratak Brseču*, Filologija 20-21, Zagreb, 1992.-1993., str. 313-321.
7. Moguš, M., *Dijalektološki zapis o Jardasovoj "Kastavštini"*, u knjizi I. Jardasa, *Kastavština*, Rijeka, 1994.
8. Vince, Z., *Putovina hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990.
9. Turk, M., *Književnojezična koncepcija Riječke filološke škole*, Croatica, Zagreb, 1993., str. 377-387.
10. Turk, M., *Književnojezični nazori u Kurelčevoj knjizi "Fluminensia"*, Fluminensia 2 1989 / 1-2 1990, Rijeka, 1990., str. 18-25.
11. Turk, M., *O potencijalnim (orto)grafijskim rješenjima i nekim relacijama u tekstovima riječkoga "Razgovora"*, Dometi 6, Rijeka, 1989., str. 479-486.

49 Usp. (9, 384).

Leopoldina-Veronika Banaš

FRAN KURELAC I JANEZ TRDINA

dr. Leopoldina-Veronika Banaš, sveuč. profesor u miru, Rijeka

pregledni članak

UDK 886.2 : 929 KURELAC, F + 886.3 : 929 TRDINA, J.

Janez Trdina - Slovenac, profesor zemljopisa, povijesti i jezika te slovenski književnik, službovao je nakon Kurelca kao profesor hrvatskog jezika u riječkoj hrvatskoj gimnaziji za Bachove vladavine. Trdina i Kurelac su bili prijatelji i suradnici. Trdina je u svojoj nastavničkoj djelatnosti slijedio koncepciju Kurelčeve "riječke filološke škole". Bio je dopisnik zagrebačkog "Obzora" i ljubljanskih "Novica". Objavio je monografiju Otok Krk, kojoj je prethodilo empirijsko i teorijsko istraživanje. Argumentima monografije (koja je objavljena u "Novicama") sudjelovao je u raspravi pobijajući Karadžićevu i Klunovu proizvoljnu tvrdnju da su "Srbi vi i svuda", pa tako i na kvarnerskim otocima, tvrdnju koja se pojavila u "Novicama" 1858. godine. Fran Kurelac svojom knjigom *Recimo koju...* i Janez Trdina objavljujanim člancima u "Novicama" uspostavili su značajne kontakte između slovenske i hrvatske kulture i književnosti.

SUMMARY

Silvana Vranić:

CHAKAVIAN CHARACTERISTICS IN KURELAC'S WORK

The text "Proglas na Ugarske Hrvate" makes the part of Kurelac's "Fluminensia" and is undoubtedly based on the Chakavian system established on "aliete", "alterite" and areal characteristic of the Chakavian dialect on phonological, morphological, morphophonological and lexical - semantic level. In the other part of Kurelac's work, the criteria used in the already mentioned text are confirmed primarily on morphological and lexical - semantic level while the remaining "aliete" characteristic are present only as lexical terms, which means there are not systematically introduced. Taking into account chakavian "alterite" and areal characteristics, Kurelac's standard linguistic conception (amount of elements which are concrete realisation within Chakavian dialect), gets bigger; on the other hand, the number of obsolete elements gets smaller, thus making the whole concept of Kurelac more acceptable.

Unutar teme "FRAN KURELAC I NJEGOVO DOBA" značajno mjesto zauzima ime Janeza Trdine. I to ne samo u kronologiji biografskog izvješća kao ime Kurelčeva nasljednika na mjestu učitelja hrvatskoga jezika u riječkoj gimnaziji, i njegova prijatelja, već i kao publicista, književnika i istaknuta društvenog i kulturnog djelatnika u Rijeci, na tlu Hrvatske; ime lucidna promatrača i kroničara toga doba. Književni opus Janeza Trdine od 12 knjiga ušao je u zbirku slovenskih klasika, a književna ga kritika svrstava u najistaknutije slovenske memoariste. Veći dio memoarskih svezaka, kao *Moje životljenje*, *Spominski*, *Hrvaški spominski*, a posebice *Bachovi huzarji in Iliri*, posvećen je hrvatskoj zemlji i hrvatskim ljudima. U njima pisac predočuje sliku društvenih i političkih događanja i stanja, i oni čine, kako ističu Aškerc, Barac i Šidak, "značajan doprinos hrvatskoj povijesti za razdoblje Bachova apsolutizma".¹

I Fran Kurelac i Janez Trdina službovali su kao profesori u riječkoj gimnaziji. Kurelac od 1849. do 1853. (5 godina), a Trdina od 1855. do 1866. (12 godina), svaki s potpuno suprotnom, od vlasti zadanom ulogom. Kurelca postavlja u 1849. bansko vijeće na osnovi odluke bana Jelačića da se u sve urede i škole u Hrvatskoj umjesto mađarskog uvede hrvatski jezik, a Trdinu postavlja apsolutistička Bachova vlada, koja ga šalje u Hrvatsku u sastavu brojnog ponijemčenog birokratskog aparata: profesora za srednje škole, upravnih, financijskih, sudskih i policijskih činovnika, tzv. Bachovih husara, sa zadaćom najradikalnije provedbe germanizacije. Ali taj "Bachov husar" po nastupu službe u varaždinskoj gimnaziji u svoj dnevnik zapisuje: "Još se i sada dobro sjećam kakvom neiskazanom radošću bi usput ispunjeno moje srce što ću doći među Hrvate (...) i zakleh se u sebi da

¹ Šidak, Jaroslav, *Autobiografski spisi Janeza Trdine kao izvori za hrvatsku povijest*, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 1954/1-4.

ću se i ja svim svojim snagama boriti u njihovim redovima protiv navaljujuće poplave germanizacije a za sveta prava njihove i naše narodnosti."²

Fran Kurelac - Hrvat i Janez Trdina - Slovenac predavali su hrvatski jezik u školi, s ljubavlju učili i odgajali hrvatsku mladež hrvatskim jezikom, a jezik po njihovom poimanju nije samo nastavni predmet i nije samo sredstvo ljudskog sporazumijevanja (jer kad bi tako bilo, bilo bi svejedno kojim bismo se jezikom sporazumijevali). Oni kroče iz ontičkog u ontološko, u bitak jezičnog bića, stavljajući znak jednakosti između bića-jezika i bića-čovjeka. U jeziku, po njima, živi duh naroda, nacionalnog bića, u njemu se oživotvoruje istinska bit čovjekove i ljudske slobode uopće. Po tom su svjetonazoru radili/djelovali, o tome su pismeno eksplicitno svjedočili. Trdina u svojim člancima i memoarima, a Fran Kurelac je napisao znanstvenu raspravu o jeziku u kojoj izlaže svoju jezikoslovnu koncepciju. Napisao ju je kao predložak za govornu obranu pred velikim županom riječkim Kellersbergom, koji ga je optužio zbog održana govora *O preporodu knjige slovenske na Jugu* na završnoj školskoj svečanosti šk. godine 1852/53. Rasprava se nalazi u *Fluminensiji* (Primětbe), tiskana je na njemačkom jeziku, i šteta je što ta prolegomena do danas nisu prevedena.³

Obojica su, i Kurelac i Trdina - zbog toga što su srcem i dušom časno obavljali svoju učiteljsku i odgojnu ulogu, što su bili predani branitelji prava, slobode i duhovnog napretka hrvatskoga naroda - izgnani iz državne službe/optušteni. Kurelca je optužio Kellersberg, češki Nijemac i Ahčim (Ahčin), ravnatelj policije u Rijeci, Slovenac, Ljubljancanin, sin Prešernova prijatelja Antona Ahčima. Kurelac je otpušten dok je Trdina još službovao u Varaždinu i tu je vijest tada čuo od samoga školskog inspektora Jarca. "Kad je inspektor Jarc došao da pregleda našu gimnaziju s mnogo je radosti pričao kako je viša vlast najurila izvrsnog jezikoslovca Kurelca, učitelja u Rijeci, zbog ultraških ideja i nacionalnih gluposti (...)"⁴

U Rijeci se Trdina družio i prijateljevao s brojnim hrvatskim intelektualcima, uglednim građanima, a najiskrenije se i duboko prijateljstvo razvilo između njega i Frana Kurelca, koji je ostao i nakon otpuštanja iz profesorske službe živjeti u Rijeci, i to krajnje bijedno, do odlaska u Đakovo 1862., radeći neumorno na svome jezikoslovnom i književnom korpusu, a izdržavao se podučavanjem učenika. Kurelac i Trdina često su zajedno odlazili, kako bi oni to nazivali, "u ekspediciju", obilazili su i obišli gotovo sva mjesta u Hrvatskom primorju, na kvarnerskim otocima, u Gorskom kotaru i Istri - prikupljajući građu svaki za svoju stručnu i znanstvenu djelatnost.

Trdina je povjesničar, geograf i filolog (završio je u Beču studij historijsko-filoloških i geografskih znanosti) i njemu je kao profesoru hrvatskoga (ilirskoga) jezika i piscu (a pisao je članke, rasprave i književnoumjetničke tekstove ne samo na slovenskom već i na hrvatskom jeziku) bilo itekako stalo do stručne i znanstvene utemeljenosti jezika. Trdina prihvaća i slijedi Kurelčevu jezikoslovnu koncepciju, jer ga smatra najvećim znalцем i jezikoslovnim stručnjakom na hrvatskom prostoru. Zanimljivo je pripomenuti kako je razmišljao Trdina o modelu hrvatskog standardnog jezika dok još nije poznao Kurelca, u vrijeme kad je u Hrvatskoj prihvaćen novoštokavski/vukovski standardološki model. "Općenito me čudilo", zapisao je Trdina u svoj dnevnik iz varaždinskih dana, "da su se Hrvati u provinciji tako lako i brzo odrekli svoga čistoga i bogatoga narječja u literaturi

2 Trdina, Janez, *Zbrano selo*, Državna založba Slovenije, u redakciji Janeza Logara, Ljubljana, 1946. Druga knjiga, *V Varaždinu*.

3 Kurelac, Fran, *Fluminensia*, Zagreb, 1862.

4 Druga knjiga, *V Varaždinu*.

(...) i da su bez opozicije odbacili svoj materinski jezik, koji nije bio bilokakav zabačeni pato!, već tri stotine godina pošteno obrađivani pismeni jezik (...)"⁵

Nakon pada Bachova apsolutizma, već 1859. i 1960. godine, Trdina je svojim člancima i raspravama "zasipao" zagrebački "Obzor", a još više ljubljanske "Novice", koji su tada, prema zapisu Janeza Logara, zauzimali i trećinu mjesta u svakom broju. Svojim je napisima Trdina upoznao slovensku javnost s društvenim i političkim prilikama u Rijeci i Hrvatskoj, suprotstavljao se i demantirao neistinite napise nekih njemačkih dopisnika lista "Die Presse", branio pravo na neovisnost i slobodu svakoga pa i hrvatskog naroda, odbijajući sva neprijateljska posezanja za hrvatskom zemljom, ma s koje strane dolazila. Pored germanskih i mađarskih osvajačkih pretenzija godine su se 1859. javila i preko "Novica" širila i srpska svojatanja velikih dijelova Hrvatske. Svojom povijesno-etnološkom i jezikoslovno iskrivljenom megalomanskom idejom "Srbi svi i svuda" pisali si iz Beča dr. Vinko Klun, profesor na bečkoj trgovačkoj akademiji i "veliki meštar" Vuk Karadžić kako sigurno i na kvarnerskim otocima, u Hrvatskom primorju i u Istri žive potomci Srba. Trdina je odgovorio dvama člancima. Prvim člankom izvještava Kluna da u Peroju žive doseljeni Crnogorci, da su pravoslavne vjere, ali da se njihov jezik razlikuje od srpskoga. Inače u cijeloj Istri nema nigdje Srba. (Spominje svoja ranija putovanja po Istri.) Istaknuo je i to da otoke Krk i Cres dobro poznaje i da njihovi stanovnici govore hrvatski ili čakavski, ali da će o tome pisati u drugome članku.⁶ Sljedeći je članak objavio nakon višemjesečnog istraživanja na otoku Krku. Članak *Otok Krk* zapravo je geografsko-povijesna, gospodarska, etnološka i posebice lingvistička studija, a s obzirom na odgovor Vuku i Klunu, argumentirana rasprava o Krku, o njegovim stanovnicima Bodulima, hrvatskom čakavskom jeziku, njegovoj starini, o glagoljici, o povijesti Krka i Krčana, njegovim knezovima, o razdoblju pod mletačkom vlašću. Iako su Krčani bili pod mletačkom vlašću oko 500 godina, na otoku, piše Trdina, "nič Lahov ni ampak povsod so sami čisti Hrvatje po krvi in po jeziku (Trdina je dao pregled razvitka čakavskoga jezika na morfološkoj razini, op. autora). (...) Grozno čudno mi se zdi, da Vuk v teh krajih Srbov išče; saj mora že učencček v drugi šoli vedeti, da je tod okoli stara domovina Hrvatov (...) in naj mi Vuk verjame, da na Krku, na drugih otok in po Primorju nikjer ni ene srbske vasi, ni ene srbske hiže in da je ljudem celo ime "Srb" popolnoma neznano kakor Amerika ali Melburn. Cuique suum! (Svakom svoje!)"⁷

Trdina je u "Novicama" objavljivao i rasprave o potrebi znanstvenog pristupa u proučavanju narodnog jezika, u središtu kojih je uvijek ime Frana Kurelca. Trdina ga slovenskoj javnosti predstavlja kao po učenosti visokoštovana gospodina od kojeg nema većeg stručnjaka u čistom domaćem jeziku, istaknuta hrvatskog pisca, čovjeka neoskrvljena poštenja i čestitosti. Osuđuje nepravdu koja je Kurelcu nanesena u Hrvatskoj, gdje je odbačen i bijedno živi, a cijene ga u svim učenim središtima Europe. U "Novicama" je objavio i vijest o pozivu upućenu Kurelcu da dođe za profesora na harkovsko sveučilište, ali je taj plemeniti čovjek poziv odbio sve zbog velike ljubavi prema svojem narodu za koji neumorno radi na skupljanju građe i proučavanju jezika, pripremajući za tisak već nekoliko knjiga.

5 Tretja knjiga, *Bachovi huzarji in Iliri*.

6 Četvrta knjiga, *Članci, kritike i rasprave: Odgovor na gosp. dr. Klunova vprašanje v 52 listu lanskil "Novic"; i: "Novice", št. 11, 16. III. 1859.*

7 Četvrta knjiga, *Članci, kritike i rasprave: Otok Krk* (Spisal J. Trdina v odgovor gosp. Vuku i Klunu); i: "Novice", št. 38-40, str 216-234, 21. X i 28. X, i 5. XI. 1859.

Trdina je napisao i recenziju za Kurelčevu knjigu *Recimo koju* i Slovincima ju je s oduševljenjem predstavio.⁸ Janez Logar bilježi kako je ta knjiga zbog svog duhovnog ozračja o prožimanju duha i kulture slavenskih naroda, a najviše zbog Kurelčeva hvalospjeva o Slovincima, njihovu napretku i slovenskoj književnosti prokrcila put do najobrazovanijih Slovenaca. Tražena je u Ljubljani, Mariboru, Grazu, Gorici. U knjizi *Recimo koju* Kurelac ističe Trdinino ime među onim slovenskim piscima koji su za Hrvate pisali na hrvatskome jeziku. Vjeruje se da je to Kurelčevo priznanje motiviralo Trdinu da se književno ogleda i na hrvatskome jeziku. Trdina je tako ostavio hrvatskoj književnosti, prije Matoša, prekrasan opis Kraljevice, nekoliko crtica-skica iz pririječnog života i jedanaest portreta poznatih ličnosti iz riječkog života, pretežito ljudi s vlasti, među kojima se, s obzirom na Kurelca ističe portret već spomenutog Ahčima, ravnatelja riječke policije i, nažalost, Kurelčeva prijatelja. Portret je skiciran na osnovi Ahčimova i Kurelčeva zajedničkog izleta na Učku i povratka po olujnom moru, kada se Kurelcu u krešendu oluje otkriva demonska snaga karaktera njegova prijatelja/neprijatelja.⁹

Fran Kurelac i Janez Trdina dvije su svijetle pojave hrvatskog narodnog i kulturnog života Rijeke prošloga stoljeća, a ujedno primjeran model kako nastaje i funkcionira jedinstvo uzajamnosti u različitosti i posebnosti. Fran Kurelac svojom knjigom *Recimo koju* i Janez Trdina člancima u "Novicama" uspostavili su značajne kontakte između slovenske i hrvatske kulture i književnosti.

LITERATURA

1. Šidak, Jaroslav, *Autobiografski spisi Janeza Trdine kao izvori za hrvatsku povijest*, Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1954/1-4.
2. Kurelac, Fran, *Recimo koju*, Karlovac, 1860.
3. Kurelac, Fran, *Fluminensia*, Zagreb, 1862.
4. Trdina, Janez, *Zbrano delo*, Državna založba Slovenije, u redakciji Janeza Logara, Ljubljana, 1946.
 - Prva knjiga, *Spomini*
 - Druga knjiga, *V Varaždinu*
 - Tretja knjiga, *Bachovi huzarji in Iliri*
 - Četvrta knjiga, *Članci, kritike i rasprave*:
 1. *Odgovor na gosp. dr. Klunova vprašanje v 52 listu lanskih "Novic"*; i: "Novice", št. 11, 16. III. 1859.
 2. *Otok Krk* (Spisal J. Trdina v odgovor gosp. Vuku i Klunu); i: "Novice", št. 38-40, str. 216-234, 21. X i 28. X, i 5. XI. 1859.
 3. *"Recimo koju..."*, pisal France Kurelac (recenzija Janeza Trdine)
- Peta knjiga, *Orisi in portreti*
 1. *Kraljevica*; i: "Naše gore list", br. 6-10, 1864.
 - Obrazi in značaji*
 - 2. *Gospodin Ahčim*
 - Osnutki*

3. Iz reških osnutkov I.

5. Banaš, Leopoldina-Veronika, *Janez Trdina i Rijeka*, Dometi, Rijeka 1988/5-6.
6. Banaš, Leopoldina-Veronika, *"Fluminensia" u "Fluminensia"*, Fluminensia, Rijeka 1989/2.
7. Turk, Marija, *Književnojezični nazori u Kurelčevoj knjizi "Fluminensia"*, Fluminensia, Rijeka, 1989/2.
8. Logar, Janez, *Fran Kurelac i Slovinci*, Ljublj. Natis. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1956.

8. Četvrta knjiga, *Članci, kritike i rasprave: "Recimo koju..."*, pisal France Kurelac (recenzija Janeza Trdine).

9. Peta knjiga, *Orisi in portreti*.

SUMMARY

Leopoldina-Veronika Banaš:

FRAN KURELAC AND JANEZ TRDINA

Janez Trdina was Slovene, geography, history, and language teacher, as well as a Slovenian writer, and also for a period of time, the teacher of the Croatian language in Rijeka High school during the "Bach regime". Trdina and Kurelac were friends and coworkers. Trdina was the follower of Kurelac's "Rijeka School of philology". He was also a correspondent of the Zagreb "Obzor" and "Novice" of Ljubljana. He published a monograph "The Island of Krk", preceded by empirical and theoretical research. Trdina participated in a dispute giving arguments in a monograph, (published in "Novice") and refuted Karadžić's and Klun's assertion "Srbi svi i svuda" (Serbs being present everywhere) including the Kvarner Islands, which was published in "Novice" in 1858. By their literary works (Kurelac's book "Recimo koju" and Trdina's, articles in "Novice"), F. Kurelac and J. Trdina made considerable contribution to Slovenian and Croatian culture and literature.

Ivo Szucsich

FRAN KURELAC I KNJIŽEVNOJEZIČNA
NORMA GRADIŠĆANSKIH HRVATA

mr. Ivo Szucsich, Znanstveni institut Gradišćanskih Hrvata, Željezo, Austrija

izvorni znanstveni članak

UDK 800.853 : 808.62(436.17) : 929 KURELAC, F.

Fran Kurelac posjetio je Hrvate zapadne Ugarske u dva navrata, 1846. i 1848. i sakupljao njihove narodne pjesme. Sigurno je pri svojim mnogobrojnim susretima obavijestio hrvatske svećenike i učitelje dijas pore o zbivanjima oko jezika u Hrvatskoj. No, kad su se te reforme počele odražavati u drugoj polovici prošlog stoljeća i u zapadnoj Ugarskoj, njihovi se nosioci nisu povelili za Kurelacevim rješenjima, nego za onima Zagrebačke filološke škole. To pokazuje i usporedba jezika Kurelacevih "Jačaka" s jezikom gradišćanskohrvatskih slovnica druge polovice prošlog i početka ovog stoljeća. Zadivljuje, međutim, Kurelaceva dosljednost kojom je nastojao izjednačiti jezik hrvatskih narodnih pjesama širom gotovo cijele zapadne Ugarske.

Pisana riječ kod Gradišćanskih Hrvata ima dosta staru tradiciju. Prve zapise nastale na tlu današnjeg Gradišća nalazimo već godine 1564. na omotnoj stranici latinskog misala iz Klimpuha, sela u sjevernom Gradišću. Već tim prvim zapisima poslužilo je osnovicom čakavsko narječje. Samo četiri godine kasnije slijedi protestantska "Postila" Antuna Dalmatina i Stjepana Konzula, namijenjena Gradišćanskim Hrvatima u tadašnjoj zapadnoj Ugarskoj. Autora dviju protestantskih crkvenih pjesmarica (1609. i 1911.), Grgura Mekinića, Nikola Benčić smatra već prvim književnikom Gradišćanskih Hrvata.¹ Što se jezika tiče, ne bez razloga, jer se u tim pjesmaricama nalaze mnoga jezična obilježja i glavne književnojezične smjernice, koje će prevladavati u hrvatskoj crkvenoj pismenosti Gradišća i u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća. Pokraj izrazite čakavske osnovice, već te pjesmarice jasno pokazuju i neke kajkavske crte.²

Proći će više od sto godina dok se kod Hrvata u Gradišću ponovo pojavi književna djelatnost, kojoj je od samog početka kumovala kajkavska nabožna književnost. Nakon stampanih evanđelja iz godine 1732., na čiju su usku povezanost s kajkavskim predlošcima upozoravali mađarski slavisti László Hadrovics i István Nyomárkay,³ razvit će

1 N. Benčić, *Tendencije i glavni sadržaji starije gradišćanskohrvatske književnosti*. U knjizi *Varaždinski zbornik 1181-1981*, Varaždin 1983, str. 508.

2 Opširnije o jeziku Mekinićevih pjesmarica usp.: A. Jembrih, *Jezične osobine pjesmarica Grgura Mekinića Pythiraeusa (1609. i 1911.)*. U zborniku *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*, Zagreb 1984, str. 71-87., usp. i A. Jembrih, *Još o Grguru Pythiraeusu - Mekiniću i njegovim pjesmaricama*. u "Slavistična revija. Casopis za jezikoslovje in literaturne vede", g. 32, št. 3, Maribor 1984, str. 231-244.

3 Usp. L. Hadrovics, *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten in 18. und 19. Jahrhundert*, Budapest 1974, str. 25-26., i I. Nyomárkay, *Ein burgenländisch-kroatisches Evangelienbuch aus dem Jahre 1732*, Studija Slavica Hung., Budapest 1973, 391-401.

se u drugoj polovici 18. stoljeća bogata crkvena književnost s dosta izgrađenim i jedinstvenim književnojezičnim izrazom. Taj će književni izraz uz neke iznimke trajati sve do 80-ih godina 19. stoljeća. Osnova mu je ikavsko-ekavski govor sjevernog i srednjeg Gradišća. Ta se književnost u prvo vrijeme u znatnoj mjeri oslanja o kajkavsku nabožnu književnost, preuzimajući često čitave molitve i pjesme iz kajkavskih molitvenika uz neznatna prilagođavanja čakavskome sustavu.⁴ Iako taj jezik ima postepeno sve manje negradišćanskih osobitosti, njegov sustav ipak ostaje kroz čitavo to vrijeme vrlo bliz književnomu jeziku u banskoj Hrvatskoj 17. i 18. stoljeća, ne samo u pravopisu nego i u svojoj unutrašnjoj strukturi. Kako u Hrvatskoj, tako su i u Gradišću u uporabi iste tuđice iz mađarskog jezika,⁵ a mnoga podudaranja primjećujemo u sintaksi i u morfologiji. Većina njih zajednička je govornoj osnovici obaju književnih jezika. Zato se možemo prikloniti mišljenju Ivana Brabca kada doslovce kaže: "Kako je u 17. i 18. stoljeću u ostacima Hrvatske izgrađen zajednički književni jezik na osnovi svih triju hrvatskih narječja, naročito kajkavskog i čakavskog, taj jezik prenesen je i u sjevernu iseljenu Hrvatsku. Kako smo vidjeli, tekstovi su iz Hrvatske na sjever mogli biti preneseni s minimalnim izmjenama".⁶

Sa zakašnjenjem su gradišćanski Hrvati reagirali na jezične promjene u Hrvatskoj u tridesetim godinama 19. stoljeća. Za vrijeme Bachove ere Bečko je ministarstvo preuzelo u smislu centralističke kulturne politike izdavanje školskih knjiga za cijelo područje Monarhije. Kada su se početkom 50-ih godina pojavili prvi udžbenici za Hrvatsku i Slavoniju, htjelo ih je Ministarstvo uvesti i u hrvatske škole zapadne Ugarske. Godine 1852. to se ministarstvo obraća biskupskim uredima u Vesprimu, Sambotelu, Pečuhu i Györu (Raab, Jura) s pitanjem ne bi li se udžbenici predviđeni za Hrvatsku, mogli uvoditi i u hrvatske škole spomenutih ugarskih biskupija. Uredi vesprimske, sambotelske i pečuške biskupije nisu prigovorili bečkome prijedlogu. Jedino su u biskupiji Györ neki župnici i učitelji u pismu biskupu Karneru izrazili mišljenje da se ti udžbenici zbog velikih razlika u jeziku neće moći preuzeti u nepromijenjenom obliku.⁷ Slično mišljenje zastupa 1853. u jednom pismu biskupu čak i vatreni pristaša Gajevih reformi i približavanja k jeziku u Hrvatskoj, Fabijan Hauszer, župnik u Rosvaru (Rusovce, Oroszvár, Karlbürg, danas u Slovačkoj), i kasnije kanonik u Györu, misleći, da će Hrvati u zapadnoj Ugarskoj tek nakon duljeg navikavanja moći preuzeti jezik s juga.

Hauszer je jezik svojih sunarodnjaka smatrao iskvarenim, korumpiranim utjecajima susjedskih jezika i siromašnim u rječniku. Odbijao je neke rukopise udžbenika jer njihov jezik ni u čemu nije prilagođen slovenskom (!) književnom jeziku, kako su hrvatski intelektualci u zapadnij Ugarskoj u ono vrijeme nazivali Gajev jezik.⁸ Ipak je Hauszer 1858. izdao čak hrvatsko-njemački rječnik⁹ da bi se učitelji lakše mogli služiti udžbenicima izdanima u Hrvatskoj. Njegov je rječnik podijeljen po vrstama riječi, a rječnički je

4 Usp.: I. Brabec, *Dijakronijski pogled na gradišćanskohrvatski književni jezik*. U zborniku *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*, Zagreb 1984, str. 59-69.

5 L. Hadrovics, o.c., str. 430.

6 I. Brabec, o.c., str. 69.

7 O tome usp. L. Hadrovics, *Burgenländische Schulbücher der Bachära*. U *Burgenländische Forschungen*, Sonderband VII, Eisenstadt 1984, str. 140-150.

8 Ibidem, str. 144.

9 *Kroatischen-deutsches Wörterbuch für Schullehrer. Mit besonderer Rücksicht auf den Dialekt der Kroaten in der Raaber Diözese bearbeitet von Fabian Hauszer, Domherrn und Rabauer Archidiacon*, Wien 1858.

materijal uzet uz nekoliko iznimaka iz Veselićeva *Njemačko-ilirskog rječnika*.¹⁰ Hauszeru je povjerena i prerada početnice izdane 1853. za Hrvatsku. No, izgleda da on nije stigao obaviti posao. Istu je početnicu preradio mladi šopronski kapelan Gašpar Glavanić, a izašla je godine 1859. pod naslovom *Početnica za katoličansku školsku mladost s osobitim obzirom na hervatske škole u Ugarskom kraljevstvu*. Glavanić je, osim toga, preradio za gradišćanske prilike i *Slovníčku čítanku za prvi razred katoličkih učionah u carevini austrijskoj* koja je prvi put izašla 1853. u Beču, dok je prerađena Glavanićeva prvi put izdana 1860., također u Beču. Drugi dio te čitanke sadržava *Podučavanje u jeziku*, prvu poznatu tiskanu gramatiku.¹¹ Glavanić kratko objašnjava novi pravopis. Uspoređujući jedan kratki tekst u Glavanićevoj preradi i u predlošku, Wernwr Weilguni¹² ističe ove razlike: umjesto imena *Mirko Glavanić* piše *Jakov*; pridržao je part. pf. -l: *gledal : gledao*; nadalje *ča : što*; *ta človik : taj čovjek*; *iskati : tražiti*; *dítca : detco* (izostavljen vokativ); *rukum : rukom*; *žep : džep* i dr.

Hadrovics spominje da je Bečko ministarstvo naredilo preradu teksta već postojećeg gradišćanskohrvatskog evanđelja prema hrvatskom pravopisu. Zadaća je povjerena Glavaniću, koji ju je uskoro i obavio. Knjiga je izašla 1860. iz tiska, ali nije sačuvan nijedan njezin potpuni primjerak.¹³

Postavlja se pitanje koji je mogao biti Kurelčev udio kod tog usplamsalog oduševljenja nekolicine zapadnougarskih Hrvata za jezični razvitak u Hrvatskoj. Fran Kurelac propu- tovaio je hrvatska sela tadašnje zapadne Ugarske u dva navrata, 1846. i 1848., sakupljajući narodne pjesme. No njegova će se knjiga *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šopronske, mošonske i Želěznoj na Ugrih* pojaviti u tisku tek 1871. godine. Kako sam piše u prvom dijelu te knjige *Iz mojega života i putovanja po Ugarskih Hrvati*, do njegovog prvog putovanja u naša sela došlo je slučajno, i to na poticaj Čeha Fialke, od koga je u Bečkom Novom Mjestu "doznao, da na Ugarskoj strani odmah iza medje, koju uricu hoda, ima Hrvatov, kojih on i pohodio te i nekoliko pjesmic od njih prepisao".¹⁴ Za vrijeme svog prvog boravka Kurelac se upoznao s više župnika i učitelja, a poimence spominje samo nekolicinu njih. Čitajući njegove uspomene, čovjek stekne dojam da se te veze nisu nastavljale. Govori o starim župnicima kojima se ne može više odužiti jer ih "već od davnâ crna zemlja krije". A onda nastavlja: "Ako je koji živ od onih, u kojih sam bio a ovdě ih ne spomenuo, hvala mu budi na svakoj dobroti i dočeku njegovom; hvala i kapelanu tada Pandrofskomu, koji me Kuzmičevim prevodom s. pisma obdario; a sladak mi je spomen i na mladog' kapelana te rođjaka plovana Inczédskoga, mladencu tad velmi miljahnâ; sada, hoće li bog, plovana kděgod ili kanonika u biskupiji svojoj. Da mi se može koji taj ozvat od njih, s kojimi se ja před toliko godin upoznao, te ih božja zemlja još nosi, mislim da bi se kao preporučio".¹⁵

10 O leksičkom izvorima usp. V. Putanec, *Fabian Hauszers Kroatisch-deutsches Wörterbuch (1858) für die Schulen im burgenländisch-ungarischen Raum*. U *Burgenländische Heimatblätter*, 44. Jahrgang, H. 4, Eisenstadt 1982, str. 147-156.

11 Usp. I. Kuzmich, *Kulturhistorische Aspekte der burgenländischkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie*, Burgenländische Forschungen, Sonderband 10, Eisenstadt 1992, str. 85.

12 V.: W. Weilguni, *Die Diskussion um die Standardsprache bei den Burgenländerkroaten. Sprachpolitische und kulturpolitische Tendenzen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Geisteswiss. Diss., Wien 1984.

13 V.: L. Hadrovics, o. c., str. 148-149.

14 Fran Kurelac, *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šopronske, mošonske i Želěznoj na Ugrih*, Zagreb 1871, str. X.

15 Ibidem, str. XXIV.

Hauszera i Glavanića Kurelac u svojim uspomena ne spominje. Hauszer (1790-1871) je u vrijeme Kurelčevih boravaka već bio župnik u Rosvaru, tako da ga je teoretski Kurelac i mogao negdje sresti, no Glavanić se rodio tek 1833,¹⁶ pa je u ono doba još bio dijete.

No Kurelčevi pohodi zapadnoj Ugarskoj nisu protekli u toj idili koja izbija iz navedenog ulomka njegovih uspomena o tom putu. Sakupljajući u burnoj 1848. prilikom svog drugog boravka među Hrvatima zapadne Ugarske pjesme, on se nije ograničio samo na taj posao nego kako kaže sam: "itako opet propustio nisam ono im na dušu klasti, čega se hoće narodu u narodnom bitku svojem tako zapuštenū i zanemarenū", pa su ga zbog nekih protumađarskih izjava čak i zatvorili.¹⁷ Uzimajući u obzir i njegove kasnije političke planove u vezi sa zapadnougarskim Hrvatima i njegov *Proglas na Ugarske Hrvate*¹⁸ te Kurelčev temperament, moramo pretpostaviti da je Kurelac upoznao tadašnje svećenstvo i učiteljstvo tog kraja i s jezičnim zbivanjima u Hrvatskoj. No, bit će u pravu W. Weilguni kada misli da je Kurelac vodio premalo računa o mađarofilstvu većine zapadnougarskih Hrvata koji su, osim toga, doživljavali svoj jezik kao nešto posebno, što valja čuvati od asimilacije ne samo s mađarske nego i s hrvatske strane.¹⁹ Kada razmotrimo malo kasnije rezultate gradišćanske jezične reforme, vidjet ćemo da je Kurelčev neposredni utjecaj, ako ga je uopće bilo, vjerojatno bio dosta neznatan.

Pokušaj s kraja pedesetih godina da se u školskim knjigama uvedu Gajeve jezične reforme nije imao uspjeha, jer ih je učiteljstvo odbijalo kao tuđe.²⁰ Crkvene knjige su i dalje izlazile prema starom pravopisu, čak i neki udžbenici istih 50-tih godina,²¹ no neki su se svećenici i učitelji počeli u sljedećem desetljeću temeljitije zanimati za pitanja jezika. O jeziku se raspravljalo u *Kerstjansko-katolicsanskom kalendaru*,²² kao što vidimo, tiskanom starim pravopisom.

Gajeva pravopisna reforma probila se kod Hrvata zapadne Ugarske, međutim, dosta kasno, tek u posljednjim desetljećima 19. stoljeća, po svemu sudeći i onda ne bez protivljenja. Dosljedan pobornik novog pravopisa bio je koljnofski učitelj Mihovil Naković. U svojoj okružnici 1877. Naković želi pridobiti hrvatske učitelje zapadne Ugarske za novi pravopis tješeci ih: "Novo je š, ž, ć, č; sve je drugo staro."²³ No, da je Nakoviću lebdjelo pred očima dalekosežnije prilagođivanje novom književnom jeziku u Hrvatskoj, ispostavilo se u njegovom udžbeniku *Podučavanje u jezikoslovlju za učitelje i školare*²⁴ iz iste godine,

16 O njegovom životu v.: M. Meršić ml., *Znameniti i zaslužni Gradišćanski Hrvati*, Čakavski sabor 1972.

17 Usp.: Kurelac, o.c., str. XL-XVI.

18 O tim planovima opširnije piše u svojoj knjizi M. Breyer, *Tragom života i rada Frana Kurelca hrvatskoga preporoditelja i književnika*, Zagreb 1939, str. 50-56.

19 V.: W. Weilguni, o.c., str. 19 i 20.

20 V.: N. Bencsics, *Literatur im Aufbruch*. U knjizi *Die burgenländischen Kroaten*, Wien 1986, str. 92; i J. Seedorf, *Das Schulwesen der burgenländischen Kroaten*. U istoj knjizi, str. 157.

21 Npr. I. S. Karner, *Shlabikar aliti jimen knyiz'ica za hasen ladanuzskih shkol horoatzkoga vu ugerzkom kralyesztvi. V-Szatarom-Gradi*, Stampano pri Alexandri Czeh, 1857.

22 Kalendar je počeo izlaziti 1863. godine pod naslovom: *Kerstjanszko-katolicsanszki kalendar na presztupno leto 1864. po narodjentu Krisztusevom* od Jure Horvatha kiszecskoga ucsitelja izdan. Pervi tēk. Pest, Stampan pri F. Vodianeru.

23 Tekst okružnice prvi put je objavljen u *Viencu* 1878, br. 43, str. 691-692. V. M. Valentić, *Novija povijest Gradišćanskih Hrvata*. U zborniku "Gradišćanski Hrvati", Zagreb 1973, str. 16.

24 Puni naslov: *Podučavanje u jezikoslovlju za učitelje i školare*. Od Mihovilja Nakovića, školnika. Prvo izdanje 1877. Tiska i naklada Eduarda Dick u Zeleznu.

dakle šest godina nakon izlaska Kurelčevih *Jačaka*. Nakovićevo podučavanje, međutim, nije neko autohtono djelo, nego je skoro doslovce preuzeto Glavanićevo *Podučavanje u jeziku* iz 1860. Vidimo, dakle, da Naković nije vodio mnogo računa o jezičnim raspravama u staroj domovini.

U uvodnom pregledu glasova Naković kod samoglasnika navodi samo *a, e, i, o, u*. No u daljnjem tekstu primjenjuje "rogato" *e* ne samo kod ekavskih refleksa staroga jata nego tu i tamo također kod ikavskih, kao: *sēnokoša* (8), *lēp* (9), *potrēbna* (10), *lēpota* (16), *ustrēljen* (20), *slēp* (40), ali češće piše *i*, kao u primjerima: *riči* (5), *človik* (7), *dite* (8), *sikira* (8), *divojka* (8), *dūtelina* (16), *dūta* (36), *sidin* (37), a ima i dosta primjera s neoznačenim *e* od jata kao *zđela* (8), *vetar* (18), *vernoga* (19), *sesti* (37), *predsednik* (37), *verovati* (41). Nalazimo čak i nekoliko primjera s "rogatim" *e* gdje ono nema opravdanja, kao: *nebško* (10), *rēdnik* (12), *pēt* (13), *tēnta* (15), *mēd* (15), *glēda* (18). Na stranici 35. piše: "Slova *ē* se zgovara vred *i*, vred *ie*, kot je komu povoljno," da bi onda dodao: "Veli se: hižu bēlit, to je bēlu načiniti, a ne hižu biliti". Naravno da naši ljudi sasvim ispravno i dalje govore *biliti*, no Nakoviću nije moglo biti poznato pravilo Jakubinskog.

Kod suglasnika Naković navodi samo *č*, no u tekstu susrećemo i *tj* kraj *č* u primjerima *kratje* (16), *lišnje* (25), *protuletje* (30), *kitje* (32), *cvetje* (33), *platjati* (33), uglavnom tamo gdje mu je jasna etimološka veza s *t*, ali: *slēdeci* (5), *noć* (10), *dragocā* (11), *vlic* (12), *srića* (16), *vručina* (32) i mn. dr. *Gj* susrećemo jedino u riječima *angjele* (8), *junjga* (36), dok dosta dosljedno piše *dj*: *tverdjave* (8), *posudja* (9), *najradje* (30), *posidju* (37), *presadjivanje* (37), *nasadjivanje* (37), *nasladjivanje* (37) kraj: *nahaja* (9), *tujinac* (11), *zahajati* (38).

Na dosljedno čuvanje krajnjih *-i* i *-h* (*spral*, *virostoval*, *hranili*, *po vsih mojih putih*) upozorio je Antun Šojat.²⁵ Dosljedno se pridržava "etimološkog" načina pisanja kao: *mužkoga* (6), *gūhke* (9), *razstavljadu* (33). Samoglasno *r* označuje uvijek digrafom *er*.

U morfoligiji je najuočljivija razlika prema prijašnjemu stanju postuliranje vokativa u paradigmi imeničke deklinacije na stranici 24. Poseban nastavak, međutim, navodi samo za muške imenice, no zato donosi na sljedećoj stranici posebnu vježbu i za ženske. U *Lsg. m. i n.* ima nastavak *-u*. Toga se dosljedno pridržava i u tekstu, no kod prijedloga miješa *u* i *va*: *u zraku* (9), *u ognju* (20), *u bigu* (23), *u protulētju* (35), *u vertu* (38), ali: *va škadnju* (36). Ima još *va vodi* (20), *va lozu* (40), tri primjera čak i *v*: *v-sem* (40), *v-hladū* (41), *v-školu* (43). U *Gpl* predlaže u paradigmi za sva tri roda nastavk *-ov*: *bratov*, *ližov*, *selov*, no u tekstu ima *sēl* (9). *Imena od sēl i varošev...* (9). Jedan te isti zahtjev realizira na dva različita načina: *Povite i napišite: ... d) Imena od brigov, dolinah i vodah...*(9),... 4) *Imena od dolinov, brigov i vod...* (14). Nastavak *-ah* za *Gpl.* susrećemo i kod leksema *već putah* (38).

U konjugaciji navodi kod pomoćnih glagola *biti* i *htjeti* naglašene i nenaglašene oblike. Iako se u starijoj književnosti, osobito u evanđeljima, još nailazi na dosta česte primjere aorista i imperfekta - odnose se isključivo na 3. lice jednine i množine - ta gramatička vremena ipak nisu više produktivna.²⁶ No Naković donosi u konjugacijskoj paradigmi (str. 20-22) za navedene glagole *biti*, *igrati*, *tresti* i imperfekt. U 3. licu množine prezenta Naković ima sljedeće nastanke: *-adu*: *imadu* (11), *pobiradu* (11), *podučavadu* (20), *deladu* (16); *-u*: *pasu* (9), *žeru* (30), *zovu* (33), *idu* (37); *-ju*: *poiskuju* (9), *stantuju* (10), *zlamenuju* (12); *-u*: *bratu* (9), *dušu* (9), *ljubu* (10), *vliču* (10), *glasu* (18), *stoju* (9), *živu* (27). Našao sam

25 A. Šojat, o. c., str. 54.

26 Usp. I. Hadrovics, o. c., str. 372-373.

samo tri primjera na *-aju*: *pjevaju* (27), *nasadjaju* (37) i *posadjaju* (37). Ti nastavci odražavaju stanje kakvo danas nalazimo u govoru Poljanaca u sjevernom Gradišću.²⁷

U leksik unosi Naković već dosta inovacija iz Hrvatske,²⁸ usp. npr.: *zatvor* (12), *progon* (12), *lččnik* (12), *livada* (15), *služkinja* (17), *prohod* (25), *prilaz* (25), *milostinja* (26), *pěva* (35). Tu treba spomenuti i odsutnost adverbna u funkciji verbalnih prefiksa, tako mnogobrojno zastupanih u starijoj nabožnoj književnosti.²⁹

Kada usporedimo Nakovićeve prijedloge s rješenjima do kojih dolazi Kurelac kod prepisivanja *Jačaka*, primijetiti ćemo kraj nekih podudaranja i znatna razilaženja. Jasno mi je da su neke od tih razlika uvjetovane samim materijalom, no kod nekih kategorija Kurelac strogo normira taj jezični materijal. Zanimljiva je u toj vezi izreka jednog starca iz Uzlopa, sela u sjevernom Gradišću. On je 1878. pripovijedao Franji Kuhaču da je prije mnogo godina u njegovom selu bio neki gospodin koji je sakupljao pjesme: "To je bio vele strog gospodin te me svaki put psovao, kad nisam rieči onako izgovarao, kako se njemu hčelo..."³⁰ Najuočljiviji su Kurelčevi zahvati kod pojedinih gramatičkih i pravopisnih pojava, kod kojih i u današnjem gradišćanskohrvatskom književnom jeziku nailazimo na neujednačenosti. Te su pojave sljedeće:

Prijedlog i prefiks *v* i njegova varijanta *va*. Tu je Kurelac svuda dosljedno rekonstruirao *v* i tamo gdje ga nije mogao čuti. Htio bih spomenuti samo sljedeće oblike (u zagradi navodim broj pjesme): *včniti* (502), *vgoditi* (242), *vgrizi* (206), *vnutri* (297), *vtišit* (386), *utrpati* (411), *vzajt* (410), *vzbuditi* (225), *vzdihavala* (466), *vzela* (466), *vzlisti* (476), *vzplakali* (248), *vzpomenu* (396), *vzpomenuje* (396), *vzrok* (410), *vztugujem* (147), *zavdal* (197). Sve te pri-mjere naći ćemo u *Gradišćanskohrvatskom rječniku*³¹ ili pod natuknicom *u* ili bez početnog *v*. O toj glasovnoj pojavi Božidar Finka piše sljedeće: "Iz rječnika izlazi da su primjeri od osnova koje su u riječi *vagnati*, *važgati*, *vkani* uglavnom leksikalizirani s prefiksom *v(a)-*; isto tako izlazi da su primjeri od osnova koje su u riječi *nukić*, *stati se*, *zdignuti*, *zeti*, *zrast* pretežno leksikalizirani bez prefiksa *v(a)-*, dok su primjeri u kojim je prefiks *v(a)-* zamijenjen prefiksom *u-* obični od svih osnova (npr. *učiniti*, *ukrasti*, *unuk*, *upametzeti*, *uzao*, *uzeti*). Moglo bi se dakako reći da je prefiks *u-* danas u prodoru..."³²

Kurelac svuda piše slogotvorno *r*, i u primjerima iz sela, u čijim se govorima to *r* izgovara kao *er* ili kao *ar* (zato u zagradi uz broj pjesme navodim i dotično selo):

črn (48 Vincjet, 100 Filež), *grlo* (228 Vincjet), *grmlje* (450 Velika Narda), *srdačce* (93 Filež), *trnje* (450 Velika Narda), *vrlj* (142 Mučindrof, 167 Šuševo). Tu bismo mogli nanizati bezbroj primjera. U jednom primjeru ne smeta mu čak niti poremećena rima: *Janko daj mi vrhnja, // ču ti biti verna* (7 Petrovo Selo).

27 Usp. H. Koschat, *Die Čakavische Mundart von Baumgarten im Burgenland*. Schriften der Balkankommission, linguistische Abteilung XXIV/2, Wien 1978, str. 112-115.

28 Neke druge nove riječi u *Crikvenom jačkaru* spominje A. Šojar, o. c., str. 55.

29 V. I. Hadrovics, *Adverbien als Verbalpräfixe in der Schriftsprache der burgenländischen Kroaten*. Studia Slavica Hung. 4, Budapest 1956, str. 211-249.

30 Citiram iz pretiska Kuhačeve putopisne crte *Medju ugarskimi Hrvati* u zborniku *Gradišćanski Hrvati*, Zagreb 1973, str. 235. Ona se prvi put otiskala u *Viencu*, Zagreb 1878, br. 40, str. 643-755.

31 *Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik - Burgenländischkroatisch-kroatisch-deutsches Wörterbuch*, Zagreb - Eisenstadt 1991.

32 B. Finka, *Gradišćanskohrvatska jezična kodifikacija u Nimško-gradišćanskohrvatskom-hrvatskom rječniku*. U *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*, Zagreb 1984, str. 111.

Filež, Mučindrof i Šuševo pripadaju skupini Dolinaca u srednjem Gradišću u čijem govoru slogotvorno *r* prelazi u *er*, a u Vincjetu (kod Kurelca *Incéd*), koji pripada skupini Stoja, *ɹ* prelazi u *ar*, u Velikoj Nardi u *er*.³³

Fonem *-l* na kraju sloga Kurelac gotovo uvijek zadržava. U današnjem gradišćansko-hrvatskom književnom jeziku u glagolskom je pridjevu radnom uvijek *-o*, u ostalim prilikama prevladava njegova vokalna zamjena *o* (*cio*, *mirzao*, *svitao*, *tepaio* itd.).³⁴

Slična je situacija s *h*, koje Kurelac gotovo uvijek piše, iako se ono u većini gradišćanskih govora na kraju sloga ne izgovara, a u nekim je govorima sasvim nestalo.³⁵ Kraj oblika kao što su *hiža* (5), *hladan* (336), *hoditi* (1), *hrana* (384), *hraniti* (373), *hud* (41), *hvaliti* (8), *orih* (38), *pehnuti* (474), *plahla* (31), *prehinuti* (474) i mn. dr., piše Kurelac dosljedno *h* i u L pl. sklonjivih riječi kao i u leksemima, u kojima se danas u Gradišću *h* ne piše: *po dolinah* i *po skalah* (39), *duhnja* (20), *iztruhnuti* (244), *shraniti* (294), *vehnuti* (365) i dr.

Skupina *dj* je gotovo uvijek *j*: *dohajaj* (75), *medviji* (466), *mlaji* (452), *odhajati* (294), *spohajati* (293), *tuji* (381), *tujina* (193), *zasajena* (88) i mn. dr., dok ima samo malo primjera i s *dj*: *vzhudjat* (244); *medja* (471), *mladji* (464) iz južnog Gradišća, gdje se refleks starog *dj* ponekad izgovara kao *dž* ili *d'*.³⁶

Tragove normiranja primjećujemo kod Kurelca i u sljedovima *-li-*/*lji* i *-ni-*/*nji-*: Našao sam oblike *hinuti* (26), *prehinuti* (474), *ustrelila* (449), *ustrilit* (354), *želim* (388). U gradišćanskohrvatskoj pisanoj riječi se u ovim primjerima piše *-lji-*, odnosno *-nji-*, inače ima i riječi gdje se piše *-li-*, odnosno *-ni-*: *cviliti*, *diliti*, *činiti*, *izmiliti*, ali i dubletnih oblika.³⁷

Malo začuđuje prevladavanje upitne zamjenice *ča* i u selima koja pripadaju govornoj grupi *Stoja*, *Vlaha*, te grupi *Južnih čakavaca* kod kojih se pod utjecajem susjednih *Stoja* probila upitna zamjenica *što*. Primjeri sa *ča*: Bandol (281,562), Cikljin (597), Čemba (28, 29, 209, 224, 225, 231, 503, 511, 603), Hrvatske Šice (310, 499, 539, 599), Marof (251), Milištrof (462), Petrovo Selo (315, 473), Velika Narda (500), Vincjet (264, 266, 390, 391, 449, 653); sa *što*: Čajta (491), Hrvatske Šice (239), Marof (520, 542, 582), Petrovo Selo (256, 470, 471), Poljanci (532).

Kod Kurelca zadivljuje, najzad, veliki broj vokativnih oblika budući da se u današnjem govornom i pisanom jeziku taj padež svodi na nekoliko leksikaliziranih oblika. Da spomenemo samo neke: *brate* (250, 475), *Dunaju* (695), *gospodine* (59, 473), *Ivane* (484), *junače* (687), *konju* (691), *kovaču* (491), *majko* (457), *orle* (265), *Petre* (488), *pokorniče* (485), *rogače* (503), *sestro* (473), *Turčine* (496), *udovče* (242), *vitre* (244, 472), *vodo* (695).

Iako, kao što smo već rekli, Kurelčev neposredni utjecaj kod normiranja gradišćansko-hrvatskoga književnoga jezika nije uočljiv, njegova dosljednost može ipak dati neki poticaj u daljnjem rješavanju jezičnih pitanja u Gradišću. A sakupljeno je jezično blago bez dvojbe vrelo koje gradišćanski filolozi neće smjeti zanemarivati.

Rekao bih da je Nakoviću u svojoj slovnici ipak u velikoj mjeri uspelo usmjeriti književni jezik gradišćanskih Hrvata u pravcu onodobnih književnojezičnih rješenja u Hrvatskoj. Ako uzmemo u obzir da Adolfo Veber Tkalčević zadržava "rogato" *e* u svojoj

33 V.: G. Neweklowsky, *Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete*, Wien 1978, str. 105, odn. str. 163.

34 V.: B. Finka, o. c., str. 113.

35 V.: Neweklowsky, o. c., str. 40.

36 Ibidem, str. 165.

37 Usp. Finka, o. c., str. 114.

Slovnici hervatskoj sve do godine 1871., te da se u istoj toj knjizi zadržalo i slogotvorno *r* kao *er*, da se u Hrvatskoj etimološki način pisanja čuvao otprilike isto tako dugo, što više, ako pomislimo da Maretić još god. 1884. predbacuje sljedbenicima zagrebačke škole "zebnju" od novijih oblika,³⁸ onda treba ustanoviti da razlike nisu niti bile tako ogromne kao što bi nam se mogle pokazati s današnjega gledišta, čak mi se čini da su još postojale sve razvojne mogućnosti da se u Gradišću na osnovi Nakovićeve rješenja s vremenom prijeđe na zajednički književni jezik.

Naković je, što se književnog jezika tiče, djelovao baš u prijelomno vrijeme. Kao sastavljač hrvatske slovnice bio je neposredni preteča gradišćanskohrvatskog pjesnika Mate Meršića Miloradića. No, Miloradić je već naišao na sasvim druge prilike u odnosu između spominjanih književnih jezika.

Kad su se potkraj stoljeća u Hrvatskoj potpuno probili vukovci, razlike između gradišćanskohrvatskog književnog jezika i standardnog jezika u Hrvatskoj postaju veće. Način približavanja tome jeziku postat će drugačiji nego što je bio dosad, a da je potrebno takvo približavanje, jasno je shvatio i Miloradić, jer bi inače prijetila opasnost da se Hrvati u Gradišću odcijepi od svojih vrela. Tu je misao izrazio 1919. u poznatoj pjesmi "Republika":³⁹

A ča našu rič naliže,
Ta je nek za ljude niže!
Zgublja se prez književnosti,
Zato, ako nismo prosti,
Nam jezik za knjige budi
Kot ga pišu učni ljudi!
Kot Šopron za Honza, Linu
Knjige pišu u Berlinu
Ne jezikom kot ga oni
Znadu drt i trt Šoproni!...⁴⁰

Miloradić je izdao svoju slovnice⁴¹ tek 1919. godine kada je već bio objavio velik broj svojih pjesama. Osvrnut ćemo se na taj njegov, doduše, neopsežan rad jer nam on dobro predočuje promjene prema prethodnoj Nakovićevoj slovnici, kao i osnovicu na kojoj je sam pjesnik stvarao. Iako je Miloradić vjerojatno poznao Kurelčeve *jačke*, one ni njemu neće više služiti uzorom za njegova jezična ostvarenja. Miloradić nije bio filolog. U podjeli gradiva gotovo je u cjelini preuzeo *Pristup u gramatiku iz Maretićeve Hrvatske ili srpske gramatike za srednje škole*, jedino je prilagodio građu gradišćanskohrvatskome književnom jeziku.

Kod suglasnika Miloradić navodi kraj *dj* i *gj* i njima se u svojim pjesmama služi, no piše također i znak *tj* koji ni u slovnici ni u svojim pjesama ne primjenjuje. Kod samoglasnika navodi *a, e, é, i, o, u* međutim u čitavoj slovnici grafem *é* je samo u rječima *prételju*

(7) i *tréte* (7). Vjerojatno Miloradić njime bilježi diftongirano *e* koje u svojim pjesmama piše digramom *ie*. U spjevu *Naša teta Kate* (*Kalendar Svete Familije* za godinu 1919, str. 90) nalazimo ove primjere: *odriedi, njevi, viekoma, miestu, početnik*. U pjesmi *Pčela* (isti kalendar, str. 34) piše: *ziet, cviet, mied*. Toj se praksi ostali gradišćanskohrvatski pisci nisu pridružili sve do Drugog svjetskog rata pišući u tim slučajevima obično *e*. Tekl nakon rata počeo se - uz neke druge manje promjene - pisati *e*-refleks *jata* kao *ije* odnosno *je*, da bi se gradišćanskohrvatski pravopis prilagodio hrvatskome na jugu.

U deklinaciji ima dosta promjena u usporedbi s Nakovićevo slovnice. Kako nastavak *Lsg. m.* preporučuje *-i* s dubletom *-u*. Vokativa nema u paradigmati, ali ga navodi kod padežnih naziva kao "zovni" s dodatkom: "Zovni padež imamo neg za nike riči: *Bože! đoviče! pretelju! gospodaru! striče!, teče!, uče!, kume!*" *Gpl.* imenica obrađuje opširnije predlažući kod imenica ženskog i srednjeg roda kratke oblike. Spominje da takvih oblika ima i kod imenica muškog roda: *oc-ev i otac, lapt-ov i lapat*, pa navodi i nastavak *-ih: vol-ov i vol-ih, očenaš-ev i očenaš-ih* i dr., kod ženskih *i-osnova* postulira za neke riječi nastavak *Lsg. -jum* ili *-ju* s alternacijom.

U konjugaciji Miloradić tolerira u prezentu u 3. l. mn. kod oznake *e* nastavke: *-u (-aju, -edu)*, kod *-je: ju (-edu)*, kod *-a: -aju (-adu)*, kod *-i: -u (-iju, idu)*. Istu šarolikost oblika u 3. l. mn. susrećemo i u njegovom pjesništvu. Za aotist i imperfekt kaže vrlo lapidarno: "Va književnom jeziku jesu još i druga vrmena, pri nas imamo od ovih: *biše, rekoše, govoraše i takovih*" (18).

Miloradić napušta neka osnovna obilježja pravopisa zagrebačke škole. On dolazi otprilike do istog rješenja kakvo A. Šojat⁴² opisuje kod Ivana Cukovića koji je počeo pisati crkvene knjige na prijelomu stoljeća. Miloradić samo u iznimno rijetkim slučajevima piše samoglasno *r* kao *er*: u pjesništvu nisam primijetio niti jednog slučaja, *tj* piše uvijek kao *ć*, a napustio je i "rogato" *e*, pa kod njega opet nalazimo kod zamjenica likove *nigdo, nigdar, ništo, niki*.

Usporedivši njegovu slovnice s Nakovićevo, rekao bih da se Miloradić opet okreće više prema čakavskoj osnovici gradišćanskohrvatskoga književnog jezika napuštajući donekle težnju k približavanju hrvatskomu književnom jeziku na morfološkoj i fonetskoj razini. Na takvoj osnovi stvorit će Miloradić bogato i zrelo pjesničko djelo kojim će udahnuti gradišćanskohrvatskomu književnom jeziku novi život i novu svježinu, pa će tako ohrabriti čitavo jedno pokoljenje da taj jezik i nadalje njeguje i obogaćuje.

38 V. Lj. Jonke, *Osnovni problemi hrvatskog književnog jezika u 19. stoljeću*. U knjizi *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1965, str. 9-25.

39 Pjesma se prvi put pojavila u *Hrvatskim novinama*, br. 9, 1919. V.:N. Benčić, *Entwicklung der burgenländisch-kroatischen Schriftsprache*, Wiener Slawistisches Jahrbuch, 17, sv., Beč 1972, str. 21. Citiram po zbirci *jačke*, knjiga XXVII. Hrvatskog štamparskog društva.

40 V. bilj. 17.

41 M. Miloradić, *Slovnica hervatskoga jezika*, Györ 1919, 30 str.

42 A. Šojat, o.c., str. 55.

ZUSAMMENFASSUNG

Ivo Szucsich

FRAN KURELAC UND SCHRIFTSPRACHLICHE NORM
DER BURGENLÄNDISCHEN KROATEN

Fran Kurelac sammelte während seiner beiden Aufenthalte in Westungarn, in den Jahren 1846 und 1848, die Volkslieder der in diesem Gebiet ansässigen Kroaten. Es ist anzunehmen, daß er seinen wiederholten Kontakten die kroatischen Geislichen und Lehrer Westungarns über die Sprachreformen in seiner Heimat informierte. Als diese Reformen in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhundert auch von den Kroaten Westungarn aufgegriffen wurden, folgten ihre Verfechter jedoch nicht den Vorstellungen Kurelac', sondern jenen der Zagreber philologischen Schule. Dies zeigt auch ein Vergleich der Sprache seiner "Jačke" mit der Sprache der burgenländisch-kroatischen Sprachbücher der zweiten Hälfte des vorigen und anfang uneres Jahrhunderts. Erstaunlich ist jedoch, mit welcher Konsequenz Kurelac die Sprache des Volksliedgutes aus dem gesamten westungarischen Raum zu vereinheitlichen suchte.

Iroin Lukežić
IVAN FIAMIN

dr. Iroin Lukežić, Pedagoški fakultet u Rijeci

izvorni znanstveni članak

UDK 929 FIAMIN, I. : 886.2 : 886.2.03

Pučki pisac i prevodilac Ivan Fiamin (1833-1890) zanimljiva je pojava unutar riječkog književnog kruga druge polovice devetnaestog stoljeća. Ovaj skromni i svećenik i vrli hrvatski rodoljub, koji je izrastao iz plejade Kurelčevih učenika i vjernih sljedbenika Riječke filološke škole, ostavio je iza sebe veliki broj prijevoda s talijanskog, francuskog, njemačkog i latinskog jezika. Objavio je sljedeće knjige prijevoda: Mladić upućen na dobrotu i rad Cesara Cantua (1868), Poštenjak istoga pisca (1869), Kršćanske molitve Nikole Tommasea (1874), Govora oca Bourdaloua u tri sveska (1874-1877), Dobro i zlo Paola Mantegazze (1874), Fenelonove Zgode Telamaka (1879), Ksantippu Henricha von Littrowa (1880) i Salustijevu Urotu Katilininu (1881). Jedino djelo tiskano pod Fiaminovim imenom je knjiga Radnja čovjeku dužnost i blagodat, objavljena u Pučkoj knjižnici Društva sv. Jeronima (1870).

U priloženoj se raspravi govori o životu i djelu Ivana Fiamina, odnosno problematizira se uloga spomenutoga književnog opusa u vremenu kojem pripada ovaj zaboravljeni pučki pisac i prosvjetitelj.

U povijesti naše filološke znanosti vjerojatno nije bilo čovjeka koji bi toliko obilježio jednu epohu koliko je to svojom neobičnom osobnošću uspio učiniti Fran Kurelac: "nitko se nije mogao oteti čaru njegova stila, čistoći njegova jezika, sjaju i bogatstvu frazeologije".¹ Kao učitelj narodnog jezika, kao odgojitelj i idejni predvodnik plejade naših književnih i javnih djelatnika (Ivan Dežman, Ivan Fiamin, Fran Pilepić, Marijan Derenčin, Bude Budisavljević, Franjo Rački, Matko Baštijan, Lavoslav Vukelić, Franjo Marković, Tade Smičiklas i dr.) Kurelac je ostvario takav individualan stil kakav nije imao ni jedan naš filolog, ni prije ni poslije njega, a njegova je rečenica bila "možda najosobnija rečenica hrvatske književnosti u XIX. stoljeću".²

Istina, Kurelac nije pripadao onim sistematičnim duhovima koji bi svoje učenje oblikovali u neki konzekventan znanstveni sustav, niti je njegov jezični ekstremizam mogao biti do kraja razumljiv (ili prihvatljiv) širim slojevima čitatelja: nisu ga, dapače, u njegovim zahtjevima potpuno slijedili ni najvjerniji njegovi sljedbenici. No, usprkos tome, Kurelčeve su ideje ostale trajno ugrađene u svijest njegovih suvremenika, posebice među pripadnicima takozvane riječke škole. Među njima osobito se izdvaja jedno ime: Ivan Fiamin.

1 Branko Vodnik, *Život i djela Frana Kurelca* (predgovor *Runjama i pahuljicama*), Zagreb 1916, str. XXVIII.

2 Zlatko Vince, *Putovanja hrvatskog književnog jezika*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978, str. 458.

xxxx

Ivan Fiamin rođio se 9. lipnja 1833. u nekadašnjem zaseoku Škrbići kod Voloskog, od oca Ivana Jurjevog, pomorca, i Marije rođene Tomašić. U Rijeku se preselio još kao sasvim malo dijete zajedno s ostalim članovima obitelji. Isprva je, nakon završene trirazredne početne škole, htio postati pomorcem, ali ubrzo odustaje od takva nauma. Roditelji ga na njegovu izričitu zamolbu šalju u "latinske škole", odnosno tadašnju riječku gimnaziju.³ Budući da zarana ostaje bez oca, Fiamin odrasta pod strogom majčinom stegom, u duhu duboke pobožnosti, ozbiljnosti i radinosti. Čini se da je majka utjecala na konačnu sinovu odluku da prihvati duhovnički poziv.

Bio je izuzetno bistar i marljiv učenik, uzorit u napretku i ponašanju. Poslije završetka šestog gimnazijskog razreda zakratko se otputio u Zagreb (1850) ali ga teška oskudica prisiljava da prekine započeto školovanje pa odlazi u senjsko sjemenište, gdje polaže i ispit zrelosti.

Na preporuku biskupa Mirka Ožegovića, koji ga kao darovita mladića šalje na više bogoslovne nauke, Fiamin studira teologiju na bečkom Pazmaneumu. Godine 1856. dovršava studij s najvećim odlikama i zbog oskudice se svećenstva odmah vraća u Senj, gdje postaje prefektom bogoslovnog sjemeništa, vjeroučiteljem u pučkoj školi i gimnazijskim učiteljem. U senjskoj gimnaziji stanovito vrijeme predaje hrvatski jezik, katehezu i metodiku.

Godine 1863. imenovan je kanonikom riječkoga kaptola i riječkim župnikom. Biskup Juraj Posilović postavlja ga 1877. za kapitularnog predstojnika i arhiđakona riječke zborne crkve, s počasnom titulom opata Sv. Jakova ad Palum. Osim toga bio je nosilac titule papinskoga komornika (*monsignore*), član riječkoga gradskog zastupništva, zastupnik riječkoga kaptola na hrvatskom saboru, potpredsjednik Hrvatske čitaonice u Rijeci i dr. Umro je u Rijeci 25. travnja 1890. godine.

"U njemu je domovina Hrvatska" - kako veli u posvetnome slovu zagrebački *Vienac* - "izgubila uzorita sina i plemenita rodoljuba, hrvatska knjiga umna i zaslužna pisca, a crkva savjesna i zdušna svećenika".⁴

xxxx

Nedvojbeno je da Ivan Fiamin ulazi u hrvatsku književnost pod izravnim utjecajem svog dugogodišnjeg prijatelja i nekadašnjeg gimnazijskog učitelja hrvatskoga jezika Frana Kurelca. Susret s Kurelcem bio je prema tome presudan za formiranje intelektualnoga habitusa budućega svećenika, pučkog pisca i prevoditelja. Sjećajući se kasnije svojih gimnazijskih dana, Fiamin je o Kurelcu zabilježio: "Bilo je u njemu nešto vanredna, bilo je u njemu onoga, čemu se mladež najviše divi, bilo je srca, uma i značaja."⁵ Kurelac je pak Fiamina silno volio kao bistru glavu i marljiva učenika, prepoznavši u mladome gimnazijalcu znakove izuzetne jezične i književne nadarenosti.

Koncem 1848. Fiamin stupa u peti razred riječke gimnazije, gdje se, pored dotad obveznog talijanskog i latinskog, počinje učiti hrvatski jezik i književnost. Isprva mu ovaj predmet predaje stanoviti Jerko iz Otočca. Fiamin je u roditeljskoj kući govorio dobru čakavštinu, čitajući osim toga vrlo rado Kačića u starom dalmatinskom izdanju koje je posjedovao njegov otac. Stoga i nije čudno što se u gimnaziji, slušajući prvi put nešto o

Gundulićevoj poeziji, stao oduševljavati učenjem književnog jezika. Dostora će Jerka na učiteljskom mjestu zamijeniti Fran Kurelac.⁶

Kurelac je kao rođeni govornik i sjajan jezični stilist svoje učenike vrlo brzo uspio pridobiti za vlastite ideje, budeći u njima strasnu vjeru u svetost borbe za hrvatske nacionalne ideale, upućujući pritom na potrebu očišćenje jezika "od svake sjene duha tuđega". Šesnaestogodišnji Fiamin već na završetku školske godine 1848/49. ponosno izgovara Kurelčev *Govor o nauku*, a nešto kasnije i besjedu banu Josipu Jelačiću, prilikom njegova prvog službenog pohoda Rijeci.⁷ Učitelj je na Fiamina uspio prenijeti sve ono što bijaše osobina i njegova osobnog stila: dobro poznavanje klasične literature i preporodno-romantičarski zanos prema narodnom jeziku kao osnovnom pokretaču hrvatske nacionalne i kulturne emancipacije. Djelovanje za narod i u korist svoga naroda postat će otada imperativom sveukupna Fiaminova duhovnog angažmana. Taj zov dužnosti i odgovornosti oglasit će se u njemu upravo na Franov poticaj.

Premda mu je Kurelac svojevremeno savjetovao da se posveti učiteljskom pozivu i studiju jezikoslovlja, za koje je pokazivao iznimno nagnuće, Fiamin se na kraju ipak, osjećajući uvijek posebnu zahvalnost prema svojoj ubogoj obudovljeloj majci, odlučio za svećeničku karijeru. Unatoč tome veza između učitelja i učenika neće biti prekinuta tijekom Fiaminova boravka u Beču a ni poslije, o čemu svjedoči njihova međusobna prepiska.⁸ Obostrana privrženost traje zapravo do Kurelčeve smrti, budući da je on za Fiamina bio čak i više negoli otac. Kurelac mu bijaše siguran oslonac i tješitelj, savjetnik i prijatelj koji može pomoći u najtežim časovima života, u razdobljima velikih duševnih kriza i nemira.

xxxx

U Senju je Fiamin došao u doticaj s Franjom Račkim i Ivanom Kukuljevićem, za kojega prepisuje stare glagoljske isprave. Nakon povratka u Rijeku povezuje se s biskupom Jurjem Dobrilom, koji ga, kao i ostale istarske svećenike toga vremena, potiče na intenzivan prosvjetiteljsko-preporodni rad među domaćim hrvatskim pukom. "Dosta je zlo po naš narod" - piše Dobrila Fiaminu - "treba ga buditi pučkom knjigom, koja će za nj doći kad tad."⁹ Dobrila je nastojao Fiamina pridobiti za tiskanje evanđelistara (*šćaveta*), govoreći o potrebi osnutka novog hrvatskog učilišta "na Rici" koje bi "i za slovince Istarske korisno bilo" (1864.).¹⁰ Stoga Fiamin počinje razmišljati o unapređivanju zaostalih prosvjetnih prilika domaćega svijeta i pridružuje se nastojanjima ostalih riječkih Hrvata u borbi za narodni jezik i afirmaciju autohtone hrvatske kulture. Ovdje su mu od velike koristi bile upravo Dobriline sugestije (da narod treba "buditi pučkom knjigom") pa na posljetku dolazi na pomisao o prevođenju nekih stranih pučkih pisaca.

Fiamin se tako našao pred vrlo složenim problemima, ili, kako to sam lijepo veli, "na stotinu tegob da bude narodno i razumljivo pisano, čisto po našu, što bi i neuk razumio".¹¹ Nije se mogao poslužiti nikakvim sličnim uzorkom prijevoda (budući da ih u to vrijeme

6 Badalić, nav. dj., str.425.

7 Isto.

8 Bude Budisavljević, *Pet pisama Frana Kurelca Ivanu Fiaminu*, Savremenik, br. 12, prosinac 1911. (god VI.), str. 690. i dalje. Prvo je pismo datirano 1852. a posljednje 1868. godinom.

9 Božo Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, Pazin 1967. I. knjiga, str. 241.

10 Isto.

11 Mirko Deanović, *Cesare Cantù u odnosu prema Hrvatima*, RAD JAZU Zagreb 1951, str. 47.

3 Hugo Badalić, *Ivan Fiamin*, Vienac XIV, 27, 1882, str.425.

4 Vienac XXII, br. 18, 3. svibnja 1890. (nekrolog).

5 Mirko Breyer, *Fran Kurelac*, Zagreb 1939, str. 64.

nije ni bilo), niti je svaki put bio u stanju naći odgovarajuće domaće izraze za mnoge stvari i pojmove. Drugo, trebalo je odabrati autore i djela koja će biti najprikladnija našem puku.

Odlučio se prvo za talijanskog poligrafa Cesara Cantùa (1804.-1895.), jednog od najplodnijih i najpopularnijih pisaca Ottocenta, popularizatora smjelih historijskih sinteza, romantičarskog pripovjedača, publicista i autora poučnih knjižica za široke slojeve i mladež. Svoju nakanu, naravno, najprije priopćava svom starom učitelju, moleći ga istovremeno da mu u tome pomogne savjetom.¹² Uz autorovu suglasnost Fiamin je prvi rukopis prijevoda predao u štampu kod Mohovičeve tiskare u Rijeci. Knjiga je ugledala svjetlo dana u prosincu 1868. godine pod naslovom *Mladić naputjen na dobrotu, nauk i rad*.¹³ Ovaj Fiaminov književni prvijenac naišao je na povoljan odjek u javnosti, a "Vienac" piše "da je preliepo pisano i vrlo marljivo prevedeno".¹⁴

Ohrabren tim početnim uspjehom, on marljivo nastavlja s prevodenjem još jednog Cantùova djela, *Il galantuomo*, koje izlazi iz tiska kod iste štamparije već iduće 1869. godine pod naslovom *Poštenjak ili ti Pravice i dužnosti. Ljudsko vladanje pučki raspravljano po Cesaru Cantùu*.¹⁵

Analizirajući jezik ovih prvih Fiaminovih prijevoda, Mirko Deanović u njima zapaža dominantne crte tadašnje riječke škole - "arhaičnost, čistunstvo, neobične riječi, narodna frazeologija, originalnost stila, česta upotreba imperfekta i aorista, ispuštanje kopule i sl. Fiamin je također želio pisati na narodnu, ali je u tome uspio još manje od svog talentiranog učitelja. Stoga njegov jezik i stil nije prirodan ni lak kao što je u Cantùa; svojom je izvještačenošću promašio i postigao obratan efekat, postavši često teško shvatljiv upravo onima, kojima je namijenio svoje prijevode. (...) Kako je dobro poznao talijanski jezik, a Cantù pisao lakim jezikom, nije mu bilo teško shvatiti tekst, te je veoma rijetko što krivo preveo. Treba uzeti u obzir, da ti prijevodi pripadaju među prva izdanja za omladinu i šire slojeve, te se u jezičnom pogledu Fiamin nije imao u koga ugledati, osim u Vukove publikacije narodnog blaga."¹⁶

Kurelčev se utjecaj, međutim, u Fiamina ne osjeća samo na planu jezičnog izraza već i u prevodilačkom stilu, točnije, obojica pokazuju stanovita odstupanja od vjernosti izvorniku. Takve su nedosljednosti očito posljedicom težnje da se izvorni tekst prilagodi domaćem čitateljstvu.¹⁷ No unatoč svim tim nastojanjima, Fiamin je ostao težak za čitanje

12 "Prije nego odgovorim na uprose tvoje" - kaže mu Kurelac u pismu - "daj da izrečem radost nad tim, što si jednom počeo književat, što si nešto tako dobra izabrao i što si voljan tom stazom i dalje pokročiti. Da je dobro, može bit i posve dobro (premda prvo djelce) ispalo, o tom ni posumnjat voljan nisam. - Gdje ga šampat? O tom danas još odgovora ti ne dadoh, er se tu hoće, da ophodiš i progovoriš s Petrom i Pavlom, a ti odgovor izgledaš kao da na žeravici stojiš, er si podobro nestrpljive krvi (...) Prašaš, bi li u Cesara Cantùu prosio dopusta. Po mojoj misli toga ne treba, to biva tamo, gdje se jagma za dobitak. U nas ga ne ima, a ti se ga još odričeš. Medjutim pitaj Derencina. Drugi li bude njegov sud nego moj, tad slobodno ono pismo otpremi, koje mi posla, er ga nahodim dostojno pisca, kom se šlje." Pismo je datirano dne 23. listopada 1868. iz Zagreba. Budisavljević, nav. djelo.

13 Posvećeno je Ivanu, sinu poznata riječkog rodoljuba Bartola Zmajića Svetivanskog "i svačkom mladomu Hrvatuu za nauku i razgovor".

14 Vienac br. 15, 1869, str. 288.

15 Tatjana Blažeković, *Fluminensia Croatica*, Zagreb 1953, str. 39. U prvom godištu "Vienca" objavio je iste godine poučnu novelu *Obitelj i odhranjivanje*, za koju M. Deanović pretpostavlja da je također Cantùova.

16 Deanović, nav. dj., str. 48.

17 Zato se u njegovim prijevodima "nigdje ne spominje Italija; Cantùove su aluzije na domaće

upravo kao i njegov veliki uzor. Tek u kasnijim prijevodima, kada se bude donekle oslobodio utjecaja Kurelčeva jezičnog stila, on će uspjeti ostvariti daleko prohodnije i "pitkije" prijevode čiji jezik više neće biti toliko opterećen balastom arhaizama i purizma.

Početkom 1870. godine, u netom pokrenutoj Pučkoj knjižnici Društva sv. Jeronima, Fiamin objavljuje knjigu *Radnja čovjeku dužnost i blagodat* - jedino djelo tiskano pod njegovim vlastitim imenom.¹⁸ Polazeći od pretpostavke da je svaki čovjek od samoga početka svoga postojanja određen vlastitim djelovanjem, koje naziva radom (*radnja*), autor nastoji otkloniti različite predrasude (*priedsude*) koje o radu postoje i dokazati da se "jedino uztrajnim trudom i radom svakoga pojedinca domovina podignuti može".¹⁹

Pisac misli izlaže plastično i slikovito služeći se jasnim i razgovjetnim stilom, kao da pripovijeda nekom sebi bliskom sugovorniku, obraćajući se čitatelju sa "brate dragoviću", "moj brajane" ili naprosto sa "ti". Osnovne bi se misli ove knjižice mogle sažeti u tri glavne teze.

Prvo, Fiamin svom čitatelju nastoji objasniti zbog čega uopće dolazi do velikih otkrića u povijesti čovječanstva i upozorava ga na važnost ljudskog aktivizma kao najsavršenijeg oblika kretanja što neprestance transformira svijet prirode, simbolizirajući ujedno pobjedu duha nad materijalnošću univerzuma.

Drugo, autor raščlanjuje osobine ljudskog rada potkrepljujući to brojnim primjerima iz životne svakodnevice i književnosti.

Čovjekova je dužnost neprestano usavršavanje, čime on pridonosi općem dobru i napretku. Pisac osobito podvlači važnost intelektualnoga rada, govoreći o iznimnoj važnosti djelovanja pismenih ("književnih") ljudi u životu zajednice.²⁰ Isto tako naglašava da prilikom vrednovanja ljudskog rada porijeklo u pravilu nema nikakova značaja budući da mnogi velikani pripadaju siromašnome rodu, odnosno najnižim društvenim slojevima. Sve to potkrepljuje i obiljem primjera.

Treće, pisac svome pučkome čitateljstvu pokušava približiti neke fundamentalne pojmove iz ekonomije i tehnike kako bi ljudima pomogao prevladati stoljetnu zaostalost.

prilike zamijenjene riječima "kod nas", njegov *buon Italiano* izrazom "valjan Hrvat", a talijanska lična imena "našim narodnim". Isto, str. 49.

18 "Ovo je treći spis" - piše Vienac - "što ga je vrlo riečki rodoljub u kratko vrijeme poklonio svom narodu, a pristaje vrlo liepo i smjerom i duhom svojim uz 'Mladića' i 'Poštenjaka' od Cesara Cantùa. Ovim je djelom naš pisac gotovo dostigao talijanskog uzor-pisca pučkih knjiga. Knjižicama, kakove su Fiaminove i prevedene i izvorne, bistri se narodu razum a nepomućuje nedovoljnim znanjem, pobudjuje se volja na rad i marljivost, kroti se i lagodi ćud, s toga se radja blagost i zadovoljstvo; te su knjižice pune pozitivnoga znanja i realne nauke, al se zato sveudilj drže moralne strane čovjeka; nisu puste otrebine i kusati odlomci znanosti, za koje čitalac nikada nezna, čemu bi mu mogli poslužiti. - Nekaže se i neizdriče nigdje, al 'Radnja' je narodno-gospodarska knjižica, koja mnoge i temeljite istine gospodarske preugodnim načinom razlaže i u srca ih narodu zasadjuje; što ona nije premahnula običnu nauku, sasvim je naravna stvar. Ima medjutim i u toj nauci istina, koje narodu po današnjem gospodarstvu mogu i moraju dobro poslužiti; upotriebi li ih na svoju korist, okriepit će se za sve to veće napredke. - Uz iskrenu i srdačnu hvalu, koju smo dužni štovanomu piscu, moramo pohvalno priznati i dobar izbor društva sv. Jeronimskoga; ovim smjerom i pravcem zadovoljit će ono ponajprije svom velikom zadatku." Vienac, god II, br. 9, 26. veljače 1870, str. 143. (Listak).

19 *Radnja čovjeku dužnost i blagodat*, napisao Ivan Fiamin a na sviet izdalo Društvo sv. Jeronima u Zagrebu. Štamparija Karla Albrechta. Pučka knjižica društva svetojeronimskoga, knjiga III. Iz predgovora pisanog "Na Rieci o Miholju 1869", str.1.

20 Isto, str. 18.

Radnja čovjeku dužnost i blagodat zapravo je mali ekonomski priručnik za puk. U tom smislu već Ivan Perkovac kaže "da je to jedna od ponajboljih naših knjiga, podpuna narodna ekonomija za puk." U njoj se Fiamin razotkriva kao istinski pučki prosvjetitelj i naprednjak.

Krajem veljače 1874. izlazi iz tiska novi Fiaminov prijevod, *Dobro i zlo* talijanskog antropologa i pučkog pisca Paola Mantegazze (1831.-1910.), u novoutemeljenoj kraljevičkoj Primorskoj tiskari. Knjiga je prožeta nabožnim duhom, bavi se pitanjima savjesti, dužnostima čovjekovim na ovome svijetu, govori o moralnim imperativima i obiluje sugestijama za valjan (čudoredan) život. Koncem svibnja iste godine kod istog tiskara izdaje prvi svezak prijevoda govora Louisa Bourdalouea (1632.-1704.), glasovita francuskog oratora i isusovačkog propovjednika.²¹ Sredinom ožujka 1875. pojavilo se, napokon, i posljednje njegovo prijevodno djelo štampano u Primorskoj tiskari: *Kršćanske molitve* Nikole Tommasea (1802.-1874.).

Godine 1879. pojavio se Fiaminov prijevod Fenelonove priče *Zgode Telemaka Ulišova sina* u izdanju Matice hrvatske u Zagrebu.²² Spomenuti je prijevod dobio brojne pohvale suvremenika (među kojima je, primjerice, August Šenoa), a zbog nesumnjivih kvaliteta djelo je nagrađeno i Draškovićevom nagradom. Nedugo poslije toga u sušačkoj Primorskoj tiskari (1880.) Fiamin tiska prijevod vesele jednočinke *Ksantiipa* Henricha von Littrova (1820.-1895.), plodna njemačkog spisatelja, lučkog kapetana i pomorskog inspektora u Rijeci. Komedijska bijaše prilagođena za izvedbe hrvatskih dobrovoljačkih kazališnih družina.

Posljednji prijevod Fiaminov jest *Kaja Krispa Salustija knjiga o Katalintinoj uroti*, objavljena 1881. tiskom Milana Kerdića u Sušaku. Prihod od knjižice bio je inače namijenjen ubogim đacima i "siromašnim učenicom kr. hrvatske gimnazije na Rieci".²³

Pokušamo li, na kraju, rezimirati cjelokupan spisateljski i prevodilački opus Ivana Fiamina, uvidjet ćemo kako je on "poglavito smiera pedagogijsko moralnog" (H. Badalić). Sva njegova djela imaju točno određenu namjenu: *Radnja*, *Mladić*, *Poštenjak*, *Dobro i zlo*, *Zgode Telemaka*, *Katilinina urota* spisi su namijenjeni puku i hrvatskoj mladeži. Svećenici ma je preveo nekoliko govora oca Bourdalouea, Tommaseov molitvenik poklonio je svim pobožnim dušama a *Ksantiipu* svojim veselim prijateljima i hrvatskim domoljubima. Saberemo li sve zajedno, onda možemo razabrati da je najviše prevodio s talijanskog (pet naslova) i francuskog (dva naslova), dok je s njemačkog i latinskog preveo po jedno djelo. Osim toga objavio je "više članaka pedagogijskog sadržaja i omanjih prijevoda po novinah".²⁴

Svi spomenuti prijevodi nose snažan pečat piščeve osobnosti, u njih su utkani autorovi nazori i misli, i svi su nesumnjivo bili korisni onovremenoj čitateljskoj publici. Kao vrstan stilist i poliglot (poznavao je latinski, grčki, njemački, francuski, engleski, talijanski, češki i slovenski) dobro je znao osjetiti "dušu" svakog jezika s kojeg bi prevodio.

Među njegovim djelima ipak posebno mjesto pripada *Radnji*, koja ne samo da ima najviše prosvjetiljskoga naboja, nego u neku ruku čak i nadilazi svoje vrijeme. U toj

21 Sudeći po izdavanju još dvaju svezaka Bourdalouevih govora idućih godina, knjiga je uspješno prihvaćena među tadašnjim čitateljima.

22 *Zgode Telemaka Ulišova sina*. Zabavne knjižnice Matice hrvatske svezak XXIX-XXXIII, Po franczkoj priči Franje Salignaca De la Motte-Fenelona. Pohrvatilo Ivan Fiamin. Nagradjeno iz zaklade grofa Draškovića za g. 1878. v. Napredak, br. 31, od 1. studenog 1879, str. 503.

23 Sloboda, br. 123, 14. listopada 1881. "Prosvjeta".

24 Badalić, nav. dj., str. 426.

knjizi najviše dolaze do izražaja one kvalitete koje pisac, nažalost, nije do kraja uspio realizirati: kvalitete darovita učitelja i čovjeka-praktičara. Iz *Radnje* se osjeća snažno strujanje autorava racionalizma, svojstvena inače tolikim intelektualcima prošloga stoljeća, i zdravog pogleda na životne pojave kakav već imaju Primorci, ali, istovremeno, i ona rijetka analitička komponenta koju inače prepozajemo kod znanstvenika.

x x x x

Ne treba zaboraviti da je Ivan Fiamin, pored svog marljiva književnog rada za dobrobit hrvatske narodne prosvjete i kulture, bio uzorit svećenik, ugledan rodoljub i dobrotvor sirotinje. "Naravni darovi uma, mnogostručna izobrazbenost a nada sve čestitost njegova značaja", kako piše Josip Martinolić,²⁵ omogućili su mu da u Rijeci dostigne rijedak ugled, poziciju koju ni prije ni poslije njega neće uživati ni jedan riječki župnik. Došavši u Rijeku kao odlučan i značajan Hrvat, on će to ostati dosljedno sve do smrti, a da pritom nikad neće doći u sukob ni s Riječanima, ni bilo kojom vlašću. Svojom tolerantnošću i blagošću Fiamin je s vremenom uspio izgraditi neprikosnoven i ničim okaljan autorit poštena čovjeka, kojem nitko i nikada nije mogao ništa predbaciti. Upravo ta strpljivost i stalna otvorenost prema dijalogu gradila je mostove prema svakom ljudskom srcu, bez obzira na predrasude, dobne razlike ili politička uvjerenja. Zbog svoje konciliantnosti i široke naobrazbe bio je rado viđen u svakom društvu, bilo da je riječ o visokim ili pak najnižim društvenim slojevima. "Bio je neobično simpatična pojava, mila ponašanja, čedna i jednostavna života, pravi otac sirotinje."²⁶

Prema oporuci datiranoj 27. veljače 1890. Fiamin je odredio da se poslije njegove smrti novac dobiven od prodaje nekretnina rasporedi kao legat na dvanaest dijelova: riječkoj zbornoj crkvi 1000 forinti, kaptolu zborne crkve za svete mise 300 forinti, riječkom zavodu za siromahe 500 forinti, zakladi sv. Nikole u spomen pokojnog oca 500 forinti, u korist riječkih općinskih škola 1000 forinti, Društvu sv. Jeronima u Zagrebu 1000 forinti, Matici hrvatskoj 1000 forinti, Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu 1000 forinti, za podizanje medicinskog fakulteta u Zagrebu 500 forinti. Najveći dio njegove osobne biblioteke pripao je školskom ravnateljstvu u Opatiji a ostatak učiteljskoj knjižnici u Sušaku.²⁷

Smrt Ivana Fiamina imala je dalekosežnih posljedica ne samo na položaj hrvatskoga jezika, nego u najširem smislu i na sudbinu hrvatske kulture u Rijeci u sljedećih nekoliko desetljeća. Fiamin odlazi s riječke političke i javne scene upravo u vrijeme kada bi kao ključni čovjek mogao odigrati presudnu ulogu u uzavreloj i fermentirajućoj društvenoj situaciji, slično kao što je u svoje vrijeme bio učinio Kurelac. Istina, Fiamin nije posjedovao toliku prodornost i ustrajnost kao njegov veliki učitelj, ali bi bar svojim velikim autoritetom i taktom mogao održati dotad postojeću ravnotežu političkih odnosa. Ovako, stvari su se počele razvijati u posve drugom pravcu. Njegov je nasljednik na položaju riječkog župnika Kajetan Bedini bio sasvim oprečna osoba. On je, kako slikovito veli Vjekoslav

25 Giovanni Fiamin, ricordo di Giuseppe Martinolić professore ginnasiale. Traduzione del Croato. Fiume, Tip. G. Jerouscheg (1890), Appendice str. 11, Ivan Fiamin (nekrolog), Naučna biblioteka u Rijeci.

26 *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća*, knj. I, priredio Milan Grlović, Zagreb 1898-1900. "Fiamin je uvijek rado i iskreno pomagao svakomu savjetom i djelom, a siromakom i novcem, nemareći pritom da lievica znade što mu desnica radi. Srčba je u njega bila samo časovit plod žestokoga, ali uistinu slaboga temperamenta; što ga je sam žalio: jezgra njegova bića bila dobrota, dobrota do slabosti", Martinolić, nav. djelo.

27 Spisi opata Fiamina 57/14, i 15/16, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskoga primorja, Rijeka.

Štefanić "preko noći okrenuo kabanicu i dao se upregnuti u kola službene mađarsko-fijumanske politike na Rijeci, te pristupiti likvidiranju hrvatskoga jezika u zbornoj crkvi".²⁸ U isto vrijeme riječka je mađaronska oligarhija uspjela ishodovati preseljenje nekadašnje Hrvatske gimnazije u Sušak (1896.), čime se prekida mogućnost kontinuirana školovanja riječkih Hrvata na svom materinjskom jeziku. Istiskivanjem hrvatskoga jezika iz crkve i škole uspostavljena je drugačija konstelacija društvenih odnosa. No, ovo je već problem koji zahtijeva zasebnu studiju.

SUMMARY

Irvin Lukežić

IVAN FIAMIN

Writer and translator Ivan Fiamin (1833-1890) is a very interesting man within the literary circle of Rijeka in the second half of 19th century. This humble priest and patriot, one of Kurelac's followers of the Rijeka School of Philology, left a great number of translations from Italian, French, German and Latin. He published the following translations of the books "A Young Man Devoted to Kindness and Work" (*Mladić upućen na dobrotu i rad*) by Cesar Cantù (1868), "Honest Man" (*Poštenjak*) of the same author (1869), "Christian Prayers" (*Kršćanske molitve*) by Nikola Tomaseo (1874), "Speech of Father Bourdalou" (*Govori oca Bourdaloua*) in three volumes (1874-1877), "Good and Evil" (*Dobro i zlo*) by Paolo Mantegazza (1874), "The Adventures of Telemak" (*Zgode Telamaka*) (1879) "Ksantippa" by Heinrich von Littrow (1880) and "Conspiracy of Catiline" (*Urota Katilinina*) (1881). The only book of Fiamin was *Radnja čovjeku dužnost i blagodat* - from 1870, published in Popular Library of St. Jeronimo's Society.

This paper deals with life and work of forgotten folk writer and educator Ivan Fiamin, and analyses the significance of his work in his time.

²⁸ Vjekoslav Štefanić, *Glagoljica u Rijeci*, Riječki zbornik, MH Zagreb 1953, str. 414-415.

Diana Stolac

RĚČNIK LĚČNIČKOGA NAZIVLJA KURELČEVA SLJEDBENIKA IVANA DEŽMANA

mr. Diana Stolac, Pedagoški fakultet u Rijeci

UDK 929 DEŽMAN, J.: 001.4: 808.62

Izvorni znanstveni rad

Učenik Frana Kurelca Riječanin IVAN DEŽMAN (1841-1873) autor je prvoga tiskanoga hrvatskoga medicinskog rječnika *Rječnik liječničkoga nazivlja* (Zagreb, 1868). U radu se govori o tvorbenim mogućnostima hrvatskoga jezika u izradbi stručnoga nazivlja. Poseban je naglasak na višestranim nazivima, koji su nužnost u imenovanju složenih mikrosustava ljudskoga organizma kao makrosustava.

Riječku je filološku misao u 19. stoljeću obilježio Fran Kurelac. Njegovi su sljedbenici bili Bude Budisavljević, Ivan Fiamin, Ivan Črnčić, Fran Pilepić i Ivan Dežman. Ivan Dežman je rođen 6. svibnja 1841. godine u Rijeci. S nastavnikom ilirskoga (hrvatskoga) jezika Franom Kurelcem susreće se kao učenik u Gimnaziji Riečkoj. Podaci iz školskoga imenika za školsku 1852./53. godinu pokazuju dvanaestogodišnjaga Ivana kao izuzetno dobra učenika. Završio je tu godinu "pervi s odlikom", kao najbolji učenik u razredu, a tako je i sljedećih godina. Otac mu omogućuje nastavak školovanja na Bečkome sveučilištu, na medicinskome fakultetu.

Godine 1864. stječe doktorstvo liječništva, sljedeće godine doktorstvo kirurgije te magisterij primaljstva. Odlazi u Zagreb, gdje se bavi liječničkim pozivom ali se također odmah aktivno uključuje i u hrvatski kulturni život. Ovdje valja reći da su i suvremenici i sljedeće generacije izuzetno značajnim vrednovale Dežmanov urednički posao od 1871. do 1872. godine u jednom od najznačajnijih hrvatskih kulturnih časopisa - u *Vijencu*. *Vijenac* je pokrenut 1869. godine, pa je Dežman jedan od prvih urednika, a i jedan je od osnivača časopisa. Bio je, dakle, između onih kulturnih djelatnika koji su časopis oblikovali. Na žalost, u dobi od tek nešto više od trideset godina biva u Beču zaražen kolerom i umire u Zagrebu 24. listopada 1873. godine. Smrt mladoga Dežmana osjetila se u Hrvatskoj kao težak narodni gubitak.

U svojemu je kratkom životu Ivan Dežman ostvario književna djela različitih vrsta. Ogledao se i u poeziji i u prozi i u drami, a napisao je i jedan libreto¹. Budući po struci

¹ Dežmanov literarni prvijenac romantični ep *Smiljan i Koviljka*, nastao 1862. a tiskan 1865. godine, nosi posvetu Franu Kurelcu (v. Ivan Dežman, *Izabrani spisi*, ur. Franjo Marković, Matica hrvatska, Zagreb 1896, str. 288), premda s već očitujućim odstupanjima od Kurelčeve književnojezične koncepcije. Dežman se svome učitelju stoga u pismu iz 1862. godine ispričava, obećavajući da će, kad stekne liječničku diplomu ili značajno ime među

liječnik, smatrao je svojom dužnošću baviti se i zdravstvenim prosvjećivanjem, o čemu postoje pisani tragovi.

Nas ovom prigodom posebno zanimaju Dežmanovi naponi vezani uz stvaranje hrvatskoga liječničkoga nazivlja. Oni pak nisu iscrpljeni u njegovu *Rčniku liječničkoga nazivlja* iz 1868. godine, kojim je zaslužio posebno mjesto u hrvatskoj kulturi. Održao je, naime, brojna predavanja i objavio zanimljive tekstove sa zdravstvenom tematikom. Tako iste godine kada i rječnik Dežman izdaje *Liječnička izvješća (visa reperta) za praktičnu porabu liječnika* (Zagreb, 1868), u kojima daje upute za pravilno sastavljanje hrvatskih liječničkih izvještaja, a pod motom "ne budimo tuđi, gdje možemo biti svoji". Od spisa o liječništvu valja spomenuti niz sastavaka o zdravstvu objavljenih u *Vijencu*. Dežmanova knjiga *Čovjek prema ljepoti i zdravlju* (Zagreb, 1871) prva je popularna zdravoslovna knjiga nastala na hrvatskome jeziku², a pridodani su rječnik stručnih naziva i desetak anatomijskih slika. Polazna je misao ove knjige "lijep biti isto je što zdrav biti", uz nužan autorov dodatak: "nema tjelesne ljepote bez duševne". Ipak, najznačajnije je Dežmanovo djelo iz medicinskoga tematskoga kruga *Rčnik liječničkoga nazivlja* iz 1868. godine, prvo izdanje tada osnovane Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti³.

Prije same analize Dežmanova rječnika, pokušajmo se podsjetiti problema pred kojima se nalazila hrvatska filologija u drugoj polovici 19. stoljeća. Književnom je jeziku valjalo omogućiti funkcioniranje u svim područjima javnoga života. Jedno je od tih područja svakako znanost, stoga, da bi bilo osigurano nesmetano znanstveno komuniciranje, trebalo je uložiti posebne napore u skupljanje postojećih stručnih naziva, te u njihovo usustavljanje u stručno nazivlje, a u njihovu nedostatku i u stvaranje novih. Bogoslav Šulek u predgovoru svojega *Hrvatsko-njemačko-talijanskoga rječnika znanstvenog nazivlja* o tome kaže: "Uvedenjem hrvatskoga jezika u sva učilišta, a tim i u znanosti, nastade prieka potreba jedinstva u znanstvenom nazivlju, da nebude svaka školska knjiga rek' bi drugim jezikom pisana"⁴.

Jedan od najvažnijih leksikoloških zahtjeva u odnosu na terminologiju jest jednoznačnost, stoga nije svaki leksem jednakovrijedan za stručne nazive. Jednoznačnost pretpostavlja preciznost. Iz toga zahtjeva proizlazi opravdanje postojanja višečlanih naziva, koji upravo zbog svoga višečlanoga sastava ne odgovaraju drugome osnovnome termi-

hrvatskim književnicima, "bez straha razviti vašu (tj. Kurelčevu, op. D.S.) zastavu, da s njom ili dobijem ili poginem. To je moj program i ufam se da je političan" (prema: Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978, str. 414). Kao i drugi Kurelčevi gorljivi pristaše i on, naime, odstupa od zasada riječke filološke škole kad se sam laća pera. Pročitavši *Smiljana* i *Koviljku* Fran Kurelac svome učeničku šalje primjedbe na jezik ovoga epa (v. Ivan Dežman, *Izabrani spisi*, ur. Franjo Marković, Matica hrvatska, Zagreb 1896, str. XXIII i dalje). Ostala su književna djela Ivana Dežmana drama *Varadinka Mara*, zbirka proznih tekstova *Pripoviesti* (1869-1873), zbirka lirskih i epskih pjesama *Poletar* (1868) i libretto *Ban Leget* za operu Ivana pl. Zajca (1872).

2. Prijevoda, naravno, ima i ranije. Možemo spomenuti npr. knjižicu Mihovila Neustaedtera *Varhu Kravokozica dvi, u kratko, beside, za probuditi sve kolike Otce i Majke...*, tiskanu u Rijeci 1804. godine.
3. Na naslovnoj stranici *Rčnika liječničkoga nazivlja* piše da ga je sastavio Ivan Dežman "Doktor liječništva i vidarstva, primatelj, začasni fizik grada Zagreba i uzvički liječnik kod kr. sudb. stola županije zagrebačke", a rječnik je izdan "Troškom jugoslavinske akademije znanosti i umjetnosti" u Zagrebu 1868. godine.
4. Bogoslav Šulek, *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*, Zagreb I. sv.: 1874; II. sv.: 1875, (pretisak: Zagreb 1990), str. VII.

se precizno obilježio neki pojam koji je naoko nebitan, mali ali važan dio mikrosistema unutar makrosistema. Za usporedbu možemo uzeti jedan drugi terminologijski sustav koji se stvarao u to isto vrijeme, u drugoj polovici i potkraj 19. stoljeća. Riječ je o pomorske nazivlju, konkretno o imenovanju dijelova jedrenjaka. Kao što liječnik mora poznavati funkcioniranje ljudskoga tijela kao cjeline, ali i svakoga pojedinoga organa, mišićje i živčevlje, svaku pojedinu kost, tako brodograditelj i pomorac moraju poznavati jedrilje broda, svaku prečku i sustav užadi. Kao što liječnik ne može svaki put opisivati položaj i funkciju svake i najmanje kosti ako želi označiti npr. mjesto prijeloma, tako i kapetanu broda mora biti omogućeno s malo riječi izdati mornaru zapovijed koje uže treba pritegnuti ili opustiti. U oba slučaja nema vremena za nejasne i neprecizne opise, a greške mogu biti sudbonosne. Iskustva stečena u provođenju detaljne analize hrvatskoga pomorskoga nazivlja u rječnicima Dežmanova suvremenika pomorskoga leksikografa Bože Babića⁵, te suvremena teorijska razmatranja u stvaranju hrvatskoga računalnoga nazivlja⁶ pomogla su mi u analizi medicinskoga nazivlja koje nudi u svom rječniku Ivan Dežman, prvi hrvatski medicinski pisac.

U Predgovoru *Rčnika liječničkoga nazivlja* autor iznosi razloge nepostojanja medicinske terminologije na hrvatskome jeziku, opisuje način rada na sakupljanju riječi i daje osnovne upute za razumijevanje poretka istoznačnica u opisu natuknica. Premda kratak, ovaj tekst možemo smatrati programatskim. Prema Dežmanovoj procjeni, glavni je razlog nerada na stvaranju medicinskoga nazivlja u činjenici što se školovanje za bilo koje medicinsko zvanje provodi isključivo u inozemstvu, što nema sustava medicinskih ustanova, osim "ono malo ludnic (bog im se smilovao) i bolnic, što ih imamo, većinom u tuđih su ruku"⁷, a i medicinsko je osoblje strano, kaže Dežman da je "polovica liječnikov tuđega porekla"⁸.

Prije ovoga rječnika jedan je drugi liječnik, dr. Đuro Augustinović, pokušao 1844. g. prikupiti anatomsko nazivlje, ali posao nije završio (a valja reći da Dežman iznosi i sumnju u kvalitetu učinjena posla: "al nije žalibože u njoj ni sve kosti izbrojio"⁹). Dalje Dežman o svojoj namjeri i o namjeni rječnika kaže: "Za njim evo mene da podam svojim drugovom, prijateljem prirodnih znanostij, pravnikom i drugim gojiteljem narodne knjige liječničko nazivlje, kojim želim odužiti se od strane liječničke narodu svomu, zatim potaknuti na rad učene drugove svoje, a uzato ujediniti i popuniti mnogovrstno i veoma nedostatno naše nazivlje"¹⁰. U opisu svoga rada na rječniku Dežman kaže: "Izvadio sam iz svih dosad utištenih hrvatskih rčnikov sve liječničke reči, te ih prema znamenovanju poredao"¹¹. Koji su to rječnici, bolje se vidi iz popisa skraćenica nego iz samoga predgovora, budući da ovdje autor poimenično navodi samo "Vukov i Šulekov", zatim rukopise

5. Božo Babić je autor pet tiskanih pomorskih rječnika: (1) *Morski riečnik hravacko-srbski usporedjen sa italijanskijem jezikom od jednoga pomorca*, Trst 1870; (2) *Mladi mornar ili Put brodom iz Senja u Trst. Crta iz života pomorca Hrvata*, Kraljevica 1875; (3) *Nazivlje korita i jedrilja broda u hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku*, Kraljevica 1877; (4) *Zapovjed brodovnih obava u hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku*, Bakar 1878; (5) *Pomorski rječnik ili nazivlje za brodarenje po moru*, Senj 1901.
6. Usp. Milica Mihaljević, *Hrvatska računalno nazivlje. Jezična analiza*, Biblioteka Jezikoslovlje, knjiga 6, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1993.
7. Ivan Dežman, *Rčnik liječničkoga nazivlja*, JAZU, Zagreb 1868, str. III.
8. Ivan Dežman, *Rčnik liječničkoga nazivlja*, JAZU, Zagreb 1868, str. III.
9. Ivan Dežman, *Rčnik liječničkoga nazivlja*, JAZU, Zagreb 1868, str. III.
10. Ivan Dežman, *Rčnik liječničkoga nazivlja*, JAZU, Zagreb 1868, str. III.
11. Ivan Dežman, *Rčnik liječničkoga nazivlja*, JAZU, Zagreb 1868, str. IV.

Mihovila Pavlinovića, Sladovićeve popis riječi što mu ga je Šulek posudio, pomoć malo-brojnih liječnika, te posebice udio Frana Kurelca: "Premili pako učitelj moj Fran Kurelac, koj me ne samo k hrvatskoj knjizi privede, već mi i svaki čas svojim obilatim poznavanjem hrvaštine u pomoć dohodi, poda mi svoje prebogato i dragocjeno gradivo za rčnik, što ga on od toliko godin skuplja"¹², odnosno dalje: "Mnogu mi je (riječ, op. D.S.) i moj učitelj skovao, te sam ja takvu uvjek njegovim imenom označio"¹³.

Dežman je, dakle, iz mnogih izvora crpio podatke za svoj rječnik. Desilo se tako da poneke riječi imaju i više hrvatskih istoznačnica, koje pak nisu poredane nasumice nego prema autorovoj procjeni njihove uporabljivosti. Latinski i grčki kao jezici medicinske stručne komunikacije pomudili su nazivlje koje je trebalo prevesti pa Dežman kaže: "te sam svakoj reči dodao sve hrvatske oznamke za koje sam mogo doznati da ih ima, nu tako, da sam uvjek na prvo mjesto postavio onaj prevod reči ili oznamenak, koj ja za najbolji držim, i samo takov prevod reči, ili oznamenak u hrvatski sam dël svoga rčnika uvrstio"¹⁴.

Za ovu je analizu posebno zanimljiv Njemačko-hrvatski dio, budući da Dežman kratice¹⁵ o izvorima iz kojih preuzima pojedine riječi navodi samo u tome dijelu, a ne i u Hrvatsko-njemačkom dijelu, a također i zbog lakšega uočavanja hrvatskih istoznačnica.

Budući da je cilj ovoga izlaganja pružanje osnovnih informacija o Dežmanovu radu na stvaranju liječničkoga nazivlja, ne ulazimo u detaljnu analizu. Stoga za ilustraciju njegova načina formiranja znanstvenoga nazivlja izdvajamo samo nekoliko cjelina. To su sustavi naziva za živce, žlijezde i krvne žile, zatim imenovanje nekih bolesti te neki zanimljivi pojedinačni primjeri.

Kad se govori o terminima, najuspjelijima se smatraju oni koji se sastoje od jedne riječi, a ta riječ ima samo jedno značenje. Za ostvarenje takvoga cilja najpogodnija je sufiksna tvorba za imenice i prefiksna tvorba za glagole. Budući da u Dežmanovu rječniku prevladavaju imenice kao jednočlani termini, zadržat ćemo se na sufiksalsome tipu tvorbe. Tako je u ponudenome medicinskom nazivlju sufiks -nik plodan u tvorbi naziva za živce, a sufiks -nica za žlijezde.

Potvrđuju to primjeri za živčevlje, uz koje se obično nalazi oznaka *D.*, što znači da su to Dežmanovi terminološki prijedlozi: ošitnik, pazušnik, ježičnik, križnik... Da to nije jedina tvorbena mogućnost, pokazuje naziv Vilisev pristalac (živac).

Žlijezde se tvore sufiksom -nica, kao npr. jagodnica i probavnica, a u izboru naziva za neke žlijezde Dežman se ne može odlučiti, pa nudi duži niz prijedloga, npr. *Amygdalae*, syn. *tonsillae*: krajnici, žabice, zadavnice, udušnice, gušćeri, skrajnici (*Aleks.*), otočene žlězde. Kao i za živce, i za žlijezde postoji mogućnost opisnoga imenovanja prema položaju, npr. pazušna žlězda, *D.*

12 Ivan Dežman, Rčnik lčničkoga nazivlja, JAZU, Zagreb 1868, str. IV.

13 Ivan Dežman, Rčnik lčničkoga nazivlja, JAZU, Zagreb 1868, str. V.

14 Ivan Dežman, Rčnik lčničkoga nazivlja, JAZU, Zagreb 1868, str. IV.

15 Popis kratice pod naslovom Skraćene reči na nenumeriranoj je stranici između Predgovora i njemačko-hrvatskoga dijela rčnika. Osim maloga broja gramatičkih (npr. *adj.*, *f.*, *m.*, *n.*) i leksikoloških oznaka (npr. *off.*, *Syn.*) većina kratice, čak šezdesetak, odnosi se na Dežmanov izvor iz kojega preuzima naziv. Oznake upućuju na pisane izvore: tiskane (npr. *Delab.*, *Mik.*) i rukopisne rječnike (npr. *Slad.*), književna djela (npr. *Hekt.*, *Hom.*) i Dežmanovu korespondenciju sa suvremenikima (npr. *Al.*, *Kur.*), ili na dijelove Hrvatske u kojima se riječ upotrebljava (npr. *Dalm.*, *Istr.*, *Rč.*).

U opisu krvožilnoga sustava Dežman je izuzetno precizan, pa je bila nužna uporaba višečlanih naziva. Izdvajamo nazive za žilu s. v. *Gefäss*: Krvna čev (koju stavlja na prvo-mjesto i jedinu izabire za natuknicu u hrvatsko-njemačkome dijelu), drugi je Kurelčev prijedlog krvni okrutak, dok je na kraju žila, koju nema kao natuknicu, ali je dio složenih naziva žila vratnica i žila srčanica. Između složenih naziva valja spomenuti razvodnice (aorte) i odvodnice (arterije): trbušna ili grudna razvodnica, odnosno ošitna, medjuko-stna, medjurebrena, jetrena, jezična, ključna ili lopatična odvodnica.

Nazivi za mišice mogu se tvoriti sufiksom -ica (privlačica, krilatice) ali su češći složeni nazivi: ošitna, ključna ili listna mišica.

Sljedeći su primjeri vezani uz imenovanje bolesti ili postupke koji bolesti prate. Tako kada dođemo liječniku bilježi se anamneza - Dežman nudi: predbolest; a nakon pregleda se postavlja dijagnoza - Dežman donosi boljoznanstvo i Kurelčev prijedlog raspoznat. Nazivi za bolesti tvore se slozenosufiksalsnom tvorbom, npr.: kožobolja, krstobolja (der Hexenschuss, lumbago), Prsobolja (Kur.). Bolovi se također opisno imenuju (kao što to čine pacijenti), i to navodeći dio tijela koji boli i vrstu bola, npr. krč u želucu ili zažeg krajnikov, ili se navodi vidljiva posljedica: s. v. *Anaemia*: nestaja krvi *D.*; Krvna podrast (der Infarct, infarctus); Krv iz nosa; Krv iz želuca. Manji je broj jednočlanih naziva za bolesti ili zdravstvene tegobe, npr. Krvljenje (za hemofiliju), Kratelj (za koleru, od koje kasnije sam Dežman umire), a katkada se nude dva ili tri sinonima, npr. s. v. *Agaklactia*: Sušnost *D.* presahal Kur. bezmlčnica Šul.; zatim s. v. *Erkältung*: nastud Kur. nazeba *D.*; ili s. v. *Angina*: grlovica, gr'onica, zadavnica (*Dellab.*), zadušnica (*Volt.*); grlica (*Slad.*). Kada bolest traži liječnički nadzor, bolesnik se smješta u bolnicu. Dežman s. v. *Krankenhaus* na prvome mjestu nudi Kurelčev prijedlog bolovište, a tek nakon toga bolnicu, naziv koji je u Šulekovu rječniku znanstvenoga nazivlja jedini ponuđen za to značenje i koji se kasnije zadržava kao službeni naziv ustanove. Treći prijedlog u ovome Dežmanovu sinonimskome nizu jest špitalj, u Zagrebu najčešće upotrebljavan naziv, ali koji medicinski terminolozi ne zadržavaju.

Od pojedinačnih primjera možemo navesti neke jednočlane, tvorene sufiksalsnom tvorbom, npr.: *Zwilling*: blizanac, bliznak, blizne, dvonjak; *Zwerchfell* (diaphragma): Ošit, preponka, branica; odnosno složenom i slozenosufiksalsnom tvorbom, npr.: *Acupunctur*: iglobod, *D.*; *Kostolom*; gljistogon *D.*; krvotok; krvobljuv; Kažiprst; Kratkovidnost (myopia); slabovidnost Šul. nejastrost Kur. Vidimo da su neki od tih termina i danas u uporabi.

U izboru jednočlanih naziva uvijek postoji opasnost da je odabrani izraz već zauzet nekim postojećim značenjem. Desilo se to i s Kurelčevim prijedlogom s. v. *Haarboden*: vlasnik, pa se zbog te homonimije boljim pokazao Dežmanov prijedlog vlasište.

Već smo vidjeli da je nužnost preciznoga smještanja dijela tijela kao mikrosustava u organizam kao makrosustav razlog što medicinsko nazivlje (a sukladno tome i ostalo hrvatsko znanstveno nazivlje) obilježava višečlanost. Dodajmo još neke primjere koji to potvrđuju: kost gornje vilice; žlězda na dušnici; kažiprstna mišica; jezična bradavnica...

Između višečlanih naziva ima i onih koji su leksikalizirane metafore, npr.: Korēn jezika / nosa / srca / vlasa; čelo jezika.

Od zanimljivih jezičnih rješenja navodimo uvođenje terminološke razlike upotrebe jednine i množine imenice, npr. *Krasta*, f. Die Kraste (auf einer Wunde), za razliku od: *Kraste*, f. pl. *Psoriasis*, die Raude.

Treba reći da Rčnik lčničkoga nazivlja osim naziva dijelova ljudskoga tijela i bolesti donosi i velik broj naziva biljaka, najčešće lčkovitih trava, pa nije namijenjen samo

liječnicima nego i ljekarnicima (Dežmanovi su termini: *Lěčnik*, m. der Arzt; *Lěkar*, m. der Apotheker). O kako se velikom broju biljnih naziva radi, neka nam pokaže samo dio ispisa s četiriju stranica slova K: Kačun, Kadulja, Klek, Kna, Komorač, Konopljano sēme, Konjski bosiljak, Kopar, Kopriva, Kositerka, Korični cvět, Krasuljak...

Uočili smo da Dežman u svome rječniku ponekad nudi više naziva, a posebno je zanimljivo da katkada navodi i po dva *svoja* naziva, ostavljajući čitateljima da izaberu prikladniji, bolji. Takva je naročito njegova dvojba između iskazivanja pripadnosti genitivom imenice ili posvojnim pridjevom, npr. *Aftermuskel*: mišica zadnjice *D. zadnjična mišica D.*

Dežman se koristi brojnim starijim hrvatskim rječnicima, o čemu saznajemo iz popisa kratica. Vrlo često susrećemo podatke iz Habledićeva ili Belostenčeva rječnika iz 17. stoljeća, čiji je dijalektalni izbor različit od jezičnoga izbora Dežmanova vremena (npr. s. v. *Alopecia... lisica* (...), *Puznjenje, opuznjenje glave Flabd. Beteg on, gda iz glave i brade lasi puznu Bel.*). Time se Dežman značajno razlikuje od terminoloških pothvata sljedećih desetljeća. Tako je u Šulekovu rječniku npr. najstariji izvor Stullijev rječnik iz 1806. godine, a Akademijin rječnik ekscerpira brojna stara leksikografska djela, ali ne i kajkavska.

Ipak, u Dežmanovu rječniku možemo zamijetiti da najčešće navodi riječi prema Šuleku. Otac hrvatske znanstvene terminologije izdat će svoj poznati *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja* poslije Dežmana, ali je 1860. godine izdao *Njemačko-hrvatski rječnik* u dva sveska, i na taj rječnik misli Dežman kada spominje Bogoslava Šuleka. Prema Šuleku navodi brojne riječi, npr. *Anatomie: razudba Šul.; Aether: izhlapivo ulja Šul.; Alkaloid: lužić Šul.* Dežman također koristi i riječi koje mu je dao Šulekov brat, ali da ne bi bilo zabune, njih označava kao riječi iz Aleksinca, odakle su mu te riječi poslone.

U određenome broju natuknica pokazuje poznavanje češke medicinske terminologije, kojom se koristi kada u hrvatskim izvorima ne nalazi odgovarajući naziv. Tako npr. s. v. *Albinos* opisuje pojavu i njezino imenovanje u drugim jezicima, da bi odabrao češki kao najprihvatljiviji: *Běloš* ("i Česi ga tako okrstiše"). Takvo je leksikografsko načelo primjenjivao i Bogoslav Šulek i osnova je hrvatskoga znanstvenoga nazivlja. Naime, radi se o postupnosti izbora od užega hrvatskoga leksika u prvome krugu (s davanjem prvenstva štokavskome nad ostalim hrvatskim narječjima) preko slavenskoga u drugome, pa tek ako se odgovarajuća riječ tako ne nađe, traženje u latinskom i grčkom nazivlju kao polazištima zapadne znanosti, te konačno u posljednjem krugu iz njemačkoga ili nekoga drugoga, prvenstveno europskoga jezika.

Neke je riječi Dežman našao u izvorima ali ih nije razumio, pa ih navodi u posebnu popis na kraju rječnika. Najčešće su to riječi iz rječnika Vuka Stefanovića Karadžića ili narodni izrazi koji su do Dežmana došli kao terenski zapisi bez njemačkih ili latinskih istovrjednica, obično označeni kao "nekaka bolest", "nekake kraste" ili "vrst čira".

Ponuđen kratak prikaz samo je dio sveobuhvatne analize Dežmanova liječničkoga nazivlja.

Dežmanov je rječnik imao odjeka u leksikografiji svoga vremena. Već sljedeće godine po izlasku iz tiska, 1869., poslužio je Ivanu Filipoviću i njegovim suradnicima Đuri Deželiću i Ljudevitu Modocu u izradi *Novoga rječnika hrvatskoga i njemačkoga jezika*¹⁶. Zanimljivo je spomenuti reakcije na *Ogled Akademijina rječnika*, što ga daje Đuro

16 Usp. Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978, str. 551-552.

Daničić 1878. godine. Naime, među prigovorima Adolfa Vebera Tkalčevića, najznačajnjega predstavnika zagrebačke filološke škole, nalazi se i onaj kojim traži da se među ekscerpirane pisce uvrste npr. Dežman i Kurelac, predstavnici drugačijeg pogleda na književni jezik, te traženje da se u obzir za stvaranje znanstvenoga nazivlja zapisana u *Akademijinu rječniku* svakako nađe Dežmanov rječnik¹⁷.

Za sveobuhvatnu je analizu nužno za ovu prigodu proučavanu korpusu dodati Dežmanove tekstove iz ciklusa *Zdravoslovna pouka*¹⁸ i njegove dijagnoze uzroka smrti koje je potpisivao kao "začasni fizik grada Zagreba i uznički lěčnik... županije zagrebačke". Također valja proširiti usporedbu na sve Dežmanu suvremene hrvatske rječnike, prvenstveno *Njemačko-ilirski slovar* Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića iz 1842. godine, dakle prije Dežmanova rječnika, zatim na oba sveska Filipovićeve *Novog rječnika hrvatskoga i njemačkoga jezika*, dakle poslije Dežmanova, te naročito na Šulekov *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*, najznačajnije leksikografsko djelo oca hrvatske terminologije. Također valja pregledati zdravoslovne poučne tekstove u onodobnoj popularnoj periodici te radove JAZU, najviše hrvatske znanstvene ustanove 19. stoljeća.

Detaljne analize prvih hrvatskih stručnih rječnika, kao što je medicinski Dežmanov ili već spominjani pomorski rječnici Bože Babića, mogu pomoći u otklanjanju mnogih dilema pred kojima se hrvatska leksikografija danas nalazi. Premda nam se čini da nemamo takvih velikih problema kao filolozi 19. stoljeća, dovoljno je prisjetiti se samo nesnalaženja vidljivih u stvaranju hrvatskoga računalnog nazivlja. Iz toga jasno vidimo da traganja Dežmanova (1868), Šulekova (1874-5), Parčićeva (1874), Filipovićeve (1869, 1874), Babićeve (1870, 1875, 1877, 1878, 1901)..., njihovi putovi i stranputice, mogu i nama danas pomoći. Suvremena hrvatska filologija može iz Dežmanova rječnika i rječnika njegovih suvremenika mnogo naučiti.

17 Usp. Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978, str. 595; Ivo Pranjković, *Adolfo Veber Tkalčević*, Kritički portreti hrvatskih slavista, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb 1993, str. 64.

18 Šest je tekstova *Zdravoslovne pouke* objavljeno u: Ivan Dežman, *Izabrani spisi*, ur. Franjo Marković, Matica hrvatska, Zagreb 1896, str. 99-227.

Lada Badurina

KURELČEVA ORTOGRAFIJA SPRAM BROZOVA HRVATSKOGA PRAVOPISA

Jedan aspekt odnosa Riječke filološke škole i tzv.
hrvatskih vukovaca

mr. Lada Badurina, Pedagoški fakultet u Rijeci

izvorni znanstveni članak

UIDK 801.1 KURELAC, F. : 808.62-1 BROZ, I.

Pravopisna se načela primijenjena u nekim Kurelčevim knjigama (*Recimo koju*, 1860; *Fluminensia*, 1862) nastoje usporediti s onima propisanim u tridesetak godina kasnije objavljenu Hrvatskome pravopisu Ivana Broza (1892). Izuzme li se pritom Brozovo konačno opredjeljenje za pretežito fonološki pravopis, koje je, opet, imalo podloge u ranijoj hrvatskoj pismenosti, čini se da njegove intervencije u dotadašnji hrvatski pravopisni uzus i nisu toliko značajne, pa se s novih motrišta može progovoriti i o suvremenoj hrvatskoj pravopisnoj zbilji. Drugim riječima kazano, Brozov bi se Hrvatski pravopis mogao pojmiti kao kodifikacija ranijeg uzusa, čijom je potrdom, samo naizgled proturječno, i Kurelčeva ortografija, dakako, isključivo različito temeljno opredjeljenje za izrazitije morfonološki pravopis. Mnoge je druge pravopisne probleme (veliko početno slovo, pisanje stranih vlastitih imena, sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi, interpunkcija) Broz riješio na isti način kao već ranije Fran Kurelac. Napokon, sve to ide u prilog konačnoj demistifikaciji djelatnosti tzv. hrvatskih vukovaca na planu hrvatske ortografije.

Ovaj bi se prilog imao shvatiti kao nastavak, ali i kao proširenje ranijeg rada *O grafiji i ortografiji s posebnim osvrtom na (orto)grafijska rješenja u "Fluminensii" Frana Kurelca*.¹ Stoga će se ponajprije neke od ondje postavljenih teza nastojati provjeriti na proširenu korpusu (u razmatranje se uzima još jedno Kurelčevo djelo, *Recimo koju*, objavljeno u Karlovcu 1860. godine), a potom će biti progovoreno o još nekim pravopisnim osobitostima Kurelčevih knjiga.² Konačno, Kurelčeva će ortografija biti uspoređena s tridesetak godina mlađom Brozovom, odnosno nastojat će se prosuditi je li Brozov *Hrvatski pravopis* (Zagreb 1892. godine) uistinu u svemu bio toliko revolucionaran koliko se to uobičajilo isticati.

SUMMARY

Diana Stolac

RĚČNIK LĚČNIČKOGA NAZIVLJA OF THE KURELAC'S FOLLOWER IVAN DEŽMAN

Ivan Dežman from Rijeka (1841-1873) the follower of Fran Kurelac is the author of the first printed medical dictionary *Rječnik lječničkoga nazivlja* (Zagreb, 1868). The work deals with the formation possibilities of the Croatian language in the production of professional terminology. Special emphasis is given to more complex terms, which are necessary for specification of complex micro systems of the human organism as a macro system.

1 *Fluminensia*, 2/1989 - 1-2/1990, str. 26-31.

2 Ovom će se prigodom razmatrati samo ortografska, pravopisna, problematika. (Oba se termina - ortografija i pravopis - rabe kao potpuni sinonimi. Pridjevski se oblik "ortografski" javlja jedino stoga da bi korespondirao pridjevu "grafijski"; inače značenje mu je isto kao i običnijemu liku "ortografski".) Ono što je napisano o grafiji u Kurelčevoj *Fluminensii* u cijelosti se potvrđuje i u dvije godine ranije objavljenoj knjizi *Recimo koju*.

Temeljna načela Kurelčeve ortografije

O Kurelčevoj se težnji za što dosljednijim provođenjem morfonološkog pravopisnog načela već podosta zna. Isticane su, štoviše, i neke zamke takva pisanja kojima Kurelac, usprkos neupitnoj svojoj vještini, a i poznavanju jezika, ipak nije uspio izbjeći.³ Kako je u obama proučavanim djelima Kurelac imao prilično dosljedno razrađen sustav morfonološkog pravopisa, a o njemu je već dosta pisano,⁴ ovdje će se nastojati upozoriti na (ideološka) ishodišta takvih tendencija, koja se, zanimljivo, dijelom mogu prepoznati u i nekim danas prisutnim razmišljanjima.

O mogućim tipovima pravopisa Kurelac je i nama danas, uklone li se tek terminološke nepreciznosti, sasvim prihvatljivo sudio:

"Glede pravopisa jezici se pišu bud po *izgovoru*, bud po *korenu*⁵ besjede; ili se meša jedno i drugo."

(*Recimo koju*, str. 86, isticanja Kurelčeva)

Slijede potom obrazloženja obaju načina: pisanja po *izgovoru* svega na prestaloj polovici stranice, a onoga po *korenu* na sljedećih petnaestak stranica!

Zanimljivo će biti posegnuti za Kurelčevim argumentima u prilog pisanju po *korenu*:⁶

1. semantički razlozi - pismo je "vjerniji tumač misli naše nego jezik i usta: nu pismo pisano zakonom, kako danas Jeropljani pišu" (str. 87);

2. takvo pisanje jest teže, ali trud se isplati - "er nije pravo jednomu - piscu - trud olahčati, a stotini ga ili tisući - čitateljem - otežčati" (str. 88), a na pitanje zatim postavljeno - "Koja čteta, ako u domaćem životu koje čljade, osobito žensko, ne uzpiše besjede po pravilu?" - oni koji su "pismo riješili svakoga pravila", dakle koji pišu po *izgovoru*, i ne bi trebali odgovarati;⁷

3. razlike u izgovoru ne bi smjele utjecati na pismo - okomljuje se Kurelac na svoje protivnike: "Tankouhi eufonisti nisu li oni kděkad gluhli nego drugi ljudi?" (str. 91) i nije li njihovo načelo "budi pravilom ne hajat za pravilo" (str. 91-92);

4. bojazni su za "gladkost, mehkotu i milotu jezika našega", koje su navodno ugrožene pisanjem po *korenu*, neosnovane - "Jezik po vremenu ne bude jedriji,

3 Misli se ovdje ipak samo na pojedinačne slučajeve odstupanja od morfonološkog pravopisnog načela. O tome više u: L. Badurina, *O grafiji i ortografiji s posebnim osvrtom na (orto)grafijska rješenja u "Fluminensii" Frana Kurelca*, nav. dj., str. 29.

4 Podsjeća se ovom prigodom samo na neke izvore: Zlatko Vince, *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*, Rasprave Instituta za jezik, knj. 1, Zagreb 1968, str. 221-369 i *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Sveučilišna naklada "Liber", Zagreb 1978; Marija Turk, *Književnojezični nazori u Kurelčevoj knjizi "Fluminensia"*, *Fluminensia*, 2/1989 - 1-2/1990, str. 18-25.

5 Iako uža, grafijska, problematika, rečeno je, nije predmetom ovoga rada, ovdje je podsjetiti na Kurelčevo nebilježenje znaka ě za morfonem /ě/ posebice u nekim leksemima: koren, korenovi, zakorenio, narečje, prevod i sl. O tome i u: L. Badurina, *O grafiji i ortografiji s posebnim osvrtom na (orto)grafijska rješenja u "Fluminensii" Frana Kurelca*, nav. dj., str. 27.

6 Zanimljivo je to već stoga što i mnogi današnji zagovornici takva načina pisanja, štoviše i izrazitija zadiranja u naše pravopisne navike, često posežu za nekim sličnim obrazloženjima. Drugi će nam pak Kurelčevi argumenti danas zazvučati naivno.

7 Simpatična je Kurelčeva usputna podrubna napomena, pa se na nju podsjeća ovom bilješkom: neki slavni čovjek, Kurelčev znanac, zburjen fonološkim pravopisom, očito nije štedio riječi da se na nj okomi jer se "otresao i zlovoljno nešto rekao, što se istom reče, kad nam što nije po volji" (*Recimo koju*, str. 89).

nego vse to suhlji, vrěme vse to veće na njem mrvi: iznamimo dakle iz njega zube etimologične, čto onda? kašu kuhat? (...) Dok narod piše svoje korene, svoje suglasnike, podoban je konju jakū i čilū; stanite mu *njih* iz jezika vaditi: to je kljuse" (str. 93).

U pozadini svih tih zalaganja za izrazito morfonološki pravopis ipak je ona od iliraca znana plemenita, ali i neostvorena ideja o jedinstvu slavenske knjige. O tome piše i Kurelac:

"Pored vse dobre toga pravila [pisanja po *izgovoru*, nap. L.B.], ipak mi povse ne ugadja; mogu mu se iznevěriti. Ima nečto, čto je lěpše i od njegove prostote. *Slovinske besjede*, kdě vas je god bog posijao, *ostante si jednake i podobne*, doklěgod možete. Ohranimo vsakoj nje *lice i obraz*, da se vidi: sestrice su. (...) Zakon slovinski budi vam bližji iodkojega inoga. (...) narod, koji se tako smrvio i razdrobio kako naš, nad etimologiju i jednak pravopis boljega prijatelja i jedinitelja imati ne može. Ne mogu li se ljudi u razgovoru lasno razuměti, konči knjige sa svoje strane vse učinite, čto se u to ime učiniti može. Ne možemo dosta nastojati, da nam knjige vsakud zahode, da si nauk naših narečaj na vsaki put i način olahčamo, i da im do vse to većega jedinstva dopomažemo."

(*Recimo koju*, str. 44-45, isticanja Kurelčeva)

To više nama danas može biti otkriće doduše usputno Kurelčevo priznanje da je i on nekada bio na strani sadašnjih svojih ljutih protivnika.⁸

Ukratko: po svemu dosad razmatranom Kurelčeva se ortografija bitno razlikuje od Brozove - sve one žestoke riječi koje je Kurelac upućivao svojim protivnicima lako bi se mogle uperiti i na Brozov *Pravopis*, što se temeljnog načela tiče. Kako je međutim teško, a i nedovoljno poticajno, uspoređivati pravopise po svemu različite, nastojat će se u nekim drugim pravopisnim obilježjima Kurelčevih tekstova pronaći potvrde kasnijih Brozovih pravila.⁹ Bez obzira krene li se od Brozova *Hrvatskog pravopisa* i njegove primjenljivosti na pravopisnu organizaciju Kurelčevih zapisa, ili se odluči za kronološki slijed od Kurelca prema Brozu, rezultat bi imao biti isti.

Veliko početno slovo od Kurelca, preko Broza, do današnje pravopisne norme

Ne baveći se ovdje osobitostima velikog/malog početnog slova kao pravopisnog problema,¹⁰ razmotrit će se u odabranim Kurelčevim knjigama način njegova rješavanja tog

8 "Čto je Svetić pisao u obranu etimologije, toga ja nikad čitao nisam; er one dobe, kad se to pisalo, ja ne pomislio, da bim ikada korenovcem uho prikloniti mogao: tako sam bio živo pristao za eufoniju." *Usp. Recimo koju*, str. 95.

9 Kao podsjetnik što sve jest pravopisni problem, pa onda i što se sve može motriti u Kurelčevim napisima, može biti zagledanje u sadržaj Brozove knjžice: dok su uža grafijska problematika, ali i tip pravopisa određeni u cjelini *Glasovi* (*Kako se pišu pojedini glasovi*, *Kako se pišu skupovi [suglasnih] glasova*), ostala su pravopisna pitanja, posebno zanimljiva za daljnje razmatranje, razriješena u cjelinama *Riječi* (*Kad se pišu riječi s velikim slovom početnim*, *Kako se pišu sastavljene riječi*, *Kako se rastavljaju riječi na slogove*, *Kakvi se znaci upotrebljavaju u pisanju riječi* /.../) te *Rečenice* (*Kakvi se znaci bilježe u pisanju rečenica*).

10 Misli se na probleme vezane uz činjenicu da se pisanje velikog ili malog početnog slova i ne može uvijek smatrati isključivo pravopisnim problemom. Primjerice, najmanje je poteškoća s pisanjem velikog početnog slova svaki put na početku rečenice jer se pritom pravopisno pravilo zasniva tek na poznavanju rečeničnoga ustrojstva, pa u tom smislu ni Kurelčev tekst neće biti zanimljivim. Nasuprot tome, veliko slovo u vlastitom imenu zahtijevat će, ponajprije, određivanje što jest vlastito ime - što je zacijelo izvanjezični problem - a i kada

pravopisnog pitanja te će se na temelju toga pokušati prosuditi o ondašnjoj pravopisnoj praksi.

Velikim početnim slovom Kurelac redovito bilježi sva vlastita imena: Kliment, Daničić Gjuro, Gašpar Kombol, Turčin, Srb, Hrvat, Srđmac, Slovinjani, Poljak, Magjarče, Jero-pljani, Inglezi, Grk, Latinjanin, Rēka, Senj, Hrvatija, Krajina, Dalmacija, Primorje, Bosna, Istra itd.¹¹

Kao zanimljivost može se navesti da je imenica *hog*, kao i pridjev *hožji*, u Kurelčevim tekstovima redovito pisana malim početnim slovom. To se može pripisati i pravopisnom uzusu i nepoimanju te imenice kao vlastite, kako je to kasnije zabilježio Broz.¹² Zacijelo da se na temelju toga nipošto ne može suditi o Kurelčevim etičkim pogledima. Stoga se i ovdje još jedanput potvrđuje krhkost i nepouzdanost pravopisa kada se nađe pred problemom određivanja što je vlastito ime, ali i uvijek kada bi trebao biti prijenosnikom piščevih moralnih stavova.

Više će poteškoća, pa onda i neujednačenosti, biti s nekim, doduše ipak rjeđim, dvočlanim imenima:¹³ Generalski Stol (RK,70), Zlatni Prag (RK,72), Srđmski Karlovci (Fl,116), Crna Gora (Fl,145), Katolički List (RK,72), Fruška gora (Fl,152), ali hrvatsko primorje (RK,57), jadransko morje (RK,57,63), uz Jadransko morje (Fl,45).¹⁴ Primjeri poput *Rēka Senjska* (RK,3,70) i *Němački Gradec* (RK,21) mogu biti dvojako tumačeni: kao dvočlana imena naseljenih mjesta, ali i kao pridjevi pridruženi imenima mjesta (Rēka i Gradec). U tom smislu vjerojatno i *Maratonsko polje* (Fl,16), pa i već spomenutu *Frušku goru*, ne treba tumačiti kao ime polja ili gore, i prema tome zaključivati o načinu pisanja dvočlanih imena mjesta, već prije kao vezu pridjeva (pisana velikim početnim slovom) i opće imenice.

Upravo posljednji spomenuti primjeri dovode do nove pravopisne nedoumice: način pisanja pridjeva tvorenih od vlastitih imena. S pravopisnog su motrišta posvojni pridjevi (na -ov/-ev i -in) najmanje zanimljivi, jer ih i Kurelac dosljedno piše velikim početnim slovom. Suprotno, u pisanju odnosnih pridjeva od vlastitih imena (nastavak-ski i njegove varijante) u Kurelčevim knjigama nema ujednačenosti.

Zna li se da je Brozovim *Hrvatskim pravopisom* propisano pisanje odnosnih pridjeva malim početnim slovom,¹⁵ a to je zadržano i u današnjoj normi, može iznenaditi činjenica da se u kasnijoj Kurelčevoj knjizi, *Fluminensia* (1862), redovito u tim slučajevima nalazi veliko početno slovo (rod Hrvatski, grad Rēčki, Němačko uho i sl.), a u mlađoj *Recimo koju* (1860) izrazita su kolebanja: carevi rimski, jezik slovenski, jezik hrvatski, zakon

se to učini, nedoumice se samo umnažaju: kako pisati višečlana imena, pridjeve tvorene od vlastitih imena i sl. Skupina pravopisnih pravila o pisanju velikog početnog slova u riječima iz počasti zadire u područje etike, pa ni u tom slučaju ne može biti riječi o pravopisnom pitanju u užem smislu. Kurelčevi će zapisi biti zanimljivi upravo s obzirom na veliko slovo u vlastitim imenima, a donekle i u riječima iz počasti.

11 Navedeni su primjeri iz obiju proučavanih Kurelčevih knjiga. Kako su vlastita imena toga tipa u objema dosljedno pisana velikim početnim slovom, uz primjere nije navodeno odakle su preuzeti.

12 "Bog je po našem mišljenju vlastita imenica i zato treba da se piše s velikim slovom početnim (...)." Usp. I. Broz, *Hrvatski pravopis*, 21893, str. 36.

13 U navođenju se izvora, Kurelčevih knjiga, nadalje rabe sljedeće kratice: RK (za *Recimo koju*) te Fl (za *Fluminensia*). Brojka znači stranicu s koje je preuzet primjer.

14 Može se, upravo na temelju načina bilježenja, upitati je li te sklopove Kurelac smatrao vlastitim imenima ili tek pridjevsko-imeničkim vezama. Naime, u pisanju pridjeva od vlastitih imena, bit će pokazano, ima nešto više kolebanja.

15 Usp. I. Broz, *Hrvatski pravopis*, nav. dj., str. 39.

hrvatski, korsikanski duh, susjed grčki, slovnica slovačka, srbska crkva, deblo slovinsko, magjarski bēs, češki jezik, slovački govor; uz svoboda Dubrovačka, plovani Stenjevački, zadruga Hrvatska, govor Liptovski, biblija Moravska, biskupi Senjski, šetališće Požunsko, kanonik Senjski i sl. Odgovor, čini se, nudi sam Kurelac. Tekstovi su njegove *Fluminensie* nastajali ranije, za njegova boravka u Rijeci od 1849. do 1853. godine, i nije ih za objavljivanje posebno dotjerivao:

"Da nisam malo poohole čudi, to bim se imao sada izpričavat, čto mi nije sbor po tvorilu *jednom*, nego na ovoj strani ovako, a koju stranu dalje onako. Nu to ti je vse zato, čto se ovo nije pisalo u taj isti mah, nego razdaleko po vremenu (...). Ali ima drugo nešto, gdje sam odista kriv: nije mi *pravopis* proveden kako treba; te u to ime lěskovac u ruke, te po meni, kděgod zahvatiš."

(*Fluminensia*, str. V, isticanja Kurelčeva)

I ne samo da je Kurelac svjestan zahtjevnosti pravopisa za kakav se zalaže - to je "jarac vitorog, te je muka s njim boriti se i natezati, ako si rad tvrdo po *korěnu* uzpisati, i vsaku besědu *razstaviti*" (*Fluminensia*, V-VI) - već ne zanemaruje ni moć pravopisnih navika, uzusa:

"Tko mi se ne bude smijati uzpišu li *hcu hčes* itd.? a po pravom redu *ne směš* drugako napisat (prem da se i meni kděkad izmaklo). Tko se ne prene i ne lecne uzčitav *ni od koga*, i *od kud* itd. pak opet ni to ne smě inako biti (a ja ipak vsaki put tako ne napisao, plaše se čuda čtiočevā). Da mi ta bušica po uhu ne skače: *pravopis pod jedan zakon dotěrat*, tot ga i meni i muke manje, i od ljudij zazora manje. Književnik mučenik."

(*Fluminensia*, str. VI, isticanja Kurelčeva)

Svoj stav Kurelac razlaže još jedanput:

Čemu se oko u pravopisu ne naviklo, to ga vrědja; nu bolje je pristati uz razlog nego uz ono, čemu smo vikli; pak čto je u prvi mah neobično, po vremenu bude običnije."

(*Fluminensia*, str. 181)

Dakle, prihvaćajući Kurelčeve bojazni od naglih i radikalnih promjena u pravopisu, ali isto tako spoznajući njegovu svijest o potrebi ustrajanja na usustavljivanju hrvatskoga pravopisa, čini se da se u njegovim (kasnije pisanim) tekstovima - barem što se tiče netom naznačenih problema u vezi s pisanjem velikog početnog slova - mogu nazreti obrisi kasnije Brozove norme. Ili, drugim riječima, može se pretpostaviti da je u vrijeme Brozova rada na *Hrvatskom pravopisu* situacija u hrvatskom pravopisnom uzusu bila već ponešto izmijenjena.

O sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi "u kratko"/"ukratko"

Varirajući na različite načine semantičke i strukturne kriterije, Broz je u svome *Pravopisu* odredio "kako se pišu sastavljene riječi".¹⁶ Kako se naša današnja norma podosta udaljila od Brozove, i to u korist sastavljenog pisanja riječi,¹⁷ preostaje da se ustanovi u kojem je

16 Usp. I. Broz, *Hrvatski pravopis*, nav. dj., str. 40-47.

17 Zanimljivo je da novi Babić-Finka-Mogušev *Hrvatski pravopis* unekoliko napušta očekivan razvojni slijed i priklanja se u većem broju primjera rastavljenom pisanju izraza. O tome L. Badurina, *Pabirci o pravopisu hrvatskome* - Poticaji za razmišljanje prigodom objavljivanja *Hrvatskoga pravopisa* S. Babića, B. Finke i M. Mogušea (Školska knjiga, Zagreb 1994), *Fluminensia*, 1-2/1994, str. 99-109.

odnosu Broz prema prepravopisnoj tradiciji (točnije, njezinu dijelu). Učinit će se to na predlošku pročavanih Kurelčevih knjiga.

Ponajprije, poveći broj složenih priloga i zamjenica Kurelac redovito, u objema knjigama, piše sastavljeno: kděkoji, kděkad, kudajgod, nikdě, koječega, kděgod, kděkud, čtogod, pokděkad itd. Dosljedan je, nadalje, u odvojenom pisanju riječi *ne* od glagola, osim u oblicima *neću, nejma* i sl., što je, uostalom, u skladu i s Brozovom normom¹⁸, a i s većim dijelom kasnije hrvatske pravopisne prakse.¹⁹ Primjeri poput *nesrdce, neslovinstvo, neumiče* i sl. svjedoče o sastavljenom pisanju negacije s imenicama, što također odgovara i Brozovoj normi i našim današnjim pravopisnim navikama. Nedosljednosti pak ima u pisanju negacije uz pridjeve i priloge, uz očitu tendenciju prema sastavljenom pisanju: *ne malena* (RK,16), *ne pogrešiv* (RK,86); *nebistra* (RK,31), *nepospješiva* (RK,31), *neruski* (RK,52), *nejak* (RK,61), *nepoznat* (RK,61), *nejednak* (RK,65), *nesladji* (RK,68), *neorano* (RK,70), *nepoznat* (RK,72), *nedobra* (RK,94), *nepožet* (Fl,4), *nehotice* (Fl,43), *nemila* (Fl,45) itd.

Blizi je Brozovu *Pravopisu*, a udaljeniji od današnje prakse, Kurelac po načinu pisanja nekih priloga odnosno prijedložno-imeničkih, prijedložno-priložnih i prijedložno-zamjeničkih veza: uz *prkos*, u *jesen*, na *blizu*, iz *daleka*, u *kratko*, na *vidělo*, u *ime*, od *davna*, s *toga*, do *věka*, na *tanko*, na *bolje*, na *gorje*, do *duše*, na *kratko*, na *kraće*, od *prilike*, na *pamet*, u *vis*, u *ime*, iz *nutra*, iz *nenada* itd.²⁰ Tek se uzgredno javljaju sastavljeno zapisani složeni prijedlozi: *osgor* (RK,23), *izpod*, *posred*, *okraj* (sva tri primjera iz RK,66). Kako se za većinu ovako napisanih izraza mogu naći potvrde u Brozovu *Pravopisu*, čini se da ima osnova pretpostavci o Brozovu oslanjanju na pravopisni uzus koji mu je prethodio.

Svemu se ovome mogu dodati još neki primjeri: više puta potvrđeno sastavljeno pisanje *žalibože* (RK,8,16,66,78) uz rastavljeno pisanje *do zla boga* (RK,9) i *bog daj* (RK,74); potom i u pismu redovito združivanje nekih proklitika i enklitika s klitikama: *uzanj*, *nizakakve*, *niuzkoga*, *niuzčiju*, *niodkoga*, *nizakim*, *ninačije*, *iodykoga*, *nanj*, *niokoji*, *niukuju*, *niodykle*, *iokakov*, *niokakvom* i sl. Posljednji zapisani primjeri iz Kurelčeva teksta ne nalaze potvrdu u Brozovu *Pravopisu*.²¹ No tako sitna odstupanja i ovaj put gotovo da ohrabruju u pomisli na postojanje prilično ustaljene prepravopisne prakse te na Brozovu izniklost iz nje.

I prije kraja - o točki

I dok je već Broz u svome *Pravopisu* jasno lučio znake koji se upotrebljavaju u pisanju riječi od onih koji se bilježe u pisanju rečenica, još većim otkrićem može biti činjenica da je tragove nekih Brozovih zamisli moguće naći i u Kurelčevim tekstovima. Dakako da pritom ne treba biti naročito strog prema prepravopisnoj pisanoj tradiciji jer, uostalom, i u pravopisnoj su eri zabilježene i mnoge mijene pa i nedosljednosti u pravilima o pisanju

pravopisnih znaka uz pojedine riječi. Ovom se prilikom pokazuje najzanimljivijom uporaba točke kao pravopisnog znaka u širem smislu.

Odmah se može zamijetiti da Kurelac redovito bilježi točku iza nekih skraćenica: itd., t.j., n.p. (na primjer), god., s. pismo, s. Vasilj. Međutim bilo kakva redovitost izostala je u bilježenju točaka uz brojeve, jer čitamo i ovakve zapise: "er su već 9. věka vsa plemena (...)" (RK,55), "od godine 1620 pak do cara Josipa II." (RK,69), "4. forinta i pol" (RK,29), "godine 1837, kad sam došao (...)" (RK,30), "16. septembra 1848." (Fl,131). S druge pak strane brojevi su poglavlja obiju proučavanih knjiga označeni rimskim brojkama s točkama, a pojedina nabranja unutar teksta arapskim brojkama s točkama (usp. npr. RK,58, 64-65).²² Teško bi prema tome bilo zaključiti je li Kurelac točkom svjesno označavao određen tip brojeva, ili se ona, vjerojatnije, podosta nesustavno javljala uz brojke da bi ih na neki način vizualno odijelila od ostaloga teksta. Bit će stoga dovoljno pretpostaviti da je u Kurelčevim tekstovima moguće naći zametke uporabe točke kao pravopisnog znaka u širem smislu. Takva je praksa onda i mogla utjecati na Broza da propiše bilježenje točke: "1. poslije rednih brojeva za razliku od glavnih brojeva" i "2. poslije pokraćenih riječi".²³ Nadalje, takva su određenja za pisanje točke zadržana do naših dana: promjene su se odnosile isključivo na tumačenje tih pravila (primjerice je li potrebno bilježiti udvojene pravopisne znakove iza brojki te uopće onda kada je jasno da je riječ o rednim brojevima).²⁴

Nekoliko rečenica o rečeničnim znacima

Već prvi pogled na Kurelčeve tekstove može posvjedočiti da se njegova interpunkcija podosta razlikuje od današnje. Navodi to na misao da je se usporedi s vremenski joj bližom, Brozovom. I gotovo da se potvrđuju sva očekivanja. No ako su i pravila o pisanju rečeničnih znakova (*razgodaka*) doživjela veće promjene, njihov je inventar otprilike isti.

Nešto se o Kurelčevoj interpunkciji svakako može zaključiti iz ranije navođenih njegovih rečenica, pa stoga slijedi tek nekoliko pojedinosti.

Neki od rečeničnih znakova za bilježenje rečeničnog kraja, upitnik i uskličnik, i ne moraju nužno biti isključivo na njezinu kraju:

"Slovo je po sebi janječce, i njegovo je runo puno blagoslova za ljudski rod (ako i jest strahovito tamnjakom); nu čim narod, po *věri* razkoljen, još i po *slovu* bude razčehnut, te na vsaki čehulj toga razkola, na vsaku sošicu te razsohe drugo slovo zajaše, onda slovo, čtono reče Krst, bude *ubojicom*: nismo li dva? ti i ja? rvimo se! onda slovo dvoje zastave razvije: jednu bělu, drugu crnu; onda slovo vsakoj vojsci gradac ogradi, jednoj vojvoda Ormuzd, drugoj Ariman."

(*Recimo koju*, str. 15, isticanja Kurelčeva)

Prethodna je rečenica, ne bez razloga poduža, osim na neke posebnosti u njihovoj uporabi, upozorila i na bogat izbor različitih rečeničnih znakova (zarez, zagrada, dvotočje,

18 Usp. I. Broz, *Hrvatski pravopis*, nav. dj., str. 42-43.

19 Mijena je bilo u načinu pisanja negacije uz enklitičke oblike prezenta glagola *htjeti*: *neću/neću, ne češ/nečeš...* U toj su činjenici autori *Hrvatskog pravopisa iz 1994.* našli opravdanje za dopuštanje obiju mogućnosti. Usp. Babić-Finka-Moguš, *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb 1994, str. 86.

20 Ipak valja primijetiti da situacija u najnovijem *Hrvatskom pravopisu* (1994), prema kojem se u većem broju primjera odustaje od sastavljenog pisanja (a obrazloženo je to semantičkim razlozima: značenje se zapisanoga teksta ne mijenja), može navesti na misao o još uvijek nedovoljnoj stabilnosti hrvatskoga pravopisnog uzusa što se tiče sastavljenog/rastavljenog pisanja riječi.

21 Usp. I. Broz, *Hrvatski pravopis*, nav. dj., str. 45 i 46.

22 U *Fluminensii* je Kurelac na drugi način riješio pisanje rednih brojeva arapskim brojkama: 1-o, 2-o, 3-e (usp. npr. str. 177), i u tom je pripisivanju padežnih nastavaka brojkama bio neobično dosljedan.

23 I. Broz, *Hrvatski pravopis*, nav. dj., str. 53.

24 Svježije je sjećanje zacijelo na tzv. novosadski pravopis koji je tumačio da su rimskim brojkama redovito označavaju redni brojevi pa ih ne treba bilježiti s točkom, ali ne bi trebalo zaboraviti ni još radikalniji pokušaj D. Boranića u V. izdanju svoga *Pravopisa* da izostavi točku u pisanju rednih brojeva kada god bi se moglo samo i naslutiti da je riječ o rednom broju. (Usp. D. Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1930, str. 81.)

točka sa zarezom, upitnik, uskličnik i točka). U tom bi se smislu kao o svojevrsnom pravopisnom (rečeničnom) znaku zasigurno moglo govoriti i o nakošenim slovima (kurzivu, italiku); rečeničnom stoga što je razvidno da se njime ističu pojedine riječi u rečenici (rečenični naglasak).²⁵

I kao i uvijek kada je riječ o interpunkciji, posebno je zanimljiva uporaba zareza. Po pisanju se zarezaj najlakše i može ustanoviti o kojem je tipu interpunkcije riječ.²⁶ Broz je u svome *Pravopisu* pravila o pisanju zareza podijelio u dvije cjeline: zarez se piše "između rečenica, od kojih je sastavljena rečenična cjelina, a rečenice su a) jedna do druge ili b) jedna u drugoj" te zarezom se rastavljaju "rečenični dijelovi, koji su od iste vrste a nijesu između sebe vezani veznicima".²⁷ Već se po tome daje zaključiti kako je temeljno Brozovo interpunkcijsko načelo *strukturno*. S druge pak strane, čini se da su Brozova pravila - koliko god da i nisu sveobuhvatna (ona, konačno, uključuju u svakoj normi inače vrlo nepopularne izuzetke) - primjenjiva i na Kurelčeve rečenice:

"Još jednu te zadnju besjedu o jeziku, s kojim se razstati ne mogu: er ga vidju izručenā narodu, koji niti ga čeniti umē, niti se njim okoristiti. Ne umē ga čeniti: er na čelom jugu katoličkom jedva je toliko njegovih poznavatelj, koliko je prstov na rukama. Još za pokojnoga Parca, kanovnika Senjskoga i ravnatelja škole popovske, ne znam čto ga potaknu, njega privrženika tadanje magjarske strane, da se pobrine za učitelja jezika i pismenosti glagolske."

(*Recimo koju*, str. 81-82)

Reči je koju još i o navodnicima kao rečeničnim znakovima.²⁸ U *Fluminensii* je Kurelac nastojao u bilježenju dijaloga na neki način istaći što govori koji od sudionika pa je posezao za različitim oznakama: udvajanjem pravopisnih znakova i uporabom crte uspio je i vizualno istaći govore do triju osoba.²⁹ Zamisao i nije loša, ali je pitanje koliko može biti funkcionalnom i praktičnom, pogotovo ako je u razgovor uključen veći broj lica. Stoga se danas ipak na drugi način moraju rješavati moguće nejasnoće (različite intervencije pisca, oznake tko što govori i sl.).

Tek jedan od mogućih zaključaka

Iznimnost Brozova *Hrvatskoga pravopisa* - osim u nevjerojatno dosljedno i razložno provedenim pravopisnim načelima, štoviše i razmjerno spretno sročnim pravopisnim pravilima, a riječ je, ne treba zaboraviti, o prvoj takvoj knjizi u nas - jest zacijelo i njegova utemeljenost na dotadašnjem uzusu.³⁰ To je i razlogom da je - izuzmu li se polemike oko fonološkog i morfonološkog, najčešće ideološki potkrepljivane - taj *Pravopis* prilično sigurno zavladao hrvatskom pismenom scenom. Stoga je i svaki naš kasniji pravopis ustvari pohvala Brozu, a ta je neobična moć prve hrvatske pravopisne knjižice vjerojatno potaknuta i činjenicom odnosa pravopisne norme njome propisane s prethodnicima. Složenost tih veza ovdje se nastojala prikazati tek na odnosu Broza prema Kurelčevoj ortografiji, isto kao što je složen odnos Riječke filološke škole i tzv. hrvatskih vukovaca sveden, svakako bez pretenzija na cjelovitost i iscrpnost, tek na pitanje ortografije.

25 Vrlo česte uporabe kurziva u knjizi *Recimo koju*, a spacionirana pisanja (razmaknuta slova) u *Fluminensii* mogu posvjedočiti i o žaru kojim je Kurelac iznosio svoje misli (pokušaj je to pronalaženja korelata u pismu za neke od vrednota govornog jezika) i o ipak zavidnim mogućnostima ondašnje tiskarske tehnike (*pečatnje*), pa čak i o strpljivosti i umješnosti ondašnjih slagara.

26 Misli se na načela na kojima se interpunkcija može temeljiti: *strukturno*, čiji je glavni kriterij rečenična struktura; *semantičko*, kojem je polazište jasnoća zapisanoga teksta; *ritmo-melodijsko*, koje poglavito ističe intonacijske karakteristike iskaza. Međutim ni jedna interpunkcija nije zasnovana isključivo na jednom načelu pa se može govoriti istom o pretežitosti određenoga načela (primjerice u formulaciji pravopisnih pravila). Ipak, hrvatski je pravopis upravo s obzirom na tip interpunkcije u stotinjak godina svoga razvoja doživio znatnije promjene krećući se od izrazitije strukturne interpunkcije prema semantičkoj (često neprecizno nazivanoj *slobodnom* i *logičkom*) ali i ritmo-melodijskoj.

27 Usp. I. Broz, *Hrvatski pravopis*, nav. dj., str. 57-60.

28 Navodnici, dakako, mogu biti promatrani i kao pravopisni znaci u širem smislu, a takva je njihova uporaba zabilježena i u Kurelca: "Obilic", "Dika Crnogorska" (imena djela, *Recimo koju*, str. 33).

29 Usp. npr. *Fluminensia*, str. 57.

30 Svakako, ne misli se pritom tvrditi, što bi bilo i pretjerano i poprilično nevjerojatno, da su Kurelčevi tekstovi bili izravan smjerokaz Brozu kako pristupiti normiranju hrvatskoga pravopisa. Željelo se naime samo upozoriti na postojanje poprilično stabilna pravopisnog uzusa koji - čak i u tzv. hrvatskim vukovcima suprotstavljenim jezičnim i pravopisnim strujanjima - i nije u svemu bio toliko suprotstavljen koliko se to moglo očekivati.

SUMMARY

Lada Badurina

ORTHOGRAPHY OF KURELAC COMPARED TO
BROZ'S CROATIAN ORTHOGRAPHY(An aspect of the relationship of the Rijeka Philological
School and so called Croatian followers of Vuk Karadžić)

Comparing orthographic principles used in some of Kurelac's books (*Recimo koju*, 1860, *Fluminensia*, 1862) with *Hrvatski pravopis* (Croatian Orthography) - written 30 years later by Ivan Broz (1892), one can see, with exception of Broz's orientation toward phonological orthography, that Broz's interference in earlier orthography (Kurelac's orthography being a confirmation) is not so important. The foregoing serves to demystify the work of so called Croatian followers of Vuk Karadžić in the sphere of Croatian orthography.

Josip Matešić

FRAZELOGIJA U DJELU FRANA
KURELCA

dr. Josip Matešić, Slavenski seminar Univerziteta u Mannheimu, Njemačka

izvorni znanstveni članak

UIDK 801.561.8 : 808.62 KURELAC, F.

Morfološko-sintaksno ustrojstvo, stilska svojstvenost, leksičko i frazeološko bogatstvo osnovne su osobine jezika Frana Kurelca. Mi ćemo u svome izlaganju - polazeći od definicije frazema koju je usvojila "manhajmska škola" - dati prikaz frazeološkog blaga ovoga hrvatskog jezikoslovca. Posebice, nastojat ćemo pokazati što se od frazeološkog blaga u djelu F. Kurelca sačuvalo u suvremenome hrvatskom jeziku, a što se izgubilo, odnosno kao zastarjelo ili neobično u jeziku nije dobilo potvrdu suvremenosti.

Jezična sredstva koja upotrebljavamo u svakodnevnoj komunikaciji mogu biti različito stilski obojena, mogu imati različite stilске vrijednosti. Svaki jezični element može biti stilski relevantan, može posjedovati stilogenu funkciju u pisanoj ili razgovornoj riječi. Jednom je to glasovna struktura riječi, drugi put složeno ustrojstvo rečenice, ovisno o tome što je pisac smatrao važnim pri aktu stvaranja, što je želio posebno istaći u svome djelu. Svaki je pisac u stvari tvorac vlastitoga stila, po čemu se njegovo djelo razlikuje od svih drugih. Drugo je pitanje koliko je u svome stvaralaštvu samostalan i koliko originalan unoseći nešto novo, što je samo njegovo, a koliko se ugleda na druge, na tuđe uzore. Kada je riječ o Franu Kurelcu, smatramo da nećemo pogriješiti ako ga uvrstimo u red onih djelatnika koji su uistinu bili stvaratelji hrvatskoga jezičnog izraza.

Djelo F. Kurelca bilo je predmetom razmatranja mnogih znanstvenika, osobito jezikoslovaca. Zlatko Vince u svojoj monografiji *Putovima hrvatskoga književnog jezika* iscrpno se osvrće na Kurelčev rad, između ostalog na jezične i leksičke osobine, tvrdeći da opravdanje arhaizama valja tražiti u Kurelčevim ideološkim pogledima: "Sve su spomenute jezične osobine rezultat Kurelčevih idejnih smjernica (slavenstvo, starina) njegovih pogleda na bit jezika i njegovih ličnih stilsko-izražajnih težnja."¹ Kao značajke Kurelčeva stila Vince navodi: "I ostala načela dobra stila što ih je opisao odražavaju se u Kurelčevu izrazu, pa tako i zahtjev da stil bude zanimljiv. Zato možda ništa toliko ne udara čitaocu u oči - osim spomenute konciznosti i arhaičnosti - kao Kurelčev slikovit izraz. Služi se usporedbama, tropima, plastičnim slikama i za najapstraktnije pojmove... Pomno pazi, kad god može, na to kako bi utkao u svoje žive rečenice kakvu sliku, metaforu, pa su mu rečenice njima zapravo zasićene, natopljene, a često i prezasićene."² Iako Vince opširno analizira jezik u djelu F. Kurelca, nigdje, začudo ne spominje zastupljenost i ulogu fra-

1 Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1978., str. 424.

2 Isto, str. 454.

zeologije. A ona je obilno prisutna u Kurelčevu opusu. Ovaj problem, koliko je nama poznato, dosada nitko nije ispitivao.³ Frazeologija se javlja u Kurelca kao posebno stilsko obilježje, kao značajka koja sačinjava sastavni dio njegovih stilsko izražajnih postupaka. Bez te i takve značajke, piščevo stvaralaštvo bilo bi siromašnije, manje uvjerljivo, manje realno.

Svako razmatranje iz područja frazeologije, tako i ovo o ulozi frazema kao stilskog fenomena u tekstu, zahtijeva utvrđenu definiciju frazeološke jedinice. U znanosti do danas nema jedinstvenog mišljenja - što je frazem, kako ga razgraničiti prema leksemu, kakva mu je uloga u rečenici i dr. Tijekom mnogobrojnih rasprava uvriježila su se uglavnom dva shvaćanja: šire i uže. Ne ulazeći u analizu i ocjenu iznesenih tumačenja, ističemo da mi pri analizi frazeološkog blaga u djelu F. Kurelca polazimo od definicije u užem smislu. To znači: frazem je jedinica jezika koja se reproducira u govornom aktu i raspolaže najmanje dvjema punoznačnim riječima, od kojih je barem jedna dobila novo značenje i koja (jedinica) u rečenici može vršiti sintaktičku funkciju. Iz ovoga proizlazi da mi u osnovne značajke frazema ubrajamo semantičku stabilnost, sintaktičku ulogu, potencijalnu funkciju u kontekstu kao posljedicu ekspresivno - stilske konotacije.

Kratkoća vremena ali i poteškoće pri nabavi Kurelčevih spisa (radova) - veza Mannheim - Zagreb nije bila svaki puta uspješna - zahtijevali su da u svoja razmatranja uvrstimo sljedeće radove:

*Brojanica ili drugih deset glagolskih zrnac*⁴

*Vlaške reči u jeziku našem*⁵

*Stariji oblici starostavnj*⁶

*Koje reči su u nas za vuhovnike, vuhovnice itd.?*⁷

*Pregled rečij u vuhovstvu*⁸

*Silva*⁹

*Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah Šoprunskoj, Mošunjskoj i Željeznoj na Ugrih*¹⁰

Prvih je šest radova znanstvenoga karaktera iz područja leksikografije u kojima autor ispituje etimologiju i opisuje značenje pojedinih riječi iz različitih oblasti (flora, turcizmi, latinizmi i dr.) uz iscrpne komentare i navode izvora, a to su ponajviše djela hrvatskih pisaca i leksikografa od 16. do 19. stoljeća. Ovdje je, izuzev po neki izvorni citat, frazeologija slabo zastupljena. Drugačije je s proslavom *Iz mojega života i putovanja po Ugarskih Hrvatih*, tiskanom u knjizi *Jačke i narodne pjesme...* U proslavi je Kurelac motritelj zbivanja za vrijeme putovanja, svjedok "slučajnih" susreta i sugovornik s osobama koje prepričavaju događaje, opisuju situacije, ali on je i sam sudionik lijepih i nerijetko neugodno doživljenih scena. Istinito je tu piščevo staranje za dokumentarnošću, autentičnošću, uvjerljivošću. Manira pisanja biva sukladna uobičajenom stilu "borbenog" autora.

3 O aforizmima je pisao Branko Vodnik: *Fran Kurelac, Runje i pahuljice*, Zagreb 1916., str. 64-67; usp. također: Mirko Tomasović, *Fran Kurelac i La Rochefoucauld*, Kolo (5-6), 1994., str. 486-492.

4 Rad JAZU, knj. XX, 1872., str. 61-91.

5 Isto, str. 93-137.

6 Isto, str. 137-149.

7 Rad JAZU, knj. XXIV, str. 49-56.

8 Isto, str. 57-79.

9 Rad JAZU, knj. XII, 1870., str. 31-68.

10 Fran Kurelac, *Jačke ili narodne pjesme...*, Zagreb 1871., str. IX-XLIX.

Čime se odlikuje Kurelčeva proza, koje su njezine karakteristike kada imamo u vidu gramatičko-semantičko ustrojstvo frazema i njegovu funkciju kao stilema?

Kod nominativnih frazema valja razlikovati dva tipa: tzv. normalni npr. *ženska glava* - (R, 50) *žena* i metaforički tip, nastao autorovom predodžbom o danom predmetu, danaj situaciji. Primjeri:

suha voda - *neznanje*. Ovom svezom autor metaforički predočuje svoju misao o slabom ili neuspjelom učenju nekih školskih predmeta. "Godinu ili dvě za tim razbio mi se nauk (tadanja filozofia) na matematiki, koja mi nikad srdca osladit ne mogla. Nu ako sam u toj suhoj vodi potonuo, to su mi Slovinski jezici, kojim se ja nadao da ih izučim, opet na vrh iznesli"¹¹ (J, IX).

stolac mira - *postići uspjeh, biti uspješan* u čemu. "Oh vi jezici mladosti moje uzdanici, jezici Slovinski... srdce mi jeste uznosili i misao moju hrabрили, nu na stolac mira i bar kakve srećice moje posadili me niste, er s ljubavi vaše, pod 60u evo godinu, ni kruha ni stana ne imam" (J, X).

čovjek hiljok - *čovjek razrok/škiljav, škiljo*. "Ti uzroci do današnjeg dneva i kod nas, čovek hiljok djetetu se u lice zapiljiv, može odista zlo proći" (V, 51-52).

velika lužnica - *pijanica*. Ovo značenje navodi sam autor (S, 61).

Frazemi prve grupe prisutni su gotovo bez izuzetka u frazeologiji suvremenog jezika, tako:

kruh života - *duhovna hrana*. "Ima tuj... uistinu željnih kruha života, nu ne ima koda im ga lomi" (J, XII).

bijela vrana - *izuzetak, neobična osoba*. "Može se po kakvoj sreći pojedinac naći, ali to je *bjela vrana*" (J, XXII).

bez mila na srcu - *dragost, oduševljenje*. "Ne mogu bez mila na srcu spomenuti popa u Kataleni..." (J, XXIV).

pasji jezik - *strani jezik, hrvatski jezik* (ovdje). "...izdere se na tu ženu, te je okori pitajući ju, da što govori tim pasjim jezikom" (J, XXX).

ruka božja - *providnost; instinkt*. "I tuj mi je opet bilo slušati jade, kdě se matersko srdce za ono izpričati i kao krivicu ono priznati ima, na što ga ista ruka božja uputila i nagnala" (J, XXX).

(ni) *pod živu glavu* - *ni u kom slučaju, nikako*. "...ni da pod živu glavu Hrvatski propovjedat ne smě" (J, XXX).

ni do pol forinta - *mala vrijednost; ništa*. "Na to sam odgovorio, da ti moji darov nikada ni do pol forinta dopirali nisu..." (J, XLVI).

na dnu duše - *jako, vrlo, zaista*. "...a bilo bi mi žao baš na dnu duše" (S, 85).

Uporabom navedenih primjera Kurelac svraća pozornost na kontekst želeći istaći živost slike, predodžbe. Ovakvim načinom pisanja on to postiže daleko snažnije, prisutnije, nego da je uporabio običan leksem ili opis koji bi znatno umanjili izražajnost.

Brojni su frazemi glagolskoga tipa. Jednima autor iskazuje unutrašnje nastojanje, duševno stanje, drugima pak različite aktivnosti, kao što su pokret, pogled, piće i sl.

Primjeri:

¹¹ Značenje frazema proistječe iz njegova kontekstnog okruženja, što zahtijeva navođenje teksta originala.

razbiti se nauk komu - *ne uspjeti* (u školi). "Godinu ili dvě za tim razbio mi se nauk (tadanja filozofia) na matematiki" (J, IX).

srca osladiti (ne moći) - (*ne*) *svidjeti se/voljeti*. "... (matematika) mi nikad srca osladiti ne mogla" (J, IX).

ići s ustiju do ustiju - *objaviti, prenositi što*. "... (pesme) u njih, kao i u nas, nitko ne prepisuje nego idu od ustiu do ustiu" (J, XVII).

suze zapljušte (koga) - (*za*) *plače* tko. "... tako me suze zapljušte, suze najčistije i najtoplije" (J, XX).

knjiga smdi komu - *umno zaostajati*. "Čim hrvatski učitelj pije, to se zna da mu knjiga smrdi..." (J, XXVIII).

knjiga je devetom brigom komu - *ne mari* za što. "... učitelji se tako rado propijaju te im knjiga bude devetom brigom" (J, XXVIII).

porasti krila komu - *ohrabriti se, steći pouzdanje*. "Čim sam ja... vidio, da naš godovnik nije Magjarsko ulagivalo, to su meni krila porasla..." (J, XXXI).

na rep stati komu - *doskočiti* komu; *izazvati* koga. "Kad gospoda viděla da im se te strane ne mogu na rep stati..." (J, XXXV).

valovi se slegli - (*situacija*) *se smirila*. "Kad se valovi slegli, ter... nastala tišina, zametnem sad s ovim sad s onim..." (J, XXXVI).

u brk se smijati komu - *rugati se (podmuklo)* komu. "... stanu mi se uprav u brk smijati" (J, XXXVIII).

gaće potpaliti komu - *natjerati u bijeg* koga, *razjuriti*. "... te da je vsa prilika, da ćemo ovaj put Magjarom gaće podpalit" (J, XL).

zube otupjeti - *zaštjeti, ne govoriti*. "Kad svėdokom zubi otupeli..." (J, XLV).

glave stati - *pogubiti; upropastiti*. "... a mogao me glave stati" (J, XLVIII).

vatru zametati - *potupati/činiti loše što*. "... er takvi ljudi vatre zameću" (J, XLVIII).

na oko uzeti koga - *pratiti, motriti* koga. "... te se odlučilo, odmah poslati koga ud župskih ljudi, koji da me na oko uzme" (J, XLVIII).

pete podbrusiti - *pobjeći*. "... ne htėdoh tuj nočit, nego podbrusim pete" (J, XLIX).

glave ne trti - *ne brinuti, ne voditi brigu*. "... da si tim glave i ne tareš" (S, 46).

grlo nakvasiti - *napiti se, popiti*. "... eto Sremca pijanca... da grlo nakvasi" (S, 63).

izbili iz glave što komu - *urazumjeti* koga. "Tu im sramotnu misao... dobrom prilikom iz glave izbijte..." (J, XXVIII).

gviriti u čašicu - *piti*. "... gospoda i pametnjaci selski odveć... u čašice gvire" (J, XXVIII).

U frazema koje nazivamo funkcionalne glagolske sveze imenica podaje osnovno značenje čvrstoj svezi, dok je značenje glagola reducirano. Ovo su zapravo frazemi u širem smislu i u Kurelčevu tekstu dosta česti, stoga nekoliko primjera:

navesti korak - *ići, poći*. "... te kao po slutnji navedem korak k njezinom domu" (J, XI).

uzeti na um - *pomisliti, razmisliti*. "Uzmi na um, kdě se nastanili: po divnom polju grada Želėznika..." (J, XV).

iznesti u svijet - *objaviti*. "... er se knjiga prvi put u svėt iznesla, negdě oko godine 1770..." (J, XVII).

doći do krvi - *potući se, pobiti se*. "S toga prvenstva došlo je do krvi, niti je bilo mira u plovaniji..." (J, XIX).

zagorjeti od stida - *postidjeti se*. "... te obrazov od stida kao zagorelih, tako nas urekoše okom i pogledom te odgovorom svojim..." (J, XIX).

tuga se srca zaprimila - *biti žalostan/tužan*. "... tako mi se tuga srca zaprimila" (J, XX).

ugrijati vinom - *napiti se*. "... nu ih žalibože mnogo veće ima ugrijanih vinom nego Hrvatstvom i naukom" (J, XXI).

doći do čuda - *čuditi se*. "... ne mogaše razabrati ni k sebi doći od čuda, kako je mogao to ime doznati" (J, XXIV).

nahoditi pokoj - *naći mir, smiriti se*. "... njegova rodoljubna duša (je) med svojim suplemeniki, svoj pokoj nahodila" (J, XXIV).

pustiti srcu mah - *dati oduška*. "... nu sam pustio srcu mah..." (J, XXV).

prosuti glas - *razglasiti*. "Za mladost i u starijih popov prosuo se glas, da u mene ima baš lėpih pėsmic..." (J, XXXI).

ostati iznebušen - *čuditi se, iznenaditi se, biti iznenađen*. "Ne znam, tko nas je veće ostao iznebušen ili ja... ili oni..." (J, XXXIV).

zadubsti se u misli - *zamisliti se*. "Zadubem se u misli nad tim što je to bilo..." (J, XXXVI).

natmuriti lice - *namrštititi se*. "... kako pėsnik pravi, natmuriš lice..." (R, 102).

po svoju izricati - *govoriti, kazivati*. "... što Nėmci po svoju izriču rothes Arsenikum..." (R, 128).

izići na glas - *pročuti se, postati poznat*. "... to je izišao na glas..." (V, 53).

prihvatiti korist - *okoristiti se*. "... te iste prilike ljudske u nėme stvorove (je) provrgavao... samo da korist prihvatiti..." (V, 54).

Svojstvenost stilske obojenosti posjeduju i poredbeni frazemi. Osnovno im je značenje intenzitet koji se očituje na više načina, na primjer u kakve radnje, u kakvog stanja ili svojstva. Intenzitet obično sadrži i oznaku stupnja kvalitete i kvantitetne prirode nastalog značenja. Ljestvica značenjskog intenziteta raznovrsna je i može sadržati značenja kao što su veliko mnoštvo, visoki stupanj kakva svojstva, dobra ili loša ocjena kakve stvari i sl., a bez obzira je li riječ o negativnoj ili pozitivnoj konotaciji. Samo nekoliko primjera nadosmo za ovu vrstu frazema, to su:

u tren kao strijela - *vrlo brzo*. "... utren kao strėla smogla (je) odnekud pero i natap..." (J, XIV).

udariti kao iz oblaka - *snažno, jako; iznenađa*. "... nu kad je zaiskao pėsmu, udari me kao iz oblaka Nėmačkim prekorom..." (J, XVIII).

kao živi plamen - *oduševljen, zamesen (osjećajno)*. "Kad je sdravicu napijat, oduzmu me i podgriju tako rodoljubne čuti, da sam kao živi plamen" (J, XXXII).

kao da su i jedne ruke i druge - *bez razlike, jednako, isto*. "Misirci kao da su bili i jedne ruke i druge" (R, 52).

vatren kao šipkov cvijet - *vrlo vatren/snažan*;

plodan kao šipkovo zrnje - *vrlo plodan*. "... neka im milost bude vatrena, kako i šipkov cvet a plodan kao i šipkovo zrnje" (R, 117).

Brojnije zastupljeni od poredbenih frazema su tzv. parni frazemi. Oni u biti posjeduju svojstvo da višeznačenjski ili složeni smisao kakve pojave ili kakvog predmeta kratko i precizno iskažu, da apstraktno na vrlo slikovit način predstave. Iako se u nekih dobiva dojam igre riječi, oni u kontekstu imaju svoje značenje. Primjeri:

smijeh i sramota - *ruglo*. "...nu da praznoglav učiteljevat drugo bit ne može nego smēh i sramota..." (J, XXVIII).

svi i svuda - *jednako*. "A svrnut mi je ono zlo...kako vsi i vsudaj trpimo" (J, XXVIII).

kresan i živ - *smion, nepokolebiv*. "Vse to bližje na mene napru, vse to življe me stisnu...nu srdca kresna i živa ipak sam ih...umirio i mal te ne smirio" (J, XXXV-XXXVI).

riječ po riječ, kap po kap - *pomalo, polako*. "...rēč po rēč, kap po kap, nas dvoje vse to bolji prijatelj..." (J, XXXVII).

huk i urnebes - *buka, galama*. "...te je tuj nastao huk i urnebes, navalio na me da pita..." (J, XL).

dan i noć - *stalno, neprekidno, neprestano*. "...ta misao sada velmi me je uznemirila i bućilo mi je po glavi dan i noć" (J, XLIII).

s brige u brigu - *nevolja, neprijatnost*. "Kad otvorim pismo, al u pismu pet fotintij, S brige u brigu. Kako s pet forintij Zagreba se dokopat?" (J, XVIII).

današnji dnev - *danas, sada; neprestano*. "...i ta krvava pošast tik i med nami stoji, do današnjega dneva" (R, 89).

malo po malo - *vrlo polako*. "Udomaćio se, nu težko i vse malo po malo za dobe carev Rimskih" (R, 103).

s mjesta u mjesto - *postepeno*. "...s mēsta u mēsto, s jedne krajine u drugu i došla smokva i do Rima" (R, 107).

bez kraja i konca - *neprestano, bez prekida, vrlo dugo*. "...te križanjem bez kraja i konca čudesa silovala i prozivala" (R, 50).

poraz i pogub - *nesreća, zlo*. "...zlo mu ga to: poraz i pogub; nu dobro pogodi, er je tako i došlo" (R, 51).

Usporedba frazeološkog blaga citiranih radova F. Kurelca s frazeologijom suvremenoga hrvatskog jezika pokazuje:

1. da arhaizmi u Kurelca nisu brojni. Arhaizmi su:

ozva se upros, u čašice gvire, ostao iznebušen, srdca kresna i živa, gaće podpalit, tuga srdcem pronirala, zubi otupěli komu (I); po svoju izriču, mal da ne vsudaj (R); čovek hiljok, s uma postaviti (R); prihraniv silu, velika lužnica, vsimi vėkovi (S).

2. da Kurelac, kao što to biva u suvremenom jeziku, ponekad "razbija" čvrstu svezu; članovi nemaju čvrsti (kontinuirani) redoslijed, nego se u rečenici vladaju slobodno, npr.:

rēči tako im se u krv i u žile zavrēžile; rēči, što ih uzimljem iz knjiga, sada su mi istom ruku došle.

3. da i u Kurelca članovi dolaze ponekad fakultativno, npr.:

da mi nije ništa (manje) u glavi; i (starinske) im misli prebirat; upiljte (dobro) u mozak; te mi se duša (tihim) grohotom smijala; (prava) muka na srdcu.

Frazeologija je služila Kurelcu da bi istaknuo vrijednost konteksta, da bi podcrtao živost i afektivnost svoga pisanja. Prema tome frazem u rečenici F. Kurelca postaje važan, jedan od bitnih stilskih fenomena. Značajka je Kurelčeva stila i u tome što se znalčki umio okoristiti svojevrstnim modulacijama pojedinih jezičnih kategorija - kojima pripada i frazeologija - što je u njima osjetio njihov iskonski smisao, što je nekim pojmovima suzio ili proširio značenje, dodao novo i upleo u njih elemente nepoznate ili dotada samo periferne. Njegovo jezično tkivo često je u znaku traženja neotkrivenih smisaonih novosti, novih

vrijednosti i nove jezične izražajnosti. O tome svjedoči ne samo bogati leksički fond nego i frazeološko blago, utkivano u svaki tekst, u svaki rad.

Kratice:

B - *Brojanica ili drugih deset glagolskih zrnac*

J - *Jačke narodne pėsme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga*

R - *Vlaške rēči u jeziku našem*

S - *Silva*

V - *Koje su u nas rēči za vultvenike i vultvenice itd.?*

ZUSAMMENFASSUNG

Josip Matešić

FRASEOLOGIE IM WERK VON FRANZ KURELAC

In dem vorliegenden Aufsatz wird Phraseologie von Fran Kurelac am Beispiel einiger seiner Veröffentlichungen untersucht. Es wird evident, daß Phraseme dem Autor als stilistisches Mittel dienen, um im Satz wichtige Stellen zu unterstreichen und damit die Aufmerksamkeit des Lesers zu wecken.

Višnja Šeta
ROMANTIČARSKI DUH FRANA
KURELCA

Višnja Šeta, prof., Proa sušačka hrvatska gimnazija u Rijeci

stručni članak

UDK 82(4)(091) : 929 KURELAC, F.

Povezujući Kurelčevu snažnu individualnost s književnim, lingvističkim, povijesnim, umjetničkim i drugim interesima, članak promišlja u kojoj mjeri Kurelac življenjem i stvaralaštvom pripada epohi europskog romantizma.

UVOD

Premda se književni rad Frana Kurelca pokušava godinama svesti na filološku osnovu i napore što ih je poduzimao u stvaranju hrvatskog jezika, ocjene o njegovu doprinosu hrvatskoj književnosti upućuju na potrebu novog iščitavanja i procjenjivanja vrijednosti njegovih prozaičkih fragmenata. Ako Kurelca August Šenoa i Vatroslav Jagić drže "najboljim hrvatskim prozaistom", Antun Barac "književnikom u višem smislu", Branko Vodnik "majstorom riječi", Zlatko Vince "književnikom "živa, sugestivna načina izražavanja i impresivne individualnosti izraza" te Zlatko Posavec "sasvim osebnim i neodredivim u svojoj višeznatnosti", uistinu se suvremenom čitatelju otvaraju prostori mogućih novih otkrića u spoznavanju Kurelčeve jezične pređe. Jedno od mogućih pitanja koje privlači pozornost suvremenika jesu književni dodiri Kurelca i europske romantičarske književnosti.

Promišljanje postavljenih pitanja vraća nas nezaobilaznom izvorištu, znanoj činjenici o višegodišnjem izbivanju Frana Kurelca iz Hrvatske i raznim činiteljima koji su preko jednog desetljeća oblikovali romantičarski senzibilitet, svjetonazor, osobni pečat njegove individualnosti.

1. U POTRAZI ZA ZNANJEM

"Da ga živa usta nauče što je knjiga pozabila" Kurelca zatječemo u Beču 1833, kojem će se vraćati, uz povremene prekide, pet puta (1835, 1841, 1846, 1848, 1872). Ostajući u europskim prijestolnicama u prosjeku po dvije godine, Kurelca susrećemo u Bratislavi, 1834, Pešti 1835, Češkom Krumlovu 1842, Pragu 1844, da bi svoje predrevolucionarno razdoblje zaključio posjetom Lindweisu u Šleskoj i Mlecima 1847.

U potrazi za znanjem postaje izvanredni slušač na bečkom sveučilištu, uči talijanski i francuski jezik, upućuje se u znanje slavenskih jezika. Beč će u mladog Kurelca pobuditi snažne dojmove s područja umjetnosti. Druži se sa studentima u znanim bečkim gostionicama, boravi u Carskim sobama ispunjujući mladenačka krila romantikom svoga vije-

ka. Kao romantičar "želi otvoriti svoju dušu" i podčiniti slušatelja svom osjećaju života, Kurelac piše mnogobrojna osjećajna pisma svojim prijateljima u domovini (Babukiću, Derkosu, Mariću) iznoseći svoju očitu uzbuđenost i oduševljenje Bečom. Sjeća se prekrasna grada ističući Schönbrunn, Carske sobe, Tivoli, vožnju u Gesellschafts-Wagenu, atmosferu gostionice Fürstenhof (Breyer, 1939).

Sasvim je sigurno da su godine provedene u slavenskim gradovima ostavile znatan trag u mladoj ličnosti. U Bratislavi učvršćuje znanje slovačkog jezika studijem filozofije u evangelističkom liceju, dok četverogodišnji boravak u Češkoj, uz razumijevanje jezika, donosi presudne susrete s rodoljubnom omladinom slovačke. Dugogodišnja putovanja Srednjom Europom pretvoriše ga u uspješna poliglota koji izvanredno govori 7-9 jezika: uz znanje francuskog, latinskog i grčkog jezika, hrvatskog jezika, Kurelac vlada njemačkim, talijanskim, engleskim, češkim, slovačkim, poljskim i mađarskim jezikom te postaje cijenjena ličnost među intelektualcima slavenskog svijeta.

Robert Cyprien, francuski slavist, osobenjak, umnogome sličan Kurelcu, autor knjige koja proučava prošlost, književnost, narodnu poeziju slavenskih naroda, izreći će o njemu ovo mišljenje: "Najbolje sjećam se ja tvoeg ponositog imena, i baš dobreg lica tvoeg, kada smo se u Peštu vidili, i od onda tražio sam te svuda, u slavenski svēt, pitajući po svēch varošah gdje sam nekoliko vrēme pribavio: nijeli kod vas Gosp. Kurelac" (Breyer, 1939, str. 47).

Fran Kurelac s lakoćom je prevodio s francuskog, latinskog, talijanskog, mađarskog i njemačkog jezika, privatno podučavao talijanski i francuski, stječući godinama reputaciju vrsna privatnog učitelja jezika. Znani su, iako nažalost samo u rukopisima, njegovi prijevodi *Pripovijesti iz Svetoga pisma* L. Bandea. Sustavnost i sposobnost prevodenja dokazuje prevodeći Tacitova i Platonova djela. Znanje njemačkog jezika Kurelac je pokazao tečnim govorom na njemačkom jeziku uoči 1848, oštro istupivši na bečkom kolodvoru protiv pangermanskih težnji u austrijskom carstvu. Poznavanje poljskog jezika Kurelac dokazuje 2. travnja 1848, kada na poljskom recitira Mickiewiczovu pjesan *Reduta Ordona*, izozajivajući živom i poletnom interpretacijom silno ushićenje slušateljstva.

2. KOMUNIKACIJA S EUROPSKIM INTELEKTUALCIMA

Neodoljiva potreba za putovanjem, učenjem i usavršavanjem znanja nosila je u sebi i silnu potrebu za komunikacijom s ljudima, značajnim ličnostima iz kulture, umjetnosti, povijesti i politike. Pogledi na životopis i stvaralaštvo osoba iz Kurelčeva europskog kulturnog kruga nedvojbeno pokazuju u kojoj su mjeri razmjenjivani stavovi i ideje te uspostavljan utjecaj značajnih europskih romantičara na život i djelo Frana Kurelca.

Ismail Sreznjevski, Karel Havlički Borovski, Vaclav Hanka, A.D. Čertkov, C. Robert, Oblad Gligorovič, Josip Vaclav Frič i dr. nosili su tadanjom Europom romantičarska gledišta. Primjerice Adama Mickiewicza, poljskog romantičarskog pjesnika, čijim se pjesmama Kurelac divio, znački je poput glumca interpretirao. Taj profesor na liceju u Odesi, što cijeni Puškina kao i Kurelac, osjeća neodoljivu potrebu da putuje, da se usavršava, mnogo očekuje od susreta sa Zapadom. Poput Kurelca napušta zemlju početkom 1830, obilazi Hamburg, Berlin, Dresden, Prag i Weimar gdje posjećuje Goethea. Od 1852. postaje bibliotekar Arsenala u Parizu, što će, premda zakratko, biti jedno od zanimanja i Frana Kurelca. U knjizi *Poezije* predstavlja se kao radikalni romantičar. U poljsku

književnost unosi smion narodni duh, shvaćanje i jezik. Tragovi se Mickiewiczeva životnog puta naziru i u životopisu Frana Kurelca.

Ismaila Sreznjevskog Kurelac je upoznao u Beču 1841. poučavajući ga hrvatskom jeziku. Obilazeći po nalogu ruske vlade Europu, glede slavističko-znanstvenih ciljeva, ovaj će mladi ukrajinski romantičar, pored razvijanja nacionalne svijesti, patriotskih osjećaja, pojačati u Kurelcu osjećaj za vrijednost narodnog stvaralaštva, interes za baladu, lirsko-epsku poemu, elegiju, misaonu dymku - ukrajinsku lirsku pjesmu. Objavljujući svoja oštroumna povijesno-kulturna gledišta u časopisima "Kolo" i "Živaja starina", on će u svoj romantičarski kružok prihvatiti i Kurelca.

Zagovarajući svoje političke ciljeve i Kurelac će proći svoju političko-zatvoreničku fazu, poput slavenskog putnika Karela Havličeka Borovskog, češkog političara, novinara i publicista koji tamnuje zbog iznijetog mišljenja protiv austrijske vlade.

Češki slavist Vaclav Hanka, bibliotekar Narodnog muzeja, svojim će češkim pravopisom i kratkom povijesti *slovanskih* naroda ostati u čitateljskoj svijesti F. Kurelca. No za potpunije određivanje njegovih interesa u Češkom Krumlovu od izrazite su važnosti "zrnca" što ih zapaža Josip Vaclav Frič, češki rodoljub, emigrant koji boravi u Londonu, Parizu, Petrogradu, radikalni demokrat u svojim memoarima iz 1886. Za Friča Kurelac je "odličan učenjak, rođeni Hrvat, oduševljeni panslavist, odličan recitator, pjevač".

U cijeloj će toj slavenskoj lepezi utjecaja u oblikovanju Kurelčeva romantičarskog duha posebno mjesto imati njegov davni i vjerni prijatelj Jan Kollar, slovački književnik i preporoditelj koji cijeli život posvećuje širenju slavenskog jedinstva i uzajamne kulturne suradnje slavenskih naroda.

Zbornik soneta *Kči slave* izvršit će znatan utjecaj na buđenje narodnog pokreta i rodoljubnih osjećaja hrvatskih preporoditelja. Retorički ton pjesama *Slavi dcera* prepoznat će mo i u različitim prilogima u *Fluminensiji*.

Kurelčevi će biografi (Veber, Vodnik, Breyer) zabilježiti u svojim radovima zapažanja o njegovu romantičarskom duhu. Veber primjećuje njegov posve narodan, jezgrovit jezik, živi sklad, divno blagoglasje. Osobito je zgodno upotrebljavao trope u izobilju. "Kad čitaš njegovo djelo, vidiš da sve u njemu kipi, gori, buktu" (Veber 1874).

Branko Vodnik u predgovoru *Runjama i pahuljicama* dodaje kako se u nježnoj dobi Kurelac otisnuo u svijet i postao vječiti putnik koji prihvaća tradiciju mladovanja najsvjetlijih glava češkog preporoda. Oko njega sve se preporadalo jer on je nosio nauk koji mrtvilo budi. Promičući sve pojave kulture umio je pečat duše na vidik iznijeti.

Breyer bilježi da je u vrijeme svoga boravka u Češkom Krumlovu Kurelac "gajio poznanstva, dopisivanje (...) i dalje sanjario, a ugibao se zahtjevima realnog života" (Breyer, 1939, str. 39), što je prepoznatljiva odrednica europskih romantičara.

3. ODJECI ROMANTIČARSKOG DUHA U PROZI

Praksa europskog romantizma potvrdila je lirici dominantno mjesto u istazivanju umjetničkog doživljaja. Poezija je romantičarima bila magija sposobna prožeti i naoko beznačajne stvari. Ipak se uz nju njegovalo i pripovijedanje te će intelektualističku orijentaciju književnika osobito karakterizirati spajanje naracije i eseja. U razdoblju odbacivanja klasicističke poetike većinu će grana stvaralaštva zahvatiti preslojavanje unutar pojedinih književnih vrsta. Oskar Walzel drži da je romantizam oživio novoplatonovsku misaonu tradiciju te su romantičari, neskloni sustavnu izlaganju, svoj teorijski diskurs

ostvarili u obliku esejističkih i aforističkih zapisa, koje su sami nazivali "fragmentima", fiktivnih dijaloga, predavanja i recenzija.

Nesustavnost, fragmentarnost, improvizatorski pristup temeljen na zamašnoj erudici, mentalne su forme što su ih književnici utemeljili povijesno i filozofski.

Opirući se zatvorenosti prethodne, racionalističke poetike romantičarska misao mora biti poput procesa u prirodi, u stalnom pokretu, u stvaranju antiteza. Istražujući odnos hrvatskih preporoditelja prema zapadnoslavenskim književnostima, Jan Wierzbicki ističe značajan utjecaj čeških preporoditelja, ugled poljske književnosti (koji zapažamo i u uređivačkoj politici "Nevena" pedesetih godina 19. stoljeća) i snažne reference vilinske filomatske ideologije, što zahvaća Poljsku te putem Mickiewicza stiže do naših kulturnih krugova. Sličnost se ideologija, umjetničkih izraza iskazuje paralelizmom u književnoj orijentaciji vilinskih filomata, čeških buditelja i hrvatskih iliraca. U skladu s baštinenim pogledima prosvjetiteljstva oni su držali da se formiranje čovjeka zasniva najviše na znanstvenom radu. Prosvjeta, znanje ima biti oružje u borbi.

Primajući impulse europske romantičarske književnosti Kurelac će otvoriti svoju romantičarsku dušu u bogatoj korespondenciji i u knjigama *Fluminensia* i *Recimo koju*.

3. 1. MLADOST ZANESENOST

Donoseći patetičan uzlet u svijet ideala "kada žar stvara čudesa", ushićivanje heraklovskom snagom pregalaštva i entuzijazmom zajedničke borbe za opće dobro, pjesma Adama Mickiewicza *Oda mladosti* nije bila tuđa ilircima. U prvom godištu "Danice" (1835) pojavila se pjesma P. Štoosa *Putnik domovini* čiji ulomci svojim sadržajem i svojom poetikom odgovaraju Mickiewiczovoj *Odi mladosti*. Slične će se poredbe pojaviti pri iščitavanju tekstova I. Trnskog (*Prosvjećenje*) i Ivana Mažuranića (*Napredovanje*).

Nastalu će klimu romantičarskog zanosa slijediti nekoliko godina kasnije i Kurelac nadahnutim tekstom sličnog motiva pod naslovom *Mladost zanesenost*, tiskanim u knjizi *Fluminensia* 1862, stvorenoj za njegova boravka u Rijeci. Govornički sastavi o početku ili pod kraj školske godine, *Mladost zanesenost*, *O nauku* i *Kakvu je biti slovu*, kako primjećuje 1927. godine Vinko Premuda, bijahu živa pjesma, glazba, ne gola proza.

Danas zasigurno možemo ovaj fragment o mladosti interpretacijom bliže odrediti. Tu se naime naracija raslojava, prekida, protječe i pokreće poput misaone rijeke. Zazivajući "mlade godinice, rumene ružice" Kurelac u tekstu opisuje čovjeka u mladosti, dušu što se zrcali u veselu oku, nedotaknuta razmetenim nemirom "mrazovima nemilog iskustva", ogledalom strasti i slabosti.

Pripovjedačku misaonu liniju prekida retoričkim pitanjem "Ali što da rečem o duhu mlada junaka?" Opisujući dušu mlada junaka Kurelac unosi lirske elemente, stavlja junaka u suodnos s prirodom - pejzažem, stvarajući poredbama (duša - priroda) profil romantičarskog junaka.

"(...) ako se ničije oko tako ne opoji cvijetom u dolu i klasom u polju, ako ničijem uhu potoci tako milo ne žubore, ni slavuji tako divno ne poju, ako on žedan najslade pije vodu studeniku, a gladan najdublje zagriže u jabuku rumeniku, ako gorska travica i pitoma ružica nikomu tako ne dahne, ako tihl vjetar i gusta dubrava nikomu tako ne godi, nit ičije srce tako ne ljubi, kako srce viteza mladog u kom je sve mlado i jarko, kako je i sam (...)" (Kurelac, 1916, str. 52) No kad u takvu duhu iskra znanja i oganj plane "taj duh u takvoj puti na zemlji mira neima". Kurelac svog zanesenog junaka pretvara u znatiželjnu

pticu otvorenu za sve vijekove i prostore. Praroditelj Galeba Jonathana Livingstona "kri-lom mahne, u visine jezdi, teške oblake probija i daleko za zvijezde zaleti" htijuci doznati sve, tražeći odgovore na temeljna pitanja ljudske civilizacije.

Napivši se "rajske luči", u kolu zmija, aždaja, sotona, nespodoba, u alegorijskom svijetu bajke, on sazrijeva, te ga Kurelac vraća zemlji - domovini da se u njoj ogleda u ljudskom obliku od biblijskih početaka, od Adama do današnje braće svoje. Je li romantični junak dosegao prag sreće boreći se za ljudsku pravicu na zemlji? Kurelac ostavlja čitatelju mogućnost za zaključivanje simboličnom crticom Ikarove sudbine iz starogrčkog mita.

"Sretan i presretan, ako mu, dok se tako zanio sunce krila ne rastopi: te on slano more, kao Ikaru davni, ne okrvavi" (Kurelac, 1916, str. 54).

Kurelac uistinu otkriva svoje europske romantičarske stilske odlike uporabom slikovitosti, simbolike i mita. On poput Maurice de Guerina osjeća romantičnu čežnju za izvorima čovječanstva. Mašta postaje stvaralačka moć kojom duh stiže do stvarnosti. Za Coleridgea S. Taylora, kao i Kurelca, mašta je "načelo sinteze". Stavljajući svog romantičnog junaka u suodnos s prirodom koja se poput lepeze objavljuje kao "žuboreća, slatka, bijela, prostrana, opojna, pojuća, mirisna tvorevina - zeleni svijet", postavljamo si pitanje kao i francuski pjesnik Nerval: Kako se uopće može postojati izvan Prirode? Odlikujući se tipičnim romantičarskim karakteristikama kao što su kretanje i promjena, i Kurelčeva tekstura o mladosti ostaje otvorena u potrazi za novim simbolom, vječna u vremenu.

4.

Premda iza Kurelca nisu ostali romani golemih dimenzija, što ih je proizvelo 19. stoljeće, on se, poput pravog izbirača, putnika, nadahnut govorima, pismima i fragmentima rimskih pisaca te dugogodišnjim impulsima europskih romantičara, odlučuje za kratke inspirativne stranice romantičkog tipa u kojima, slikovitošću i sugestivnošću, lapidarnošću i preciznošću, simbolikom i mitom, pokazuje kako se hrvatski književnici pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća opredjeljuju za romantizam.

U djelcu *Mladost zanesenost* ogleda se literarno, povijesno i ljudsko iskustvo istinskog romantičara koji svoju misao doživljava kao rijeku, pokret, sliku, pjesmu u prozi. To je Kurelac govornik koji umije pjevati, bajkovito pripovijedati, poslovicama poučavati, šetati slovom kroz vrijeme i prostor, komparirati prošlost i sadašnjost u ime budućnosti, osvješćeno osjećati težinu koraka i lakoću duha. Fragment je istovremeno i ogledalo u kojem se zrcali njegov romantičarski duh i duh njegovih prethodnika i sljedbenika u hrvatskoj književnosti.

LITERATURA

Breyer, Mirko, *Tragom života i rada Frana Kurelca hrvatskog preporoditelja i književnika*, Zagreb, 1939.

Budisavljević, Bude, *Recimo koju o Franu Kurelcu: O 30-obljetnici smrti njegove, građa za povijest književnosti Hrvatske*, Zagreb, 1904, knj. 4.

Drechsler, Branko, *Iz ostavštine Frana Kurelca*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, 1915, knj. 8.

Frangeš, Ivo, *Evropski romantizam i hrvatski narodni preporod*, Forum, 1966, br. 3-4, str. 319-373.

Kurelac, Fran, *Fluminensia ili koječega na Reci*, Zagreb, 1862.

Kurelac, Fran, *Runje i pahuljice*, Zagreb, 1916.

Posavec, Zlatko, *Kakvu je biti slovu?: filozofijsko-estetički nazori Frana Kurelca*, Kolo, N.S. 1968, br. 1-2, str. 38-51.

Tomić, Janko, *Hrvatska stilistika*, Zagreb, 1875.

Veber, Adolfo, *Viekopis Franje Kurelca*, Rad JAZU, Zagreb, 1874.

Vince, Zlatko, *Biti je slovu takvomu prilikom tvojom. Stilski izraz Frana Kurelca*, Forum, 1968, br. 1, str. 204-223.

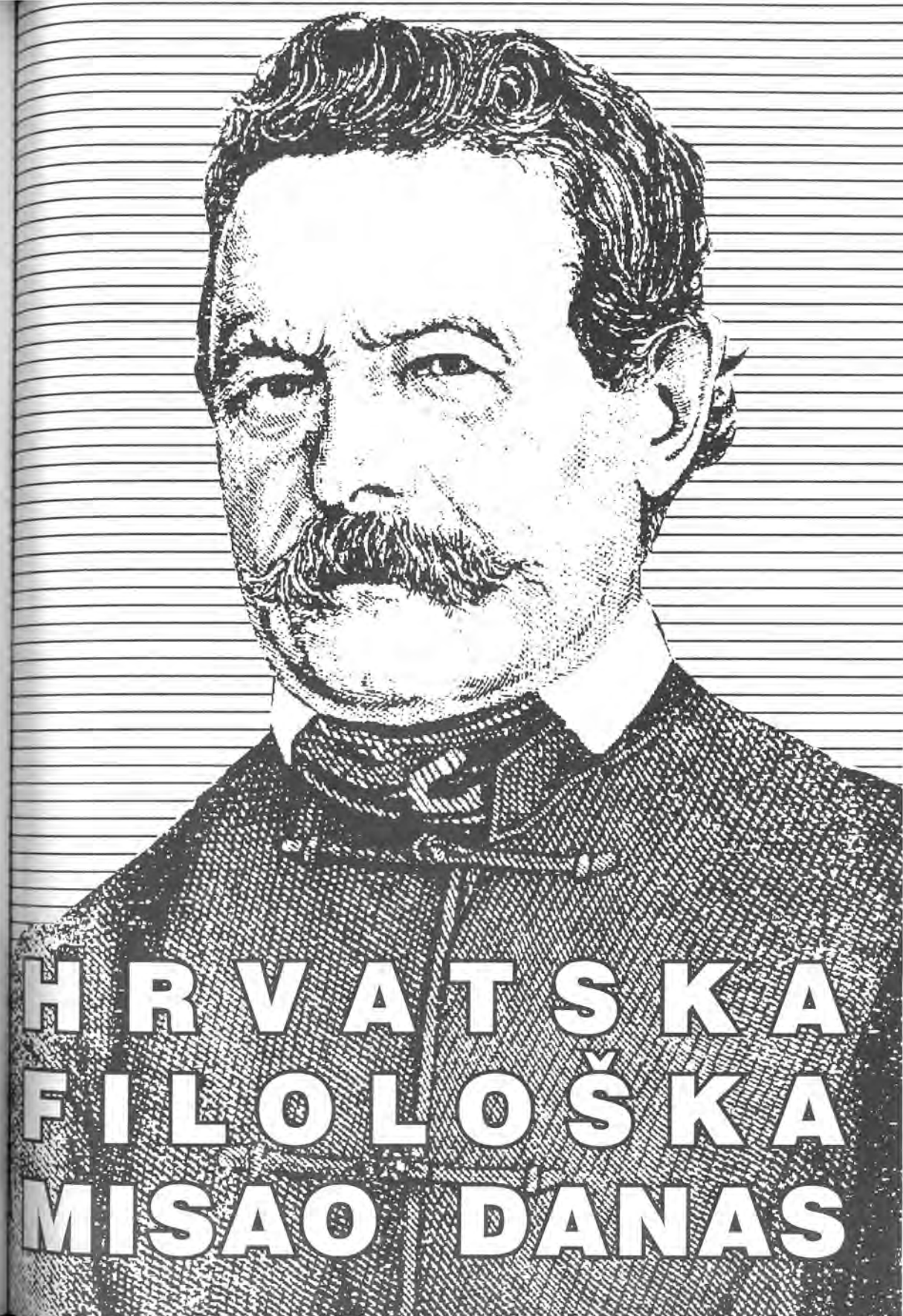
Wierzbicki, Jan, *Književnost ilirizma u odnosu prema zapadnoslavenskim književnostima*, Hrvatska književnost prema evropskim književnostima, Zagreb, 1970.

SUMMARY

Višnja Šeta:

ROMANTIC SPIRIT OF FRAN KURELAC

Linking Kurelac's strong individuality with his literary, linguistic, historic, artistic and other interests, the article tries to determine how much Kurelac, by his life-style and literary work, is a part of the European Romanticism.

HRVATSKA
FILOLOŠKA
MISAO DANAS

Josip Silić

HRVATSKI JEZIK KAO SUSTAV I KAO STANDARD

dr. Josip Silić, Filozofski fakultet u Zagrebu

izvorni znanstveni članak

UDK 808.62 : 800.853

U uvodnom se dijelu rasprave govori o tome što je hrvatski književni jezik, što hrvatski standardni jezik, što književni jezik Hrvata, a što standardni jezik Hrvata. U središnjem se dijelu rasprave govori o razlici između hrvatskoga jezika kao sustava i hrvatskoga jezika kao standarda. Hrvatski se jezik kao sustav (u skladu s poslijesosirovskom lingvistikom) smatra potencijalnom, a hrvatski jezik kao standard aktualnom veličinom. (Hrvatski) jezik kao sustav ima svoje (unutarne), a (hrvatski) jezik kao standard svoje (unutarno-vanjske) zakonitosti. Te se dvije zakonitosti mogu, ali ne moraju slagati. Njihovo neslaganje može ići dolje da (hrvatski) jezik kao sustav ne prihvati ono za što se odluči (hrvatski) jezik kao standard i obrnuto. Kako to (ta dijalektička sprega između jednoga i drugoga jezika) izgleda pokazuje se na konkretnim primjerima.

Najprije nešto o nazivima jezika koji općenito nazivamo hrvatskim:

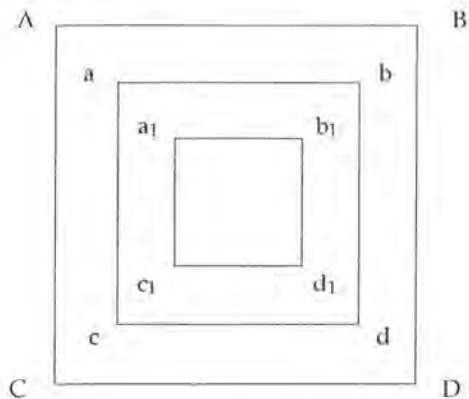
Mi razlikujemo hrvatski književni jezik od hrvatskoga standardnog jezika. Hrvatski nam je književni jezik jezik hrvatske književnosti, a hrvatski standardni jezik jezik hrvatske polifunkcionalne javne komunikacije. Dalje razlikujemo hrvatski književni jezik od književnoga jezika Hrvata, pa onda književni jezik Hrvata od standardnoga jezika Hrvata. Hrvati su se naime služili i književnim jezicima, odnosno standardnim jezicima koji nisu bili hrvatski. Tako su se služili staroslavenskim književnim jezikom, latinskim književnim jezikom, talijanskim književnim jezikom, njemačkim književnim jezikom i mađarskim književnim jezikom. U tom ih smislu možemo opravdano nazivati hrvatskim staroslavenskim književnim jezikom, hrvatskim latinskim književnim jezikom, hrvatskim talijanskim književnim jezikom, hrvatskim njemačkim književnim jezikom i hrvatskim mađarskim književnim jezikom. Koliko je i kako koji od spomenutih jezika bio i standardnim jezikom Hrvata, time se ovdje nećemo baviti.

Ako je put kojim smo krenuli metodološki ispravan, onda neće biti neobično kad kažemo da su se Hrvati služili i kajkavskim književnim jezikom i čakavskim književnim jezikom, koje onda nazivamo hrvatskim kajkavskim književnim jezikom i hrvatskim čakavskim književnim jezikom. U skladu je s time onda i naziv štokavski književni jezik Hrvata, odnosno hrvatski štokavski književni jezik. Time naime što je štokavski poslužio kao podloga, obično kažemo - osnovica, hrvatskoga standardnog jezika nije prestao biti narječjem (dijalektom). Drugim riječima, ako postoji hrvatski kajkavski književni jezik i hrvatski čakavski književni jezik, onda postoji i hrvatski štokavski književni jezik.

Za razumijevanje razlika između spomenutih hrvatskih jezika prijeko je potrebno razumijevanje razlika između hrvatskoga jezika kao sustava i hrvatskoga jezika kao

standarda. Pod hrvatskim jezikom kao sustavom podrazumijevamo ono što (poslije)sosirovska lingvistika naziva jezikom (*Langue*), tj. potencijalnom veličinom, a pod hrvatskim jezikom kao standardom ono što (poslije)sosirovska lingvistika naziva govorom (*Parole*), tj. aktualnom veličinom. Nama, kao ni (poslije)sosirovcima, govor (*Parole*) nije samo individualna tvorevina (nasuprot jeziku (*Langue*) kao kolektivnoj tvorevini), nego individualno-kolektivna tvorevina, tvorevina u kojoj se individualno prepleće s kolektivnim. Nama je, drugim riječima, jezik kao standard normirani govor.¹

1. Poslijesosirovsku ćemo koncepciju (su)odnosa jezika i govora najbolje objasniti polazeći od opsežne rasprave *Systema, Norma y Habla* Eugenia Coseriu (Eugenio Coseriu, *Teoría del lenguaje y lingüística general*. Biblioteca románica hispánica, Editorial Gredos, S.A., Madrid, 1973, treće obnovljeno i popravljeno izdanje, str. 11-113). Oslanjajući se na F. de Saussurea, C. Ballya, G. Devota, A. H. Gardinera, K. Bühlera, W. Porziga, V. Brondala, O. Jespersena i dr., Coseriu pristupa jeziku sa psihičkoga i s lingvističkoga gledišta. Sa psihičkoga mu je gledišta jezik virtualni jezik, a s lingvističkoga realizirani jezik. I jedan mu i drugi (i virtualni i realizirani jezik) pretpostavlja tri različita pojma: virtualni jezik - socijalni lingvistički fond, individualni lingvistički fond i izrazni poticaj, a realizirani jezik - jezik kao sustav izoglosa, lingvistički materijal i lingvistički čin. Jezik je kao virtualni jezik "stratificirana memorija, generalizirana i formalizirana" na temelju realnih lingvističkih činjenica. Jezik je kao realizirani jezik "prethodni jezik" (jezik koji prethodi lingvističkomu činu). Coseriu tu svoju koncepciju prikazuje ovako:

Četverokut A-B-C-D predstavlja konkretan govor (konkretno govorenje) (hablar), lingvističke činove u trenutku njihove proizvodnje. Četverokut a-b-c-d predstavlja prvi stupanj apstrakcije - normu, koja sadrži samo ono što je u konkretnom govoru (konkretnom govorenju) "ponavljanje prethodnih modela". Na putu se apstrakcije od A-B-C-D do a-b-c-d eliminira sve što je u govoru "neiskazano", individualne (osobne), okazionalne (slučajne) i momentalne (trenutne) varijante (inačice). Čuvaju se samo zajednički aspekti konkretnoga lingvističkog čina.) Četverokut a₁-b₁-c₁-d₁ predstavlja drugi stupanj apstrakcije, tj. sustav, koji sadrži "samo ono što je u normi prijeko potrebno", u biti "funkcionalnu opreku". (Na putu od a-b-c-d do a₁-b₁-c₁-d₁ eliminira se sve što je normativna "fakultativna" i "kombinatorna" varijanta. Čuva se samo ono što je "funkcionalno pertinentno".)

Ono što je (nama) tu bitno jest to da norma pretpostavlja i činjenice socijalne (kolektivne) i činjenice individualne (osobne) norme. U tom su slučaju sustav, socijalna norma i individualna norma samo "različiti stupnjevi formalizacije" (konkretnoga) govorenja. Sustav je "skup funkcionalnih opreka", sustav "mogućnosti", "zbir 'obveza'", ali i "zbir 'sloboda'" - više je "konsultativan" nego "imperativan". Norma je "kolektivna" realizacija sustava, koja sadrži "i sam sustav i funkcionalno 'nepertinentne', ali u govoru dane zajednice normalne" elemente. Govor je (ili govorenje) "individualnokonkretna realizacija norme". Govor sadrži "i samu normu i izraznu izvornost govornih pojedinaca".

I sad dolazimo do već poznate činjenice o dvjema normama, jednoj koja karakterizira jezik kao sustav i drugoj koja karakterizira jezik kao standard. Prva je utvrđena lingvistički i naziva se implicitnom, a druga sociolingvistički i naziva se eksplicitnom. Stoga implicitna norma, pa onda i jezik kao sustav, i eksplicitna norma, pa onda i jezik kao standard, nikako nisu isti.²

Jezik je kao sustav posve nešto drugo nego jezik kao standard, ali nema jednoga bez drugoga. I jezik kao sustav pretpostavlja jezik kao standard i jezik kao standard jezik kao sustav. Time se potvrđuje De Saussureovo načelo: Niti ima jezika bez govora niti ima govora bez jezika.³

No ovdje moramo dodati nešto što je s gledišta dijalektike suodnosa jezik kao sustav; jezik kao standard jasno, ali ne baš lako razumljivo: Kako jezik kao sustav ima svoje (ali unutarnje) i jezik kao standard svoje (ali unutarnjo-vanjske) zakonitosti, jezik se kao sustav može suprotstaviti jeziku kao standardu i, obrnuto, jezik kao standard jeziku kao sustavu. To suprotstavljanje može ići dotle da jezik kao sustav ne prihvati ono što hoće jezik kao standard i, obrnuto, jezik kao standard ono što hoće jezik kao sustav. To ćemo pokazati kasnije. Dotle moramo objasniti nešto što smatramo bitnim u tumačenju podloge jezika kao sustava i jezika kao standarda.

Dok podloga jezika kao sustava mora biti homogen (i to, dakako, jedan) organski

idiom, podloga jezika kao standarda može biti heterogen (pa onda, dakako, i ne jedan) organski idiom (takozvani koine). (Koine se nikako ne smije shvatiti kao činjenica jezika kao sustava.) Tako je podloga hrvatskoga jezika kao sustava jedan od štokavskih organskih idioma, a podloga hrvatskoga jezika kao standarda i taj štokavski organski idiom i drugi (kulturno-povijesno uvjetovani) organski idiomi (u prvom redu kajkavski i čakavski).

Coseriu u priloženoj shemi vidi dakle četiri primarna i tri sekundarna pojma. Primarni su mu (već spomenuti) sustav, (socijalna) norma, individualna norma i konkretan govor (konkretno govorenje), a sekundarni činjenice govora, činjenice individualne norme i činjenice socijalne norme. (Ta su tri sekundarna pojma, rečeno je, rezultat "različitih planova apstrakcije".) Iz opreke između spomenutih pojmova Coseriu izvodi četiri važna zaključka: "1. Ako se opreka utvrđuje između sustava i realizacije, jezik obuhvaća samo sustav, a govor sve druge pojmove koji uokviruju različite stupnjeve apstrakcije (socijalne i individualne norme) i konkretan plan govorenja. 2. Ako se opreka utvrđuje između konkretnoga i apstraktnoga, govor se podudara s govorenjem, a jezik obuhvaća sve druge glavne pojmove, uokvirujući različite stupnjeve apstrakcije (norme i sustav), koje se usprkos svemu, konkretno očituju u govorenju. 3. Ako se opreka utvrđuje između socijalnoga i individualnoga, jezik obuhvaća sustav i normu, a govor uokviruje individualnu normu i konkretno govorenje, sadržavajući, usprkos svemu, druge razine. 4. Ako se opreka utvrđuje između novine ili izrazne izvornosti i ponavljanja, govor obuhvaća isključivo činjenice govora (a), a jezik sve ostale pojmove, uključivši sistemske i normativne aspekte govorenja."

U skladu s time mogli bismo reći da je govor (ili govorenje) "ono kako se govori", norma "ono kako treba govoriti", a sustav "ono kako se može govoriti". Kad bismo još u stupnjeve apstrakcije uključili uzus (uporabu) i kodifikaciju (što nam Coseriuova koncepcija dopušta), za uzus bismo rekli da je "ono kako se obično govori", a za kodifikaciju "ono kako se mora govoriti". U tome bismo slučaju mogli reći da je uzus prvi, norma drugi, kodifikacija treći, a sustav četvrti stupanj apstrakcije. Mi uzus, normu i kodificiranu normu uokvirujemo onime što nazivamo standardom.

2 O implicitnoj i eksplicitnoj normi govorit ćemo drugom prilikom.

3 F. de Saussure. *Cours de linguistique générale*. Paris. Puvot 1962³ str. 37

Drugo što treba imati na umu kada se govori o razlici između jezika kao sustava i jezika kao standarda jest: jezikom kao sustavom upravljaju isključivo unutarne, a jezikom kao standardom i unutarne i vanjske zakonitosti. U jezik naime kao sustav ne ulazi ništa što nije jezično. Jezik je kao sustav (za razliku od jezika kao standarda) neutralan prema povijesti, prema kulturi, prema naciji, prema konfesiji, prema civilizaciji itd. Jezik je kao sustav (za razliku od jezika kao standarda) neutralan prema onome što nazivamo dijalektalnim i lokalnim (provincijalnim). Za nj nema dijalektizama i provincijalizama. Jezik je kao sustav neutralan prema povijesti standardnoga jezika. Za nj nema historizama i arhaizama. (U skladu bi s time bilo zanimljivo, i prijeko potrebno, objasniti što je to povijest hrvatskoga jezika kao sustava i povijest hrvatskoga jezika kao standarda. Za sad ćemo reći samo to da su to za nas dvije različite povijesti.) Uzevši u obzir sve što smo do sad rekli, biva jasnim da se ono što nazivamo "utjecajem na hrvatski jezik" odnosni na hrvatski jezik kao standard, a ne na hrvatski jezik kao sustav.⁴

Jezik kao sustav ne može biti neutralan samo prema onome što se kosi s njegovim unutaršnjim (immanentnim) zakonitostima. Tako jezik kao sustav ne može biti neutralan npr. prema raspodjelama (distribucijama) tipa subjekt i subjekat.⁵ On ne može prihvatiti raspodjelu subjekt dotle dok ne promijeni pravilo "na kraju riječi mogu biti samo raspodjele *st, št, zd i žd*" (usp. *most, mošt, grozd i dužd*). Pri tom, dakako, moramo biti svjesni toga da promjena toga pravila izaziva promjenu drugih pravila, pa onda i pravila općenito. Promjena pravila o kojem je riječ izaziva promjenu sustava kao cjeline. Drugim riječima, sustav je s novim pravilom nov sustav. Dotle dok spomenuto pravilo vlada, sustav raspodjelu subjekt odbija kao nešto što mu nije svojstveno. On između raspodjele subjekt i raspodjele subjekat ne bira. Naprotiv, standard bira. Birajući raspodjelu subjekt, ulazi u "oštar sukob" sa sustavom. No standard je takav da raspodjelu subjekt izabравši je kao svoju činjenicu nastoji "nametnuti" sustavu (da je i on izabere kao svoju činjenicu). U tome, dakako, može i uspjeti. (Moramo upozoriti na činjenicu da se, u skladu s izloženom dijalektikom, sustav može mijenjati samo pod pritiskom standarda.)

Jezik je, kaže F. de Saussure, zato da omogući govoru da bude razumljiv.⁶ On je, kako se to obično kaže, njegova organizacija. Kad njega ne bi bilo, govor bi se raspao. - Kako to jezik organizira govor (ili: kako to jezik kao sustav organizira jezik kao standard), pokušat ćemo pokazati na primjerima *kolodvor, stajalište, postaja i stanica*. Najprije moramo upozoriti na općepoznatu činjenicu da komunikaciju osigurava razlika. Ako je to tako, onda je razlika činjenica jezika kao sustava. Ako *kolodvor, stajalište, postaja i stanica* znače isto, onda je jeziku kao sustavu svejedno da li *kolodvor, stajalište, postaja* ili *stanica*. Njemu je od spomenutih četiriju riječi potrebna samo jedna. I svejedno mu je koja. No kako *kolodvor, stajalište i postaja* znače "mjesto gdje se zadržavaju prijevozna sredstva radi ulaza/izlaza putnika", a *stanica* "osnovna jedinica ustrojstva organizma", on će zapravo ("mjesto gdje se zadržavaju prijevozna sredstva radi ulaza/izlaza putnika") uzeti bilo *kolodvor* bilo *stajalište* bilo *postaju*, a za drugo ("osnovna jedinica ustrojstva organizma") *stanicu*. Ako pak *kolodvor, stajalište i postaja* uz "mjesto gdje se zadržavaju prijevozna sredstva radi ulaza/izlaza putnika" imaju (ili moraju imati) još kakvo dopunsko razlikovno sredstvo jer ne znače "posve isto", jezik će kao sustav prihvatiti sve tri. (Tako je i

4 Ovdje nas pojam sustava ne zanima kao podloga jednoga ili više standardnih jezika.

5 O pravilima raspodjele fonema hrvatskoga jezika kao sustava v.: Marija Turk. *Fonologija hrvatskoga jezika (Raspodjela fonema)*. Rijeka - Varaždin, 1992, str. 152.

6 "...jezik je potreban za to da govor bude razumljiv", a govor je "potreban da se jezik može utvrditi". U povijesnom smislu "govor prethodi jeziku". F. de Saussure. *O. c.*, str. 37.

u njemačkom jeziku: *kolodvor* je *Bahnhof, stajalište Haltestelle, postaja Station, a stanica Zelle*.⁷ Biranje dakle jedne ili više od četiriju riječi *kolodvor, stajalište, postaja i stanica* kada sve znače "mjesto gdje se zadržavaju prijevozna sredstva radi ulaza/izlaza putnika" ne pripada jeziku kao sustavu, nego jeziku kao standardu. Konkretno: neprihvatanje *stanice* kao "mjesto gdje se zadržavaju prijevozna sredstva radi ulaza/izlaza putnika" nije stvar hrvatskoga jezika kao sustava, nego stvar hrvatskoga jezika kao standarda. Razlozi prihvatanja ove ili one riječi u ovom ili onom značenju od hrvatskoga jezika kao sustava i od hrvatskoga jezika kao standarda nisu isti. Hrvatskomu bi jeziku kao sustavu u spomenutom slučaju bila prihvatljiva i *štacija*.

Brojni su primjeri kojima se može potvrditi razlika između hrvatskoga jezika kao sustava i hrvatskoga jezika kao standarda. Hrvatskomu je jeziku kao sustavu npr. svejedno da li *izreći* ili *izreći*. I jedno je i drugo u skladu s njegovim, u ovom slučaju prozodematskim, zakonitostima. Naprotiv, hrvatski jezik kao standard *izreći* stavlja na prvo, a *izreći* na drugo mjesto. Usp. još *istaci* (prema *istaci*), *navući* (prema *navući*) itd.

Hrvatski jezik kao sustav ne prihvaća oblike *zakašnjeli* i *zakašnjelost* jer se protive njegovu pravilu *sn + je* (kada je je od "jata") → *snje*. K tome se takvi oblici protive suodnosima *zakasnio : zakašnjela*. Dotle dok takva motivacija postoji, oblici će *zakašnjeli* i *zakašnjelost* biti nepravilni. (Oblik *zakašnjenje*, dakako, pripada drugomu pravilu.) Da bi takve pojave mogle biti prihvatljive, morale bi prekinuti svoju vezu s jezikom kao sustavom, s njegovom paradigmatikom, tj. moraju postati nejezičnima. Mora se s njima dogoditi ono što se dogodilo npr. s oblikom *gramzljiv*, u kojem su jedinice *gramz* i *ljiv* prestale biti morfonološki uzajamno motivirane. U tom slučaju ispadaju iz morfonološkoga pravila *z + lj → žlj* (usp. *paz(iti) + ljiv → pažljiv*). Ili moraju učiti u drugo pravilo (što im jezik kao sustav omogućava). U tom slučaju mora iz morfonološkoga pravila o fuzijskome karakteru morfemske granice prijeći u morfonološko pravilo o aglutinacijskome karakteru morfemske granice (iz pravila *paz + ljiv → pažljiv* u pravilo *iz + ljubiti → izljubiti*). (Pretpostavljamo da je obliku *gramzljiv* ipak "kumovala" nemotiviranost morfemske granice o kojoj je riječ.)

Hrvatskomu je jeziku svejedno da li oblik *slušatelj*, oblik *slušalac*, oblik *slušač* ili oblik *slušačtor*. Svi oni odgovaraju jednomu te istom pravilu - pravilu *glagolska osnova + tvorbeni morfem sadržaja "vršitelj glagolske radnje"*. Svi oni znače "čovjek koji sluša". I to je jedino bitno za jezik kao sustav. Je li bolji, jer je opravdaniji, jer je više u skladu s poviješću, pa onda i s tradicijom, jer je sociološki prikladniji itd. jedan ili drugi oblik, to hrvatski jezik kao sustav ne zanima. To zanima hrvatski jezik kao standard. Hrvatski jezik kao sustav ne zanima ni to hoće li se za "ženu koja sluša" reći *slušatelj* ili *slušateljica*, jer je to problem spola, koji nije činjenica jezika kao sustava. (Dakako da je *slušateljica* kao ženski rod (i) činjenica (hrvatskoga) jezika kao sustava. Rod naime, za razliku od spola jest činjenica jezika kao sustava.)

Dalje: oblik se *zaposlen* (prema *zaposliti*) može prihvatiti jedino ako iz četvrte vrste glagola uđe u prvu. U četvrtoj bi naime vrsti morao glasiti *zapošljen* (usp. *zamisljen* prema *zamisliti*). Ili ako uđe u pravilo *sl + en* (usp. *smisao/smisl + en → smislen*). (Smatramo da ne

7 O tome su raspravljali i članovi Hrvatskoga državnog ureda za jezik. V.: Marko Samardžija. *Jezični purizam u NDH*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993, str. 39 (savj. br. 15: *stanica*, 16: *postaja*, 17: *stajalište*) i 79 (savj. br. 107: *stanica za savjetovanje*).

treba uvjeravati u to da jezik kao sustav dopušta pripadanje jedne te iste jezične činjenice različitim pravilima.)

Evo još dvaju primjera koji govore o "pritisku" na hrvatski jezik kao sustav.

U hrvatskome jeziku kao sustavu postoje dva vidiska pravila: *(pro)biti* → *(pro)bijati* (kad *biti* znači "tući, udarati") i *(do)biti* → *(do)bivati* (kad *biti* znači "postojati"). Prvom pravilu podliježu glagolskovidski parnjaci *nabiti* : *nabijati*, *zabiti* : *zabijati*, *odbiti* : *odbijati*, *prebiti* : *prebijati*, *pribiti* : *pribijati*, *obiti* : *obijati*, *pobiti* : *pobijati*, *probiti* : *probijati*, *ubiti* : *ubijati*, *razbiti* : *razbijati*, *izbiti* : *izbijati*, *suzbiti* : *suzbijati* i dr., a drugomu glagoskovidski parnjaci *(sne)biti* : *snebiti*, *(pre)biti* : *prebiti*, *(do)biti* : *dobivati*, *(z)biti* : *zbiti*, *(iz)biti* : *izbiti* i dr. Sustavnost se navedenih parnjaka potvrđuje (i) njihovim oprekama: *prebijati* ~ *prebiti*, *izbijati* ~ *izbiti* i *zbiti* ~ *zbiti*.

U posljednjim se dvjema godinama u hrvatskome standardu (i u relevantnih govornika) pojavljuje oblik *dobijati* (umjesto oblika *dobivati*). (U stopu ga prati i (odgovarajući) oblik *dobijen* - umjesto *dobiven*.) (Nismo primijetili da se to događa i s istokorijenskim oblicima *zadobivati* i *pridobivati*.) Očito je da se pravilo *(pro)biti* → *(pro)bijati* "nametnulo" pravilu *(do)biti* → *(do)bivati*, te se tako paradigma *dobivati* iznivelirala s paradigmatom *probijati*. Kad bi se to dogodilo i s ostalim istokorijenskim oblicima - *zadobivati*, *pridobivati* i dr. - vidsko bi pravilo *bi* → *biv* prestalo postojati (i) u hrvatskome jeziku kao sustavu. U tom se slučaju oblici poput *prebiti*, *izbiti* i *zbiti* (ako bi takvi ostali) ne bi više mogli motivirati pravilom *bi* → *biv*. (Napominjemo da je u srpskome standardu spomenuto niveliranje provedeno vrlo davno. Tamo uz oblik *dobijati* postoje i oblici *zadobijati* i *pridobijati*.)

U posljednje se vrijeme u hrvatskome jeziku kao standardu pojavljuje i oblik *podmladiti* i iz njega izveden oblik *podmladak* (usp. "Cibona ima odličan košarkaški podmladak"). Hrvatski je jezik kao standard donedavna (ne vidimo razloga da to ne čini i dalje) strogo poštivao vidsko pravilo hrvatskoga jezika kao sustava *po + A/N + i + ti* (*A* = "pridjev", *N* = "imenica") koje znači "učiniti što kakvim". Usp.: *po + bijel + i + ti* → *pobijeliti*, *po + crn + i + ti* → *pocrniti*, *po + mrak + i + ti* → *pomračiti* itd., pa onda i *po + mlad + i + ti* → *pomladiti*. U tom slučaju navedeno pravilo proizvodi totivno značenje glagola. No zbog prefiksa *po*, koji proizvodi i svojevrsno deminutivno značenje, a ponekad je to i zbog značenja *A/N*, to pravilo može proizvesti i deminutivno značenje "postati malo mlad" ili "postati mlađi". Hrvatskomu je jeziku kao sustavu, pa onda i hrvatskomu jeziku kao standardu, međutim vidsko pravilo *pod + A/N + i + ti* strano. Takvo mu pravilo nije svojstveno ni s deminutivnim značenjem. Ono u hrvatskome (i sustavu i standardu) glasi (zapravo) *pod + V* (*V* = "glagol") te znači "staviti što ispod" ili "učiniti što odozdo". Usp.: *podstaviti*, *podzidati*, *podšišati*, *poovrgnuti* itd. Pod "pritiskom" toga značenja ("staviti što ispod") to pravilo može također proizvesti svojevrsno deminutivno značenje. Usp.: *podbaciti*, *podrediti*, *podčiniti*, *podcijeniti* itd. No to deminutivno značenje više nije deminutivno značenje pravila *po + A/N + i + ti*. (Rijetki su primjeri poput *potkrijepiti* koji tu tvrdnju mogu eventualno osporiti.) Zaključak: Kad bi se kojim slučajem *podmladiti* i *podmladak* u hrvatskome jeziku kao standardu "udomačili", put bi pravilu *pod + A/N + i + ti* u hrvatski jezik kao sustav bio otvoren. U tom slučaju "podršku" daju i oblici *podučiti* i *poduka*. (Tradicija je hrvatskoga pedagoškog nazivlja *poučiti* i *pouka*, a ne *podučiti* i *poduka*.)

Spomenuti primjeri, kako smo mogli vidjeti, potvrđuju činjenicu da je ono što se događa u jeziku kao standardu već prisutno u jeziku kao sustavu, tj. u jeziku kao sustavu mogućnosti. U tome smislu evo još dvaju primjera koji "zadiru" u stilistiku.

Hrvatskomu je jeziku kao sustavu svejedno da li *hrvatskog standardnog jezika*, *hrvatskoga standardnog jezika*, *hrvatskoga standardnoga jezika* ili *hrvatskog standardnoga jezika*. Po njemu je prihvatljivo i jedno i drugo i treće i četvrto. Naprotiv, hrvatski jezik kao standard spomenute oblike funkcionalno sučeljava. Dalje: hrvatskomu je jeziku kao sustavu svejedno da li *I bi onih koje pobi umirući...* (iz Marinkovićeve *Kiklopa*) ili *I bi onih koje pobi umirući...* dopunska stilistička pravila uspostavlja jezik kao standard, a ne jezik kao sustav. Itd.

SUMMARY

Josip Silić:

CROATIAN LANGUAGE AS A SYSTEM AND AS A STANDARD

The introduction deals with the Croatian literary language, and the Croatian standard language and literary language of the Croats and the standard language of the Croats. The text elucidates the difference between the Croatian language as a system and the Croatian language as a standard. The Croatian language as a system (according to post Saussure linguistics) is considered potential, and the Croatian language as a standard an actual entity. The (Croatian) language as a system has its (inner) and the Croatian language as a standard its (inner - outer) norms. These norms can, and cannot necessarily coincide. Their inconsistency can reach the stage where the Croatian language as a system does not accept the norms of the (Croatian) language as a standard and vice versa. The dialectical relation between both languages can be observed at concrete examples.

Snježana Hozjan

HRVATSKA ČAKAVSKA
DIJALEKTOLOGIJA DANAS

Snježana Hozjan, Zavod za hrvatski jezik HFI, Zagreb

pregledni članak

UDK 800.873 : 886.2-087

U radu se daje pregled najznačajnijih oblika djelatnosti hrvatske čakavske dijalektologije u posljednjih desetak godina. Prikazuju se i projekti koji su u tijeku.

Pripremajući se za pisanje ovoga teksta i pregledavajući literaturu, naišla sam u 5. knjizi Hrvatskoga dijalektološkog zbornika (HDZ) iz 1981. godine na rad akad. Božidara Finke pod naslovom "Hrvatska dijalektologija danas".¹ Taj je prilog priopćenje s dijalektološkoga skupa "Čakavsko narječje", prvoga takve vrste u nas, održanoga u Zagrebu 1976. godine. Usporedivši podatke i zaključke iz toga rada s onima do kojih sam došla tijekom izrade ovoga referata, mogu utvrditi da se odonda do danas, konceptijski gledano, i nije puno toga promijenilo. Institucije, organizacije i tijela u kojima i preko kojih hrvatski dijalektolozi danas djeluju uglavnom su isti koje spominje i akad. Finka, a među publikacijama u kojima se objavljuju znanstveno utemeljeni rezultati dijalektoloških istraživanja nema puno novih naslova.

Odbor za dijalektologiju pri Razredu za filologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu i danas djeluje, okupljajući istaknute dijalektologe i koordinirajući dijalektološki rad u Hrvatskoj ponajprije tako što organizira znanstvene skupove posvećene dijalektološkoj problematici (isprva svake druge, a zatim svake četvrte godine).² Preko Odbora se hrvatski dijalektolozi uključuju u rad međunarodnih dijalektoloških tijela i surađuju na međunarodnim projektima (kao što su npr. Općeslavenski lingvistički atlas - OLA, te Europski lingvistički atlas - ELA). Glavnina se praktične dijalektološke djelatnosti u Hrvatskoj i danas, kao i prije dvadesetak godina, odvija u istih nekoliko institucija (neke su promijenile naziv, pa i status). U Zavodu za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta u Zagrebu, središnjoj ustanovi za proučavanje hrvatskoga jezika u Hrvatskoj, dijalektolozi su okupljeni oko velikog i složenog projekta "Istraživanje narod-

¹ Božidar Finka, *Hrvatska dijalektologija danas*, HDZ 5, Zagreb 1981, str. 39-47.

² Nakon već spomenutoga skupa o čakavskom narječju uslijedili su znanstveni skupovi o kajkavskom (1978.) i štokavskom (1980.) narječju, pa skup s tematikom o dijalekatskoj geografiji, leksikografiji i leksikologiji (1982.), zatim skup posvećen povijesnoj dijalektologiji (1984.), a na posljednja dva raspravljalo se o odnosu dijalekta i književnog jezika (1988.) te o međudijalekatskim dodirima i prožimanjima (1992.). Upravo teku pripreme oko organiziranja sljedećega skupa posvećenoga hrvatskim dijalektima i dijalektologiji, koji će biti održan ove, 1996. godine, a teme su: 1. Dijalekatske izoglose na hrvatskom jezičnom prostoru i 2. Dijalekatska morfologija i tvorba riječi.

nih govora u zemlji i inozemstvu", a dijalektološku djelatnost jednako razvijaju katedre odnosno odsjeci za dijalektologiju na filozofskim fakultetima u Zagrebu i Zadru te na pedagoškim fakultetima u Rijeci, Puli i Osijeku.

I danas, kao i prije dva desetljeća, naša dijalektologija "teži za tim da bude na razini naših i svjetskih lingvističkih dostignuća, da primjenjuje metodologiju svojstvenu suvremenoj lingvističkoj znanosti i da našu lingvistiku oplodi sebi primjerenim spoznajama".³ Ono što je onda isticano kao primarni zadatak - istraživanje hrvatskih dijalekata, njihov opis i prikaz njihovih posebnosti - i danas čini temelj djelatnosti hrvatskih dijalektologa. Ipak, u proteklih dvadesetak godina mreža se istraženih narodnih hrvatskih govora svakako zgustila i hrvatska je dijalektologija u međuvremenu dala nemali broj znanstvenih radova i ostalih dijalektoloških prinosa. Mnogi su od njih upravo iz područja čakavologije.

Kako ovaj rad nije zamišljen kao bibliografski pregled čakavske dijalektološke literature, ograničit ću se samo na zaključke do kojih sam došla nakon istraživanja bibliografskih jedinica unutar posljednjih 10-ak godina te na neke napomene. Prva od njih žalostan je podatak da od 1989. god. nije objavljen nijedan broj Hrvatskoga dijalektološkog zbornika, centralne hrvatske dijalektološke publikacije, koji je od 1981. koncipiran kao zbornik izlaganja s dijalektoloških skupova o kojima je već naprijed bilo riječi (materijali s posljednja tri još nisu objavljeni). Splitska "Čakavska rič" redovito izlazi; god. 1991. taj je časopis - jedini u Hrvatskoj koji tematizira poglavito čakavsku jezičnu i književnu problematiku - obilježio 20-godišnjicu izlaza bibliografijom autora i priloga koji su se u tih 20 godina pojavili na njegovim stranicama.⁴ Znanstvene studije, rasprave, stručni prilozi i ocjene o problematici čakavskih govora izlaze na stranicama svih hrvatskih filoloških i drugih prigodnih publikacija, posebice u "Filologiji", "Radovima Zavoda za slavensku filologiju", "Raspravama Zavoda za hrvatski jezik", "Senjskom zborniku", "Zadarskoj reviji", a od 1989. god. i u tada osnovanom filološkom časopisu "Fluminensia" Pedagoškoga fakulteta u Rijeci, u kojem je dosad već objelodanjeno nekoliko studija iz područja čakavske dijalektologije.

Čakavološki rad u Hrvatskoj odvija se danas u nekoliko osnovnih pravaca:

1. istraživanja i monografski opisi pojedinih govora,
2. izrada sinteza na razini grupa govora i dijalekata,
3. studije o sustavnim dijalektološkim problemima,
4. proučavanje međudijalekatskih prožimanja i suodnosa govora i dijalekata te standardnog jezika,
5. pripreme za izradu dijalektoloških atlasa.

Osim toga, čakavski dijalektolozi sve veću pozornost poklanjaju pitanjima evolucije čakavskih dijalekata, sagledavaju smjerove dijalekatskih migracija i tumače njihove posljedice. Opisujući relevantna obilježja pojedinih govora, grupa govora i dijalekata, teži se jasnijem utvrđivanju njihovih identiteta i stvaranju uvjeta za što preciznije sinteze. No, neki dijelovi čakavskoga terena još uvijek nisu stručno i detaljno istraženi i znanstveno obrađeni, što je djelomice i uzrok tome da su zahtjevniji, sintetski radovi, kao što su npr. dijalekatske klasifikacije u smislu proučavanja genetsko-tipoloških odnosa, ipak rijetki.

3 B. Finka, n. dj., str. 41.

4 Nevenka Bezić-Božanić, *Bibliografija "Čakavske riči" 1971-1991*, Čakavska rič 2, Split 1991, str. 119-130.

Također se u znatnijoj mjeri proučava jezik književnosti pisane na čakavskom dijalektu, i one starije i ovostoljetne, a mnoge od specifičnih pristupa čakavološkoj problematiki potiču sve učestalije lokalne kulturne manifestacije, kao što su razni skupovi, tribine i izdavačka djelatnost što je npr. organizira zadarski ogranak Matice hrvatske. Čakavski sabor (sjedište u Puli) također je u posljednje vrijeme znatno ojačao svoje djelovanje. Tijekom posljednje dvije godine otpočelo je s radom čak pet novih katedri, pa danas djeluje njih dvadesetak, u čijem se okrilju - između ostaloga - učinkovito potiče i njegovanje čakavskoga izričaja, osobito u mladil, pa i njegovo znanstveno proučavanje.

Nedvojbena je činjenica da se posljednjih godina zanimanje za dijalektu riječ općenito u široj javnosti veoma pojačalo. Zahvaljujući novonastalim, u prvome redu političkim okolnostima, nacionalna svijest dijalektnih govornika, pa tako i čakavaca, razbuktala se u svome najizvornijem i najljepšem obliku. Stare vrijednosti domaće riječi i autohtonoga folkloru oživjele su, traži se i cijeni ono što je autentičnije i starije. Renesansu u velikoj mjeri potiču i lokalni mediji, donoseći najrazličitije priloge na dijalektima i o njima.⁵ Govorenje i pisanje na dijalektu te bavljenje njime postalo je poželjno i moderno, pa nerijetko dolazi i do nekritičkih i nestručnih konstatacija (osobito u dnevnom tisku), koje nemaju podloge u znanosti o dijalektima. Ipak, uopćeno gledajući, može se reći da povećano zanimanje za domaću besjedu stvara izuzetno povoljne uvjete i za znanstveni dijalekatski rad. Dapače, s raznih (i čakavskih) područja dijalektolozima stižu zahtjevi za opisivanjem lokalnih govora, a izražava se i spremnost za sufinanciranje istraživanja, što je svakako poticajna i obećavajuća okolnost. Književna produkcija na zavičajnom idiomu također je sve obimnija, a dijalektolozi svoj stručni obol daju akcentiranjem tekstova, poglavito poetskih ostvarenja te etnoloških prinosa.

Osvrnut ću se sada na neke važnije rezultate hrvatske čakavske dijalektologije u posljednjim godinama, na rad u okviru nekoliko većih projekata te na značajnija istraživanja koja su u tijeku.

Dvije su knjige - svaka na svoj način - odnedavna bitno obogatile čakavsku dijalektologiju. To su "Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt" dr. Ive Lukežić s Pedagoškoga fakulteta u Rijeci⁶ te "Čakavsko-kajkavski govorni kontakt u Gorskom kotaru" dr. Vide Barac-Grum iz Zavoda za hrvatski jezik HFI u Zagrebu.⁷ Obje knjige na sintetski način obrađuju određene pojavnosti iz područja čakavske dijalektologije, naznačene u njihovim naslovima.

U svojoj knjizi dr. Lukežić određuje ikavsko-ekavski jezični kompleks kao jezičnu organizaciju autonomnu u odnosu na druge sustave s iste jezične razine (dijalekte) i u odnosu na jezični sustav u cjelini (čakavsko narječje). Nakon precizne stratifikacije ikavsko-ekavskih govora i razrade njihove naglasne problematike ona iznosi - prva u našoj dijalektologiji - ozbiljnu argumenatciju za njihovo izdvajanje u zasebnu cjelinu - dijalekt.⁸

Knjiga dr. Barac-Grum prva je cjelovitija obrada problematike međudijalekatskoga prožimanja, i to na prozodijskoj, fonološkoj i morfološkoj jezičnoj razini. Sinkronijski je i dijakronijski usporedila jezičnu građu različitih gorskokotarskih sustava, utvrdila koliko

5 U riječkome "Novom listu", npr., cijela je stranica/podlistak osigurana za različite veće i manje priloge na čakavici. Podlistak je i numeriran, a naziv mu je "Beseda". Postoje i stalne rubrike u kojima se o aktualnim temama raspravlja na čakavštini.

6 Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1990, 126 str.

7 ICR, Rijeka 1993, 236 str.

8 Dr. Lukežić u tisku su i u pripremi još dva velika rada: o trsatsko-bakarskom dijalektu te o ikavskom dijalektu Klane i Studene.

su na današnje govore Gorskoga kotara utjecali hrvatski čakavski i kajkavski idiomi u kontaktu sa slovenskima te lingvistički obrazložila prodiranje jednih govora u druge.

Potrebno je upozoriti i na istraživanja bazičnoga vokabulara kao bitnoga dijela općeljudske kulture koji je otporan na promjene i utjecaje. To istraživanje već petnaestak godina vrše naši istaknuti dijalektolozi akad. Božidar Finka i akad. Petar Šimunović u suradnji s hrvatskim antropolozima. Uspoređuje se leksik u različitim mjestima istoga dijalekatskoga područja te taj leksik s leksikom iz drugih, udaljenih dijalekatskih areala radi praćenja osobitosti mikroevolucije i migracija koje se očituju u jezičnim promjenama. Tiskano je desetak radova i tri knjige koje obrađuju mijene bazičnog i kulturnog vokabulara Korčule i Pelješca,⁹ zatim otoka Hvara¹⁰ te Brača,¹¹ a u tisku je takva knjiga o Pagu te u planu i pripremi knjiga koja će na opisani način obuhvatiti cjelokupno hrvatsko istočnojadransko područje.

Dijalekatska leksikografija također je jedan od bitnih vidova znanstvene dijalektološke djelatnosti. Samo se unatrag pet godina pojavilo desetak novih rječnika čakavskih govora, i to većina njih kao samostalna izdanja. To su rječnici trogirskoga,¹² splitskoga,¹³ blatskoga,¹⁴ labinskoga,¹⁵ saljskoga¹⁶ govora, zatim govora sela Mihaljevići kraj Oštarija,¹⁷ Devinskoga Novog Sela u Slovačkoj¹⁸ i drugi.¹⁹ Veliki, sveobuhvatni rječnik čakavskoga narječja, predstavljen kao projekt HAZU još prije desetak godina,²⁰ veoma polako napreduje - još uvijek se skuplja građa. Od novih rječnika svakako treba izdvojiti i veliki "Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik"²¹ izašao 1991. god. kao drugi, komplementarni dio rječničkog izdanja iz 1982. godine.²² To je djelo sa svojih 20.000 leksičkih i

9 P. Rudan, P. Šimunović i drugi, *Antropološka istraživanja istočnog Jadrana I, Biološka i kulturna mikrodiferencijacija seoskih populacija Korčule i Pelješca*, HAD, Zagreb 1987 (poglavlja 2, 3 i 4, str. 8-81).

10 P. Rudan, P. Šimunović i drugi, *Antropološka istraživanja istočnog Jadrana II, Biološka mikrodiferencijacija seoskih populacija otoka Hvara*, HAD, Zagreb 1990 (poglavlja 2, 3 i 4, str. 9-50).

11 P. Rudan, P. Šimunović i drugi, *Antropološka istraživanja istočnog Jadrana III, Biološka i kulturna mikrodiferencijacija seoskih populacija otoka Brača*, HAD, Zagreb 1990 (poglavlja 2, 3 i 4, str. 11-62).

12 Duško Geić, Mirko Slade-Šilović, *Grđa za diferencijalni rječnik trogirskoga čakavskog govora od polovice XIX. do polovice XX. stoljeća*, Čakavska rič 2, Split 1988, str. 91-101; 1, 1989, str. 89-114; 2, str. 93-102; 1, 1990, str. 91-105; 2, str. 149-175; 1, 1991, str. 130-157.

13 Tonko Radišić, *Ričnik splitskog govora*, Santa Barbara (California) 1991, 90 str.

14 Ante Bačić-Fratrić, *Rječnik blatskog govora hrvatskog jezika na kujiževni jezik rastumačen*, 2. izd., Blato 1991, 109+32 str.

15 Milevoj Marijan, *Gonan po nase: rječnik labinskog govora*, 1992, 370 str.

16 Ankica Piasevoli, *Rječnik govora mjesta Sali*, Matica hrvatska - Ogranak Zadar - Povjereništvo MH Sali, Sali 1993, 454 str.

17 Marinko Perušić, *Rječnik čakavskoga narječja sela Mihaljevići kraj Oštarija*, Čakavska rič 1, Split 1993, str. 73-97.

18 Joško Balaž, *Hrvatski dialekt u Devinskom Novom Selu*, Hrvatski kulturni savez u Slovačkoj - Hrvatsko kulturno društvo u Novom Selu, Novo selo 1991, 279 str.

19 Rječnici izvornih govora stalno se izrađuju. Tako npr. akad. Petar Šimunović piše "Rječnik bračkih čakavskih govora".

20 Vidi: Milan Moguš, *Nacrt za rječnik čakavskoga narječja*, HDZ 7, sv. 1, Zagreb 1985, str. 319-336.

21 Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik / Burgenländischkroatisch-kroatisch-deutsches Wörterbuch, Zagreb-Eisenstadt 1991.

22 Deutsch-burgenländischkroatisch-kroatisches Wörterbuch / Nimško-gradišćanskohrvatsko-hrvatski rječnik, Eisenstadt-Zagreb 1982.

frazeoloških natuknica cjelovita slika današnjega stanja čakavskoga književnog jezika Gradišćanskih Hrvata, koji taj status - status drugoga službenog standardnog jezika u austrijskom Gradišću - ima od 1987. godine. Značenje rječnika višestruko je - normativno-kodifikacijsko, općejezično, kulturološko i povijesno. Za dijalektološku struku taj je rječnik, kao uostalom i cjelokupno proučavanje dijalekata gradišćanskohrvatske čakavske dijaspore, neprocjenjivo važan u sagledavanju povijesnih jezičnih procesa unutar naših čakavskih dijalekata.

Tijekom proteklih desetljeća neiscrpjeno proučavanje gradišćanskohrvatskih govora u 1995. je godini dobilo i jedan novi vid: pri austrijskoj se Akademiji znanosti vodi projekt "Istraživanje gradišćanskohrvatskih govora u Austriji, Mađarskoj, Češkoj i Slovačkoj" (voditelj je dr. Gerhard Neweklowsky). Suradnici s hrvatske strane već su obišli četiri punkta u Austriji, a u planu su i nova istraživanja.

Za razliku od čakavskih dijalekata hrvatske dijaspore u Gradišću, štokavskoikavsko-čakavski dijalekt moliskih Hrvata u Italiji nije još sustavno obrađen.²³ U posljednje vrijeme od naših su ga jezikoslovaca istraživali akad. Dalibor Brozović, akad. Božidar Finka i dr. Željko Muljačić. Također, 1994. god. obranjen je i diplomski rad prof. Agostine Piccoli koja je opisala fonologiju govora svoga rodnoga mjesta Montemitra (hrvatski Mundimitar), a izrađuje i rječnik toga govora.

"Dijalektološki opisi Kvarnerskih otoka" - naslov je većega projekta pri Odsjeku za filologiju Pedagoškoga fakulteta u Rijeci (voditeljica je dr. Iva Lukežić). Krčki i paški teren već je potpuno istražen, otoci Rab, Lošinj, Susak i Unije djelomično su obrađeni, a proučavanje creskih govora u okviru ovoga projekta tek je otpočelo.

Rad na dijalektološkim atlasima u Hrvatskoj posljednjih je godina ponešto stagnirao. Izrada Hrvatskoga dijalektološkog atlasa (HDA), velikoga projekta na kojem se već desetljećima radi, ne napreduje u onoj mjeri u kojoj bi to bilo potrebno i poželjno. Rad je još uvijek u fazi prikupljanja terenske građe. Kako još nisu obrađeni svi predviđeni punktovi, daljnjoj obradi (kompjutorskoj) ne može se sustavno pristupiti. Čakavski je teren, čini se, najbolje obrađen - od predviđenih 80-ak punktova još ih je za ispitivanje preostalo desetak. Hoće li se u današnjim, novim uvjetima predvidjeti i razgranavanje mreže punktova koji će ući u HDA - pitanje je o kojem hrvatski dijalektolozi tek moraju razmišljati. Godišnje se popuni svega nekoliko upitnika, a razlog je tome sigurno nedovoljan broj suradnika odnosno terenskih istraživača. Problem je jednostavan: stariji istraživači idu sve manje na teren (ili više uopće ne idu), a mlađih je premalo.²⁴

U ovome kratkom pregledu hrvatske čakavologije u posljednjih desetak godina treba upozoriti i na namjeru Pedagoškoga fakulteta u Rijeci da otvori poslijediplomski studij lingvistike koji bi imao naglašeno čakavološko usmjerenje. Teče već treća školska godina kako ta značajna ideja nije realizirana. Bilo bi doista veoma korisno dobiti mjesto gdje bi se usavršavali jezični stručnjaci profila koji je toliko potreban hrvatskoj filologiji.

Time bi ciljevi kojima danas teži hrvatska čakavologija i hrvatska dijalektologija uopće jamačno bili manje nedohvatljivi.

23 Mislim u prvome redu na sustavan opis triju reliktnih govora koji su posljednja oaza hrvatskoga jezika u srednjoj Italiji. Tome dijalektu pažnju posvećuju i mnogi strani dijalektolozi (ne samo talijanski). Prof. dr. Walter Breu iz Konstanza u Njemačkoj veoma detaljno proučava molisškohrvatsku gramatiku.

24 U Hrvatskoj ima svega dvadesetak profesionalnih jezikoslovaca kojima je dijalektologija primarni znanstveni interes. Otprilike polovica njih bavi se istraživanjem čakavskih dijalekata.

SUMMARY

Snježana Hozjan

THE STATE-OF-ART IN CROATIAN CHAKAVIAN
DIALECTOLOGY

In the paper the author gives survey of the most important activities in Croatian Chakavian dialectology in the last ten years. The author also gives a survey of the projects which are in progress.

Ljiljana Kolenić

PROUČAVANJE SLAVONSKOGA
DIJALEKTA DANAS

dr. Ljiljana Kolenić, Pedagoški fakultet u Osijeku

pregledni članak

UIDK 800.875 : 886.2-087

Slavonski je dijalekt staroštokavski. Njime govore isključivo Hrvati. Prostire se u slavonskoj Posavini i Podravini, u središnjem istočnom dijelu Slavonije, u hrvatskom dijelu Baranje i u manjem broju mjesta izvan Hrvatske.

Govori se o osnovnim osobinama toga dijalekta i upozorava na problem nasilnoga istjerivanja baranjskih i nekih istočnoslavonskih mjesta. Na taj se način dijalekatna slika Slavonije i Baranje mijenja zajedno s provedenim etničkim čišćenjem. To je nedopustivo. Valja žurno nešto učiniti da se govornici slavonskoga dijalekta vrate tamo gdje su bili prije ovoga rata.

Prije nego što se počne govoriti o proučavanju slavonskoga dijalekta danas, valja nam objasniti što je slavonski dijalekt. Slavonski je dijalekt naziv za staroštokavske govore u Slavoniji i Baranji koji se po nekim osobinama razlikuju od ostalih hrvatskih štokavskih govora. U slavonskoj je Posavini te govore u cijelosti opisao Stjepan Ivšić u svojem nadmašnom radu *Današnji posavski govor*.¹ U slavonskoj Podravini prednost u opisu valja dati Josipu Hammu,² a o tim je govorima opširnije pisao i Stjepan Sekereš,³ o hrvatskim ekavskim govorima jugozapadno od Vinkovaca pisali su Božidar Finka i Antun Šojat,⁴ o govorima Hrvata u hrvatskom dijelu Baranje pisao je Stjepan Sekereš.⁵ Ovdje su spomenuti samo već radovi koji se odnose na slavonski dijalekt.

Već se prema popisu literature vidi da su govori slavonskoga dijalekta smješteni u slavonskoj Posavini, slavonskoj Podravini, hrvatskom dijelu Baranje. Tako govore još neka mjesta u sjeveroistočnoj Bosni, u zapadnoabačkom Podunavlju, manji broj sela na mađarskoj strani uz Dravu. Slavonskim dijalektom govore isključivo Hrvati.

Iz popisa područja na kojima se govori slavonskim dijalektom vidljivo je da sam naziv dijalekta nije najbolji budući da se tako ne govori samo u Slavoniji, nego i u Baranji, pa i izvan hrvatskih granica. Čak ni cijela Slavonija ne govori slavonskim dijalektom. Slavonski

1 Stjepan Ivšić: *Današnji posavski govor*, Rad 196, str. 124-254 (1913.), Zagreb i Rad 197, 9-138 (1913.), Zagreb. Dalje: *Posavski govor*.

2 Josip Hamm: *Štokavština Donje Podravine*, Rad 275, str. 5-70 (1949.), Zagreb.

3 Stjepan Sekereš: *Govor Slavonske Podravine*, Zbornik za filologiju i lingvistiku 17 (2), str. 125-166 (1974.) i Zbornik za filologiju i lingvistiku 18 (1), str. 185-221, (1975.), Novi Sad.

4 Božidar Finka i Antun Šojat: *Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca*, Radovi Centra za znanstveni rad - Vinkovci 3, str. 5-131, (1975.), Zagreb. Dalje: *Hrvatski ekavski govori*.

5 Stjepan Sekereš: *Govor Hrvata u južnoj Baranji*, Hrvatski dijalektološki zbornik 4, str. 323-484, (1977.), Zagreb.

ski se dijalekt proteže u južnome i sjevernome dijelu Slavonije, oko Đakova (zapadno od Vinkovaca do Podgorača). Središnji dio Slavonije zapadno od Podgorača pripada istočnohercegovačkom dijalektu.

Rečeno je već da su govori slavonskoga dijalekta starostokavski. Da bismo mogli govoriti o posebnom dijalektu, valja odrediti jezične osobine koje taj dijalekt razlikuju od nekoga drugoga.

U opisu slavonskoga dijalekta posebnu sam pozornost posvetila naglasom sustavu, refleksu *jata*, šćakavizmu, umekšavanju glasova *l* i *n* ispred *i*, nepostojanju glasa *h*, gubljenju završnoga *i* u infinitivu glagola, nekim morfološkim osobinama...

Naglasak

Govoreći o posavskome govoru, Stjepan Ivšić kao osnovni kriterij navodi osobit akcent \sim . On tvrdi: *Posavskim govorom zovem ja čitav niz govora u Slav. i Donjoj Bos. Posavju i u, gdje se nalazi osobiti akcent \sim .*⁶ Možemo reći da svi govori na području Slavonije, Baranje, bosanske Posavine koji imaju ovaj naglasak pripadaju govorima slavonskoga dijalekta. Naglasak \sim bitno je obilježje štokavskih govora slavonskoga dijalekta.

S obzirom na naglasni sustav, govore slavonskoga dijalekta možemo podijeliti u više skupina prema akcenatskoj klasifikaciji Milana Moguša.⁷

1. Stara hrvatska akcentuacija je ona, prema Moguševoj podjeli, koja imade tri stara akcenta (\sim , $\hat{}$, $\tilde{}$) na svim starim mjestima. Tako se u Slavoniji govori oko Vrpolja (Strizivojna, V. Kapanica, St. Petrovac, Divoševci, Beravci, Sikirevci). U slavonskoj Podravini starohrvatski naglasni sustav može se čuti u nekoliko mjesta u okolici Valpova. U mjestima s ovim naglasnim tipom čuje se:

nosili, kázali, otác, naròd, rukā, vodā
divòjka, kazivò,
krāl̃j, vodē, sačūvām.

2. Većina govora slavonskoga dijalekta imade noviju akcentuaciju s uporabom akuta, a to znači da uz poznavanje tri stara akcenta (\sim , $\hat{}$, $\tilde{}$) ovi govori imadu i dva nova akcenta ($\acute{}$, $\grave{}$). Neki govori novije akcentuacije pored pet nabrojanih naglasaka poznaju još neke. U nekim se mjestima mogu čuti riječi s dva naglasaka: *ženā, kònjī*. Novi naglasci $\acute{}$ i $\grave{}$ mogu stajati samo na drugom slogu od kraja riječi. To znači da se može čuti *vòda, rúka*, ali *govorili* i *kázali*. To znači da nije došlo do potpune promjene naglasnoga mjesta. Evo nekih primjera:

òtac, vodē, rādnik, sačūvām, rúka.

Premda se u većini govora slavonskoga dijalekta javlja ovakva novija akcentuacija, uporaba akuta upozorava da je riječ o starostokavskim govorima.

3. U manjoj skupini govora akut se samo djelomice rabi. U njima se akut još može čuti na prvom i srednjem slogu, i to tako da se ista riječ može čuti i s akutom i s kakvim drugim naglaskom. Tako se govori u dijelu Požeške kotline i na istoku slavonske Podravine. Zabilježeni su ovakvi primjeri:

rādnik i rād̃nik
sačūvām i sačūvām
divòjka i d̃vojka.

⁶ Stjepan Ivšić: *Posavski govor*, str. 128

⁷ Milan Moguš: *Čakavsko narječje*, Školska knjiga, Zagreb 1977. V, str. 52-53.

Refleks jata

Osnovna je osobina slavonskoga dijalekta da je refleks jata *nejekavski*. Govori slavonskoga dijalekta mogu biti: 1. ikavski, 2. ikavskojekavski, 3. ekavski, 4. ikavskoekavski, 5. nezamijenjenoga jata.

1. Ikavski refleks jata

Ikavski se govori javljaju u zapadnoj i istočnoj slavonskoj Posavini, te u dva mjesta u Baranji: u Batini i u Podolju. Jat se u mjestima s ikavskim refleksom izgovara kao *i*:

mlíko, díte, zāpovíd, físto
dīca, sīdit.

Iz primjera se vidi da dugo i kratko jat daju *i*.

2. Ikavskojekavski refleks jata

Ikavskojekavske govore Stjepan Ivšić zove poluikavskima i tvrdi da su bliže ikavskima nego jekavskima. Stjepan Ivšić kaže da u Slavoniji postoje dvije vrste ikavskih govora: potpuno ikavski i ikavskojekavski. Ikavskojekavski govori mogu se zvati i poluikavskima, a imadu zamjenu jata prema pravilu: dugi jat daje *i*, kratki jat daje *je*:

díte, líp, cína,
djēca (dēca), ljepòta, starješīna, tjēli (čēli), djecāk, đevòjka.

Ikavskojekavski se govori nalaze u slavonskoj Posavini između ikavskih govora, dakle, u središnjem dijelu slavonske Posavine. Ti govori imadu stariju akcentuaciju od ostalih ikavskih govora, pa možemo reći da su poluikavski govori stariji od čisto ikavskih.

Stjepan Ivšić govorio je i o nastanku ikavskojekavskih govora.⁸ On isključuje mogućnost utjecaja ikavskih govora na jekavske i obrnuto. Kada bi se radilo o međusobnom utjecaju jednih govora na druge, onda bi u Sićama, koje su okružene ikavcima, refleks jata bio ikavski, a ne ikavskojekavski; za razliku od toga, u Kobašu, gdje katolici govore ikavski, a pravoslavci jekavski, refleks jata morao bi biti ikavskojekavski, a nije. Ivšić drži da se ikavskojekavski refleks jata na ovom području samostalno razvio zbog unutarnjih, fizioloških uzroka. Da je riječ o samostalnom razvitku, a ne miješanju govora, vidi se i po tome što postoje pravilo (duga jat daje *i*, kratko jat daje *je*).

Možemo još zabilježiti da *dje* može dati *i* i *dje*: *djecē i đedovina, djecāk i đevòjka*. Također *tje* može dati *tje* i *će*: *tjēli i čēli*.

3. Ekavski refleks jata

Ekavski su govori oni u kojima i dugo i kratko jat daju *e*:

vrēme, čēla, Stēpo
pēsma, đevòjka, gòreti.

Ekavski govore u slavonskoj Podravini te u nekim mjestima južno i jugozapadno od Vinkovaca pa se može zaključiti da je nekada postojao neprekinuti slijed ekavskih govora od slavonske Podravine do hrvatskih ekavskih govora jugozapadno od Vinkovaca.

Ekavski govori slavonskoga dijalekta ponekad bilježe zamjenu jata s *e* i u nastavku: *novēji, pospanēji*.

4. **Ikavskoekavski** govori zabilježeni su u dva mjesta zapadno od Vinkovaca (u Starim i Novim Mikanovcima) i u više mjesta u Baranji (u Branjinu Vrhu, Duboševici, Dražu, Topolju, Kašadu, Luču, Gajiću, Baranjskom Petrovom Selu, Torjancima).

⁸ Stjepan Ivšić: *Posavski govor*.

Ikavskoekavska zamjena jata u ovim je mjestima prema pravilu: dugo jat daje *i*, kratko jat daje *e*:

dite, soit, brīg, cidit

dēca, pēvat, besēdi.

5. Govori s nezamijenjenim jatom

Božidar Finka i Antun Šojat bilježe nezamijenjeni jat u Gradištu kraj Županje.⁹ Stjepan Ivšić šezdesetak godina ranije upozorava na osobit izgovor jata u Gradištu. On piše: *U Gradištu neki govore dite, neki dēte, a neki dēite, piškē, pēškē i pēiškē.*¹⁰ Takav izgovor jata zovu Božidar Finka i Antun Šojat nezamijenjenim jatom. Nezamijenjeni jat Stjepan Sekereš bilježi u nekoliko mjesta u našičkom kraju.¹¹ Budući da se nezamijenjeni izgovor jata javlja u okolici Našica i u Gradištu na jugu, B. Finka i A. Šojat drže da je on zahvaćao u prošlosti mnogo veće područje nego danas. B. Finka i A. Šojat opisuju izgovor nezamijenjenoga jata kao zatvoreno *e* ili kao diftong *e:*. Dugi i kratki jat ne moraju se jednako izgovarati:

rēč, dēte, bēda, dietē, dēitē

čoek, dēca, lēpši.

Do radova Božidara Finke i Antuna Šojata ovi su se govori uvrščivali u ekavske, a i inače se nalaze u skupini s ekavskim govovima s kojima su povezani.

Šćakavizam

Govori slavonskoga dijalekta jesu šćakavski. Stare skupove **stj* i **skj*, i nove nakon nestanka poluglasa, oni mijenjaju u *šč*. Već u Ivšićevo vrijeme (*Posavski govor* objavljen je 1913.) počinje se pod utjecajem hrvatskoga književnog jezika javljati povremeno u nekim riječima i *št* na mjestu gdje bismo mogli očekivati *šč*. No, u osnovi su ti govori do danas šćakavski. Tako u govovima slavonskoga dijalekta čujemo:

ščuca, oprāščam, Grāorišće, šćipat, Šćitār, prišć, šćeta, šćedit.

Umekšavanje glasova *l* i *n*

Govori slavonskoga dijalekta umekšavaju glasove *l* i *n* ispred *i*.

Evo nekih primjera:

biljīt, mōljīt, nasēljito, gljīsta, voljio, željīm

naslonjiti, zaklōnjīt, uklōnjīt, promīnjīt.

Nepostojanje glasa *h*

Govori slavonskoga dijalekta ne poznaju glasa *h*. On se može potpuno reducirati: *doōdi, grī*. Može se zamijeniti s *j* iza *i*: *dijāt, đrijā*, a s *v* iza *u*: *krūva, sūvo*. U malom broju riječi može se zamijeniti s *k*: *pārok, siromāk*.

⁹ Božidar Finka i Antun Šojat: *Hrvatski ekavski govori*.

¹⁰ Stjepan Ivšić: *Posavski govor*, 196, str. 171.

¹¹ Stjepan Sekereš: *Govori s nezamijenjenim jatom u našičkom kraju*, Hrvatski dijalektološki zbornik 6, str. 497-501 (1982.), Zagreb.

Gubljenje krajnjega *i* u infinitivu

U govovima slavonskoga dijalekta vrlo rijetko se čuje krajnje *i* u infinitivu glagola. Najčešći je infinitiv bez završnoga *i*:

dijāt, šćipat, omīznūt, pogīnūt, ubōst, dōjt.

L na kraju sloga

Sonant *l* na kraju sloga nema u svim kategorijama istu sudbinu. U imenica i pridjeva često ostaje nepromijenjeno: *posāl, vřtāl*. U glagolskome pridjevu radnom *l* na kraju sloga obično prelazi u *o*: *dāo, plōo*. Često se taj *o* steže s vokalom ispred pa dobijamo: *dō, stō, brō*. U Magića Mali, Sičama i Selcima *l* na kraju sloga ne prelazi u *o* ni u glag. prid. rad.: *dāl, kōpāl, mīšlil*.

Izgovor glasova *č* i *ć*, *dž* i *đ*

Na cijelom području slavonskoga dijalekta ovi se glasovi ne izgovaraju jednako. U mnogim govovima teži se izjednačavanju izgovora *č* i *ć*, *dž* i *đ*. Govore koji imaju samo po jednu zvučnu i po jednu bezzvučnu afrikatu možemo podijeliti u dvije skupine:

a) skupina u kojoj se izgovara *ć* za *č* i *ć*, *đ* za *dž* i *đ* i

b) skupina u kojoj se izgovara *č* za *č* i *ć*, *dž* za *dž* i *đ*.

U skupinu a ubrajaju se govori u jugoistočnome dijelu Slavonije. Tako je zabilježio Stjepan Ivšić u *Današnjem posavskom govoru*,¹² a šezdesetak godina kasnije Božidar Finka i Antun Šojat.¹³ Takav umekšan izgovor afrikata bilježi i Stjepan Sekereš na sjeveru, u nekim mjestima slavonske Podravine. Valja naglasiti da izgovor *ć* za *č* i *ć*, a *đ* za *dž* i *đ* nemaju sva mjesta u jugoistočnome dijelu slavonske Posavine, ni sva mjesta u slavonskoj Podravini. U slavonskoj Posavini tako se govori od Strizivojne do Nijemaca i od Mrzovića do Gradišta, a u slavonskoj Podravini manji broj mjesta na istoku. Evo nekih primjera za a skupinu:

prīcamo, često, čitat, kōlāć, kūća, ljūći

đēp, ođak, pānda, mēda.

U b skupini suglasnici *č* i *ć* izgovaraju se kao umekšano *č*, a suglasnici *dž* i *đ* kao umekšano *dž*. I u a i u b skupini imade dva glasa manje nego u hrvatskom književnom jeziku.

Izgovor ovih "srednjih" glasova obilježje je većine mjesta slavonske Podravine, ali se ta osobina proširila i na neka mjesta u unutrašnjosti. Evo nekih primjera:

kūća, plēća, nāći, počūpati, kōvāć, křšćen

mlādži, krādža, mēdža, džōn.

D i L jd. imenica ženskoga roda

U mnogim govovima slavonskoga dijalekta D i L jd. imenica ženskoga roda (e-vrste) imadu nastavak -e od staroga jata:

ženē (je kāzō), (riba živi u) vōde.

Za tim se imenicama često povode i imenice ženskoga roda i-vrste:

smřte (se nādō), (po) nōće.

¹² Stjepan Ivšić: *Posavski govor*, 196, str. 203.

¹³ Božidar Finka i Antun Šojat: *Hrvatski ekavski govori*.

Nastavak za I jd. imenica i-vrste

U slavonskom dijalektu imenice i-vrste imaju u I jd. nastavak -om (-u). Ovdje bih samo upozorila da se ovaj nastavak -om u literaturi različito bilježi. Stjepan Ivšić bilježi ga kao -(j)om, a B. Finka, A. Šojat, Stj. Sekereš kao -om. Moramo, međutim, naglasiti da postoje dvije vrste primjera prema kojima možemo odrediti nastavak u imenica i-vrste za I jd. To su:

- a) *māščōm, soljōm, bolesčōm, pāmečōm* i
b) *čērjom, ričjōm*.

Nastavak je za prvu skupinu primjera -om jer više ne vidimo danas nastavak -jom. Glasovna promjena do koje je dolazilo u prošlosti ostatak je starine i danas ju je nepotrebno bilježiti. U drugoj skupini primjera nastavak je -jom i moramo ga tako i zabilježiti.

Nastavak u G mn

U govorima slavonskoga dijalekta još se može čuti stari ništični nastavak u G mn.: *kōlāc, Semēljac, volov, oinov*. Međutim, nastavak -Ø ipak polako nestaje i iz govora slavonskoga dijalekta. Zamjenjuje ga novi nastavak -a.

Nastavci za L i I mn. imenica a-vrste

Govori slavonskoga dijalekta u L i I mn. imenica muškoga i srednjega roda obično imaju nastavak -i na cijelom području. To znači da i u ova dva padeža čuvaju starije stanje u morfologiji. Naime, stari nastavak za I mn. ove promjene jest -i, a za L mn. -ēhʷ, -ihʷ. Od staroga -ihʷ najprije je došlo do redukcije poluglasa u slabu položaju. Budući da govori slavonskoga dijalekta ne poznaju glasa *h*, nastavak je i za L mn. -i. Primjeri:

(*nā*) *volī*, (*s*) *kōnji*, (*sa*) *svjedocī*, (*u stāri*) *kōli*, (*na*) *lēđī*...

Govoreći o deklinaciji imenica, valja reći da se u govorima slavonskoga dijalekta čuva starije stanje. Vidi se to po G, L i I mn., ali i ostali množinski padeži često imaju starije nastavke. Tako D mn. imenica a-vrste često imaju nastavak -om/-em:

krmkom, konjem, slipcem.

D mn. imenica e-vrste čuje se često na -am:

suajām, čerām.

L mn. imenica e-vrste često u slavonskom dijalektu završava na -a od staroga -ahʷ (slavonski dijalekt ne poznaje glasa *h*):

o poklāda, na njiŭva.

Skлонidba hipokorističnih imena muškoga roda

Hipokoristična imena muškoga roda na -o i -a sklanjaju se po e-skлонidbi: *Stīpo-Stīpe-Stīpi; Jānko-Jānke-Jānki*...

Tamo gdje D i L jd. ž. r. glase na -e, i ova muška imena imat će nastavak -e u tim padežima: (*mōli se svētom*) *Bōne*, (*otīšo je k*) *Pāve*...

Obično se pridjevi koji su izvedeni od tih osobnih imena tvore na -in: *Pāvīn, Jvīn, Mārkin, Vīnkin, Jērkin*...

Komparativ pridjeva

Pridjevi koji u hrvatskom književnom jeziku imaju nastavak -i u komparativu, u govorima slavonskoga dijalekta javljaju se obično s nastavkom: -ji: *jāčji, višji, težji, gōrji*.

Neki pridjevi koji u hrvatskom književnom jeziku imaju komparativ na -i, u slavonskom dijalektu glase na -iji: *biliji, crniji, vrućiji*.

Ekavski govori slavonskoga dijalekta, i oni s nezamijenjenim jatom, tvore komparativ pridjeva na -eji od staroga -ēji:

novēji, starēji, tužnēji, zadovoljnēji, pospanēji...

U tim govorima možemo uočiti dosljednu zamjenu jata s *e* ne samo u osnovi, nego i u nastavku.

Nastavak za 3. l. mn. prezenta

S obzirom na nastavak za 3. l. mn. prezenta možemo slavonski dijalekt podijeliti u tri osnovne skupine:

- a) 3. l. mn. prezenta na -iju, -eju
b) 3. l. mn. prezenta na -aje
c) 3. l. mn. prezenta na -u

a) 3. l. mn. prezenta na -iju, -eju

U ovoj skupini javljaju se dulji nastavci -iju, -eju u glagola koji u 1. l. jd. prezenta imaju nastavke -im, -em.

Glagoli koji u 1. l. jd. prezenta imaju nastavak -em, u 3. l. mn. završavaju nastavkom -eju:

kradeju, vežeju, predeju, upregneju.

Glagoli koji u 1. l. jd. prezenta imaju nastavak -im, u 3. l. mn. završavaju na -eju ili -iju:

*učeju, tražeju, misleju
nosiju, moliju, postiju*.

Vjerojatno je do ovih duljih nastavaka došlo analogijom prama glagolima koji u 3. l. mn. prezenta imaju nastavak -(a)ju:

kopaju.

Tako nastavak -ju postaje oznaka za 3. l. mn. prezenta.

Govori a skupine prostiru se u slavonskoj Podravini i u mjestima oko Našica, pa bismo mogli zaključiti da su obilježje ekavskih govora slavonskoga dijalekta.

b) 3. l. mn. prezenta na -aje

U istočnome dijelu posavskoga govora Stjepan Ivšić bilježi u nekim mjestima u glagola V. vrste nastavak -aje (ili -ae) umjesto -aju. Takvo su stanje zapisali i Božidar Finka i Antun Šojat u hrvatskim ekavskim govorima jugozapadno od Vinkovaca. Takav je nastavak i u požeškome kraju. Evo nekih primjera:

igraje se, odaje, ne daje, odupirae.

B. Finka i A. Šojat upozoravaju da se nastavak -aje javlja kao dubleta uz oblike na -aju.

c) 3. l. mn. prezenta na -u

U 3. l. mn. prezenta neki govori slavonskoga dijalekta imaju nastavak -u u glagola koji u 1. l. jd. završavaju na -im:

držu, kleču, trču, iskrivou, građu, čistiu.

Tako se govori u baranjskim, podravskim i posavskim govorima slavonskoga dijalekta.

Imperativ

U govorima slavonskoga dijalekta umjesto *nemoj, nemojte* govori se *neka i nekate*:

něka pěvat, nekâte trčat, něka nas dirāt, něka bětu blüzū.

Za pojačavanje ili ublažavanje zapovijedi često se rabi riječca *ājde, ājd: ājde idi, ājd skōčite*.

Glagolski pridjev trpni

Glagolski pridjev trpni u slavonskom je dijalektu mnogo češći na -t nego u hrvatskom književnom jeziku:

posādito, nasēljito, zamūljito, porādito, ljūbit, bācit.

Tvorba riječi

Govornici slavonskoga dijalekta imaju vrlo zanimljivu tvorbu izvedenica od osnovnoga osobnoga imena.

Izvedenice od muških osobnih imena tvore se često na: -o, -a, -eta, -ina, -oš: *Jōzo, Źvo, Źva, Māta, Stepěta, Stepina, Pāvōš*. Tvorbeni nastavci -eta, -ina i -oš tipični su za podravske govore slavonskoga dijalekta. U nekim govorima slavonskoga dijalekta, primjerice u baranjskim, izvedenice od osobnih imena muškoga roda na -ā obično su pogrdnice.

Izvedenice od ženskih osobnih imena tvore se često na: -a, -ica, -ena, -uša, -ača: *Jānja, Ēva, Ānica, Jūlica, Katěna, Marěna, Katūša, Marūša, Anāča, Rezāča...* Tvorbeni nastavci -ena i -uša tipičniji su za podravske govore i obično označuju pogrdnice, a tvorbeni nastavak -ača također obilježuje pogrdnicu, a tipičan je i za većinu govora slavonskoga dijalekta. U nekim govorima slavonskoga dijalekta tvorbeni nastavak -ā znači pogrdnicu i za muško i za žensko osobno ime.

Valja upozoriti na još jednu osobitost u tvorbi riječi slavonskoga dijalekta. To je sveza tipa *bāc-Māta* u kojoj prvi dio složenice ostaje nepromijenjen, dok se nastavci javljaju samo u sklonidbi drugoga dijela složenice, tj. sklanja se samo osobno ime:

snāš-Pōlā, bāb-Rezē, strin-Marū, čič-Matū...

Osnovne bi zajedničke osobine za sve govornike slavonskoga dijalekta bile: čuvanje naglasaka i povezano s tip starije stanje u akcentuaciji, neijekavski izgovor jata, starije stanje u morfologiji, šćakavizam, umekšavanje glasova *l* i *n* ispred *i*, posebnosti u tvorbi riječi... Unutar toga slavonskoga dijalekta možemo govoriti o dva poddijalekta, posavskome i podravskome, odnosno sjevernome i južnome. Južni je poddijalekt ikavski (odnosno ikavskojekavski), a sjeverni ekavski. U tu podjelu teško je uvrstiti baranjske govore slavonskoga dijalekta, koji su smješteni još sjevernije od slavonskih podravskih govora, a imaju osobine i jednih i drugih.

U posljednje vrijeme nema mnogo sintetskih radova o slavonskome dijalektu. Opisuju se pojedinačni govori,¹⁴ a studenti kroatistike često uzimaju za diplomski rad opis jed-

noga mjesnoga govora slavonskoga dijalekta. Međutim, radova poput Ivšićeva *Posavskoga govora* danas više nema.

Proučavanje govora slavonskoga dijalekta danas povezano je s osobitim poteškoćama. Svi baranjski govori slavonskoga dijalekta i neki istočnoslavonski žive u prognaništvu, što znači da se dijalekatna slika hrvatske štokavštine promijenila. Srpska agresija dovela je ne samo do etničkoga, nego i lingvističkoga, dijalekatnog čišćenja. Izvorni govornici slavonskoga dijalekta s okupiranih područja nalaze se izdvojeni iz svoje sredine, po prognaničkim naseljima i domovima, a ne u mjestima koja tom dijalektu pripadaju. Samo na lingvističkim zemljovidima još je ucrtano da se, primjerice, u Dražu ili Gajiću govori slavonskim dijalektom. Stvarnost je drukčija. Nadati se da će svi govori slavonskoga dijalekta biti vraćeni u ona mjesta iz kojih su istjerani.

¹⁴ Primjerice, Latinka Golić: *Suvremeni donjomiholjački govor*, Donji Mihaljac, 1993.

SUMMARY

Ljiljana Kolenić

STUDYING OF THE SLAVONIC DIALECT TODAY

Slavonic dialect is Croatian oldstokavian dialect placed in SI. Posavina, SI. Podravina, Croatian part of Baranja (south Baranja). This article deals with the main characteristics of this dialect.

Some places of Slavonic dialect in eastern Slavonia and all of the places in Baranja are occupied. Native speakers had to leave those places. Now we have a new picture of Slavonic dialect. Something should be done to save Slavonic dialect and to bring it back to the places where it was before this war.

Nada Ivanetić

RECENZIJAKAO OBLIK
KOMUNIKACIJSKOGA DJELOVANJA

dr. Nada Ivanetić, Ekonomski fakultet u Rijeci

izvorni znanstveni članak

UIDK 801.73

Prema svojoj strukturi i komunikacijskoj funkciji recenzija je jedan od uporabnih žanrova. Strukturu i jezičnu realizaciju teksta osim komunikacijske svrhe određuju i situacijske okolnosti u kojima recenzija nastaje, pa se uvodno analiziraju i ti elementi. Sljedi prikaz govornih činova za vrednovanje kao konstitutivnih oblika jezičnoga djelovanja u ovoj vrsti tekstova (semantički obrasci i jezična sredstva za njihovo ostvarenje). Budući da su vrednovanja često obilježena s obzirom na aspekt odnosa između pošiljaoca i adresata, analizirane su i tehnike čuvanja adresatova obraza.

0. Za teorije jezičnoga djelovanja jezik je samo jedno od sredstava sveukupnoga čovjekova društvenog djelovanja. Svako djelovanje ima neki oblik, a globalni obrasci jezičnoga djelovanja su žanrovi¹. To su kompleksne jezične radnje koje ujedinjuju tipična situacijska, komunikacijsko-funkcionalna i strukturalna obilježja (Brinker 1985:124). Ovdje će biti riječi o strukturi žanra recenzije, kriterijima na osnovi kojih se rukopisi vrednuju, ključnim govornim činovima - onima za vrednovanje - i jezičnim sredstvima za njihovu realizaciju.

Analiza se zasniva na korpusu od 140 recenzija članaka napisanih za tri broja Zbornika radova Ekonomskog fakulteta Rijeka (8(2)/1990, 10/1992 i 11/93). Od toga je u sedamdeset slučajeva recezentu bilo poznato ime autora, dok je u ostalih sedamdeset autor bio anonim. Žanrove karakterizira specifična situacija u kojoj i iz koje nastaju i društvena svrha kojoj su namijenjeni, što utječe i na njihov jezični oblik. Recenzija je dio službene polujavne komunikacije između recenzenta i uredništva/urednika časopisa, odnosno urednika u izdavačkom poduzeću i autora, pa ima samo dva tipa adresata, a osnovna joj je funkcija vrednovati rad (tj. objekt recenzije), dakle prosuditi je li za objavljivanje, klasificirati ga u standardne kategorije, upozoriti na propuste i eventualno sugerirati izmjene. Recenzent se bira prema kriteriju stručnosti i u pravilu bi trebao biti ekspert za područje iz kojega je članak pisan. Prihvaćajući se pisanja recenzije, on preuzima i ulogu eksperta, što implicira i stanovitu - privremenu - superiornost i autoritativnost u odnosu na autora rukopisa.

1 Budući da u nas još nije dogovoren termin za različite vrste uporabnih tekstova (kakav je npr. *Textsorte* u njemačkom), posizem za ovim iz teorije književnosti. Naši autori koriste termine *tekstna vrsta* (Glovački-Bernandi 1992) i *žanr* (Velčić 1987). Termin *tip teksta*, predložen u diskusiji nakon ovoga referata, nije prikladan stoga što u literaturi označava skup žanrova povezanih istom svrhom (npr. informativni, kontaktivni, didaktički).

1. Struktura recenzije

Žanrovi se najadekvatnije opisuju kao modeli s prototipičnim svojstvima koja se, međutim, u svim tekstovima ne moraju nužno i realizirati. Kao i svaki drugi model i žanr je zapravo obrazac koji sudionicima komunikacije - dakle i svom pošiljaocu i primaocu - olakšava orijentaciju u konkretnoj situaciji jer pokazuje nužne i moguće korake u nastanku jedne kompleksne komunikacijske radnje, načine njihova međusobnog povezivanja i posljedice pojedinih opcija. Za recenziju redakcije nerijetko izrađuje upute recenzentima (obično kao niz pitanja) usmjeravajući im pažnju na one elemente rukopisa koji su relevantni za njegovu procjenu. To su obično odnos teme i naslova, temeljitost eksplicacije i relevantnost rezultata/zaključaka, primjerenost terminologije i literature i sl.

Uredništvo spomenutog Zbornika je također, da bi recenzentima i sebi olakšalo rad, izradilo obrazac koji se prilaže rukopisima, a kojim se određuje vanjska organizacija teksta: A. Pozitivne strane članka, B. Primjedbe na rad, C. Mišljenje i klasifikacija. Dijelovi A i C namijenjeni su u prvom redu uredniku/uredništvu, a dio B autoru. No nekim recenzentima predviđeni prostor nije dovoljan, pa svoje komentare, primjedbe i prijedloge dodaju na još nekoliko stranica.

2. Kriteriji vrednovanja

Vrednovati neki objekt znači procijeniti ga s obzirom na neki kriterij, standard ili normu. Formalnu stranu znanstvenoga ili stručnoga diskursa reguliraju norme koje su dijelom rezultat tradicije i žanrovskih konvencija (stječu se manje ili više svjesno obrazovanjem) i dopuštaju različita odstupanja. Zanimljivo je, međutim, da recenzenti u korpusu značajnija odstupanja od očekivanog oblika recenzije (npr. kratkoća) gotovo uvijek i objašnjavaju, vjerojatno da bi isključili moguće nesporazume. Tako se npr. jedan recenzent (u popratnom pismu uredniku) ovako opravdava za neuobičajeni oblik recenzije: **Odustajući od uobičajene sheme recenzije, slobodan sam Vas zamoliti da autoru X prenesete sljedeće dobronamjerne opaske.**

Kriterije za prosudbu sadržaja određuju dostignuća i aktualna istraživačka situacija pojedine struke, a najčešće spominjani sadržajni aspekti su: originalnost i aktualnost teme, autorova kompetencija, pojedini dijelovi rukopisa, metodologija, teorijski model, rješenja, zaključci, literatura i sl. Kriterije struke pri recenziranju zastupa recenzent koji na osnovi svojega poznavanja određene discipline i iz toga izvedenih vlastitih normi procjenjuje kvalitetu rukopisa. Stoga je recenziranju inherentan moment subjektivnosti, pa se isti članak ponekad potuno oprečno kategorizira.

U takvim je slučajevima teško prosuditi koji recezenat ima pravo, tj. čiji su sudovi objektivniji, no obrazložena su vrednovanja vjerodostojnija i formalno gledano znanstvenija. Recenzenti obično ne obrazlažu primjedbe formalnoj i jezičnoj strani teksta, zatim općim enciklopedijskim ili stručnim znanjima i normama, jer su to presupozicije znanstvenoga diskursa uopće. No, od obrazloženja se odustaje i zbog uvjerenja da je autoritet eksperta dovoljno jamstvo za vjerodostojnost sudova. Takva se neargumentirana vrednovanja mogu negativno odraziti na sliku recenzenta jer dopuštaju spekulacije o njegovoj samouvjerenosti ili odnosu prema autoru rukopisa (Wiegand 1983:134).

3. Vrednovanje

Vidjeli smo da je recenzija kompleksan čin vrednovanja čija je osnovna funkcija informiranje o vrijednosti rukopisa, a to znači da važan dio toga žanra čine različiti govorni činovi tipa vrednovanja.

Za pragmatiku je govorni čin jedinica prijenosa smisla koja ima svoj sadržajni (propozicionalni) i funkcionalni (ilokutivni) aspekt. Ista propozicija u različitim kontekstima može imati različite funkcije, zato ilokucija dominira propozicijom. Vrednovanja su iskazi kojima se nekom objektu pripisuju ili osporavaju određene vrijednosti (Zillig 1982:151). Grubo se mogu podijeliti na pozitivna i negativna, s nizom međusobno izdiferenciranih govornih činova u svakom od ovih podskupova. Za recenzije je, međutim, upravo zato jer se radi o dva globalna stava o rukopisu (a situacijski su uvjeti konstantni), dostatna podjela na pozitivne i negativne.

3.1. Pozitivna vrednovanja

Dio recenzije namijenjen pozitivnim vrednovanjima često je samo kratko, sažetku slično, prepričavanje sadržaja rukopisa. Iskazi su bezlični i tipizirani. Dok koncepti s negativnim semantičkim obilježjima, dakle oni za označavanje nepovoljnoga i negativnoga, onoga što odudara od norme, okupljaju mnogo leksičkog materijala i obrazaca iskaza, kod pozitivnih to nije slučaj. Normalno i pozitivno, izgleda, ne provocira na mnogostruka nijansiranja, što potvrđuju i pozitivna vrednovanja u recenzijama. Budući da pozitivno mišljenje o rukopisu ne ugrožava adresata, recezenti svojsud iznose direktno i bez mnogo varijacija, a intenzivna su odobravanja - pohvale - rijetka. Stoga će se semantički obrasci pozitivnoga vrednovanja navoditi zajedno s jezičnim sredstvima za njihovo ostvarenje.

3.1.1. Objekt se može pozitivno vrednovati time što se:

1. konstatira da u cjelini ili nekom aspektu odgovara normi

Tipičan je oblik takva iskaza:

a) x je + pridjev pozitivna značenja

Zbog učestalih kombinacija nekih x i nekih pridjeva ovdje se može govoriti o evaluativnim stereotipima (Wiegand 1983:135):

članak je aktualan koristan/ koncizan/ kvalitetan/ informativan/ zanimljiv, literatura je brojna/ obilna/ relevantna, rezultati su korisni/ primjenjivi u praksi/ realni/ relevantni/ vrijedni/ zahtjevni/ značajni, stavovi autora su analitičko-kritički/ ispravni, stil je dopadljiv/ jasan/ koncizan, zaključci su jasni/ dobro utemeljeni/ uspješno dokazani/ valjani.

b) x je + pozitivan pridjev + imenica

Članak/ rad je koristan/ važan/ vrijedan/ značajan doprinos/ prilog znanosti.

c) pozitivan prilog + glagol

Autorica je uspješno i uvjerljivo obradila/ autor metodološki dobro i sistematski objašnjava/izvrsno poznaje/ analitički prosuđuje...

2. konstatira da je učinjeno x, a x se smatra pozitivnim

(1) Članak je među prvima kod nas, ako ne i prvi, izrijekom posvećen temi metodolojskog individualizma.

3. ističe njegov doprinos znanosti ili praksi

U korpusu prevladavaju formulacije kao:

članak će dobro doći svima koji.../rad može dobro poslužiti (...) i kao valjan uzorak u razradi drugih sličnih projekata/ (...) da će ponuđena tipologija dobro doći daljnjim istraživačima.

3.2. Negativna vrednovanja

Ovdje se negativna vrednovanja nazivaju kritikom. To je onaj govorni čin čijom se propozicijom referira na neki objekt - kod recenzija je to naravno rukopis - kojemu se pripisuje neko negativno svojstvo, a to je ovdje odstupanje od normi ili standarda znanstvenoga članka. Kritika je, dakle, negativna tvrdnja, pa za nju zato vrijede pravila i uvjeti kao i za ostale govorne činove asertivnoga tipa (npr. priopćenje, tvrdnju, konstataciju). Svrha je takvih iskaza da obvežu pošiljaoca na istinitost propozicije koju, ako uredba, valja dokazati. Međutim, sud izrečen institucionaliziranim vrednovanjima vrijedi sve dok ga ne pobije viša instanca (Zillig 1982:94), u ovom slučaju obično još jedan recenzent.

U recenzijama iz korpusa kritike prevladavaju u dijelu B - Primjedbe na rad, no ima ih i u dijelu C - Mišljenje a, iako vrlo rijetko, i u dionici A namijenjenoj pozitivnim stranama članka, npr.:

(2) Članak nema pozitivnih strana.

Razumljivo je da su kritike u ovom dijelu vrlo oštre, jer jednostavna konstatacija da se u dijelu namijenjenom navođenju dobrih strana rada ne može navesti niti jedan pozitivan aspekt, potpuno negira vrijednost recenziranoga članka iako sama formulacija može biti sasvim umjerena.

3.2.1. Kao i svi ostali govorni činovi, tako se i kritike prema načinu indiciranja svoje komunikacijske svrhe mogu podijeliti na izravne i neizravne. Različiti se pak oblici kritike unutar ovih dviju globalnih grupa mogu svesti na nekoliko osnovnih semantičkih obrazaca, ali ne smijemo smetnuti s uma činjenicu da svaki iskaz svoj puni smisao dobiva u kontekstu, gdje je često čitav odlomak kompleksna kritika sastavljena od niza kritičkih iskaza. U nastavku ću se ograničiti na govorne činove realizirane rečenicom, a samo izuzetno i na višerečenične sklopove.

3.2.1.1. Izravne kritike

Kritizirati se može tako što se:

1. konstatira da objekt u nekom aspektu odstupa od norme, odnosno da je neadekvatan

(3) Članak smatram površno napisanim.

2. korigiraju autorovi navodi

(4) U uvodu se u brodogradnju uključuje i pojam pomorstvo, a to nije točno: brodogradnja je (...).

3. upozori na raskorak između očekivanog i ostvarenog

(5) Autorica posvuda naglašava racionalno ponašanje domaćinstva. No propušta naglasiti racionalne motive glede porasta ulaganja u obrazovanje (...).

4. relativizira pozitivno vrednovanje

(6) Navedene pozitivne strane rada moguće je dokučiti tek uz veće napore čitatelja.

3.2.1.2. Neizravne kritike:

Neizravno se može kritizirati tako što se:

1) daju savjeti/ preporuke za poboljšanje kvalitete objekta

(7) Autorici sugeriram da promjeni naslov, jer (...).

To je preferentan oblik kritike jer savjetima pošiljalac na osnovi vlastitoga iskustva ili znanja upućuje adresata kako će postići nešto što mu ide u prilog. Na taj se način sud ublažuje, jer mu se, upućivanjem na mogućnosti poboljšanja, oduzima obilježje konačnosti.

2) daje upute za otklanjanje nedostataka

(8) Upotrebljene kratice objasniti tekstom.

Iako svrhom slične savjetu, upute nisu subjektivne (ne predlažem, nego treba/ trebalo bi/ valja/ valjalo bi ili potpuno obezličeni infinitiv kao u (8)). Prema teoriji govornih činova one samo upućuju na to što i kako raditi s pretpostavom da adresat to ne zna (Ličen 1987:113).

3) implicitno: adresatu se prepušta da sam donese zaključak

(9) (...) oslanja se na samo dva monografska djela.

Gornji je iskaz, shvaćen doslovno, samo konstatacija o stanju stvari. No kad se zna da pisanje znanstvenih članaka pretpostavlja dobro poznavanje literature o dotičnoj temi, onda na osnovi (9) adresat može zaključiti da objekt ne zadovoljava, iako to nigdje nije izričito rečeno.

3.2.2. Na sintaktičko-logičkom planu za kritike (ali i sva vrednovanja) najzanimljiviji je tip kondicionalnih iskaza. Štoviše, svi se kritički intonirani dijelovi mogu shvatiti kao kompleksni kondicional jer on počiva na odnosu ako p, onda q, tj. oni mogu poslužiti kao premisa praktičnoga zaključka o djelovanju upućujući na uzročno-posljedične veze između antecedensa i konzekvensa.

Kondicional će postati kritikom ako:

- tematizira neostvareni a očekivani objekt
- tematizira ostvareni a neočekivani objekt
- implicira neodobranje objekta (Wunderlich 1976:292).

Takve iskaze možemo protumačiti na sljedeći način: Da je autor napisao x, onda bi to bilo dobro, a budući da to nije napisao, nije dobro. Recenzentov sud, međutim, nije konačan jer kondicional implicira i sljedeće tumačenje: Autor recenziranoga rukopisa je napisao x, što nije dobro i uzrok je kritici, ali ako postupi u skladu s recenzentovim mišljenjem, uklonit će se ti uzroci, npr.: (10) Za dokaz o reducibilnosti svih (...) koncepcija (...) potrebno je učiniti još nekoliko koraka, tj. ...

U elidiranim oblicima - p ili q - (izostavljeni dio se implicira) najčešće se sintaktičkim kondicionalom glagola trebati/ valjati/ moći tematizira propust autora. Recenzent implicira da adresat zna/ trebao bi znati za alternativne mogućnosti djelovanja.

Na komunikacijsku svrhu iskaza najočitiše, najizravnije i najjednosmislenije upozorava leksik.

U recenzijama su nositelji negativnoga vrednovanja:

- pridjevi i prilozni negativna značenja kojima se objektu u cjelini ili nekom njegovom aspektu pripisuju negativne osobitosti, npr.:

diskutabilno, pogrešno, pretenciozno, loše strukturirano....

- negirani pozitivni pridjevi i prilozni

nije prikladan naslov/ dobro izvučen zaključak/ "zreo" za štampu, nema dovoljno jasno objašnjenje, bez dovoljno pojedinosti

- glagoli i glagolske fraze negativna značenja

nedostajati, zakazati, zamjeriti, zanemariti

- negirani pozitivni glagoli ili glagolske fraze

(teza) ne stoji/ ne slažem se/ ne uzima u obzir/ ne obrazlaže

- imenice negativna značenja ili negativnih konotacija

(manje tehničke) greške/ nedostaci/ nedorečenosti/ slabosti/ primjedbe/ (određene) zamjerke.

Iznova, međutim, treba naglasiti da je kritika kao i svako vrednovanje rezultat ne samo upotrebljenih jezičnih sredstava nego i spomenutoga suodnosa između ostvarenoga i očekivanoga, između normi i odstupanja, između doslovnoga i impliciranoga, pa su umjereno formulirani iskazi i neizravni govorni činovi često oštriji nego izravni.

3.2.3. Negativnim se mišljenjem o rukopisu uvijek potencijalno ugrožava recenzentov odnos s autorom s jedne, i slika o autoru u očima onih kojima je recenzija dostupna s druge strane, iako je svima jasno da recenzent mišljenje iznosi upravo kao ekspert i, barem u anonimnim recenzijama, nepristran prosuditelj. Recenzenti svjesni toga aspekta jezičnoga djelovanja brižljivo biraju formulacije i vode računa o tonu čitavoga teksta, a neki se i doslovce ograđuju od bilo kakvih primisli. Takvim signalima dobre volje nastoje imunizirati konfliktni naboj negativnoga vrednovanja: **Primjedbe treba shvatiti kao sugestije za poželjno dotjerivanje rukopisa.**

Sud se može relativizirati tako da se:

- izričito naglasi osobnost stava: **mislim/ vjerujem/ po mom mišljenju/ mišljenja/ smatram da/ čini mi se da**, što stvara privid da za nekoga drugoga recenzenta objekt možda i ne bi bio (u tolikoj mjeri) negativan
- kritike kamufliraju u savjet/ uputu: **potrebno je/ treba(lo bi)/ valja(lo bi)/ predlažem/ recenzent predlaže/ sugerira/ bilo bi poželjno/ ne bi trebalo x nego y**
- sugerira pretpostavku da su recezent i autor u osnovi istoga mišljenja: **autor će mi dati za pravo/ bi se složio**
- preuzima perspektivu autora: **Vjerovatno zbog ograničenog obujma autorica nije sasvim odgovorila na pitanje (...)**
- relativizira vrednovanje: **možda/ moguće ipak zvuči drukčije nego sigurno**
- iskaz formulira klasičnim sredstvom za izricanje subjektivnosti, mogućnosti i nesigurnosti - kondicionalom - čime se autoru ostavlja sloboda da odluči hoće li prijedlog usvojiti: **Autor bi umjesto pojmova x i y mogao upotrijebiti pojam (...)**
- hipostazira objekt (na koji se referira s **rad/ članak/ tekst**) čime se autor prividno potiskuje u drugi plan i tako "profilaktički pošteduje kritike koja slijedi" (Polenz 1985:207).

4. Zaključak

Vidjeli smo da recenzija nastaje u specifičnoj komunikacijskoj situaciji i da zadovoljava sasvim određenu društvenu svrhu. Kao i ostali žanrovi odlikuje se karakterističnom strukturom, tipičnim govornim činovima - vrednovanjima - i prepoznatljivim jezičnim oblicima. Što je neki uporabni tekst sličniji prototipičnom modelu svoga žanra, to je uniformiraniji, što uvijek ne mora biti negativno. Jer konvencionalni i očekivani oblici nekoga žanra ujedno su i najprimjereniji (Sandig 1986:145).

LITERATURA:

- Brinker, Klaus, *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*, Berlin, 1985.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka, *Recept za pripremanje jela - tekstna vrsta*, u *Dometi* 7-8: 319-324, 1992.
- Kallmeyer, Werner (ur.), *Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen*, Duesseldorf, 1986.
- Ličen, Marina, *Govorni čin direktiva*, Novi Sad, 1987.
- Polenz, Peter von, *Deutsche Satzsemantik. Grundbegriffe des Zwischen-den-Zeilen-Lesens*, Berlin, New York, 1985.
- Sandig, Barbara, *Stilistik der deutschen Sprache*, Berlin, New York, 1986.
- Silobrčić, Vlatko, *Kako sastaviti i objaviti znanstveno djelo*, Zagreb, 1982.
- Velčić, Mirna, *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb, 1987.
- Wiegand, Herbert Ernst, *Nachdenken über wissenschaftliche Rezensionen*, u *Deutsche Sprache* 2: 122-137, 1983.
- Wunderlich, Dieter, *Studien zur Sprechakttheorie*, Frankfurt/M, 1976.
- Zillig, Werner, *Bewerten. Sprechakttypen der bewertenden Rede*, Tübingen, 1982.

ZUSAMMENFASSUNG

Nada Ivanetić

REZENSION ALS EINE FORM KOMMUNIKATIVEN
HANDELNS

Ihrer Struktur und kommunikativen Funktion nach ist die Rezension eine Gebrauchstextsorte. Die Struktur und die Sprachform eines Textes wird auch durch seinen Zweck auch durch die Situationskonstellation bestimmt, weshalb einleitend diese Elemente analysiert werden. Im Mittelpunkt steht die Darstellung bewertender Sprechakte, die für die Textsorte konstitutiv sind. Darauf folgt die Beschreibung der üblichen semantischen Muster des Bewertens und der relevanten Sprachmittel. Da durch Bewertungen sehr oft die Beziehung zwischen dem Sender und Empfänger gefährdet wird, werden im Artikel auch die Techniken der Gesichtswahrung analysiert.

Marko Samardžija

VALENTNOST HRVATSKIH
POVRATNIH GLAGOLA

dr. Marko Samardžija, Filozofski fakultet u Zagrebu

izvorni znanstveni članak

UDK 808.62-25

Tradicionalne hrvatske gramatike "po objektu" dijele glagole u tri skupine: na prijelazne (tranzitivne), neprijelazne (itranzitivne) i povratne (refleksivne).

Kombinacijom semantičkog i sintaktičkog kriterija povratni se glagoli dijele na prave povratne, neprave povratne i uzajamno povratne. Kako uz povratne glagole uvijek stoji refleksivna pronominalna enklitika *se* (npr. *smijati se*, *pogledati se*), postavlja se pitanje kada je *se* dopuna a kada dio složenoga glagolskog nukleusa.

U teoriji valentnosti zastupa se stajalište da je ključni kriterij za određenje statusa *se* zamjenjivost, odnosno nezamjenjivost. Ako je *se* zamjenjivo (npr. *pogledati koga/što*), uzima se kao dopuna. Ako je nezamjenjivo (*smijati koga*), onda je dio glagola i ne iskazuje se u indeksu valentnosti glagola.

Ovakav pristup valentnosti povratnih glagola iznimno je važan za konstituiranje rečeničnih modela i leksikografsku obradbu valentnosti glagola kako je razvidno iz *Rječnika valentnosti hrvatskih glagola* izrađenim u okviru kontrastivnog proučavanja hrvatskog i engleskog jezika.

1.

U proučavanju valentnosti hrvatskih glagola posebnu pozornost zaslužuju povratni glagoli jer se od ostalih glagola izdvajaju činjenicom da uza sebe imaju sintaktičkog "sui-grača" *se*. Ta činjenica uslođnjava leksikografski opis valencijskih značajki povratnih glagola jer otežava utvrđivanje indeksa njihove valentnosti te izravno utječe na utvrđivanje modela hrvatske jednostavne rečenice.

Gramatika zavisnosti i iz nje izrasla teorija valentnosti¹ nisu prve uočile spomenutu posebnost povratnih glagola. Sintaktičkom naravi hrvatskih povratnih glagola, uglavnom u kontekstu "razdiobe glagola po objektu", bave se hrvatske gramatike bez obzira na svoju koncepciju, a ponajprije tradicionalna gramatika. Kako je upravo sintaktički opis te gramatike u kroatistici prevladavao sve do sedamdesetih godina XX. stoljeća, prvo ćemo se ukratko osvrnuti na spoznaje tradicionalne hrvatske gramatike o povratnim glagolima.

1 M. Samardžija: "Gramatika zavisnosti i teorija valentnosti", u knjizi *Teorija valentnosti i Rječnik valentnosti hrvatskih glagola* ("Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog jezika", sv. IV), Zagreb, 1993, str. 1-14.

2.

Mirko Divković u svojoj *Hrvatskoj sintaksi* dijeli glagole na objektivne i subjektivne, a ove druge "po obliku" na srednje (neutra) i povratne (refleksivne). Povratni glagoli "pokazuju radnju stegnutu na subjektu, ali u obliku da se radnja na subjekt povraća". Kod takvih je povratnih glagola *se* zamjenljivo sa *sebe*, na pr. *prati se - prati sebe*. Pored ovih postoje povratni glagoli kod kojih je "prvobitno značenje tako oslabjelo, da pokazuju samo bi vanje oko objekta". Kod ovih glagola *se* nije zamjenljivo sa *sebe* na pr. *žaliti se*.²

Prema tome otvaraju li ili ne mjesto akuzativu Tomo Maretić podijelio je glagole u dvije skupine:

"Jedni glagoli imaju uza *se* riječ *se*, na pr. *bojati se*, *brinuti se*, *čuditi se*, *nadati se*, *smijati se* i t. d. (oni se zovu povratni glagoli, kao i riječca, koja uz njih stoji, što se zove povratna zamjenica), a drugi je nemaju; na pr. *plèsti*, *hvaliti*, *gñnuti rasti* i t. d. Oni su prvi neprelazni, a od drugih neki su prelazni, neki neprelazni."³

Odmah potom veli Maretić i ovo:

"Ima dosta glagola, pri kojima se riječca *se* još i danas osjeća kao akuzativ ili kao objekt glagolu. Takvi su glagoli na pr. *čuvati se*, *hvaliti se*, *odijevati se*, *umivati se*, *vārati se*, *vesèliti se* i dr. Kad velim: *čuvam se* ili *hvališ se* ili *odijevate se*, isto je kao da rečem: *čuvam sebe*, *hvališ sebe*, *odijevate sebe*; tu dakle imamo objekt, kao kad velimo *čuvam kuću*, *hvališ svoga brata* i t. d."⁴

Iz ovih se navoda razabire kako Maretiću razvrstavanje povratnih glagola "po objektu" pričinja stanovite poteškoće jer ih prvo drži neprijelaznima, a odmah potom relativizira tu neprelaznost navodeći da se *se* kod nekih povratnih glagola "osjeća kao akuzativ ili kao objekt glagolu". Unatoč tome, ove poteškoće s prelaznošću povratnih glagola nisu u Maretića pomutile spoznaje da je *se* u jednih povratnih glagola zamjenljivo, a u drugih nezamjenljivo. Izbjegavajući spomenute poteškoće, u svojoj podjeli glagola "po objektu" Josip Florschütz izdvojio je povratne glagole u posebnu skupinu uz prijelazne i neprijelazne.⁵ Dopunjujući Divkovića i Maretića Florschütz donosi za valentnost povratnih glagola važan podatak: da uz povratne glagole može stajati objekt, ali ne u akuzativu, na pr. *Sjetio sam se svoje sestrice*, *Djeca se čude svačemu*, *Osu se nebo zvijezdama*.⁶ Važnost je ove spoznaje u tome što pokazuje da riječca *se* povratnim glagolima nije nikakav sintaktički nedostatak u smislu da ih tako sintaktički zasićuje da uz nju ne otvaraju mjesto drugim dopunama.

Uz nasljedovanje Florschützove trodiobe glagola "po objektu" u Brapčevoj, Hrastinoj i Živkovićevoj *Gramatici* uvodi se podjela povratnih glagola na prave, neprave i uzajamno povratne. Prve dvije skupine u osnovi se razlikuju po tome je li *se* uza njih zamjenljivo ili nije. Ako je zamjenljivo (na pr. *prati se - prati sebe*, *čuvati se - čuvati sebe*), onda su pravi povratni. Ako *se* nije zamjenljivo (na pr. *smijati se*, *čuditi se*) onda su nepravi povratni.

2 M. Divković: *Hrvatska sintaksa za škole*, Zagreb, ³1893, str. 22.

3 T. Maretić: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika*, Zagreb, 1899, str. 470, §474.

4 N. dj., str. 471.

5 J. Florschütz: *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika za srednje i slične škole*, prir. S. Ivšić, Zagreb, ⁴1940, str. IV, §9.

6 N. dj., str. 134, §162,2.

K tome je kod pravih povratnih glagola i *sebe* zamjenljivo objektom u akuzativu, na pr. *prati sebe - prati ruke*, *čuvati sebe - čuvati uspomene*.

Kod uzajamno povratnih glagola ključ nije u (ne)zamjenljivosti enklitike *se* nego u činjenici da radnju iskazanu glagolom vrše "dva ili više subjekata uzajamno", na pr. *Učenici se igraju*, *Učenici se pozdravljaju*.⁷ Kakvi su ti glagoli kad dva ili više subjekata ne vrše radnju uzajamno (na pr. *Učenici se pozdravljaju - Ivan se pozdravlja s Lukom*), o tome se ne kaže ništa.

U Težakovoj i Babićevoj (osnovno)školskoj gramatici povratni su glagoli prisutni u razdiobi glagola "po predmetu radnje", ali se o njihovim drugim sintaktičkim značajkama i(li) osebnostima ne govori, osim o njihovoj ulozi u pasivu.⁸

3.

Potkraj sedamdesetih godina XX. stoljeća, s izlaskom *Priručne gramatike*⁹ i, poslije, posebno s izlaskom *Sintakse* Radoslava Katičića¹⁰ afirmiran je drugačiji pristup sintaktičkim (a donekle i semantičkim) značajkama hrvatskih povratnih glagola. Te su značajke u ovim dvama djelima, pisanim uz puno uvažavanje postavka i spoznaja novije i suvremene sintaktičke teorije, promotrene ne samo drugačije, nego i znatno opširnije. Posebno to vrijedi za Katičićevu *Sintaksu*, upravo za njen odjeljak o objektu.

Kod prijelaznih glagola i Katičić upozoruje da je uz neke povratne glagole enklitika *se* zamjenljiva oblikom *sebe*.

"Takvi glagoli s povratnom zamjenicom u akuzativu kao objektom ne tvore posebnu gramatičku kategoriju jer je ona uz njih izravni objekt kao svaki drugi. Glagoli pak koji nisu prelazni, pa ne mogu imati objekt u akuzativu, a ipak uza *se* traže enklitički oblik akuzativa povratne zamjenice (kao *bojati se* ili *smijati se*) doista tvore posebnu gramatičku kategoriju, i to morfološku. Po gramatičkoj tradiciji najprikladnije je zvati upravo tu kategoriju povratnim glagolima, iako baš oni nisu u pravom smislu povratni."¹¹

Od tradicionalne gramatike Katičić se udaljuje svojim izlaganjem problema vezanih uz neizravni objekt. Iako su, kao što smo spomenuli, i neke tradicionalne hrvatske sintakse, kratko i uglavnom usput, spominjale da povratni glagoli uza *se* mogu imati i drugih dopuna, Katičić je upravo ovu problematiku vrlo sustavno razgodio. Iz njegove je raščlambe jasno da povratni glagoli, poput drugih neprijelaznih glagola, otvaraju mjesto neizravnom objektu u genitivu, dativu i instrumentalu¹² te prijedložnom objektu¹³ i infinitivu.¹⁴ Tako Katičićeva *Sintaksa*, unatoč neposredno iznesenoj skepsi spram opisno-

7 I. Brabec-M. Hraste-S. Živković: *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb, ⁸1968, str. 114, §171.

8 S. Težak-S. Babić: *Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika za osnovne i druge škole*, Zagreb, 1966, §§347-348 i 946-961. V. i šesto izdanje Zagreb, 1973, str. 117, §§394-396 i 993-996.

9 E. Barić-M. Lončarić-D. Malić-S. Pavešić-M. Peti-V. Zečević-M. Znika: *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1979, ²1990.

10 R. Katičić: *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrč za gramatiku*, Zagreb, 1986.

11 N. dj., str. 93, §246a.

12 N. dj., str. 98-113.

13 N. dj., str. 124-125.

14 N. dj., str. 465-477.

ga modela gramatike zavisnosti,¹⁵ na osnovi brojnih primjera iz reprezentativna korpusa nudi obilje podataka iznimno važnih za leksikografski opis valencijskih značajki hrvatskih povratnih glagola.

4.

U leksikografskom opisu glagola po njihovim valencijskim značajkama uobičajeno se daju tri skupine podataka.

- a) *količinski* ili *kvantitativni*, gdje se brojkom daje broj valencijski uvjetovanih dopuna (obvezatnih i fakultativnih);
- b) *morfosintaktički*, gdje se daje popis dopuna po njihovim morfološkim značajkama i
- c) *semantički*, gdje se navode mogućnosti povezivanja glagola s drugim jezičnim jedinicama na temelju uzajamne *značenjske snošljivosti* (semantičke kompatibilnosti).

Da bismo kod povratnih glagola došli do kvantitativnih podataka o njihovoj valentnosti,¹⁶ moramo prvo ustanoviti je li enklitika *se* zamjenljiva naglašenim oblikom iste zamjenice (*sebe*), a to praktički znači akuzativom uopće, zbog čega nasuprot primjerima

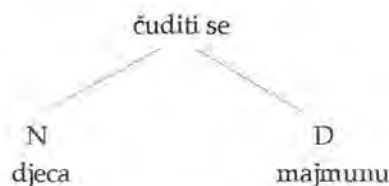
- kupati se* → *kupati sebe* → kupati + A i
gledati se → *gledati sebe* → gledati + A

imamo primjere

- svađati se*, ali ne i **svađati sebe* ili
čuditi se, ali ne i **čuditi sebe*.¹⁷

Utvrđivanje ove činjenice važno je stoga što se u gramatici zavisnosti glagol shvaća kao *strukturno središte rečenice*. To strukturno središte je nukleus koji svojim aktualiziranjem u rečenici otvara mjesto sebi, a u skladu sa svojom valentnosti potencijalno i drugim članovima rečničnog ustroja.

Ako nenaglašeno *se* nije zamjenljivo naglašenim oblikom *sebe*, ono je sastavnim dijelom *glagolskoga kompleksa* ili *složenoga glagolskog nukleusa*:

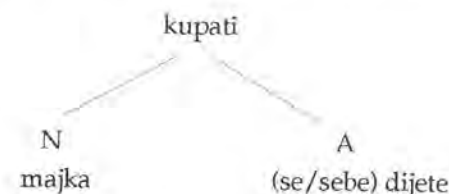

15 Tako, naime, tumačimo sljedeću tvrdnju: "Ima gramatičkih tradicija u kojima se to dvoje (priložna oznaka i prijedložni objekt - nap. M. S.) ne razlikuje, nego se opisuje kao jedno i naziva *odatak* ili *dopuna* (komplement). Takav način opisanja nije primjeren hrvatskomu književnom jeziku." N. dj., str. 125, §348.

16 V. o tome naš članak "Razdioba glagola po valentnosti", "Radovi Zavoda za slavensku filologiju", sv. 23, Zagreb, 1988, str. 35-46.

17 U novije vrijeme u hrvatskoj se jezičnoj praksi zamjećuje da se neki povratni glagoli s nezamjenljivom enklitikom *se* rabe bez enklitike, na pr. *čuditi* (čudi me), *brinuti* (brine me). Budući da je takva poraba u hrvatskome standardnom jeziku pogrešna, na nju su jezikoslovci već upozoravali, što bar dosada nije naišlo na odgovarajući odjek.

Ako je *se* zamjenljivo, onda je dopuna, a ne dio glagolskoga kompleksa:

Iz ovoga slijedi da se povratni glagoli sa zamjenljivim *se* sasvim u skladu s navedenom Katičićevom tvrdnjom, u valencijskome rječniku obrađuju kao podnatuknice odgovarajućih prijelaznih glagola, za što u *Malom rječniku valentnosti hrvatskih glagola* ima petnaestak potvrda, na pr. *igrati (se)*, *izgubiti (se)*, *kupati (se)*, *naći (se)*, *obećati (se)*, *oblačiti (se)*, *osjećati (se)* i dr.¹⁸ Nasuprot tome, povratni glagoli s nezamjenljivim *se* obrađuju se kao zasebne natuknice.

Sljedeći je korak utvrđivanje valencijskog indeksa, ali se nakon određenja statusa enklitike *se* kod povratnih glagola taj postupak provodi kao i kod ostalih glagola.¹⁹

Morfosintaktička specifikacija dopune kojima mjesto otvaraju povratni glagoli, kako je razvidno iz prethodnog dijela ovoga članka, u znatnoj mjeri olakšavaju novije sintakse hrvatskog jezika u kojima ima dovoljno pouzdanih podataka i potvrda o većini dopuna. Poseban su problem pritom samo oni povratni glagoli kojima se izriče uzajamnost (recipročnost). Posebnost je takvih glagola u tome što konstituiraju dva modela jednostavne rečenice.

1. Ako im je nominativna dopuna (subjekt) u množini, onda su jednovalentni:

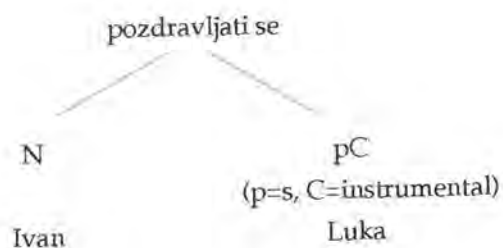
Kad dopuna nije u *gramatičkoj* množini, mora biti u *stvarnoj* množini:

18 V. *Rječnik valentnosti hrvatskih glagola* u djelu nav. u bilj. 1.

19 O postupcima za utvrđivanje valentnosti leksema, u prvome redu glagola, i problemima s tim u vezi v. i u knjizi *Einführung in die Kasus- und Valenztheorie* K.M. Welkea, Leipzig, 1988, str. 21-51.

2. Ako je nominativna dopuna u jednini, tada uzajamni povratni glagol otvara mjesto i socijativu u instrumentalu:

Semantički podaci u leksikografskom opisu valencijskih značajki povratnih glagola svojom glavnom ovise u prvome redu o tome koji se opisni model primjenjuje. Dosada su u leksikografiji primijenjena tri takva modela: maksimalni semantički model, model s ograničenim brojem semantičkih kategorija i model bez semantičkih podataka (ili s minimumom semantičkih podataka). Kao što pokazuje dosadašnja leksikografska praksa, kako se valentnost glagola opisuje na referencijalnoj razini, kojigod opisni model da se primjeni valencijske značajke nekih glagola teško su opisive bez uvođenja minimalnih značenjskih ograničenja, na pr. [+ljudsko], [+živo] i sl. U tom smislu stanje s valentnošću povratnih glagola korespondira s općim stanjem valentnosti hrvatskih glagola.

Ovdje rečenim dotaknuti su samo neki, čini se glavni, problemi u vezi s leksikografskim opisom valentnosti hrvatskih povratnih glagola, čime ova problematika dakako nije iscrpljena, jer su nedotaknuta na pr. kolebanja u valentnosti i(li) uočene mijene u valentnosti povratnih glagola, što je opet, bar dijelom, u vezi s promjenom značenja, o čemu podrobnije govorimo na drugome mjestu.²⁰

SUMMARY

Marko Samardžija

THE VALENCY OF CROATIAN REFLEXIVE VERBS

This paper discusses particularity of defining the valency of Croatian reflexive verbs and their lexicographic description in *The Valency Dictionary of Croatian Verbs* (Zagreb, 1993).

Ivo Pranjković

NEDIMENZIONALNA ZNAČENJA PRIJEDLOGA U HRVATSKOME JEZIKU

dr. Ivo Pranjković, Filozofski fakultet u Zagrebu

izborni znanstveni članak

LIDK 808.62 - 28

U ovoj se raspravi opisuju i klasificiraju značenja nedimenzionalnih (tj. neprostornih i nevremenskih) prijedloga u hrvatskome jeziku. Izdvaja se i opisuje dvadeset takvih značenja, i to: 1. ablativ (iz bogate obitelji /potjecati/), 2. relativ (s obzirom na situaciju), 3. modal (iza glasa /vikati/), 4. final (za ukras /služiti/), 5. kauzativ (zbog kiše /prestati raditi/), 6. komparativ (ispod cijene /prodati/), 7. posesiv (očil u mačke), 8. partitiv (od romana /voljeti kriminalističke/), 9. adverbzativ (suprotno nečijoj želji /postupiti/), 10. permisiv (ni pored najbolje volje /ne uspjeti/), 11. ekskluziv (/svoj osim jednoga/), 12. socijativ (sa svakim /se družiti/), 13. instrumental (preko radija /slušati/), 14. kvalitativ (/stolica/ s naslonom), 15. kondicional (u slučaju kiše /otkazati sastanak/), 16. eksplikativ (čudo od djeteta), 17. metronal (/boca/ od pola litre), 18. supstitutiv (umjesto kolege /raditi/), 19. similitativ (poput djeteta /postupiti/) i 20. prezentativ (pred svjedocima /izjaviti/).

Svojedobno sam pokušao opisati dimenzionalna, tj. prostorna i vremenska značenja prijedložnih izraza (spojeva, fraza) koji su najčešći u suvremenome hrvatskom jeziku. Ukupno sam izdvojio dvadeset prostornih i šesnaest vremenskih značenja (vidi literaturu). Zadatak je ovoga rada da se u njemu pokušaju opisati najčešća nedimenzionalna značenja prijedložnih izraza, tj. ona značenja koja su u načelu izvedena iz dimenzionalnih, a tiču se kompleksnijih logičkih odnosa kao što su sredstvo, način, uzrok, posljedica, uvjet itd. Takvih sam značenja izdvojio ukupno dvadeset (kao i prostornih) te ih imenovao onako kako se običavaju imenovati padeži (jer su i oni svojevrsni "prijedložni padeži" ili "potpadeži"): ablativ, relativ, modal, final, kauzativ, komparativ, posesiv, partitiv, adverbzativ, permisiv, ekskluziv, socijativ, instrumental, kvalitativ, kondicional, eksplikativ, metronal, supstitutiv, similitativ i prezentativ.*

1. ABLATIV

Ablativ je "prijedložni potpadež" kojim se izriče kakvo odvajanje, potjecanje od koga ili čega, podrijetlo i sl. Za to je značenje posebno vidljivo da se razvilo iz prostornog, npr. (ići) od kuće, ili iz vremenskog ablativnog značenja, npr. (nema ga) od petka. Vidi se to i po tome što se i nedimenzionalna ablativnost najčešće izriče istim prijedlozima kao i dimen-

Jetlan dio ove rasprave, u kojemu je opisano prvih deset nedimenzionalnih značenja prijedloga, pročitao je na međunarodnom slavističkom skupu koji je krajem rujna 1994. održan u Poznańu (Poljska) i bit će objavljen u zborniku priloga s toga skupa.

²⁰ "Valentnost i semantičke mijene hrvatskih glagola", "Fluminensia", god. VI (1994), br. 1-2, str. 49-53.

zionalna, tj. prijedlozima *od* i *iz* + G: *od* (roda) *Pavića*, *od prijatelja* (čuti), *iz bogate obitelji* (potjecati), *iz glave* (zaključivati) i sl.

Osim tih prijedloga ablativno se značeuje izriče i prijedlogom *po* + L, s tim da je broj leksema koji dolaze u takvim spojevima posve ograničen (vezan u prvom redu za značenje podrijetla): *po rodu*, *po rođenju* (biti Slovenac), *po ocu*, *po mojacima*, *po djedu* (biti plemić) itd.

Za prijedložne spojeve s ablativnim značenjem karakteristično je da vrlo lako poprimaju uzročno - npr. *od udarca* (pasti), *iz ljubavi* (što učiniti) - ili modalno značenje, npr. *od srca* (se smijati), *iz temelja* (obnoviti), *od šale* (predložiti) itd.

2. RELATIV

Relativ označuje tzv. "čistu" relaciju, tj. odnos među bićima, stvarima, pojavama i ostalim fenomenima što se označuju imenskim riječima, koji (odnos) nema nikakva određenog ni dimenzionalnog ni nedimenzionalnog značenja. Riječ je dakle o odnosu "ticanja" u najširem smislu (svojstvenom inače genitivu kao padežu). U hrvatskome jeziku taj se odnos eksplicira složenim prijedložnim frazama *u* (s)vezi *s(a)* + I,¹ *s obzirom na* + A² i prijedlogom *glede* + G,³ npr. *u* (s)vezi *s vašim pitanjem*, *s obzirom na novonastalu situaciju*, *glede našeg jučerašnjeg dogovora* itd.

Relativno značenje izriče se također, iako puno rjeđe, prijedlogom *po* + L, npr. *po pitanju* (prehrane razgovarati), *po toj stvari* (dogovoriti se) i sl. Takvim je prijedložnim izrazima svojstvena svojevrsna administrativna "ukočenost", pa se normativno ne preporučuju.

Značenje blisko relativu, ili točnije, značenje koje je rezultat spajanja značenja relativa i značenja prezentativa (usp. u drugom dijelu rasprave) izriče se prijedlogom *pred* + I, npr. *pred Bogom*, *pred zakonom* (biti jednak) i sl.

3. MODAL

Modaj je "prijedložni potpadež" kojim se označuje način u vrlo široku smislu riječi. Može se izražavati različitim prijedlozima i biti vrlo raznolika podrijetla. Može se, kao što je već bilo spomenuto, razviti iz ablativnoga značenja, npr. *od srca* (se smijati), *od ruke* (polaziti), *od šale* (uspjeti) itd.,⁴ a može biti svojstveno i prijedložnim izrazima s korelativnim prijedlozima *od ... do ...*, npr. *od glave do pete*, *od nemila do nedraga*, *od slučaja do slučaja* i sl. Kao što se iz navedenih primjera vidi, takvi su spojevi riječi redovito frazeologizirani.

Nešto posve analogno može se reći i za prijedložne izraze s primarno ablativnim prijedlogom *iz*, npr. *iz temelja*, *iz početka*, *iz duše*, *iz okreta*, *iz druge ruke*, *iz svega glasa* itd., odnosno za konstrukcije s korelativnim prijedlozima *iz* + G *u* + A, npr. *iz ruke u ruku*, *iz šupljega u prazno* i sl.

- 1 U razgovornom stilu, ali ne samo u njemu (nego npr. i u administrativno-pravnom), ta prijedložna fraza dolazi s genitivom: *u* (s)vezi + G, što se smatra normativno nekorektnim. U posljednje se vrijeme to događa i češće nego ranije, dijelom svakako i zbog naglog povećanja učestalosti spoja *u svezi* (genitiv se naime umjesto instrumentala s prijedlogom *s/a/* javlja kao rezultat svojevrsne "disimilacije").
- 2 Umjesto *s obzirom na* često se upotrebljava i normativno nekorektno *obzirom da*, također češće u posljednje vrijeme.
- 3 Taj je prijedlog bio posve zastario, ali se posljednjih godina naglo vratio u porabu uz srazmjerno veliku čestotnost.
- 4 Zbog značenjskog pomaka (transfera) ablativnost → modalnost takvi se spojevi često popriložuju, npr. *otprilike*, *odreda*, *odoka* itd.

Nije bitno drugčije ni s prijedložnim izrazima *s(a)* + G, npr. *s visine*, *s visoka* (se obratiti), *s* (ne)ruke (biti), *s nogu* (pasti), odnosno onima s korelativnim prijedlozima *s(a)* + G *na* + A npr. *s kraja na kraj*, *s noge na nogu*, *s koljena na koljeno* itd.

Modalno značenje izrazito prostornoga podrijetla često imaju prijedložni izrazi s prepozicijama *iza* + G, npr. *iza leđa* (raditi), *iza glasa* (vikati), odnosno *ispod* + G, npr. *ispod ruke* (prodati), *ispod oka* (gledati), *ispod žita* (raditi), *ispod glasa* (govoriti), *ispod kritike* (napisati što) itd.

Specifično načinsko značenje koje je socijativnog podrijetla izražava se prijedložnim izrazima *s(a)* + I, npr. *s ljubavlju* (što činiti), *s naporom* (što postizati), *s naklonošću* (pratiti) itd.

Načinsko značenje suprotnoga podrijetla, tj. ono kojemu je svojstveno lišavanje koga ili čega, izuzimanje ili "minus-socijativ" svojstveno je prijedložnim izrazima *bez* + G, npr. *bez žurbe*, *bez greške* (raditi), *bez kolebanja* (se odlučiti), *bez milosti* (proganjati).⁵

Slično "ekskluzivno-modalno" značenje izriče se i spojevima riječi s prijedlozima *izvan* i, rjeđe, *van*, npr. (to je) (iz)van pameti, *izvan sumnje*, *izvan spora*, *izvan sebe* (biti) i sl.

U prijedložnim izrazima s prijedlogom *preko* + G može biti riječi o trovrsnom načinskom značenju:

- a) o "instrumentalno-načinskom" značenju, npr. *preko veze* (zaposeliti se), *preko radija* (čuti), *preko ministarstva* (poslati);
- b) o "transgresivno-načinskom" značenju, npr. *preko ramena*, *preko reda* (upasti) i sl.;
- c) o "količinsko-poredbeno-načinskom" značenju: u takvim izrazima *preko* označuje prelaženje mjere označene imenicom u genitivu, npr. *preko glave* (biti u dugovima), *preko mjere* (jesti), *preko očekivanja* (dohiti) i sl.

Štoviše, moglo bi se govoriti i o četvrtom načinskom značenju koje je rezultat djelomične ili potpune frazeologizacije i/ili leksikalizacije; u takvim izrazima može doći i do svojevrsnog miješanja značenja b) i značenja c) odnosno do nemogućnosti da se ta značenja diferenciraju, npr. *preko srca*, *preko nosa*, *preko oka*, *preko volje*, *preko neke stvari* itd.

Osim dosad spomenutih načinsko se značenje izražava, u prvom redu preko prostornoga, akuzativnim prijedlozima:

- kroz*, npr. *kroz suze*, *kroz(a) zube*, *kroza san*, *kroz iglene uši*, *kroz sito* i rešetko itd.;
- uz*, npr. *uz dlaku*, *uz nos* (iči kome), *uz inat*⁶ (leksikalizacijom tih, kao uostalom i većine drugih prijedložnih izraza nastaju prilozima, ali i prijedlozi, kao npr. prijedlog *usprkos*);
- na*, npr. *na dijelove*, *na brzinu*, *na silu*, *na noge* (doći kome), *na dlaku*, *na mahove* itd.
- u*, npr. *u glas* (govoriti), *u glavu* (znati koga), *u križ* (gledati), *u korak* (sljediti) itd.
- po* i *pod*, npr. (ni) *po/pod životu glavu*, *pod/po svaku cijenu*.⁷

I za lokativne prijedloge *na*, *u* i *po* vrijedi slično što vrijedi i za akuzativne, tj. i njihova su se načinska značenja razvila prije svega iz prostornih. Razlika je među njima uglavnom u onome u čemu se razlikuju akuzativ i lokativ, a to znači u činjenici da se značenje načina

- 5 Prijedlog *bez* s načinskim značenjem katkada dolazi i uz nesklonjive komponente, npr. *bez zbogom* (otiči), *bez po muke* (napraviti) i sl.
- 6 Za manje apstraktna značenja moguća su i suprotna značenja s prijedlogom *niz*, npr. *niz dlaku*, *niz nos*, ali nije moguće npr. *niz inat*.
- 7 Kako što se iz navedenih primjera daje zaključiti, tim se akuzativnim prijedlozima način izriče posve rijetko, a i tada samo u frazeologiziranim spojevima riječi.

kod akuzativnih prijedloga temelji na "dinamičkoj", a značenje lokativnih prijedloga na "statičnoj" prostornosti:

na, npr. *na miru* (pustiti), *na oprezu* (biti), *na pravdi* (Boga/stradati), *na putu* (čemu biti), *na pameti* (imati) itd.;

u, npr. *u galopu* (jahati), *u trijumfu* (vraćati se), *u masama* (nadirati), *u odobravanju* (vrtjeti glavom) itd.;

po,⁸ npr. *po volji*, *po (svome) ukusu*, *po običaju*, *po planu*, *po zakonu*; *po duši*, *po vragu*, *po srjedi*, *po strani*, *po prilici* i sl.

Spojevima riječi s lokativnim prijedlozima vrlo su - napokon - slični, i po naravi značenja i po podrijetlu toga značenja, spojevi riječi s instrumentalnim prijedlogom *pod*. I oni naime označuju način koji se razvio iz "statične" prostornosti npr. *pod stražom* (voditi), *pod ključem* (držati), *pod staklenim zvonom* (čuvati) itd.

4. FINAL

Finalom se označuje okrenutost prema čemu, usmjerenost, namjera odnosno cilj. Razvio se u prvom redu od značenja tzv. negranične usmjerenosti ili opće direktivnosti svojstvene dativu, npr. *prema djeci* (biti dobar), *(ljubav) prema domovini*, odnosno od granične direktivnosti svojstvene akuzativu (usp. Pranjković 1992: 25).

Najčešće se izražava konstrukcijama s prijedlogom *za*. Takve konstrukcije imaju i najširi semantički raspon, od granične direktivnosti do pravoga cilja, npr. *za ukras* (služiti), *za kuću* (materijal), *za sebe* (kupiti), *za majstore* (piće), *za liječnika* (dar), *za liječnika* (učiti), *za stara* (poći, udati se),⁹ *za jelo* (biti dobro), *za sve* (doznati), *za rod* (pitati), (ni) *za živu glavu* (ne priznati) itd.

Međutim, finalno se značenje izražava i spojevima s dugim akuzativnim prijedlozima. Često je npr. u spojevima s prijedlogom *na* npr. *na zatvor* (osuditi), *na priliku* (čekati), *na korist* (biti), *na svoje* (doći), *na koga* (misliti), *na milost i nemilost* (prepuštiti), ali i s prijedlozima *u*: *u veselje* (udariti), *u plač* (briznuti), *u leprira* (se pretočiti), *u misli* (se dati), *zatim o: o zakon* (se ogriješiti), i *po: po savjet* (doći), *po kruh* (poslati), *po život* (biti opasan) itd.

Ciljnost u širem značenju može se izražavati i lokativnim prijedlogom *po*, npr. *po poslu* (se otputiti), *po hitnom zadatku* (poslati) te instrumentalnim prijedlogom *za*, npr. *za slobodom* (težiti), *za životom* (želja), *za svojim ciljem* (ići), *za majkom* (pružati ruke) itd.

Međutim, namjera odnosno cilj najpreciznije se izražavaju specijaliziranim ciljnim prijedlogom *radi* + *G* (ili arhaičnim oblicima *poradi*, *zarad*), npr. *radi kupovine*, *ići u grad*, *radi zdravlja* (vježbati), *radi društvenog ugleda* (baviti se politikom) itd. Taj se prijedlog u praksi, posebice u razgovornom stilu, vrlo često miješa s uzročnim prijedlogom *zbog*, usp. **zbog kupovine* (ići u grad) i **radi kiše* (ne ići na izlet), što omogućuje sličnost kategorija uzroka i cilja, ali se to ne smatra normativno korektnim.

5. KAUZATIV

Kauzativ je "prijedložni potpadež" kojim se izražava uzrok. To je značenje od svih nedimenzionalnih značenja najčešće i najraznolikije. Moglo se razviti iz prostornog značenja

8 U jednom dijelu primjera koji slijede prijedlog *po* zamjenjiv je s prijedlogom *prema*, npr. *po zakonu* i *prema zakonu*, a u drugom, posebice u onom u kojem je prisutna frazeologizacija ili leksikalizacija, nije nikako, npr. *po duši*, *po strani* i **prema duši*, *prema strani*.

9 Po analogiji takvu reakciju, posebice u neštokavskim krajevima, ima i glagol *oženiti se*, npr. *oženiti se za nju*, ali se takvi spojevi ne smatraju normativno korektnim.

po načelu *juxta hoc ergo propter hoc*, pa se može govoriti o svojevrsnom prostornom kauzativu,¹⁰ npr. *(po)kraj/kod takve žene* (poludjeti), *pred vojskom* (uzmicati), *pred poreznicima* (bježati), *u čudu* (se pitati), *u mucu* (vikati), *u strahu* (odvracati pogled) itd.

Kako su uzrok i cilje bliske kategorije, npr. u tom smislu što svaki cilj podrazumijeva uzrok (ali ne obrnuto), normalno je da se može govoriti i o specifičnom finalnom uzroku, npr. *o imetak* (se svadati), *o glavu* (se kladiti), *o dobru naroda* (brinuti), *oko plijena* (se otimati), *za majkom* (tugovati), *za gubitkom* (žaliti), *za djevojkom* (poludjeti) itd.

Značenje uzroka može se razviti i iz značenja zamjene, iz onoga što bismo mogli nazvati "umjestomjesnost". Takav bi se uzrok mogao nazvati supstitutivnim uzrokom, a izražava se prije svega spojevima riječi s akuzativnim prijedlogom *za*, npr. *za kćerku* (se sramiti), *za malu stvar* (se ljutiti), *za ljubav* (biti u strahu), *za krađu* (optužiti) itd.

Od raznolikih tipova uzroka najčešći je i najtipičniji tzv. uzrok efektora, uzrok izazivač (ili *causa efficiens*), koji je blizak kategoriji agentivnosti.¹¹ Taj tip uzroka tipičan izraz nalazi u sintagmana s prijedlogom *od*, npr. *od glavobolje* (patiti), *od čuda* (se skameniti), *od napora* (se umoriti), *od želje* (gorjeti) itd., ali to može biti npr. i genitivni prijedlog *s(a)*, npr. *s neznanje* (boljke (stradati), *s jada* (golemoga (tugovati)¹² i sl.

Posebom vrstom uzroka izazivača može se smatrati onaj uzrok koji se shvaća kao smetnja, prepreka čemu. Zbog te svoje specifičnosti on je vezan isključivo za niječne konstrukcije, npr. *od dima* (ne vidjeti se), *od uzbuđenja* (ne čuti), *od straže* (ne smjeti proći)¹³ itd.

Takozvani uzrok motiva obično je vezan za procese svjesne, afektivne ili voljne naravi. Izražava se spojevima riječi s prijedlogom *iz*, npr. *iz objesti* (potući se), *iz zavisti* (ogovarati), *iz opreza* (skrivati se), *iz neznanja* (što počinuti), *iz uvjerenja* (tvrditi), i spojevima s najtipičnijim uzročnim prijedlogom *zbog* (najtipičniji je po tome što uvijek znači samo uzrok), npr. *zbog bolesti* (ne doći na posao), *zbog kiše* (prestatu raditi), *zbog izloženosti suncu* (izgorjeti).

Slično je i s prijedlogom *uslijed*, s tim da je taj prijedlog, u većoj mjeri nego *zbog*, vezan za fenomene koji imaju negativno djelovanje (usp. Grickat 1957), npr. *uslijed magle* (sporo voziti), *uslijed kiše* (otkazati sastanak), *uslijed nediscipline* (biti kažnjen)¹⁴ itd.

Ako je riječ o fenomenima koji imaju povoljno djelovanje, onda se ne upotrebljava prijedlog *uslijed*, nego poprijedloženi prilog sadašnji glagola *zahvaljivati* s dativom, npr. *zahvaljujući čijoj pomoći* (uspjeti), *zahvaljujući upornom radu* (što postići), *zahvaljujući sreći* (proći na ispitu) itd.

10 Naravno, kauzalno se značenje može razviti i iz vremenskoga po načelu *post hoc ergo propter hoc*, ali se ono ne izražava prijedlozima, nego glagolskim priložima (npr. *Griješiš radeći takve stvari*) ili složenim rečenicama, u kojima je veznik *pošto*, moglo bi se reći, specijaliziran za taj specijalni tip vremensko-uzročnoga opdnosa, npr. *Pošto su ušli, sjedoh*. (Čisto uzročna njegova poraba, npr. **Neću doći na sastanak pošto me boli glava*, također se ne smatra normativno korektnom, iako je razmjerno česta, osobito u razgovornom stilu.)

11 Riječ je o agentivnosti kod koje funkciju agensa ima ne-biće. Ako je agens biće i/ili lice, onda je agentivnost bliska funkciji subjekta, npr. *od lebe* (se čemu naučiti), *od muha* (uprljan), *od liječnika* (biti pregledan) i sl.

12 Prijedložni izraz s genitivnim prijedlogom *s(a)* danas su obilježeni kao izrazito arhaični i u značenju uzroka izazivača (kao u navedenom primjeru) i u značenju uzroka razloga, npr. *sa svojega junaštva* (postati slavan).

13 Ne dolazi u obzir npr. **Vidi se od dima*, **Čuje od uzbuđenja* ili **Smije proći od straže*.

14 Nikako ne bi bilo ovjereno reći da je što učinjeno **uslijed dobrote, ljubavi, snage, radosti, simpatije* i sl.

Takozvanim uzrokom kriterija (*causa cognoscendi*) označuje se polazište, osnova na kojoj se temelji kakvo zaključivanje. U hrvatskome se jeziku za obilježavanje toga značenja razvio poseban izraz, poprijedloženi prijedložni izraz *na temelju*, npr. *na osnovi argumentacije (torditi), na temelju zapažanja (vjeriti se)* i sl. Međutim, uzrok kriterija izriče se i sintagmama s drugim prijedlozima, npr. *iz priče (saznati), iz navike (reagirati), iz običaja (šutjeti); prema boji očiju (zaključiti), prema tome; po običaju (zakasniti), po njegovu mišljenju* itd.

Uzrok razloga temelji se na kakvim činjenicama, tj. na stanjima ili okolnostima koji "najavljuju" ili pomažu pojavu bilo uzroka izazivača bilo uzroka motiva. Obično se izražava spojevima riječi s prijedlogom *zbog*, npr. *zbog čista zraka (živjeti na selu), zbog brojne obitelji (raditi duže od ostalih)* itd.

Podvrsta uzroka razloga jest uzrok povoda. To je tzv. nedjelujući uzrok koji posljedicu ne izaziva, nego uz druge uzroke pomaže njezinoj realizaciji. U hrvatskom se jeziku kao prijedlog povoda upotrebljava instrumental ili u-lokativ imenice *povod*: *povodom* ili *u povodu*, npr. *povodom blagdana (posjetiti roditelje), u povodu nemilih događaja (sazvati sjednicu)* itd. Uzrok povoda tijesno je povezan s kategorijom vremena već i time što je svaki povod neki događaj koji se odvija u vremenu, pa ga možemo smatrati nekom vrstom vremenskog uzroka.

6. KOMPARATIV

Pojedini prijedložni izrazi mogu imati i značenje stupnjevanja. Uvjet je pojavi takva značenja da u konstrukciji bude prisutan komparativ odnosno superlativ ili bilo kakva riječ komparativnoga ili superlativnoga značenja. Od prijedloga u takvim spojevima riječi dolaze:

od + G: Taj prijedlog označuje da imenska riječ koja dolazi uza nj označuje neki predmet s manje kakva svojstva nego što ga ima drugi predmet, npr. *od mene (viši), od Marka (vještiji), od svih njih (najbolji), od jučerašnjega (drugčiji), od svega (više voljeti)*¹⁵ itd.;

iznad/ispod + G: Uz prijedloge kao što su *iznad* i *ispod* ne mora dolaziti komparativ odnosno superlativ jer oni sami imaju komparativno značenje, *iznad* znači 'više od', a *ispod* 'manje od', npr. *iznad svojih mogućnosti (raditi), ispod prosjeka (biti inteligentan), ispod cijene (prodati), iznad očekivanja (miran)* itd.;

ispred/iza, npr. *ispred svojih vršnjaka (biti u čemu), iza svih u razredu (biti iz matematike)* itd.;

više/nije + G, npr. *više ormara, niže sela* (ti prijedlozi dolaze isključivo u prostornom značenju, nemaju dakle uopće komparativnog nedimenzionalnog značenja);

preko + G/A, npr. *preko polovice (čega potrošiti), preko stotinu metara (biti visok)* - taj prijedlog u komparativnom značenju vezan je za genitiv ili za akuzativ mjere, inače je obilježen kao izrazito arhaičan, npr. *Nema sela preko našega* i sl.;

nad(a) + A, npr. *nad sve junake (biti hrabar), i nad suca (ima sudac)* itd.;

po + L, npr. *po stasu (najviši), po ugledu (važniji), po znanju (prvi)* itd. (imenica u lokativu označuje u ovakvim konstrukcijama "kriterij" komparacije);

15 U suvremenom hrvatskome jeziku posve je arhaičan poredbeni genitiv bez prijedloga, npr. *Jašu konja vjetra brže* (I. Gundulić) ili *Tada on negda ljuci zmije ljute mal'ne zeca plašljiviji kleca* (I. Mažuranić).

nad + I, npr. *nad ostalima (biti po znanju), nad suvremenima (isticati se čime); (budala) nad budalama, (junak) nad junacima* itd.

7. POSESIV

Posesiv označuje da nešto pripada onome što označuje imenska riječ uz prijedlog. U hrvatskom jeziku posesiv se javlja vrlo rijetko jer se označuje bilo pridjevima (npr. *očeva kuća*) bilo besprijedložnim genitivom (npr. *kuća mojega oca*).

U starijim tekstovima susreće se posesiv izražen prijedlogom *od + G*, npr. *(mali) od kuhine, (vrata) od utrobe, (kapetan) od lađe*, i sl. Takve su konstrukcije danas obilježene kao izrazito arhaične. Izuzetak je samo označavanje pripadnosti djela autoru, npr. *(roman) Kiklop od Ranka Marinkovića*.

U suvremenom jeziku pripadnost, i to u prvom redu tzv. neotuđiva (neodvojiva), izražava se spojevima riječi s genitivnim prijedlogom *u* te, rjeđe, normativno manje preporučljivim *kod*, npr. *(oči) u mačke, (kosa) u Kosare, u starice (ruke), kod žena (promjena), kod bosanskih Hrvata (običaji)* itd.

8. PARTITIV

Partitiv je "prijedložni potpadež" kojim se označuje dio kakve tvari. I to se značenje u hrvatskom jeziku izrazito rijetko označuje prijedložno zato što je partitivnost jedno od temeljnih značenja besprijedložnoga genitiva (npr. *čša vode, kilogram kruha, plast sijena* i sl.).

Kao i posesiv i partitiv se nekad označavao spojevima riječi s prijedlogom *od*, npr. *(Dajte nam) od ulja svojega, (Tko pije) od ove vode (opet će ožednjeti)* i sl. Danas su takve konstrukcije obilježene kao izrazito obilježja biblijskoga stila.

U suvremenom se jeziku prijedložni partitiv upotrebljava samo onda kada se uz dijelnost označuje i svojevrsno izdvajanje i/ili posebno isticanje dijela o kojem je riječ. U takvu svrhu upotrebljavaju se prijedlozi *od + G* ili *među + I*, npr. *Od hrvatskih otoka (poznajem samo Brač), Od romana (posebno volim kriminalističke), Od kolača (jedem samo one koji su sočni), Među životinjama (najviše volim ptice)* itd.

9. ADVERZATIV

Adverzativ označuje da je pojam označen imenskom riječju suprotan nekom drugom pojmu. Razvio se iz "prostorne suprotnosti", npr. *(kuća) nasuprot školi/škole*.

Nedimenzionalni adverzativ danas dolazi uz prijedloge *nasuprot*, npr. *nasuprot (usu)prot) uvriježenome mišljenju, protiv*, npr. *(Učinili smo to) protiv njegove volje, usprkos*, npr. *(raditi što) kome usprkos* te uz prijedložne izraze *suprotno + D, suprotno od*, npr. *(Postupili su) suprotno njegovoj želji, (Odlučili su) suprotno od onoga što je on predložio* itd.

10. PERMISIV

Permisiv (ili koncesiv) označuje obično kakvu okolnost koja pogoduje nekom zbivanju, a ono izostaje ili obrnuto, tj. okolnost koja je u suprotnosti s nekim zbivanjem, a ono se ipak realizira. To je zapravo poseban tip adverzativa, pa je logično da se iz njega i razvio, usp. *Nasuprot tolikih nastojanja (ipak nije uspio)*.

Prijedlozi kojima se izražava permisiv mogu se podijeliti na nespecijalizirane i specijalizirane. Nespecijalizirani su u prvom redu prijedlozi koji su primarno prostorni i znače blizinu: *kod, (po)kraj, pored, uz*, npr. *Ni pored najbolje volje (nije uspio), Kod tolikih djevojaka*

(on se ne ženi), *Kraj svih svojih prijatelja (gladuje)*, *Ni uz najbolje preporuke (nije se uspio upisati)* itd.

Specijaliziranim je permisivnim prijedlozima, a to su *usprkos* i *unatoč* + D/G, izražavanje dopusnosti primarno značenje, npr. *Usprkos danonoćnom učenju / danonoćnog učenja (nije položio ispit)*, *(Izišli su na ulice) unatoč izričitoj zabrani / unatoč izričite zabrane* itd.

11. EKSKLUZIV

Tim se "prijedložnim padežom" označuje da se iz kakve cjeline ili skupine izdvaja, izuzima određeni dio, koji biva označen imenskom riječju. Može se označavati prijedlozima iz (npr. *Priče iz Shakespearea*), bez, npr. *bez njih (početi)*, osim, npr. *(svi) osim jednoga, mimo*, npr. *mimo običaja (postupiti)*, van, npr. *(sve) van kuće (prodati)* i do, npr. *(Ništa se ne čuje) do koraka*.¹⁶

12. SOCIJATIV

Socijativom se označuje da se kakav predmet (u najširem smislu) nalazi, kreće ili što čini u društvu (zajedništvu) s kakvim drugim predmetom ili predmetima. Takvo je značenje primarno instrumentalnom prijedlogu *s(a)*, npr. *s njima (se upoznati)*, *sa suputnikom (razgovarati)*, *s kolegama (surađivati)*, *sa svakim (se družiti)*; *(žene) s djecom*, *s knjigom (u ruci sjediti)* itd.

Drukčija vrsta zajedništva izražava se lokativnim prijedlogom *pri*. Riječ je zapravo o zajedništvu, udruženosti dvaju predmeta od kojih prvi (doslovce ili metaforički) posjeduje drugi. Taj prvi u načelu označuje kakvu osobu ili skupinu osoba. Takvo je značenje negdje između socijativnoga i posesivnoga, a konstrukcije u kojima ga susrećemo redovito su manje ili više frazeologizirane, npr. *pri novcu (biti)*, *pri svome (mišljenju ostati)*, *pri poslu (biti)*, *pri sebi (biti)*, *pri zdravoj pameti (izjaviti)* itd.

13. INSTRUMENTAL (u užem smislu)

Njime se označuje da kakav predmet služi kao sredstvo za obavljanje neke radnje. Izražava se u prvom redu besprijedložnim instrumentalom (npr. *pisati olovkom*), ali i instrumentalom s prijedlogom *s(a)* uz indeklinabilne sastavnice, npr. *s dvije olovke (pisati)*, *sa dva vola (orati)*, *s puno jezika (služiti se)* itd.

Osim toga, instrumentalno se značenje izriče i genitivnim prijedlozima iz, npr. *iz puške (gađati)*, *iz topa (pucati)*, i preko (sredstvo je tada obično osoba ili kolektiv), npr. *preko zastupnika (tražiti)*, *preko poduzeća (nabaviti)*, *preko veze (zaposliti se)*, *preko radija (slušati)* itd.

Posebna vrsta instrumentalnosti eksplicira se poprijedloženim izrazima *pomoću* ili *uz pomoć*, npr. *pomoću užeta (popeti se)*, *pomoću štaka (hodati)*, *uz pomoć aparata (disati)* i sl.

Instrumentalnost se također izriče i akuzativnim prijedlogom *kroz*, npr. *kroz naporan rad (steći)*, *kroz lasku (postići)*, *kroz zastupstvo (tražiti)*, ali je takva poraba rijetka, ponešto arhaična i normativno nepreporučljiva. U tom značenju dolazi i akuzativni prijedlog *uz* s tim da imenica u akuzativu znači kakvo glazbalo, npr. *uz gitaru*, *uz gusle*, *uz harmoniku*, *uz tamburu (svirati)*.¹⁷

I napokon instrumentalnost, katkad s nijansama načinskog značenja, izriče se i lokativnim prijedlozima: *na* npr. *na hrvatskom jeziku (izreći)*, *na dugu lancu (pas)*, *na uzdi (držati)* i sl.

16 Poraba prijedloga *van* i *do* u ovom je značenju arhaična.

17 U sličnu značenju dolazi i *na* + A/L, npr. *na frulu / na fruli (svirati)*, *na klaviru (vježbati)* i sl.

u, npr. *u novcu (imati malo)*, *u prisposobama (govoriti)*,
o, npr. *o svom trošku (putovati)*, *o kruhu i vodi (živjeti)*,
po, npr. *po imenu (doživjeti)*, *po sebi (zaključivati)*, *po zvijezdama (se orijentirati)*, *po njuhu (osjetiti)*, *po očima (vidjeti)* itd.

14. KVALITATIV

Kvalitativno se značenje u hrvatskom jeziku označuje prije svega pridjevom (*bijeli papir*) ili genitivom bez prijedloga (*papir bijele boje*). Konstrukcije s prijedlogom *od* u tom su značenju danas posve rijetke i zastarjele (npr. *papir od iste boje* i sl.).

Pa ipak, neki se tipovi kvalitativnog značenja i danas označuju prijedložnim izrazima. To prije svega vrijedi za tip značenja koje bi se moglo nazvati socijativno-kvalitativnim, npr. *(stolica) s naslonom*, *(lađa) s jarbolima*, *(prozor) s rešetkama*, *(vojska) sa zastavama* i sl.

Suprotne je naravi značenje koje bi se moglo odrediti kao negativni ili ekskluzivni kvalitativ, npr. *(čovjek) bez svojstva*, *(obitelj) bez djece*, *(košulja) bez rukava* itd.

Posebne je naravi kvalitativ kojim se daje obavijest od čega je što načinjeno, dakle gradivni, materijalni kvalitativ. I on se naravno označuje ponajprije pridjevom (*zlatna jabuka*), ali i konstrukcijama s genitivnim prijedlogom *od*, npr. *od zlata (jabuka)*, *(kula) od karata*, *(kuća) od pruća*, *(ruke) od čelika* itd. Neke od tih konstrukcija obilježene su kao ustaljene ili kao folklorne.

15. KONDICIONAL

Uvjetnost (kondicionalnost) u hrvatskome jeziku označuje se prije svega pogodbenim rečenicama, koje su s obzirom na narav uvjeta diferencirane na stvarne (*Radio ako može*), potencijalne (*Radio bi ako bi mogao*) i nestvarne (*Radio bi da je mogao*). Stoga se ta vrsta nedimenzionalnog značenja rijetko označuje prijedložnim izrazima, a kad se označuje, biva to ponajprije preko prostornog značenja, i to prijedlozima koji primarno označuju blizinu dvaju predmeta kao što su:

(po)kraj, npr. *(Po)kraj takvih susjeda (ugodno je živjeti)*,
pored, npr. *Pored dobre žene (lako se prebrode teškoće)*,
kod, npr. *Kod pune puške (bolje se spava)*,
pri, npr. *Pri jaku vjetru (ne ide se van)*,
uz, npr. *Uz takvu plaću (teško je sastavljati kraj s krajem)*,
u, npr. *U takvim situacijama (treba se posavjetovati s liječnikom)*.

Pogodbenost se osobito naglašava poprijedloženim izrazom u *slučaju* + G, npr. *U slučaju kiše (predstava se odgađa)*, *U slučaju bolesti (ugovor ne vrijedi)*, *U slučaju rata (zakon se mijenja)* itd.

Pogodba sa suprotnim predznakom, tj. svojevrsna "negativna" pogodba označuje se izrazima s genitivnim prijedlogom *bez*, npr. *Bez vode (se ne može živjeti)*, *Bez roditelja (je svakome vrlo teško)* itd.

16. EKSPLIKATIV

Eksplikativno se značenje javlja u imenskim spojevima riječi koji imaju ustrojstvo nominativ + od + genitiv, npr. *čudo od djeteta*, *krpa od čovjeka*, *brdo od igrača*, *tuga od pjevača* itd. U takvim se spojevima na neki način preko poredbenog i/ili similitativnog značenja, značenje predmeta u genitivu donekle poistovjećuje sa značenjem predmeta označenog nominativom. Takvi su spojevi obilježeni kao izrazito frazeologizirani.

17. METRONAL

Metronal je prijedložni "potpadež" kojim se, obično u poredbenim konstrukcijama, označuje kakva mjera. Kao oznake mjere dolaze kvantitativne imenice ili brojevi odnosno brojne konstrukcije. Takvo se značenje najčešće izražava genitivnim prijedlozima *od*, npr. *od dva metra (više skočiti)*, *od litre (boca)*, *od ponoći (biti budan)* i sl., i *do*, npr. *do dvije tone (moći natovariti)*, *do jutra (spavati)*, *do vrha (napuniti)*, *do dna (ispiti)* itd., te akuzativnim prijedlogom *za*, npr. *za meter (duži)*, *za dužinu palca (povećati)*, *za tri stupnja (sniziti)*, *za glavu (nadvisiti)* itd.

Poseban tip metronala, koji bi se mogao nazvati i (mjernim) intenzifikativom, označuje se konstrukcijama s prijedlogom *do*, npr. *(pa on kupi) do tri tone blaga*. Taj se prijedlog može i reduplicirati, npr. *(pa ga čeka) do dva do tri dana* i sl. Takve su konstrukcije svojstvene usmenom epskom pjesništvu i kao takve su izrazito obilježene.

18. SUPSTITUTIV

Supstitutiv označuje odnos među predmetima (u najširem smislu) u kojem je riječ o zamjeni, o tome da jedan predmet dolazi na mjesto drugoga, npr. *Umjesto kazališta (posjećuje kavane)*, da se javlja u vrijeme kada se javlja drugi, npr. *Umjesto u srijedu (došao je u četvrtak)*, ili da obavlja kakvu djelatnost za drugoga, npr. *Umjesto brata (danas radim ja)*. Prijedlog specijaliziran za označavanje "umjestomjesnosti" jest *(u)mjesto*, npr. *umjesto kolege (zahvaliti)*, *mjesto kuće (kupiti stan)*, *umjesto ravnatelja (voditi sjednicu)* i sl., ali se to značenje, često s nijansom "predstavljачke umjestomjesnosti", javlja i u konstrukcijama s prijedlozima:

uime, npr. *uime kupaca (žaliti se)*, *uime prognanika (tražiti)*, *uime vlade (predložiti)*, i *za*, npr. *za dijete (se sramiti)*, *za poduzeće (sklapati ugovor)*, *milo za drago (vraćati)*.¹⁸

19. SIMILITATIV

Sličnost se u hrvatskome jeziku može označavati leksički (npr. *sličiti*, *biti nalik*, *izgledom podsjećati na što* itd.) ili konstrukcijama s prilogom *kao* (*raditi kao lud*, *biti gladan kao vuk*, *biti visok kao i brat* itd.). Postoji međutim i jedan genitivni prijedlog koji je specijaliziran za označavanje sličnosti. To je prijedlog *poput*, npr. *poput djeteta (se ponašati)*, *poput zmije (siktati)*, *poput mumije (biti blijed)* itd.

20. PREZENTATIV

Tim se prijedložnim padežom označuje da se kakav proces odvija u nazočnosti onoga što je označeno kosim padežom, prije svega instrumentalom s prijedlogom *pred*, npr. *pred svima (posvojedočiti)*, *pred sucem (prisegnuti)*, *pred svjedocima (izjaviti)*, *pred mnoštvom (nastupiti)* itd.

Prezentativno značenje može se i eksplicirati izrazima *u nazočnosti* ili *u prisutnosti*, npr. *u nazočnosti većeg broja ljudi (glupo se ponašati)*, *u prisutnosti roditelja (pušiti)* itd.

18 U tom značenju dolazi i prijedlog *ispred*, npr. *ispred kolektiva (čestitati)*, ali se takva njegova poraba ne smatra normativno korektnom.

LITERATURA

- Anić, V. *Uzročna značenja padeža u jeziku Mihovila Pavlinovića*, Jezik, 20, Zagreb, 1972-1973: 19-24, 56-63 i 84-94.
- Balaban, F. P. *Funkcional'naja značimost' predloga*, Kišinev, 1983.
- Batišić, T. *Lokativ u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, knj. 3, Beograd, 1972.
- Bondarko, A. V. *Grammatičeskoe značenje i smysl*, Leningrad, 1971.
- Feleszko, K. *Skladnia genetyvu i wirażeń przyimkowych z genetywem w języku serbsko-chorwackim*, Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, Wrocław - Warszawa - Kraków, 1970.
- Gortan-Premk, D. *Padežne i predložko-padežne uzročne konstrukcije kod Vuka*, Južnoslovenski filolog, XXVI, Beograd, 1963-1964: 437-457.
- Grickat, I. *Razlika između predloga ZBOG i USLED*, Naš jezik, VIII/ 7-10, Beograd, 1957: 236-241.
- Horak, E. *Predložky zbog, od, iz v spisovnej srbochorvatčine a ih ekvivalenty pre, od a za v spisovnej slovenčine*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XIV/2, Novi Sad, 1971: 487-508.
- Ivić, M. *O predlogu PO u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog, XIX, Beograd, 1951-1952: 173-212.
- Ivić, M. *Uzročne konstrukcije s predlozima zbog, od, iz u savremenom književnom jeziku*, Naš jezik (n. s.), 5-6, Beograd, 1954: 186-194.
- Ivić, M. *Značenja srpskohrvatskog instrumentalnala i njihov razvoj (sintaksičko-semantička studija)*, Posebna izdanja Instituta za srpski jezik, knj. 2, Beograd, 1954.
- Ivšić, S. *O značenju prijedloga s(a) s akuzativom u slavenskim jezicima*, Slavistična revija, Ljubljana, 1950: 360-367.
- Jonke, Lj. *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb, ²1965.
- Katičić, R. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika, Nacrt za gramatiku*, Zagreb, ²1991.
- Katušić-Balen, A. *Prijedložni izrazi s genitivom u suvremenom ruskom i hrvatskosrpskom jeziku (strojopis)*, Zagreb, 1990.
- Kovačević, M. *Uzročna semantičko polje*, Sarajevo, 1988.
- Kovačević, S. *O značenju i pogrešnoj upotrebi prijedloga ZBOG i RADI*, Jezik, 7, Zagreb, 1958-1959: 109-111.
- Maretić, T. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb, ³1963.
- Menac, A. *O promjenama u značenju prijedloga kod*, Jezik, 12/3, Zagreb, 1965: 72-78.
- Milinković, Lj. *Dativ u savremenom ruskom i srpskohrvatskom jeziku (konfrontativna analiza)*, Beograd, 1988.
- Mrazović, P i Vukadinović, Z. *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci - Novi Sad, 1990.
- Naylor, K. *On the opposition dative: lokativ in serbocroatian*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XIV/1, Novi Sad, 1971: 153-157.
- Popova, Z. *K teoriji padežnog značenja*, Voprosy jazykoznanija, 4, Moskva, 1979: 92-101.
- Popović, Lj. *Predložki izrazi u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Naš jezik (n.s.), XV/2-3, Beograd 1966: 195-220.
- Pranjković, I. *Hrvatska skladnja*, Zagreb, 1993.
- Pranjković, I. *Kauzalnost u hrvatskom ili srpskom jeziku*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 24, Zagreb, 1989: 163-168.
- Pranjković, I. *Prostorna značenja prijedloga u hrvatskome standardnom jeziku*, Suvremena lingvistika, 33, Zagreb, 1992: 21-26.

- Pranjković, I. *Vremenski prijedlozi u hrvatskome jeziku*, Fluminensia, 6/1-2, Rijeka, 1994: 63-69.
- Stevanović, M. *Obzirom na ili s obzirom na*, Naš jezik, I/1-2, Beograd, 1950: 63-65.
- Stevanović, M. *Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistemi i književnojezična norma)*, II. Sintaksa, Beograd, ²1974.
- Stevanović, M. *Upotreba i značenje predloga ZBOG i RADI*, Naš jezik, VI/5-6 (stara serija), Beograd, 1939: 139-151.
- Švačko, V. *Funkcija i status prijedložnih fraza*, Rasprave Zavoda za hrvatski jezik, XIX, Zagreb, 1993: 353-361.
- Težak, S. i Babić, S. *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb, ⁷1992.
- Vončina, J. *Je li POŠTO uzročni ili vremenski veznik*, Jezik, I, Zagreb 1952-1953: 91.

SUMMARY

Ivo Pranjković

NON DIMENSIONAL MEANINGS OF THE
PREPOSITIONS OF THE CROATIAN LANGUAGE

It is the meaning of the non dimensional (i.e. non local and non temporal) prepositions of the Croatian language that are being described and classified in this text. Twenty such meanings have been isolated and described: 1. ablative (*iz bogate obitelji* /*potjecati*/), 2. relative (*s obzirom na situaciju* /*postupiti*/), 3. modal (*iza glasa* /*vikati*/), 4. final (*za ukras* /*služiti*/), 5. causative (*zbog kiše* /*prestati raditi*/), 6. comparative (*ispod cijene* /*prodati*/), 7. possessive (*Joči* /*u mačke*/), 8. partitive (*od romana* /*voljeti kriminalističke*/), 9. adversative (*suprotno nečijoj želji* /*postupiti*/), 10. permissive (*ni pored najbolje volje* /*ne uspjeti*/), 11. exclusive (*svi* /*osim jednoga*/), 12. sociative (*sa svakim* /*se družiti*/), 13. instrumental (*preko radija* /*slušati*/), 14. qualitative (*istolica* /*s naslonom*/), 15. conditional (*u slučaju kiše* /*otkazati sastanak*/), 16. explicative (*čudo od djeteta*), 17. metronal (*boca* /*od pola litre*/), 18. substitutive (*umjesto kolege* /*raditi*/), 19. similitative (*poput djeteta* /*postupiti*/) and 20. presentative (*pred svjedocima* /*izjaviti*/).

Zdenka Gudelj-Velaga
JEZIK I NASTAVA

dr. Zdenka Gudelj-Velaga, Pedagoški fakultet u Rijeci

izvorni znanstveni članak

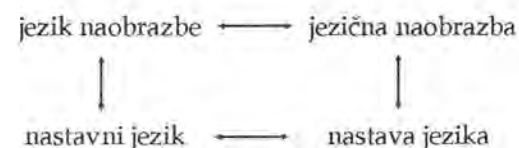
UDK 808.62 : 372.880

Za pojedinca i za društvo u mnogome su bitni jezik /medij/ i nastava /proces/ te veze što ih oni ostvaruju. Nastava je komunikacijski proces što se u velikoj mjeri odvija govorom. Za uključivanje u taj proces potreban je neki stupanj govorne razvijenosti sudjelatnika /učenika i učitelja/. Govorni razvoj počiva na usvajanju /spontanom/ i učenju /organiziranom/ jezika. Stoga je obrazovani hrvatski govornik u pravilu posjednikom dvaju idioma, onoga zavičajnoga i onoga standardnoga.

Osim što je nastavni jezik, hrvatski se jezik javlja kao nastavni predmet u domovini i inozemstvu. U tome ostvaruje različite uloge poglavito s obzirom na jezik govorne zajednice i individualno posjedovanje jezika. Za opis tih uloga /položaja/ nije dostatan dvočlani terminološki sustav -prvi jezik-, -drugi jezik-. Stoga se uspostavlja tročlani sustav s članovima što su izvan toga sustava neprecizni, odnosno za termin nedopustivo konotativni.

Jezik i nastava ostvaruju mnogostruko složene odnose sa značajnim posljedicama za pojedinca i za društvo. Jezik kao medij i nastava kao proces posjeduju pojedinačnu /individualnu/ i skupnu /društvenu/ razinu. Jezik je, naime, prema definiciji društvena svojina koja se odvija u pojedincu. Nastava je, pak, društveno organiziran proces što se, u pravilu, izvodi skupno, ali se rezultat nastave, učenje, odvija isključivo u pojedincu.¹

Supostoje

Jezik naobrazbe je medijem odgoja i obrazovanja. To je jezik obitelji, jezik uže društvene zajednice, jezik medija, tj. jezik ukupnosti govorne prakse jezične zajednice u kojoj je pojedinac izložen određenome jeziku te u koji se, odrastanjem, uključuje.

Jezik obitelji predstavlja prvo i temeljno govorno iskustvo svakoga govornika. Taj je jezik višestruko uvjetovan, odnosno, obilježe. Sredstva toga jezika ovise o socijalnome statusu obitelji, o njejoj regionalnoj određenosti, a u idiomatskom pogledu mogu biti

¹ Čak i u dogmatsko-reproduktivnom nastavnom sustavu, koji do kraja zanemaruje učeničku osobnost, učenik zna samo ono što je sam naučio. Ne može se naučiti za drugoga, stoga je učenje uvijek proces što se odvija u pojedincu, jasno, uz veće ili manje sudjelovanje pojedinčeve (učenikove) okoline.

manje ili više dijalektalno obilježena,² a u pogledu razvijenosti koda na višoj ili nižoj ljestvici razvijenosti.³

Postoje, jasno, i druga obilježja jezika jedne obitelji što ukupno čine njen idiolekt, a to se, onda, pretače u inicijalni djetetov idiolekt, čime je trajno obilježen njegov govor. U djetetov jezični repertoar ulaze i sredstva idioma uže društvene zajednice /ulica, zaselak, mjesto/. Za početno stjecanje jezičnih sredstava posebno se značajnom čini djetetova izloženost jeziku medija. Pri tome se, u prvome redu, misli na jezik elektronskih medija.

Ovdje je riječ ne samo o programu namijenjenom djeci predškolskoga uzrasta i mladim osnovnoškolcima nego o ukupnosti jezičnih sredstava što ih posreduju radio, televizija, film i različiti nositelji zvuka. Dijete usvaja jezik crtanih filmova, dječjih pjesama i zabavne glazbe, i to ne samo dječje zabavne glazbe, nego i zabavne glazbe koju prihvaćaju djeca. U obiteljima koje paze na dječji govorni razvitak, na dječji govorni repertoar, utječu odabrane tiskovine /odabrane slikovnice, stripovi i sl./, a kasnije i kvalitetno neselekcioniirani komercijalni programi zabavnog tipa namijenjenoga djeci što se nalaze u slobodnoj prodaji na kioscima. U školskom dječjem govornom razvoju sudjeluju još i dječji listovi i druga probrana izvannastavna lektira.⁴

Hoće se reći da se stjecanje jezika odvija pod vrlo složenim i od pojedinca do pojedinca različitim uvjetima.

U stjecanju jezika razlikuju se usvajanje jezičnih sredstava od učenja jezičnih sredstava.⁵ Usvajanjem se nazivlje spontani proces stjecanja jezičnih sredstava za razliku od učenja koje se odvija organizirano. Organizirano učenje jezika odvija se u nekoj organizacijskoj jedinici odgojno-obrazovne djelatnosti.

Jezična naobrazba stječe se u školi i izvan škole. U školskom se sustavu jezična naobrazba stječe u nastavi i različitim oblicima izvannastavne djelatnosti. Kad je o nastavi riječ, razlikuje se, kao što je rečeno, nastavni jezik od nastave jezika. Nastavni je jezik idiom u kome se i kojim se odvija cjelokupna odgojna-obrazovna djelatnost u nastavi, tj. to je onaj jezik u kome se podučava, odnosno, s učenikova gledišta, uče obrazovni sadržaji nastavnih programa i ostvaruju nastavni zadaci ostvarivi jezikom.

Kako se nastavna situacija, kao temeljna jedinica nastavnoga procesa, očituje i kao komunikacijska situacija, to se, onda, jezična školska praksa odvija uz ostvarivanje svih jezičnih funkcija i uz aktualizaciju semantičke osnove određenoga jezika sadržane u gnoseološkoj strani nastavne/komunikacijske situacije. Drugim riječima, u sredstva nastavnog jezika spadaju, npr., sve riječi što se odnose na zemljopisne pojmove sadržane u nastavnom programu zemljopisa, sve riječi što čine pojmove u nastavnome programu matematike, itd. Kako se u programima osnovnih škola i gimnazija, a nekim dijelom u programima srednjih stručnih škola, nastoji pružiti učenicima znanja iz njima dostupnih područja znanosti, to bi se moglo reći da virtualni glosariji pojedinih nastavnih predmeta predstavljaju dio semantike hrvatskoga jezika, odnosno, njegov temeljni pojmovnik.

2 Riječki primjer u članku: Gudelj-Velaga, Zdenka. *Idiomatska raslojenost riječke komunikacijske prakse*. Rijeka, Rijeka, 1994., god 1. br. 2.

3 Misli se na raslojenost prema: Bernstajn, Bazil (Basil Bernstein). *Jezič i društvene klase*. BIGZ, Beograd, 1979.

4 Korisnih prijedloga ima u zborniku: *Bibliotečno-informacijski centar kao faktor unapređivanja odgojno-obrazovnog procesa u organizacijama odgoja i obrazovanja*. Društvo bibliotekara Rijeka, Rijeka, 1982.

5 Prema: Kolka, Aleksandar. *Uvod u multidisciplinarni pristup nastavi stranih jezika*. Školske novine, Zagreb, 1983.

U pojmovnicima školskih programa, naime, našle bi se temeljne metajezičke jedinice onih znanosti na kojima su ti nastavni programi sačinjeni. Po tome, učenje nastavnih sadržaja u bilo kome nastavnom predmetu predstavlja, uz ostalo, i proširivanje jezičnog repertoara leksičkim jedinicama što nose semantiku tih područja. To se posebice odnosi na funkcionalni leksik što se aktualizira u komunikacijskome procesu nastavne situacije, a koji se, u nekoj mjeri, preklapa za određeni postupak bez obzira na nastavni predmet (podcrtati, prepisati, prekriziti), a dijelom je primjeren sadržaju određenoga nastavnoga predmeta (izmjeriti, oduzeti, zamijeniti...)⁶ Kako se uslozňjavanje nastavnih sadržaja iskazuje i uslozňjavanjem jezičnih jedinica u kojima se ostvaruju, to se stupnjevost naobrazbe očituje i u stupnjevosti razvijenosti svih jezičnih sredstava što čine stupanj jezične sposobnosti. S time je povezana i razvijenost onih misaonih sposobnosti što su povezane s jezičnim sposobnostima, te psihičkih osobina ličnosti što su u vezi s ostvarivanjem nekog vida ili neke funkcije jezične djelatnosti.⁷

Kao nastavni predmet jezik se situira u nastavni proces u prvome redu prema tome govori li učenikova jezična zajednica tim jezikom ili ne govori, odnosno, kakav je položaj određenoga jezika u odnosu na govornu praksu jezične zajednice u kojoj se odvija odgojno-obrazovna djelatnost. Distribucija je najlakše objašnjiva rabljenjem lingvistički nepreciznoga termina *materinski jezik*.⁸ Uz uključivanje toga izraza u terminološki sustav može se govoriti o materinskome i nematerinskome jeziku. Taj terminski par ne pokriva u cjelosti lingvistički validne termine *prvi jezik* i *drugi jezik*, a pogotovo se termin *materinski jezik* ne preklapa s terminom *standardni jezik*. Standardni je jezik nastavni jezik u nastavi jezika, a ovladavanje standardnim jezikom među temeljnim je zadaćama nastave jezika. Međutim, termin *materinski jezik* upravo uključuje lingvistički neprihvatljivu emotivnu komponentu kojom je obojen, a u idiomatskom pogledu sadržava ukupnost substandardnih jezičnih sredstava učenikovoga govornoga repertoara. Uz to, nastava je književnosti jedno od triju predmetnih područja u nastavnom predmetu, pa ona u nastavu unosi književni jezik i jezik književnosti. Sa svim tim konotacijama i sadržajima nastavnom je predmetu, zapravo, primjerenije određenje *materinski jezik* od onog što znači izraz *standardni jezik*. To tim više što je riječ i o nacionalnom jeziku⁹ kojemu su odnos govornika prema jeziku, te ukupnost jezičnih sredstava (uključivo sa substandardnim varijetetima, čak i učeničkim jezičnim greškama) važnijim od inače prijeko potrebne čistoće, strogoće i sustavnosti standardnoga jezika.

Kako se ovdje govori samo o učenju živoga jezika, to se može ustanoviti da se hrvatski jezik kao nastavni predmet javlja u domovini na tri razine i to kao:

- materinski, odnosno prvi jezik,
- nematerinski, odnosno drugi jezik,
- strani jezik.

6 O funkcionalnim pojmovima kao dijelu metajezika nastavne situacije u knjizi: Gudelj-Velaga, Zdenka. *Nastava stvaralačke pismenosti*. Školska knjiga, Zagreb, 1990.

7 S psiholingvističkog gledišta tu je situaciju Titone iskazao rečenicom: "Složenost govora je složenost čovjekova." Titone, Renzo. *Primijenjena psiholingvistika*. Školska knjiga, Zagreb, 1977.

8 Obrazloženo u: Rosandić, Dragutin. *Riječ materinska*. Školske novine, Zagreb, 1983.

9 *Nacionalni jezik* ovdje se rabi da bi se naglasila važnost što je nastava, a poglavito nastava jezika vide u hrvatskome jeziku u uspostavljanju, održavanju, osvješćivanju uloge hrvatskog jezika u opstojnosti hrvatskog jezika, a ne da bi se bilo na koji način propitivao meritum navoda u: Brozović, Dalibor. *Standardni jezik*. Matica Hrvatska, Zagreb, 1970.

Izvan domovine hrvatski se jezik uči kao materinski ili kao strani, i to u vrlo različitim situacijama.

Naime, uz hrvatski jezik kao prvi, odnosno, materinski u školama u kojima je on i nastavni jezik, u određenome broju škola hrvatski se jezik javlja samo kao nastavni predmet i to na razini drugoga, nematerinskoga jezika, ali ne i kao nastavni jezik. Riječ je o školama za nacionalne manjine i etničke zajednice u Hrvatskoj.

Izvan domovine hrvatski jezik kao nastavni predmet sadržajima, ciljevima i zadacima ovisi o hrvatskoj populaciji za koju se nastava izvodi. Tri su temeljna tipa nastave/učenja hrvatskog jezika kao materinskog izvan domovine i to:

učenje hrvatskog jezika kod povijesnih hrvatskih nacionalnih manjina u susjednim državama, Italiji, Austriji, Mađarskoj, te nešto udaljenijoj Rumunjskoj;

učenje hrvatskoga jezika kod Hrvata u ostalim europskim zemljama, odnosno, tamo gdje sada žive relevantne populacije, a Hrvati ne predstavljaju organiziranu povijesnu nacionalnu manjinu;

učenje hrvatskoga jezika kod Hrvata u prekomorskim zemljama kojima je emotivna veza s domovinom stabilna, ali su im jezični kontakti u Hrvatskoj rijetki.

Nastavni se predmet strukturira kao didaktičko-metodička transpozicija ishodišne znanosti (znanstveni substrat koji predstavlja gnoseološku osnovu nastavne/komunikacijske situacije), a prema potrebama učenika u određenome području ljudskoga znanja, odnosno, prema društveno iskazanim potrebama za određenim učenikovim sposobnostima.¹⁰ Hrvatski jezik kao nastavni predmet strukturira se prema razinama, podučavanja, odnosno, učenja jezika, a to su:

1. ostvarivanje govorne djelatnosti
2. upoznavanje s funkcioniranjem jezičnoga medija
3. recepcija i tumačenje teksta.

Na prvoj je razini u središtu pozornosti učenikova govorna djelatnost ostvarena u svim komunikacijskim smjerovima i svim jezičnim funkcijama, i to kao primanje jezične poruke (slušanje i čitanje) i njeno odašiljanje (govorenje i pisanje), sve u mjeri sukladnoj razini učenikove govorne razvijenosti i u svrhu njezinoga rasta. Te su govorne aktivnosti sadržaj predmetnoga područja s nazivom *nastava izražavanja i stvaranja*.

Ta se nastava upire u idiolekt s kojim je učenik došao u prvi razred osnovne škole. Učenik, naime, koji je aktivni govornik hrvatskoga jezika, ima razvijen *jezični osjećaj*¹¹ za neki od varijeteta hrvatskoga jezika koji, u pravilu, nije standardni jezik. Na početku svog obrazovanja učenik govori idiomom svoje porodice, odnosno uže jezične zajednice.

Jezične su prilike u Hrvatskoj takve da se tek malo djece govorno razvija u uvjetima pretežite jezične izloženosti standardnome idiomu, ali nikad bez izloženosti nekom od substandardnih varijeteta. Svi su ruralni hrvatski krajevi dijalektalni, a urbane su sredine na svoju dijalekatsku osnovu razvile različite oblike gradskog substandarda. Gradovi svojim jezičnim navikama prilagođuju standardni jezik i u prigodama u kojima bi se očekivao ispravan standardni govor koji je u Hrvatskoj rijetka svojina nevelikog broja školovanih govornika. S obzirom na takvu jezičnu situaciju u učenikovome doškolskome jezičnome iskustvu, sa zanemarivim brojem izuzetaka, svi učenici uče standardni jezik.

¹⁰ Korisne obavijesti o ustrojstvu nastavnih programa u nekim europskim zemljama u: Rosandić, Dragutin. *Novi metodički obrzi*. Školske novine, Zagreb, 1993.

¹¹ Termin *jezični osjećaj* u odnosu prema terminu *kompetencija koda* protumačen u: Težak, Stjepko. *Gramatika u osnovnoj školi*. Školska knjiga, Zagreb, 1980.

To je učenje prijeko potrebno ne samo u mjeri u kojoj standardni jezik predstavlja kulturno-civilizacijsku nadgradnju na jezičnu osnovu narodnoga govora, nego i u odnosu na idiomatske razlike između standarda i substandarda i to na svim razinama jezičnoga opisa, ali ne u jednakoj mjeri na svakoj od njih. Stoga je izradba razlikovne gramatike jedna od prvih zadaća učitelja hrvatskog jezika kad počne raditi u nekome mjestu.¹² Kako svi hrvatski dijalekti, svi gradski substandardi, te sleng, a i dački žargon čine ukupnost jezičnog inventara hrvatskog jezika, a jezični je osjećaj za neki idiom bitno obilježje govornikova jezičnoga iskustva, to se učenikov jezični razvoj usmjerava prema usvajanju, odnosno, učenju sredstava standardnoga jezika, a da se pritom ne zanemaruje učenikov zavičajni idiom. Takvim se afirmativnim odnosom čuva hrvatska jezična tradicija, odnosno, bogatstvo hrvatskoga jezika sa svime što jezik može sačuvati u narodnome biću, a učenik se uvođenjem u standardni jezik uključuje u jezik naobrazbe, znanosti, kulture i civilizacije. Drugim riječima, oslanjajući se na učenikov zavičajni govor, nastava osposobljava učenika za služenje zajedničkim, općim, nacionalnim varijetetom hrvatskoga jezika. Zavičajni govor učenika i standardni jezik nisu krajnosti koje se potiru, nego su djelatne sastavnice ukupne jezične prakse kompetentnog govornika hrvatskoga jezika kod kojega je razvijena svijest o vlastitoj govornoj pripadnosti.¹³

Na drugoj je razini riječ o uvođenju učenika u sustav jezičnih zakonitosti, sadržaja, pravila i funkcije s ciljem razvijanja jezične kompetencije i spoznaje funkcioniranja jezičnoga medija. Jezik se promatra u govorenoj i pisanoj realizaciji, u pravilu u sinkroniji. Povijest se jezika uči onoliko koliko je potrebno da se razumije određena jezična promjena u sinkroniji, odnosno, uspostavi svijest o kontinuitetu nacionalne jezične prakse nastave. To se nastavno područje naziva *nastava jezika*. Svoju predmetnost nastava jezika uzima iz različitih lingvističkih disciplina. Neke od tih disciplina predstavljaju općelingvističke spoznaje, a neke se odnose upravo na hrvatski jezik.

Znanosti koje se odnose na hrvatski jezik, a predstavljaju znanstveni substrat predmetnog područja nastave jezika jesu:

- ortoepija hrvatskoga jezika
- ortografija hrvatskoga jezika
- fonetika/fonologija hrvatskoga jezika
- morfologija hrvatskoga jezika
- sintaksa hrvatskoga jezika
- stilistika hrvatskoga jezika
- dijalektologija hrvatskoga jezika
- povijest hrvatskoga jezika.

Uz te znanosti u sadržaje učenja, a poglavito u uspostavljanje sustava nastavnih metoda, te za teorijske koncepcije na kojima se utemeljuje tip izvora spoznaje, ulaze još

¹² O razlikovnoj gramatici u Stjepko Težak, o.c. Vrijedne primjere donosi Iva Lukežić u člancima: *Zavičajna riječ kao sadržaj rada nekih učeničkih društava*, *Suvremena metodika nastave hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb, 1972., 2. i *O praktičnim mogućnostima za rad filološke družine u dijalektalnim uvjetima*, u zb.: *Zavičajno i dijalektalno u pisanom izražavanju učenika osnovnih škola*, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu Zajednice općina Gospić i Rijeka, Novalja, 1981.

¹³ Opsirnije u: Gudelj-Velaga, Zdenka. *Zavičajni jezik učenika i jezični odgoj i obrazovanje*. Rijeka, Dometi, 1988., br. 5-6.

i opća lingvistika, psiholingvistika, sociolingvistika. Kako se jezik uči na živom govornom materijalu, svemu se tome, jasno, priključuje semantika hrvatskoga jezika.¹⁴

Ovdje valja upozoriti na unutarpredmetne veze što ih ostvaruju predmetna područja u cjelini nastavnoga predmeta.

U temeljima je nastave izražavanja i stvaranja proizvođenje jezika, tj. govor. Jezik se u nastavi proučava s ciljem uvođenja učenika u otkrivanje njegovih zakonitosti, s time što se *otkrivanje* odnosi na spoznajni proces učenika, a ne na znanstveničko spoznavanje jezika. Ipak, otkrivanje zakonitosti nije samo spoznajno-logička disciplina i intelektualna vježba. To je aktivnost usmjerena ovladavanju promatranom pojavom na spoznajno-teorijskoj i praktično-produktivnoj razini.

Poznavanje (znanje) jezika i izražavanje jezikom (kao vid proizvođenja) u tvorilačkoj su interakciji. To su dvije dimenzije iste jezične sposobnosti. Razvijenost se jezične sposobnosti očituje kao ustrojstveno jedinstvo govornikovog (učenikovog) znanja i umijeća. Spoznavanje jezika i govorna djelatnost po utemeljenosti u misaonim procesima (zajedničkim, istim i posebnim) isprepliću se i olakšavaju.

Odnos jedinstva i odjelitosti, istosti i različitosti temelj je povezanosti nastave jezika s nastavom izražavanja i stvaranja, a poglavito nastave funkcionalne gramatike¹⁵ i nastave stvaralačke pismenosti.¹⁶ Složenim vezama učenja jezika i služenja njime upravlja procesualnost jezične naobrazbe.¹⁷

Na trećoj se razini nastavni predmet bavi proizvodima govorne djelatnosti na razini teksta, a posebice književnoumjetničkim tekstom kao jezičnom umjetninom višestruko složenih kodova.¹⁸ Književnoj su umjetnosti pridružene scenska i filmska. Svima se trima pristupa s receptivne strane.¹⁹

14 Kad se tome popisu znanosti dodaju one što se odnose na subjekt učenja, tj. učenika, a to su filozofija, sociologija, psihologija, pedagogija, te iz različitih potreba teorija učenja, obavijesna teorija, komunikologija i semiologija, dolazi se do popisa što predstavlja temelj multidisciplinarnosti metodičke znanosti. Metodika, naime, s tim znanostima uspostavlja bilo substratne, bilo korespondirajuće odnose. O tome više u zborniku *Metodika u sustavu znanosti*. Školske novine, Zagreb, 1986. O poteškoćama do kojih dolazi u transpoziciji lingvističkog u metodički sadržaj, te složenosti postupka u odnosu na različitost lingvističkih pogleda na određenu jezičnu pojavu vidjeti u: Težak, Stjepko. *Metodički problemi u nastavi sintakse hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Suvremena metodika nastave hrvatskog ili srpskog jezika, Školska knjiga, Zagreb 1987.

15 Termin obrazložen u: Težak, Stjepko. *Gramatika u osnovnoj školi*. Školska knjiga, Zagreb, 1980.

16 O vezama znanja jezika i umjeća pisanja u: Gudelj-Velaga, Zdenka. *Nastava stvaralačke pismenosti*. Školska knjiga, Zagreb, 1990. Značajni prilozi ovoj temi u: Sanfilippo, Italo. *L'insegnamento della lingua italiana secondo le nuove prospettive della linguistica*. Padova, 1978. i u: De Mauro, Tullio. *Scripta sequuntur* (A proposito degli "sbagli" di ortografia), u zb.: *Guida all'educazione linguistica*, Zanichelli, Bologna, 1982.

17 Na primjeru usvajanja teorijskog i praktičkog znanja žanra opisivan je termin protumačen u: Gudelj-Velaga, Zdenka i Visinko, Karol. *O procesualnosti jezičnog odgoja i obrazovanja. Lingvometodička utemeljenost*. Suvremena metodika nastave hrvatskog ili srpskog jezika, Zagreb, 1988. br. 4.

18 O posljednjoj kodne strukture književnoumjetničkoga djela po nastavu književnosti u: Banaš, Leopoldina Veronika. *Estetska komunikacija s književnoumjetničkim tekstom*. Školska knjiga, Zagreb, 1992.

19 Nastava ne obučava učenika u pisanju umjetničkog teksta, glumljenju, režiranju, itd. Ona pospješuje učenikovo doživljavanje i razumijevanje (poznavanje) književne, scenske i filmske umjetnosti. Komunikacija i recepcija, međutim, mogu posljediti produkcijom, čak i razinom kreacije. To je poželjan rezultat, ali nije zadatak nastave jezika.

Uspostavljanje predmetnih područja u nastavi hrvatskoga kao materinskog jezika ne znači razdiobu nastavnoga predmeta. Na sve su tri razine nastave/učenja jezika uključene i ostale dvije. Riječ je uvijek o poglavitoj usmjerenosti prema jednoj od njih. Nastava se materinskoga jezika ostvaruje kao interakcijsko jedinstvo međusobno ovisnih sastavnica. Odjeljivanje je postupak kojim se osigurava cjelovitost i sustavnost obuhvaćenih sadržaja i uspostavljenih ciljeva i zadaća.

Ti se ciljevi i zadaće mogu iskazati tako što se ostvaruju kao:

jezično, književno, scensko, filmsko, medijsko mišljenje,

jezična, književna, scenska, filmska, medijska naobrazba,

jezična, književna, scenska, filmska, medijska kompetencija.

Nastavni predmet *hrvatski kao drugi jezik u domovini* uspostavljen je u školama nacionalnih manjina u kojima je nastavnim jezikom jezik te nacionalne manjine. Jezik nacionalne manjine tu je u ulozi materinskog jezika učenika, a hrvatski jezik im je drugi (nematerinski) jezik. Program toga nastavnoga predmeta utemeljuje se u posebnoj metodici hrvatskoga kao drugoga jezika u domovini.²⁰ Ustroj toga nastavnoga predmeta prilagođen je učenikovim jezičnim potrebama. On polazi od pretpostavke da učenici u svojoj obitelji govore svojim materinskim jezikom (jezikom nacionalne manjine), a da su hrvatskome jeziku izloženi živući u društvenoj/jezičnoj zajednici koju čini država Hrvatska. Ti učenici u času dolaska u prvi razred osnovne škole izvjesno prepoznaju zvučnost hrvatskoga jezika, te, u najmanju ruku, neka jezična sredstva svakodnevnne komunikacijske prakse i medija na hrvatskome jeziku. Ne može se, međutim, s izvjesnošću pretpostaviti dovoljno poznavanje hrvatskoga jezika da bi se u početnoj nastavi jezika komuniciralo u sva četiri vida govorne djelatnosti. Iz toga slijedi da se program hrvatskog kao drugog jezika u domovini ne može strukturirati kao što je strukturiran program hrvatskog kao prvog, odnosno, materinskog jezika u domovini.

Program hrvatskog kao drugog jezika u domovini sastoji se od tri predmetna područja, a to su:

govorna djelatnost,

jezik,

književnost i medijska kultura.

Predmetno područje *govorna djelatnost* član se na četiri sastavnice i to prema vidovima govorne djelatnosti, a to su:

slušanje gdje se posebno razvija usmjereno slušanje s ciljem slušnog usvajanja zvukovnih vrednota hrvatskoga jezika,

govorenje u kome se usvajaju izgovor, razgovor, pričanje, izvještavanje, prepričavanje, opisivanje, raspravljanje,

čitanje u kome su vrste glasnog čitanja i čitanje u sebi, te doživljavanje, razumijevanje i tumačenje teksta,

pisanje u kome su pismene vježbe, diktati i sastavak.

Predmetno područje *jezik* član se na dvije sastavnice. U prvoj se sastavnici *izričaji* navode strukturne jedinice hrvatskoga jezika i to prema njihovome mjestu u jezičnome sustavu

20 Teorijska utemeljenost metodike nastave hrvatskog kao drugog jezika u domovini u: Gudelj-Velaga, Zdenka. *Pristupi učenju hrvatskog kao drugog jezika u domovini*. Fluminensia, Rijeka, 1991. br. 1-2.

i prema njihovoj komunikacijskoj funkciji. Sastavnica *jezikoslovlje* člani se na ove jedinice: rečenica, tvorba i promjena riječi, pravogovor i pravopis, metajezik.

Predmetno područje *književnost* člani se na stavnice: lirika, epika, medijska kultura, lektira.

Takav ustroj nastavnoga predmeta omogućuje da učenici pripadnici nacionalnih manjina u Hrvatskoj u osmogodišnjoj školi nauče hrvatski jezik na razini dovoljnoj za uključivanje u obrazovanje na hrvatskom jeziku. Uz to, ta im razina znanja omogućuje i kulturno-civilizacijske razmjene s izvornim govornicima hrvatskoga jezika.

Do sada je bilo govora o dvama činiteljima komunikacijske/nastavne situacije i to o učeniku i o gnoseološkoj osnovi nastavne situacije. U promatranju suodnošenja nastave i jezika važnim se čini spomenuti i ostala dva sudjelatnika nastavnoga procesa. To su učitelj jezika, koji je učeniku govornim uzorom, te organizatorom i voditeljem nastavne strategije i udžbenik, koji je temeljnim izvorom spoznaje u svakoj, a poglavito u slabo opremljenoj nastavi. Te dvije teme, *učitelj jezika, nastava i jezik i udžbenik jezika i nastava jezika* traže znanstveno utemeljenu elaboraciju. Kod ove druge teme lako se može utvrditi ishodišna godina njenoga merituma, a to je 1604. Naime, Bartol Kašić svoje je djelo *Institutionem linguae illiricae / Rim 1604. /* napisao za potrebe nastave u Ilirskoj akademiji. Svaki je udžbenik jezika, pa tako i prva hrvatska gramatika Bartola Kašića, lingvometodičko djelo, tj. u znanstvenom pogledu ono je i lingvistička i metodička predmetnost.

CITIRANA LITERATURA

1. Banaš, Leopoldina Veronika. *Estetska komunikacija s književnoumjetničkim tekstom*. Školska knjiga, Zagreb, 1992.
2. Bernstein, Bazil (Basil Bernstein). *Jezik i društvene klase*. BIGZ, Beograd, 1979.
3. Brozović, Dalibor. *Standardni jezik*. Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
4. De Mauro, Tullio. *Scripta sequentur (A proposito degli "sbagli" di ortogaffia)*, u zb.: *Guida all' educazione linguistica*, Zanichelli, Bologna, 1982.
5. Gudelj-Velaga, Zdenka. *Zavičajni jezik učenika i jezični odgoj i obrazovanje*. Rijeka, Dometi, 1988., br. 5-6.
6. Gudelj-Velaga, Zdenka i Visinko, Karol. *O procesualnosti jezičnog odgoja i obrazovanja. Lingvometodička utemeljenost*. Suvremena metodika nastave hrvatskog ili srpskog jezika, Zagreb, 1988. br. 4.
7. Gudelj-Velaga, Zdenka. *Nastava stvaralačke pismenosti*. Školska knjiga, Zagreb, 1990.
8. Gudelj-Velaga, Zdenka. *Pristupi učenju hrvatskog kao drugog jezika u domovini*. Fluminensia, Rijeka, 1991. br. 1-2.
9. Gudelj-Velaga, Zdenka. *Idiomatska raslojenost riječke komunikacijske prakse*. Rijeka, Rijeka, 1994., god I. br. 2.
10. Kolka, Aleksandar. *Uvod u multidisciplinarni pristup nastavi stranih jezika*. Školske novine, Zagreb, 1983.
11. Lukežić, Iva. *Zavičajna riječ kao sadržaj rada nekih učeničkih družina*. Suvremena metodika nastave hrvatskog ili srpskog jezika, Zagreb, 1972., br. 2.
12. Lukežić, Iva. *O praktičnim mogućnostima za rad filološke družine u dijalektalnim uvjetima*, u zb.: *Zavičajno i dijalektalno u pisanom izražavanju učenika osnovnih škola*, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu Zajednice općina Gospić i Rijeka, Novalja, 1981.
13. Rosandić, Dragutin. *Riječ materinska*. Školske novine, Zagreb, 1983.
14. Rosandić, Dragutin. *Novi metodički obzori*. Školske novine, Zagreb, 1993.

15. Sanfilippo, Italo. *L'insegnamento della lingua italiana secondo le nuove prospettive della linguistica*. Padova, 1978.
16. Težak, Stjepko. *Gramatika u osnovnoj školi*. Školska knjiga, Zagreb, 1980.
17. Težak, Stjepko. *Metodički problemi u nastavi sintakse hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Suvremena metodika nastave hrvatskog ili srpskog jezika, Školska knjiga, Zagreb 1987.
18. Titone, Renzo. *Primijenjena psiholingvistika*. Školska knjiga, Zagreb, 1977.
19. *Zavičajna književnost u nastavi*, Čakavski sabor, Žminj, 1975.
20. *Zavičajno i dijalektalno u pisanom izražavanju učenika osnovnih škola*, Zavod za PPS ZO Gospić i Rijeka, Novalja, 1981.
21. *Bibliotечно-informacijski centar kao faktor unapređivanja odgojno-obrazovnog procesa u organizacijama odgoja i obrazovanja*. Društvo bibliotekara Rijeka, Rijeka, 1982.
22. *Metodika u sustavu znanosti*. Školske novine, Zagreb, 1986.

SUMMARY

Zdenka Gudelj-Velaga:

LANGUAGE AND TEACHING

Language (medium) and teaching (process) and their mutual relations are of extreme importance to an individual and a society. Teaching is communication process performed through speech. In order to participate in the process, the teacher and the student should possess a certain degree of speech competence. Development of speech depends on the process of acquiring and learning the language. The former being a spontaneous, the latter an organised process. An educated Croatian speaker therefore acquires two languages; one pertaining to his homeland, the other to the standard language. Besides being the medium of instruction, the Croatian language is also subject at schools in homeland and abroad. It has two functions - one related to the language of the community and the other related to individually acquired language. The terms "first language" - "second language" are therefore insufficient and the third term should be introduced. Out of the linguistic context their use is imprecise.

Ernest Barić

HRVATSKI KNJIŽEVNI JEZIK I GOVORI HRVATA U MAĐARSKOJ

dr. Ernest Barić, Filozofski fakultet u Pečuhu, Mađarska

pregledni članak

UIDK 800.853 : 808.62 : 808.62 - 087 (439)

Osnovna je karakteristika Hrvata u Mađarskoj znatna raseljenost i geografska nepovezanost područja na kojima žive. U govorima Hrvata (u 70-ak naselja) zastupljena su, kao i u matičnoj zemlji Hrvatskoj, sva tri organska narječja: čakavsko, kajkavsko i zapadnoštokavsko. Utjecaj društvenog i gospodarskog razvoja, izmijenjenog načina življenja, medija masovnog priopćavanja snažno se odražavaju u dijalektima Hrvata u Mađarskoj. Promjene su dvostrane. S jedne strane mađarski jezik postaje sve više ne samo zajedničkom jezikom komunikacije nekoć homogenih hrvatskih etničkih zajednica već snažno prodire i u jezik obitelji; s druge strane, u znatno slabijem opsegu, na mjesne govore utječe i jezik emisija radija i televizijskih postaja na hrvatskom jeziku u Hrvatskoj i Mađarskoj.

U izlaganju se detaljnije analiziraju bitne odrednice suodnosa hrvatskoga književnog jezika i hrvatskih govora u Mađarskoj u razdoblju od 1945. godine do danas.

Govoreći o hrvatskoj manjini u Mađarskoj, čiji broj pesimisti procjenjuju na dvadesetak tisuća, a optimisti - sanjari čak i na sto tisuća, navest ću ukratko najbitnija obilježja te zajednice, prijeko potrebna za razumijevanje i sagledavanje teme izlaganja, tj. odnosa hrvatskoga književnog jezika i govora Hrvata u Mađarskoj.

Hrvatsku manjinu u Mađarskoj obilježava:

1. Znatna raseljenost i geografska nepovezanost područja na kojima žive, od mađarsko-austrijske do mađarsko-srpske granice.
2. U govorima (u sedamdesetak naselja) zastupljena su, kao i u Republici Hrvatskoj, sva tri organska narječja: čakavsko (u mađarskom dijelu Gradišća), kajkavsko (u mađarskom dijelu Pomurja i nekoliko naselja u mađarskoj Podravini) i zapadnoštokavsko (dijelom u Podravini, u baranjskoj županiji, oko Pečuha, u selima uz mađarsko-srpsku granicu te u nekoliko sela oko Kaloče i Budimpešte), uz opću napomenu da većina Hrvata u Mađarskoj govori štokavski.
3. Ne samo da nisu svi preci Hrvata u Mađarskoj došli istim migracijskim valom, kao što je poznato uglavnom bježeći pred Turcima u sjevernije i sjeverozapadne krajeve, tj. u današnje južne i zapadne krajeve Mađarske, već se dio Hrvata u Mađarskoj pouzdano može smatrati starosjedilačkim stanovništvom, i to Hrvatima uz Muru i Dravu.

Položaj Hrvata u velikoj je mjeri određen povijesnim nasljeđem. Do sredine 18. stoljeća završava doseljavanje Hrvata u mađarske krajeve, što će biti presudno za njihovu kasniju

sudbinu. Naime, upravo zbog tih okolnosti hrvatske etničke skupine u Mađarskoj – da ih navedem redom kako sami sebe nazivaju: Gradišćanski Hrvati, Podravski Hrvati, Pomurski Hrvati, Šokci, Bošnjaci, Bunjevci, Raci – nisu bile zahvaćene i uključene u proces stvaranja i oblikovanja nacionalne samosvijesti, toliko značajne za postojanje i opstojanje mnogih, posebno manjih europskih naroda u 19. i 20. stoljeću, pa tako i za Hrvate u Hrvatskoj.

Hrvati u Mađarskoj nalazeći se izvan tih zbivanja (ne računajući tu dio Bačkih Bunjevaca) ostaju u nacionalnom i kulturološkom pogledu na razini lokalno-etničke svijesti, pa se onda sukladno tome može govoriti jedino o postojanju lokalnog jezičnog pa i etničkog koda, tj. nije izgrađen i drugi, općehrvatski nacionalni, kulturološki i jezični identifikacijski kod, a što se manifestiralo u praksi na sljedeći način a dobrim je dijelom i danas stanje isto: jest, mi smo Bunjevci i govorimo bunjevački, jest da smo mi Sokci i govorimo /divanimo/ šokački, mi smo Bošnjaci i govorimo bošnjački, a mi, pak, budući da smo Raci, racki, i svi smo mi dobri katolici kao i naši preci; no mi nismo Hrvati već Bunjevci, a prema toj bismo paradigmi mogli supstituirati ostale navedene skupine i rezultat bi bio uvijek isti – nepostojanje zajedničkoga hrvatskog identiteta. Jedino Podravci, Pomurci i Gradišćanci nazivaju sebe Orvatima, Horvatima i Hrvatima. Povezivanju hrvatskih etničkih skupina u jednu cjelinu i postupnom izgrađivanju njihove svijesti o pripadnosti zajedničkomu hrvatskomu etničkom korpusu nisu pogodovale ni vremena koja su slijedila. Naime, poslije Prvoga svjetskoga rata, u tzv. posttrianonskom razdoblju, u teritorijalnom pogledu "pogubno okljaštreno" (doslovna prevednica često rabljene sintagme u Mađarskoj) državi, u atmosferi opće potištenosti i šoka mađarske nacije zbog posljedica rata, stupanj tolerancije prema nemađarima (osim prema Nijemcima) svodi se na minimum. Takvo društveno ozračje "sugerira" pripadnicima manjina jedini moguć put egzistencijalnog opstanka – što bržu integraciju, zapravo asimilaciju u mađarski nacionalni korpus. To je vrijeme kada se sa strane države osnovnim uvjetom za obnašanje i najniže dužnosti u državnom činovničkom aparatu, (npr. "malog birova" na selu) postavlja mijenjanje nemađarskog prezimena u mađarsko. Tako su nastala fantomska mađarska prezimena Pécsvári od Petrinovića, Várnai od Vaščana, Bence od Barića, Légrádi od Jelića, Keszthelyi od Kolarića itd.

A onda, da zlo bude još veće, iza Drugoga svjetskog rata Hrvati su u Mađarskoj bili pogođeni i famoznom odlukom Informbiroa, čime su ionako labavi kontakti između Hrvata u Mađarskoj i u Hrvatskoj u cijelosti prekinuti, zamrli, a dio svjesnih Hrvata odveden na prisilni rad u Hortobágy (mađarski Goli otok).

O plodovima unitarizma u Jugoslaviji i u jezičnom i kulturnom pogledu ne može se puno reći, jer su oni od 60-ih godina, kada su postupno poboljšani mađarsko-jugoslavenski međudržavni odnosi, preslikani i na odnose Hrvata i Srba u Mađarskoj.

Pa, iako su se demokratskim promjenama korjenito izmijenili odnosi novonastale i međunarodno priznate države Republike Hrvatske i Republike Mađarske, a u tom sklopu i europska razina odnosa većinskog naroda prema manjinama, jednako tako i zamjetno povećanje skrbi matične zemlje za Hrvate u Mađarskoj, ipak zabrinjavajući proces asimilacije iznenađuje samo one koji ne poznaju prilike otprilike.

Izloženi, dakako ne i potpuni kronološki pregled zbivanja koja su determinirala svekoliku sudbinu Hrvata u Mađarskoj, može poslužiti kao povijesno-politički okvir za prosudbu jezičnoga stanja, a posebno odnosa Hrvata, odnosno da budem precizniji, hrvatskih etničkih skupina u Mađarskoj prema hrvatskom književnom jeziku.

O hrvatskim se govorima u Mađarskoj generalno može reći da su sva tri narječja proučavana, pa, iako je sve veći broj objavljenih radova, jedva da ima monografski

obrađenih cjelina. Kolika je važnost proučavanja ovih govora za hrvatsku dijalektološku znanost i povijest hrvatskoga jezika uopće neka potvrde dva primjera:

1. Budući da je migracija hrvatskih skupina u Mađarsku završena do polovice 18. stoljeća, oni bolje čuvaju neke arhaične jezične osobine nego matični govori. Štokavsko-šćakavski se govori u (mađarskoj) županiji Baranji međusobno razlikuju prije svega refleksom jata (ě), a dijelom i akcentuacijom. Iako je riječ o pretežito jekavskim govorima, pojedini mjesni govori pokazuju svu složenost realizacije refleksa jata, jer supostoje na razmjerno malom prostoru:

ikavsko-ekavski govori (pisak-lešnjak - Kašad-Kásád)

ekavsko-jekavski (breg-vjefrenjača - Kukinj-Kökény)

ikavski (vinac-kudiljišće - Vršenda-Versend), te

ikavsko-jekavski (cvit-mjera - Semartin-Alsószentmárton).

2. Međudijalekatno prožimanje štokavskih i kajkavskih govora dalo je zanimljive rezultate, osim u području leksika i tvorbe riječi, posebno u sintaksi.

Društveni i gospodarski razvoj, izmijenjen način življenja te eksplozivni prodor medija masovnog priopćavanja snažno se održavaju na hrvatske govore u Mađarskoj. Promjene su u jezičnom smislu dvosmjerne:

1. Imajući u vidu povijesno nasljeđe i pouke nije čudno što mađarski jezik postepeno postaje zajedničkim jezikom komuniciranja u nekoć homogenim hrvatskim (pretežito) seoskim sredinama. Budući da utjecaj mađarskog jezika na hrvatske govore i modaliteti rezultata toga utjecaja ne ulaze u predmet naslovom naznačene teme, ostat ćemo na razini registriranja tih činjenica.

2. U znatno slabijem opsegu na hrvatske govore u Mađarskoj kontinuirano utječe jezik emisija radijskih i televizijskih postaja u Hrvatskoj i hrvatskih manjinskih medija u Mađarskoj.

U kontekstu proučavanja odnosa hrvatskoga književnog jezika i dijalekata u Mađarskoj poseban je problem predstavljao, čak više nego u bivšoj Jugoslaviji, sam naziv jezika. Naime, kada se poslije II. svjetskog rata formiraju institucije kao što su: škole, novine, radio, a kasnije i tv-emisije i za manjine, pa tako i za Hrvate i Srbe, i to zajedničke po uzoru na tadašnju Jugoslaviju (populacijski je odnos bio 9:1 u korist Hrvata), nastala je prava zbrka.

Zapošljavaju se uglavnom Srbi koji su, zahvaljujući pravoslavnim vjeroispovjednim školama u međuratnom razdoblju, imali svoj prosvjetni kadar, pa onda u imenovanju jezika dominira naziv srpski, rjeđe srpskohrvatski. Tako će npr. u čisto hrvatskim sredinama djeca morati učiti riječi za koje ranije nikad čula nisu: supa, hleb, pasulj, sveska, dockan, hartija... Pogoršanjem odnosa između Mađarske i Jugoslavije mađarske vlasti potenciraju uporabu naziva južnoslovenski jezik. Otuda nije čudno da su do 80-ih godina u Mađarskoj postojale isključivo južnoslovenske škole, južnoslovenske folklorne grupe...

Ne računajući otpor nekolicine hrvatskih intelektualaca zaposlenih u Radio-Pečuhu i svjesnije gradišćanske Hrvate koji ostaju na sintagmi hrvatski jezik, uporno nijekanje i izbjegavanje naziva hrvatski rađa pomalo bizarno stanje, posebno kod intelektualaca. Svjesni apsurdnosti termina južnoslovenski, oni ga sve manje ili uopće ne rabe, ali u podsvijesti još živi zabrana hrvatskoga, pa se onda jednostavno izostavlja imenovanje jezika, te će nastati "biseri" poput:

Ne valja nam nastava jezika...

Učenici ne poznaju dovoljno jezik...

Šteta što je ukinuta nastava jezika...

(Zbunjuje sadržaj poruke jer se ne zna o kojem se jeziku radi, hrvatskom ili mađarskom...)

Da apsurd bude veći, valja znati da Mađari svoj jezik uz materinski ili mađarski vrlo često nazivaju i "slatkim materinskim jezikom" (doslovna prevednica od "édes anyanyelvünk") a što je općeprihvaćeno i posve uobičajeno. Velikim se promašajem može smatrati, gledamo li danas s određene vremenske distance, što se dugo isticalo da zavičajni izričaj ništa ne vrijedi, dapače da smeta u učenju književnoga jezika. Takav je odnos rezultirao i odbojnošću prema učenju književnoga jezika i također pridonosio mijenjanju jezičnoga koda, tj. asimilaciji, jer je napuštanje hrvatskoga automatski značilo i prelaženje na mađarski jezik, a time gubljenje ne samo hrvatskoga jezika već i kulture i običaja. Od društvenih promjena 1991. u Mađarskoj i nastanka samostalne države Hrvatske ustanove Hrvata odvojene su od srpskih, naziv hrvatski književni jezik sve je više u optjecaju, dosta se toga promijenilo i u gledištima o vrijednostima što ih predstavljaju dijalektni idiomi, no pouzdani vrijednosni sudovi mogu se dati tek nakon što zaživi novoustrojena praksa.

LITERATURA:

KSH Demográfiai Kiadványa. Budapest, 1981.

Barić, Ernest, *Govor podravskih Hrvata. Podravski Hrvati II*, Budapest, 1990.

Somogy megye földrajzi nevei, Budapest, 1974.

Baranya megye földrajzi nevei, Pécs, 1984.

Brabec, Ivan, *Hrvati uz Muru i Dravu te u Vedešinu*, Ljetopis JAZU, knj. 74.

Mokuter, Iván, *Az irodalmi horvát-szerb nyelv tanítása a "ča" nyelvjárású területen*, Szeged, 1956.

Stepanović, Predrag, *A Taxonomic Description of the Dialects of Serbs and Croats in Hungary*, Budapest, 1986.

SUMMARY

Ernest Barić:

STANDARD CROATIAN LANGUAGES AND CROATIAN DIALECTS IN HUNGARY

The basic characteristic of the Croats in Hungary is a considerable displacement and lack of connection of the areas they live in. The speech of the Croats (in about 70 localities) cover all three organic dialects, and just like in Croatia, these are chakavian, kajkavian and west stokavian dialects. Social and economic development, different ways of life, media etc. have great impact on the dialects of the Croats in Hungary. The Hungarian language is becoming common language for communication of the formerly homogeneous Croatian ethnic communities; and makes its way into the language of the community; on the other hand the language of the television and radio broadcast in Croatian, in both Hungary and Croatia, influence local dialects a great deal. This report analyses basic points of the correlation of the standard Croatian language and Croatian dialects in Hungary from the beginning of the year 1945 till the present day.

Stjepan Blažetin

NACIONALNA SVIJEST I DJELA HRVATSKIH KNJIŽEVNIKA U MAĐARSKOJ OD 1945. DO DANAS

Stjepan Blažetin, Filozofski fakultet u Pečuhu, Mađarska

stručni članak

UDK 323.1 : 886.2 (439)

Na srednjoeuropskim su se prostorima narodi često morali boriti za vlastiti opstanak, nerijetko i protiv fizičkog istrebljenja. Živjeli su pod tuđim jarmom i u neprestanoj ugroženosti. Za nacionalne manjine sve to vrijedi višestruko, one se nalaze u permanentnoj ugroženosti, čak i onda kada su političke prilike relativno povoljne. Književnik - pripadnik nacionalne manjine - u takvoj situaciji ne može ostati naprosto književnik, on na sebe mora preuzeti i ulogu duhovnog vođe vlastite nacionalne manjine kako bi na taj način pridonio očuvanju i jačanju nacionalne svijesti. Takva će književnost stoga uvijek biti blizu prosvjetiteljskoj koncepciji književnosti. Ovakvo bi shvaćanje književnosti trebalo osigurati dovoljan prostor i za jasno očitovanje nacionalne svijesti i nacionalne pripadnosti. Ipak, u književnosti Hrvata u Mađarskoj od 1945. do danas to se nije manifestiralo ovako jednoznačno. Rad prati kako se manifestira promjena odnosa prema vlastitom nacionalnom biću u pjesničkim ostvarenjima te pokušava evindentirati uzroke tih promjena.

Ni umjetnost, pa tako ni književnost nije nešto što nastaje izvan vremena. Na nastajanje i oblikovanje književnih djela, izravno ili neizravno, utječu i izvanknjiževni odnosi. Među te odnose najčešće ubrajamo povijesni trenutak i društvene prilike u kojima nastaju književna djela. Ovisno o tome u kolikoj je mjeri književnost idejno i društveno opredijeljena, možemo govoriti o dvjema temeljnim koncepcijama književnosti. Ako u književnosti preteže didaktička usmjerenost, ako do izražaja dolazi njezina utilitarna funkcija i tendencioznost, govorimo o prosvjetiteljskoj koncepciji književnosti.¹ Ako pak pretežu estetska načela, ako se inzistira na autonomiji književnosti i književnog djela, mogli bismo govoriti o artistskoj koncepciji književnosti.² Književno djelo koje bi pripadalo samo jednoj ili samo drugoj koncepciji ne postoji, niti je moguće napisati. Ove dvije koncepcije

1 Sintagma "prosvjetiteljska koncepcija književnosti" uzeta je iz studije Cvjetka Milanje *Skica moguće tipologije poratnog hrvatskog pjesništva*, Republika 1989/11-12. "Ponovo je, kako je vidljivo, reaktualizirana prosvjetiteljska koncepcija književnosti, njena utilitarna i propedeutička funkcija, i to s eksplicitnom, tendencijskom očitovanošću, a što je normalna konzekvencija njezine idejne i društvene opredijeljenosti." (str. 35)

2 U spomenutom članku Milanja ne govori o "artistskoj koncepciji", već samo o "artistskom diskurzu", kamo ubraja pjesnike koji su se odvojili od vladajućeg koncepta. Ako s jedne strane govorimo o prosvjetiteljskoj koncepciji književnosti, moramo imenovati i drugu stranu. Kada prosvjetiteljske tendencije ne pretežu, već glavnu ulogu dobivaju estetska načela, govorim o artistskoj koncepciji književnosti.

samo su dva krajnja pola među kojima se nalaze književna djela, neka bliža jednom, a druga pak drugom polu.

Na ovim prostorima, mislim na Srednju Europu, književnost pa onda i sam književnik najčešće stoje bliže prosvjetiteljskoj koncepciji književnosti. Uzrok takvu stanju moramo tražiti u društvenim i povijesnim okolnostima. Tijekom svoje povijesti narodi su se na ovim prostorima često borili za vlastiti opstanak, nerijetko i protiv fizičkog istrebljenja, živjeli pod tuđim jarmom i u neprestanoj ugroženosti. U takvoj situaciji trebalo je angažirati i iskoristiti cjelokupni duhovni potencijal naroda u borbi za opstanak. Književnici, umjetnici uopće, nisu mogli sebi dopustiti ignoriranje društveno-političke zbilje vlastite zemlje, vlastitog naroda. Primjera za to ima napretek i u hrvatskoj i u mađarskoj i u ostalim srednjoeuropskim književnostima. Svjedoči o tome bogata hrvatska domoljubna poezija od Marulića, Gundulića, preko Senoe, Matoša i Krleže, do najnovijih vremena, da spomenemo samo neka imena. Matoš, primjerice, koji je bio pristalica estetizma i zagovarao "čistu" književnost, čim je uzeo pero u ruke nije mogao zaboraviti, ili samo rijetko, svoj hrvatski narod.³ Za ilustraciju evo nekoliko stihova iz More:

"Grudi mi tište turski bastioni
Bataljoni švapski, Dužda galioni.
Pastorak ja sam borbe svih giganata,
Guši me podlost lažljivog Bizanta,
Sofizam Beča, pohota Bizanta,
Labirint mračni katakopskog Rima.
Ispalo mi oko - išćero ga brat,
Ne znam kad, (...)"

Jedan od Matoševih književnih uzora, Baudelaire, jednostavno nema potrebe da na taj način piše jer Francusku ne razdiru ni Turci, ni Habsburgovci, ni Mlečani, ni Mađari, ni Srbi. On se Francuskom i Francuzima bavi utoliko ukoliko se bavi čitavim čovječanstvom.

Ako su, kao što sam to već napomenuo, narodi na ovim prostorima bili često ugrožavani, onda to za nacionalne manjine⁴ vrijedi višestruko. Možemo slobodno ustvrditi da nacionalne manjine žive u permanentnoj ugroženosti, čak i onda kada su političke prilike relativno povoljne, kada su im osigurana sva prava. Dovoljno je tu pomisliti na neizbježnu i nezaustavljivu prirodnu asimilaciju koja je u naše vrijeme pod utjecajem veoma agresivnih medija i ostalih socioloških promjena poprimala velike razmjere. Književnik - pripadnik nacionalne manjine - u takvoj situaciji ne može ostati naprosto književnik, on mora preuzeti na sebe i ulogu duhovnog vođe vlastite nacionalne manjine da bi na taj način pridonio očuvanju i jačanju nacionalne svijesti. Stoga je književnik - pripadnik nacionalne manjine - takoreći primoran opredijeliti se za prosvjetiteljsku koncepciju književnosti. Čuvanje i jačanje nacionalne svijesti književnik - pripadnik nacionalne manjine - pomalo doživljava kao svoju dužnost, kao neku vrstu poslanja. Odatle

3. Iz knjige M. Ujevića *Misli i pogledi A. G. Matoša*: "Ugroženost našeg krasnog jezika najviše oni umanjuje. I danas su oni glavni nosioci narodne kulture i pismenosti. Dadoše svom narodu sve, a ne primiše ništa." Citat iz teksta pod natuknicom *Položaj hrvatskih književnika* (str. 240).

4. U terminološkom pogledu sve do danas postoji zbrka u imenovanju dijelova naroda koji ne žive u državi matičnog naroda. Upotrebljavaju se termini narodna manjina, nacionalna manjina, etnička manjina i narodnost. Oni se ponekad rabe kao sinonimi a ponekad su semantički razgraničeni. Đuro Vidmarović je u knjizi *Suvremeni tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata* pokušao ponuditi rješenje.

proizlazi želja za prosvjećivanjem, poučavanjem, česta didaktičnost i utilitarizam u književnim djelima književnika - pripadnika nacionalne manjine. Takvo shvaćanje književnosti trebalo bi osigurati dovoljan prostor i za jasno očitovanje nacionalne svijesti i nacionalne pripadnosti. Ipak, u književnosti se Hrvata u Mađarskoj od 1945. godine do danas to nije odigralo sasvim tako. Istina, moramo naglasiti i to da u takvoj situaciji već i sam čin pisanja na materinskom jeziku predstavlja očitovanje nacionalne svijesti.⁵

Kako bismo lakše mogli pratiti u kolikoj mjeri i kako se mijenja odnos prema vlastitom nacionalnom biću u pojedinih autora, književnost Hrvata u Mađarskoj od 1945. do danas podijelio sam na tri razdoblja:⁶

1. od kraja drugog svjetskog rata do objavljivanja antologije *U kolo*⁷ (1945-1968);
2. od pojave antologije *U kolo* do antologije mladih pjesnika *Gde nestaje glas*?⁸ (1969-1983);
3. od objavljivanja antologije mladih pjesnika *Gde nestaje glas?* do danas (od 1984).

Neposredno poslije Drugog svjetskog rata, sve do Rezolucije Informbira 1948. godine, politička je atmosfera u Mađarskoj bila relativno povoljna za nacionalne manjine te se u "Našim novinama" i "Narodnom kalendaru"⁹ javljaju prvi autori s prvim književnim radovima. Ipak, u prvom je razdoblju jedino Roza Vidaković ostvarila značajniji opus, a poslije 1952. godine i ona je zašutjela. Njezine su pjesme objavljene posthumno, 1986. godine, pod naslovom *Iz dubine*¹⁰. Bila su to teška vremena, politički veoma nepovoljna za hrvatsku manjinu jer i puka identifikacija s vlastitim narodom mogla je biti uzrokom dugogodišnjih robija. Ipak, svijest se o nacionalnoj pripadnosti i tada manifestirala u književnosti, istina stidljivo, neizravno, prikriveno, kako je tada jedino bilo moguće.

Roza Vidaković:

ZOV

Sve mirno, tiho. Čujete glas što zove?
U krilo majke, slušati čarobne bajke,
Što ih niste slušali kao djeca sitna,
Vi čeljad proganjana, bijedna,
Dušu vam htjeli oteti.
Čujete glas što leti
I pokazuje putove nove?

5. "Kada se radi o pripadnicima narodnih manjina, tada stih sročeni na materinskom jeziku nema samo književno značenje, već i više od toga: potvrđuje postojanost i samobitnost manjine, potvrđuje da se povijesna svijest manjinskog stanovništva još nije ugasila. Poeziji dakle pripada velika zadaća u čuvanju te svijesti." Đuro Vidmarović, *Suvremeni tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1991, str. 35.

6. Vidi o tome spomenutu knjigu Đure Vidmarovića.

7. *U kolo*, Antologija južnoslovenskih pesnika u Mađarskoj, izdana je 1969. godine u Budimpešti. Izdao ju je Demokratski savez Južnih Slavena pod uredništvom Milutina Stevanovića.

8. Antologiju je izdalo Poduzeće za izdavanje udžbenika (Tankönyvkiadó) u Budimpešti 1984. Sastavio ju je i predgovor napisao Petar Milošević.

9. "Naše novine", kasnije "Narodne novine", bile su tjednik Demokratskog saveza Južnih Slavena u Mađarskoj, a "Narodni kalendar" pak Savezov godišnjak.

10. Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta, 1986.

Slušajte kako je mio, divan,
Ljubavlju grije, a zebli ste uvijek,
I kada nije na zemlju padoo snijeg lagan.
Slušajte kako hita glasa jek,
Zvuk njegov kida okove,
Dolazi odnekud i zove... zove...

Dijete u tami (ulomak)

(sjećanje)

Proljetno dopodne, sat historije u školi,
Učitelj, naredbi vjeran, odgaja djecu, uči;
Za "Reviziju" naprijed, unuci slavnog Arpada,
Ako vas nepravedna, lažna granica boli,
Nek se podigne zemlja, ustane iza pada.
Dijete obori glavu, sjaj mu u oku gasne,
Dok mali susjed plane bljeskom ratnog požara,
Osvojiti svijet, slavan postati, prože ga nada.
I dok učitelj lijeva kapljice mržnje rasne,
Dijete probljedi: ja nisam potomak Arpada.

Normalizacijom odnosa između Mađarske i tadašnje Jugoslavije obilježen je kraj prvog razdoblja kada će se pojaviti pjesnička generacija koja će nastupiti već spomenutom antologijom *U kolo* i obilježiti drugo razdoblje svojim samostalnim knjigama, pretežno pjesničkim zbiricama. Naglašen i propagiran jugoslavenizam, međutim, sprečavao je i kočio jasnu nacionalnu identifikaciju mnogih književnika. To je samo pospješila unitaristička jezična politika, nametanje srpskohrvatskog, "južnoslovenskog" ili čak takozvanog "dél-szlávszkog" jezika. Hrvati su u Mađarsku, u svoju sadašnju domovinu, stigli u različita vremena, s različitom tradicijom a pripadaju različitim etničkim skupinama,¹¹ govore različita narječja te su različito reagirali na nasilno posrbljivanje.

Neki su književnici prihvatili ideju bratstva i jedinstva takoreći bezrezervno. Pjesme Marka Dekića, kao što su na primjer *Dokle j' kola*, *Aoj Bačko* ili *U kolo*, jasno to potvrđuju.¹²

Vije se kolo,
U njemu momci
Gizdavi, mladi
Srbi i Šokci.
(...)

11 Vidi Đ. Vidmarović, *Suvremeni tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata*.

12 Pjesme su iz prve zbirke pjesama Marka Dekića *Duga nad zavičajem*.

Eh, neka leti,
Krv mlada vri,
Braćo Sloveni
U kolo svi!

(ulomci iz pjesme *U kolo*)

Dekićeva se poezija, naročito u drugoj zbirci *Tišine i ljubavi*,¹³ povlači u intimu i izbjegava nacionalno-domoljubnu tematiku.

Stjepan Blažetin se u zbirci *Srce na dlanu*¹⁴ ciklusom *Pjesma zemlje mojih pradjedova* jasno opredijelio. Ipak, pjesme poput *Ilica*, *Maksimir*, *Dolac* tek implicitno i još uvijek stidljivo govore o Hrvatskoj.

Ilica

Ilica -
To je ulica u gradu.
Duga-preduga.
Puna reklama.
Kao neka dama u sjaju se ruga
drugim ulicama.
Prolazniku koji bulji
u nakite njene
staklom, suknom, mirisom
odjevene.
Ilica -
To je ulica.
Ljudi prolaze kroz nju
nakon rada.
Ilica
Ulica
Dama
Zagreba grada.

U istoj zbirci možemo naći i takve pjesme koje odražavaju klimu onog vremena, socijalistički zanos i duh jugoslavenskog zajedništva (*Vi ste ponijeli prvi zastave*).

Presudan korak je učinio Josip Gujaš Džuretina pjesmom *Akordi o Hrvatskoj*.

13 *Tišine i ljubavi* naslov je druge knjige poezije Marka Dekića, Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.

14 Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta, 1981.

Hrvatska
 odavno je samo reč
 - kažu
 Ima i takovih
 koji joj pogrebni venac
 slažu
 Ali ja znam
 da će nam ona
 i ovako bleđa
 po celom svetu
 razastrta
 oko svoje jezgre
 još dugim vekovima
 živeti
 kao
 Hrvatska

(ulomak)

Ta pjesma nije objavljena u pjesnikovoj posthumno objelodanjenoj zbirci *Povratak u Podravinu* (1977). Urednik te knjige, gospodin Stojan D. Vujičić, nije ju uvrstio u zbirku tako da je javnosti postala dostupna tek 1991. godine u knjizi Đure Vidmarovića *Suvremeni tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata*.

Tako jasno izraženo nacionalno opredjeljenje možemo naći i u poeziji Mate Šinkovića iz mađarskog dijela Gradišća. Njegova pjesma *Hrvat sam!*¹⁵ nastala je očito pod utjecajem Mate Meršića Miloradića i njegove pjesme *Hrvat mi je otac* koja je ujedno i himna gradišćanskih Hrvata.

Znajte da sam ja Hrvat!
 Hrvat su mi otac i mat.
 Hrvat kanim ja živiti,
 i kod Hrvat umriti.
 (...)
 Jezik si neć zatajati,
 ako me ubiju tati.
 Hrvat ću se svenek zvati,
 ovo mora vsaki znati.

(ulomci)

Općem oduševljenju za "bratstvo i jedinstvo" svoj je prilog dao i M. Šinković u pjesmi *Naše novine* koja ima čisto prigodničarski karakter.

Pjesnici ovog razdoblja često tematiziraju zavičaj kao prostor kome pripadaju, gdje su im korijeni. Zbog nemogućnosti da se jasno identificiraju s vlastitim narodom, zavičaj im se često nadaje kao zamjena, surogat za maticu.

15 Pjesma je iz zbirke Mate Šinkovića *Na Našoj gori*, Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta 1981.

Pjesnici se trećeg razdoblja jedva bave ili se uopće ne bave nacionalnom tematikom. Zbog relativno povoljne unutrašnje i vanjskopolitičke situacije književna produkcija raste, objelodanjuju se nove zbirke, pojavljuje se književni časopis,¹⁶ jednom riječju književnost se Hrvata u Mađarskoj postupno institucionalizira. Mlada generacija sve manje osjeća potrebu za izrazitom nacionalnom identifikacijom već želi, ili pokušava biti dio planetarnih kretanja. Na taj se način književnost Hrvata u Mađarskoj približava europskim kretanjima, stječe literarnu samosvijest. Ne smijemo zanemariti ni činjenicu da je to generacija koja nije više upoznala ruralnu sredinu u klasičnom smislu, ta je generacija odrasla pod snažnim utjecajem medija koji uzrokuju neku vrst indiferentnosti prema nacionalnom, prema posebnom, a pomažu u posvemašnjoj unifikaciji našega života. Istodobno, prestano se naglašavao neki apstraktni i amorfni jugoslavenizam, jezično zajedništvo sa Srbima, "hrvatosrbizam", što je također utjecalo na stvaranje atmosfere nezainteresiranosti prema nacionalnim vrijednostima. Poezija Ladislava Gujaša i Đuse Šimare Pužarova to jasno potvrđuje.¹⁷

U biti ni Jolanka Tišler nije iznimka, no podizanje kajkavštine pomurskih Hrvata na književnoumjetničku razinu u njezinoj zbirci *V modrini neba*¹⁸ već samo po sebi jest manifestacija nacionalne svijesti.

Naveke su te šibali

Naveke su te šibali
 Bičom goročim
 Moj "Kaj"
 Pogazili su te v črnu zemlicu
 Moj "Kaj"
 Ftopiti su te šteli
 Zatajiti kak Kristoša negda
 Naš "Kaj"
 Al te bomo mi na bele dlane deli
 Bodemo te k soncu zdigli
 Da nam jempot već zasvetiš
 Da nam zazvoniš
 Da nam zagrmiš do dike nebeske
 Da nam zasladiš moke naveke
 Zaori!
 Zacvili!
 Zagrmi!
 Sakog jutra i sakog zutra.
 Sveta majka naša:
 "Kaj"!

16 Prvi broj časopisa "Glas" izišao je 1989. godine u izdanju Društva hrvatskih, srpskih i slovenskih književnika u Mađarskoj. Iste je godine objavljen još jedan dvobroj, a iduće, 1990. godine, još jedan broj, poslije čega se časopis ugasio.

17 Ladislav Gujaš, *Dodir vremena*, Pečuh, 1992. Đuso Šimara Pužarov, *Stojim pred vama*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.

18 Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

Nakon demokratskih promjena u Mađarskoj i u Hrvatskoj više ništa i nitko ne sprečava slobodnu nacionalnu identifikaciju, sada svatko može bez bojazni prihvatiti ono što jest, i sada, kada smo svjedoci krvava rata u Hrvatskoj, nastaju pjesme koje nedvosmisleno pokazuju svijest o pripadanju hrvatskom narodu. Mislim na nove pjesme Matilde Bölcs, Stjepana Blažetina i nedavno preminule Marije Vargaj.

I opet gine narod moj
Na pravdi boga nedužan
Sam diže k nebu stijeg svoj
U moru naroda opet sam.

M. Vargaj: *Crveno zlato* (ulomak)

LITERATURA:

1. Stjepan Blažetin, *Srce na dlanu*, Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta, 1981.
2. Stjepan Blažetin ml., *Poslijeratna književnost Hrvata u Mađarskoj*, Forum, 1989/9-10, Zagreb.
3. Stjepan Blažetin, *Neki problemi u proučavanju manjinske književnosti*, zbornik Nemzetközi Szlavisztikai Napok IV., Szombathely, 1991.
4. Stjepan Blažetin, *Iz problematike manjinske književnosti s posebnim osvrtom na hrvatsku književnost u Mađarskoj*, zbornik Magyarok és szlávok, Szeged, 1993.
5. Matilda Bölcs, *Jantarska ciesta*, Hrvatski institut, Savez Hrvata u Mađarskoj, Pečuh, 1992.
6. Marko Dekić, *Duga nad zavičajem*, Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta, 1979.
7. Marko Dekić, *Tišine i ljubavi*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
8. *Gde nestaje glas?*, Preduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta, 1984.
9. Josip Gujaš Džuretin, *Povratak u Podravinu*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.
10. Ladislav Gujaš, *Dodir vremena*, Mladost, Savez Hrvata u Mađarskoj, Klub August Šenoa, Pečuh, 1992.
11. *Hrvatski iseljenički zbornik 1992*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 1992.
12. Stjepan Krpan, *Hrvatski uglednici u mađarskom Podunavlju*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
13. Cvjetko Milanja: *Skica moguće tipologije poratnog hrvatskog pjesništva*, Republika 1989/11-12, Zagreb.
14. Petar Milošević, *Ogledi i kritike, O savremenoj književnosti Srba i Hrvata u Mađarskoj*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
15. Đuso Šimara Pužarov, *Stojim pred vama*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.
16. Mate Šinković, *Na našoj gori*, Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta, 1981.
17. Jolanka Tišler, *V modrini neba*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
18. *U kolo*, Antologija južnoslovenskih pesnika u Mađarskoj, DSJS, Budimpešta, 1969.
19. M. Ujević: *Misli i pogledi A. G. Matoša*, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, 1955.

20. Marija Vargaj, *Plime i oseke*, Savez Hrvata u Mađarskoj, Pečuh, 1992.
21. Roza Vidaković, *Iz dubine*, Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta, 1986.
22. Đuro Vidmarović: *Suvremeni tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1991.

SUMMARY

Stjepan Blažetin:

NATIONAL CONSCIOUSNESS AND LITERARY
WORKS OF CROATIAN WRITERS IN HUNGARY
FROM 1945 TILL THE PRESENT DAY.

In the Middle European locations peoples were often forced to fight against extermination, for their own survival. They lived in constant danger under foreign yoke. It mostly affected national minorities since they are endangered even when political situation is relatively favourable. A writer - a member of an ethnic minority - simply couldn't remain a man of letters only; he had to take the role of a spiritual leader of his own ethnic minority in order to preserve and strengthen national consciousness. Such a literature will always be close to the concept of literature of the Age of Enlightenment. It would provide enough space for the manifestation of one's ethnic orientation. Yet, in the literature of the Croats in Hungary from 1945 till the present day it wasn't so unambiguous. This report reveals how the relationship towards one's own nationalist being changes in poetry and tries to register the cause of this change.

Estela Banov

KNJIŽEVNA BAŠTINA 19. STOLJEĆA U
PUČKIM ISELJENIČKIM KALENDARIMA

mr. Estela Banov, Pedagoški fakultet u Rijeci

prethodno priopćenje

UDK 886.2"18" : 325.2(059)

Pučki kalendari hrvatske dijasporne od prvih primjeraka tiskanih u posljednjem desetljeću 19. stoljeća do naših dana usmjereni su očuvanju materinskoga jezika i kulture matice zemlje. Zbog te funkcije iseljeničkih kalendara njihovi urednici i priređivači često donose književne priloge iz domovine, među kojima su brojni tekstovi nastali tijekom 19. stoljeća, osobito u vrijeme ilirskog pokreta.

Ideje ilirskog pokreta nisu opstale samo u reproduciranju starijih književnih tekstova, nego su se često javljale i u tekstovima nastalim u prekomorskim zemljama u prvoj polovini 20. stoljeća pa i kasnije. Arhaična stilska i sadržajna obilježja književnih tekstova sagledavaju se kao opća odrednica pučkog književnog fenomena, ali i kao pojava uvjetovana društvenopovijesnim i specifičnim književnokomunikacijskim razlozima.

Kalendarske su knjige zacijelo bile jedno od najvažnijih sredstava širenja pisane hrvatske riječi među prekomorskim iseljeništvom rane i srednje faze. Veliki je iseljenički val osamdesetih godina devetnaestoga stoljeća zahvatio uglavnom seosko stanovništvo koje je književni ukus razvijalo ponajprije usmenoknjiževnom komunikacijom, a zatim recepcijom pučkih književnih tvorevina kao što su bile pučke pjesmarice, molitvenici ili kalendari. Tiskanje je pučkih kalendarskih knjiga među hrvatskom dijasporom na američkom kontinentu uslijedilo nakon pojave prvih iseljeničkih organizacija, potpornih društava i novinstva kao čimbenika društvenoga života.

Počeci su iseljeničkog novinstva vezani uz zapadnu, pacifičku obalu sjevernoameričkog kontinenta kada je Vjekoslav Piškulić 1885. u San Francisku (Kalifornija) počeo izdavati list pod naslovom *Dalmatinska zora*. Ipak, najveći je broj periodičkih publikacija pokrenut na sjeveroistoku SAD, u gradovima s najvećom koncentracijom hrvatskoga iseljeništa - Pittsburghu, Chicagu i New Yorku. Budući da su kalendarske knjige bile usko povezane s iseljeničkim novinstvom preko izdavača, nakladnika i urednika, to su ujedno i glavna središta kalendarske produkcije. Kalendari su kao publikacije praktične namjene, osim kalendarskog dijela sa stalnim rubrikama, redovito sadržavali i zabavno-poučni dio u kojem su pored obiteljskih i gospodarstvenih savjeta objavljivani i raznovrsni književni prilozi.¹ Stoga očuvane kalendarske knjige s kraja 19. i iz prve polovine

¹ Budući da su hrvatski iseljenici samo dio velikoga europskog iseljeničkog vala koji je trajao od 1820. do 1914. takva je sadržajna shema prisutna i u kalendarskim knjigama drugih europskih etničkih skupina u prekomorskim zemljama. Književne priloge u kalendarima

20. stoljeća nisu samo povijesni dokument i izvori građe za proučavanje društvenoga života, nego i važan pokazatelj stanja u književnom životu hrvatskih naseobina u Americi.

Wolfgang je Kayser krajem pedesetih godina istakao važnost proširivanja zanimanja znanosti o književnosti, koja se dotada uglavnom bavila tzv. "visokom književnošću", na druge oblike književne produkcije koji su u prvom redu određeni željama i zanimanjem šire čitateljske publike.² U tom je radu postavio tezu da je ukupnost književnoga života četverostruko određena: stvaranjem, širenjem, selekcijom i recepcijom tekstova. Posredna se uloga kalendarskih knjiga u književnoj komunikaciji razlikovala od načina posredovanja književnih tekstova u književnim časopisima. Dok je recentnost teksta kriterij koji se u časopisima uglavnom podrazumijeva, u kalendarskim prilogima aktualnost tekstova nije određena trenutnom njihova nastanka, nego mogućnošću primjene u aktualnom situacijskom kontekstu.

Književni je život svakoga društva ili društvene skupine određen socijalnom i obrazovnom strukturom njenih pripadnika, pa je tako i struktura hrvatske dijaspore obilježila književnu komunikaciju u prekomorskim zemljama. Osobit položaj kalendarskih knjiga među hrvatskim iseljeništvom rane, a često i srednje faze, proizlazio je iz činjenice da su one pored rijetkih knjiga koje su tek pojedini iseljenici donosili iz domovine i kraćih književnih priloga objavljujanih u nekim od iseljeničkih glasila, bile jedino dostupno štivo pisano hrvatskim jezikom u stranom jezičnom i kulturnom okružju. Stoga je primarna funkcija kalendara bila očuvanje kulturnoga i etničkoga identiteta i otpor asimilaciji. Ništa manje nije važna druga, njoj komplementarna funkcija olakšavanja adaptacije u novoj sredini, a obje upozoravaju na postojanje i važnost izvanknjiževnih kriterija u svim segmentima književnoga života. Na proširenost kalendarskih knjiga među iseljeništvom djelovala je i praksa koju su razvile neke iseljeničke organizacije obavezujući svoje članstvo na kupovinu kalendara što su ih one izdavale, kao i običaj tiskanja imenika članstva po odsjecima koji podsjeća na *imenike dostojanstvenika i službenika* tiskane krajem 18. i početkom 19. stoljeća u hrvatskim pučkim kalendarima.

Društveno-povijesne okolnosti u kojima se javlja i razvija književni život hrvatske dijaspore te njen obrazovni i socijalni sastav uzroci su sličnosti intencija kulturnih djelatnika i književnika u iseljeništvu s programskim smjernicama hrvatske preporodne književnosti.

Književnost je ilirskog pokreta kao inačica europskih romantičarskih gibanja razvijala zanimanje za prošlost i folklornu baštinu vlastitoga naroda te isticala važnost jezika u kulturi i književnosti. Izvanjski, društveni čimbenici koji su odredili književnu produk-

europskih doseljenika u Americi opisuje John Grabowski u članku *Ethnic Ephemera and Newsprint: A Case for Bibliographic Control*, *Ethnic Forum, Journal of Ethnic Studies and Ethnic Bibliography*, 1982/2, str. 32-39.: "All of these works, no matter what their political or religious viewpoint, also contain literary selections. Often the pieces are translations of standard English works or reprints of ethnic literature. Many, however, represent the original efforts of immigrant authors, some of whom may have gone on to gain general notice and other who have remained in obscurity despite their talent." Cit. str. 35.

2 U predavanju *Književni život sadašnjice* (Das literarische Leben der Gegenwart) održanom 1958. u sklopu književnog tjedna o *Njemačkoj književnosti u našem vremenu*. Cit. prema: Jürgen Scharfschwerdt, *Sociologija "književnog života"*, u zborniku: *Sociologija književnosti*, uredio S. Petrović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1990, str. 249.

ciju ilirizma (slabo razvijena čitateljska publika, jezični i kulturni utjecaji strane provenijencije i potreba za razvijanjem i učvršćivanjem etničke i kulturne svijesti) podsjećaju na okolnosti u kojima se razvijao književni život hrvatskih iseljenika. Književnici i kulturni djelatnici ilirskoga pokreta smatrali su da je "konačna svrha književnosti prvenstveno obnova kulturnog života u cjelini"³ te su isticali praktičnu, izvanknjiževnu funkciju književnosti. O odnosu ideologema i estetema u intencijama ilirskih književnika svjedoči pismo Stanka Vraza poslano 1836. Ivanu Mažuraniću u kojemu na pitanje "Što je namjera našeg pisanja?" odgovara: "Da izobražamo narod." Svjestan obrazovne razine recepcije kojoj su se preporoditelji obraćali, Vraz određuje kakva joj je književnost primjerena:

"Ne valja da ga priučujemo spletenim ustavkom strogog mudroljublja, neka mu ginjavih možgana ne smetemo, mladjanog razbora ne pogubimo. Sprvce treba da mu podamo ljuljke u ručice, tupu čordu od ljesa ili olova ugibljivog kanoti njegova djetinjska volja, i pušku, koja nije kadra da meće taneta, koja pukne bez učinka, kanoti njegov glas. Glavu pak valja da zabavljamo lahkim pjesmami od cvatuće livade i bašće, od žuboreće ptice čistog potoka sagrađenim; zabavljajmo ga i različitom milotnom poviješću od pjevajućih vila i hrabrih junaka. Eto ti zabave za naš narod, dok ponaraste do britke sablje i vojnog koplja, i konjicu do stremena, dok ponaraste do razbora i razloga."⁴

U preporodnom je razdoblju veći dio književne produkcije objavljen u časopisima "Danica", "Kolo" i "Zora dalmatinska". No, kalendarska je tradicija u Hrvatskoj stara koliko i tiskarstvo i počinje najprije jednostavnim višegodišnjim kalendarima da bi sredinom sedamnaestog stoljeća započelo razdoblje izdavanja običnih godišnjih kalendara. Najstarijem takvom očuvanom kalendaru iz 1653. nije poznat izdavač, no zna se da je na prijelazu 17. i 18. stoljeća Pavao Ritter Vitezović izdao kalendare za barem šest godišta (a možda i više, samo oni nisu očuvani) uvodeći prvi u Hrvatskoj pouku i zabavu u kalendarske knjige. Od 1743. izdaju slavonski franjevci *Ilirski kalendar* koji se najprije tiska u Budimu, a zatim u Osijeku. U 19. stoljeću prije početka i tijekom ilirskoga pokreta kalendare tiskaju Antun Nagy, Ignjat Alojzija Brlić i Adam Filipović Helderntalski.⁵ Vidljivo je da se sloj čitatelja kalendarskog štiva (tzv. "kalendarski prasloj"⁶) oformio prije početka ilirizma i održao se desetljećima nakon zamiranja pokreta, iako su preporoditelji baš njemu namijenili veliki dio svoje književne produkcije nastojeći djelovati na literarni ukus, razvijati domoljublje i podizati obrazovnu razinu.

Kalendarsko se štivo u prekomorskim zemljama javlja u vrijeme kada su u Hrvatskoj kalendari već postali arhaična pojava i kada su zbog sve veće proširenosti raznovrsnih periodičkih publikacija i novinstva izgubili dio funkcija. Najstariji zasad poznati iseljenički kalendar tiskan je u Chicagu (Illinois) pod naslovom *Narodni američanski koledar za godinu 1893.*⁷ Specifične okolnosti u kojima se javlja kalendarsko štivo u književnom

3 Milivoj Solar, *Ilirizam: mit i književni sistem*, u knjizi: *Roman i mit*, August Cesarec, Zagreb 1988, str. 156.

4 *Gradja za povijest književnosti hrvatske*, JAZU, 1887, knj. 1, str. 241.

5 Vladoje Dukat, *Iz povijesti hrvatskoga kalendara*, Narodna starina 2/1923, str. 15-38.

6 Divna Zečević, *Značenje i književna uloga pučkih književnih tvorevina u procesu omasovljavanja a potom i diferenciranja hrvatske čitalačke publike*, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 1, Liber-Mladost, Zagreb 1978, str. 535.

7 *Narodni američanski koledar za godinu 1893.* Tečaj I., uredio Zdravko Mužina, Nakladom i tiskom lista *Chicago* (urednik i izdavač tog lista bio je Nikola Polić). Na početku kalendara nalazi se posveta s tekstom: preuzvišenom i presvietlom gospodinu Josipu Jurju Strossma-

životu Hrvata u prekomorskim zemljama dovele su do toga da je ono objedinilo funkcije koje su u preporodnom razdoblju imali kalendari i književni časopisi. Urednici iseljeničkih kalendara poznavali su kalendarsku tradiciju u domovini i često su iz nje crpili građu za vlastite kalendarske priloge.

U iseljeničkim se kalendarima objavljuju tekstovi o kalendarskoj tradiciji u domovini. U kalendaru *Narodnog lista* za 1921. tiskan je prilog pod naslovom *Nešto o starim našim kalendarima*.⁸ Naglašava se njihova "velika uloga u našem narodu", govori se o "kulturnoj misiji" kalendarskog štiva i navodi da su pred pedesetak godina oni bili "jedina lektira po gradovima i po selima". Žaleći što još nema povijesnog pregleda kalendarske produkcije onoga vremena,⁹ autor napisao donosi dijelove prepiske između Ignjata A. Brlića, izdavača i urednika *Ilirskoga kalendara* i Stjepana Ivičevića iz četrdesetih godina devetnaestog stoljeća, u kojoj Brlić mlađem kolegi koji je namjeravao pokrenuti vlastiti kalendar piše o uzorima i izvorima iz kojih je preuzimao građu za *Ilirski kalendar*.¹⁰

O informiranosti iseljeničkih izdavača o kalendarskoj, novinskoj i časopisnoj tradiciji u domovini svjedoči i nazivlje periodičkih publikacija tiskanih u prekomorskim zemljama. Često se javljaju isti ili neznatno izmijenjeni naslovi, iako ta pojava nije ujedno i potvrda sličnih uredničkih koncepcija, nego se vjerojatno radi o pokušaju stvaranja asocijativne sveze u svijesti čitateljstva (npr. već navedena *Dalmatinska zora*, zatim njujorški *Narodni list*, nekoliko novina i kalendara u različitim iseljeničkim središtima pod naslovom *Danica*, *Novi svijet*, *Sloboda*, ...)

Zbog relativno male književne produkcije u dijaspori, ali i zbog funkcije iseljeničkih kalendara, njihovi urednici i priređivači često donose književne priloge iz domovine, među kojima su brojni tekstovi nastali u preporodnom razdoblju, ali i kasnije, tijekom 19. stoljeća. Preporodna se lirika ponekad tiska s naznakom imena autora,¹¹ no česta je pojava da se uz tekstove pjesama ne navodi tko ih je napisao, kao u izboru rodoljubnih hrvatskih pjesama tiskanom u kalendaru *Hrvatskog glasa* za godinu 1951. u kojem nije navedeno Gajevo autorstvo za poznate budnice *Još Hrvatska nij propala* i *Oj, Hrvatska*,¹²

yeru, biskupu bosanskom i sriemskom, praelatu Njegove Svetosti Otca Pape, Njeg. c. i kr. apostolskog Veličanstva tajnome savjetniku itd. Narodne knjige njegovatelju svoje knjižne prvience posvećuje u smiernoj podanosti - uprava 'Chicaga'. Spominjanje "knjižnih prvienaca" svjedoči da je kalendar tiskan u vrijeme kada se književni život Hrvata u prekomorskim zemljama tek počeo razvijati, a sama posveta sugerira mogućnost da je ovaj kalendar imao potporu u matiči zemlji.

8 *Kalendar Narodnog lista za 1921.*, 18. godište, Hrvatska Publishing Co. New York, str. 263.

9 On je napisan nedugo nakon toga i objavljen već 1923. Vidjeti bilj. 5.

10 U *Danici ilirskoj* br. 53/1842, str. 210 tiskan je prikaz Brlićeva *Ilirskoga kalendara* za istu godinu iz kojeg je vidljiv stav preporoditelja prema kalendarskoj produkciji. Autor tvrdi da bi bilo dobro kada bi "u njem više domorodnih i korisnih stvari stajalo", ali ipak "svarhu svoju dokučuje, ako uzmemo, da je opredeljen većom stranom za zabavu nižjih društvenih krugova". Nav. prema: Divna Zečević, o. c. str. 536.

11 U kalendaru su *Hrvatskog glasa* za 1962. (urednik Petar Stanković, nakladom *Hrvatskog glasa*, Winnipeg, Manitoba, Kanada) primjerice na raznim mjestima tiskani sljedeći tekstovi iz vremena ilirizma: Ivan Kukuljević: *Franjo Tah i Matija Gubec*, str. 31, Petar Preradović: *Zora puca*, str. 105, Ljudevit Gaj: *Preobraženje*, str. 105, Ljudevit Farkaš Vukotinović: *Tri pjesmice u jednoj*, str. 129. te ulomak iz spjeva *Petar Bačić* mladeg sljedbenika ilirskih ideja Luke Botića pod naslovom *Spljetu grade*, str. 149.

12 *Rodoljubne hrvatske pjesme*, *Kalendar Hrvatski glas* za 1951, urednik: Petar Stanković, Winnipeg, Manitoba, str. 88-90.

Takvo anonimno tiskanje pjesama nastalih za vrijeme ilirskoga pokreta upozorava da je njihovo objavljivanje bilo posredovano pučkim pjesmaricama i popularnošću ovih pjesama u repertoarima pjevačkih društava. Recepcija književnih tekstova razdoblja ilirizma u prekomorskim zemljama nastavak je procesa koji se prethodno dogodio u Hrvatskoj: "Veliki dio pjesničke produkcije ilirskog pokreta prelazi u - popularni život i autorsku anonimnost."¹³

Za razumijevanje recepcije književne baštine matice zemlje u književnom životu hrvatske dijaspori indikativan je izbor tekstova i učestalost pojedinih primjera.

Kao primjer odnosa urednika iseljeničkih kalendara prema književnoj produkciji matiči zemlje može poslužiti recepcija¹⁴ jednoga od najvažnijih književnika 19. stoljeća i najistaknutijeg predstavnika razdoblja protorealizma - Augusta Senoe. Iz razmjerno velikog opusa toga autora u dostupnim iseljeničkim kalendarima¹⁵ nije tiskan niti jedan prozni tekst, pa čak niti jedna od *Povjesnica*, iako bi se one duljinom, tematikom i stilskim obilježjima mogle uklopiti u kalendarske priloge. No Šenoina je pjesma *Oj, budi svoj!* nekoliko puta tiskana u prekomorskim zemljama u kalendarima sasvim različitih ideoloških i političkih opredjeljenja (primjerice u katoličkom kalendaru *Naša nada* za 1931. i u lijevo opredijeljenom *Narodnom kalendaru* za 1946.) Učestalo objavljivanje istoga teksta svjedoči o njegovoj popularnosti, a ona je mogla biti uzrokovana jedino podudarnošću unutar književnoga obzora impliciranog djelom i obzora iščekivanja čitateljske publike koji je posredovan svijetom u kojem se živi.

Za duhovnu su klimu Amerike krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a i kasnije, važne filozofske ideje pragmatizma, pravca koji je utemeljio Charles Sanders Pierce, a popularizirao psiholog William James. Pojednostavljanje ideja o povezanosti stavova i ljudskoga ponašanja te njihovu utjecaju na budućnost pojedinca oblikovalo je unutar američke kulture mitsku predodžbu poznatu kao "američki san" po kojoj promišljenom aktivnošću i marljivim radom svaki pojedinac može uspjeti u životu.¹⁶

Aktualizacija je Šenoine pjesme među hrvatskim iseljenicima određena duhovnom klimom u kojoj su oni živjeli pa se ona razlikuje od načina na koji se pjesma aktualizirala

13 Divna Zečević, *Hrvatske pučke pjesmarice 19. stoljeća*, Izdavački centar Revija, Osijek 1988, str. 51.

14 Polazište daljoj analizi su teorijske postavbe estetike recepcije izložene kroz sedam teza u tekstu Hansa Roberta Jaussa *Literaturgeschichte als Provokation* iz 1967. (Prijevod D. Gojković: *Istorija književnosti kao izazov nauci o književnosti* u knjizi: H. R. Jauss, *Estetika recepcije*, Nolit, Beograd 1978.) Jauss se zalaže za prenošenje težišta s tradicionalne estetike proizvodnje i prikazivanja na estetiku recepcije i djelovanja (1. teza), smatra važnom analizom prethodna čitateljskog iskustva (2. teza) te teži rekonstrukciji obzora iščekivanja pred kojim je djelo u prošlosti stvarano i prihvaćano (4. teza). Navedene teze mogu pomoći razumijevanju odnosa prema istome tekstu u različitom vremenu i različitim sredinama, što je jedan od bitnih problema u proučavanju književnoga života iseljenika i integriranju njihove književne produkcije u književnost matice zemlje.

15 Pregledana građa za rad (osamdesetak kalendarskih knjiga) samo je dio iz ukupne kalendarske produkcije nastale u prekomorskim zemljama koja zbog poimanja kalendara kao potrošnih knjiga, ali i zbog drugih razloga, nije potpuno očuvana. Šira bi građa olakšala uvid u problematiku, no postojeći je uzorak zbog shematizma publikacija ovoga tipa dovoljan za uočavanje osnovnih općih obilježja tekstova.

16 "Po američkoj ideologiji svaki čovjek je *tabula rasa* na koju on svojim radom i trudom može upisati ekonomski uspjeh." Tomislav Sunić, *Američka ideologija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1993, str. 87.

u svijesti čitatelja *Vienca* gdje je prvi put tiskana 1874. Iako su u pjesmi prisutni tematsko-motivski rekviziti romantičarske lirike (primjerice u sintagmama "srce meko, duša čista, žarka" ili u iskazu: "Ti gledaj da l' i duša zlata vrijedi"), autor zapravo negira romantičarsku estetiku kontrasta stihovima "Taj svijet ti nije pako, / ni raj ti nije". Citava je pjesma obilježena optimističnim instruktivnim tonom što se na sintaktostilističkoj razini očituje u imperativnim konstrukcijama. Takav način organiziranja poruke, kao i dominacija apelativne funkcije očitovana u brojnim apostrofama (npr. "Ti skupi pamet, upri zdrave ruke. / I budi svoj!") pridonosi komunikativnosti pjesme, dok su proklamiranje ideala autentičnosti i individualizma, kao i moralizam i izražena radna etika koji su ujedno i bitna odrednica kalendarske produkcije kao oblika tekstova za puk prihvatljivi amerikaniziranoj sredini. Svojim je obilježjima Senoina pjesma prilagođena funkcijama kalendarske knjige, pa je ona još jedna potvrda teze da su za recepciju teksta uvjeti njegove distribucije jednako važni kao i uvjeti produkcije.

Za razumijevanje odnosa prema književnoj baštini matice zemlje valja spomenuti da su tekstovi ponekad prevedeni na jezike zemalja imigracije (engleski, španjolski). Tako je, na primjer, u argentinskom iseljeničkom zabavnom kalendaru *Jeka* za 1910.¹⁷ objavljen prijevod ulomka Kumičićeva romana *Urota zrinjsko-frankopanska* na španjolski jezik. Takvi su tekstovi bili ponajprije namijenjeni potomcima iseljenika koji su obrazovanje stekli na jeziku nove domovine, a upućuju na treću funkciju iseljeničkih kalendara prisutnu samo u intencijama pojedinih urednika: uklapanje elemenata vlastite kulture u multikulturni kontekst zemalja novoga svijeta.

Zbog specifične društveno-povijesne situacije i želje da se u stranoj jezičnoj sredini očuva kulturni i etnički identitet, romantičarske preporodne ideje i topički motivi idealizacije vlastita naroda, njegove slavne prošlosti i jezika kao glavna obilježja naroda, nisu opstale samo u reproduciranju starijih književnih tekstova nego su se često uklapali u pučke prigodne pjesme nastale u prekomorskim zemljama. Takve su pjesme u kojima se semantički elementi i stilski postupci domoljubne poezije romantizma rabe u tematiziranju specifičnoga položaja iseljenika prema domovini uglazbljivane, a postajale su i himne iseljeničkih organizacija. Topički se motivi preporodne poezije (motiv svitanja zore kojim je Preradović 1844. najavio preporodna gibanja i početak izlaženja časopisa *Zora dalmatinska* u Zadru, ideja bratstva, identifikacija naroda i jezika, ...) javljaju i u *Koračnici američkih Hrvata*:

"Iza gora, iza mora
Ostavismo stari dom,
Nek u novom ljepša zora
Plane sinku hrvatskom!
(...)
Utvrđimo zavjet bratski,
Budi jednom stalan već:
Ljubiti mili dom hrvatski
Materinsku gojiti r'ječ!"¹⁸

Pisana se književna baština matice zemlje u pučkim iseljeničkim kalendarima transformativno uklapa u sustav pučke književnosti postajući u novoj sredini oznaka kulturnoga i etničkoga identiteta. Sagledana u kontekstu sociokulturnih prilika u kojima se razvijao književni život hrvatskih iseljenika uporaba semantičkih sklopova preuzetih iz starije književne baštine kao i pretiskivanje starijih književnih tekstova nisu znak nedostatka inventivnosti, nego potvrda literarnoga kontinuiteta.

¹⁷ *Jeka, Hrvatski iseljenički kalendar*, uredio J. Kraljić, tisak i naklada Materinska riječ, Rosario, 1910.

¹⁸ *Ibid.* str. 2., II. dio; Ljudevit Varjačić, *Koračnica američkih Hrvata*.

SUMMARY

Estela Banov

LITERARY HERITAGE FROM 19TH CENTURY IN
POPULAR CALENDARS OF CROATIAN EMIGRANTS

Popular calendars of Croatian emigrants from their first specimens printed in last decade of 19th century till nowadays have been directed toward keeping mother language and ethnic culture alive. Because of this function their editors and publishers often brought literary contributions from homeland, between which were numerous texts written during 19th century, especially in the time of Illirian Movement.

Ideas of Illirian Movement haven't only survived in re-prints of older literary texts, but they have often appeared in texts written in overseas countries in first half of 20th century, and even later. Archaic characteristics of stylization and subject matter in literary texts are perceived as general designation of popular literature, but also as a socio-historically and literary-communicationally conditioned phenomenon.

Danijela Bačić-Karković
NOVI ODGOJNI ROMAN

mr. Danijela Bačić-Karković, Pedagoški fakultet u Rijeci

izvorni znanstveni članak

UIDK 886.2-31-055.2

U radu se želi pretresati kako je u književnoj teoriji i povijesti književnosti s *definiendumom* i historijatom *bildungsromana*. S tim u vezi nastoji se na primjerima nekoliko novijih i najnovijih proznih tekstova tzv. ženskog pisma unutar hrvatske književnosti provjeriti metodologiju dedukcije na odgojno odnosno razvojno sudbine i pojedinca. Nastoji se elastičnije motriti romaneskno kao prozu, postmoderno i fragmentarističko ispisivanje intime u društvenom okruženju.

Ako je Levi-Strauss u pravu kada za roman kaže da je rođen iz oslabljenog mita, trčeci sve sporije za vlastitom, romanesknom strukturom - onda nam izabrane proze naših suvremenih i postmodernih književnica bivaju poticajnim analitičkim materijalom. Da je nešto - tako sublimirano kao što je prozni izriječ - "materijalom", zvuči vulgarno, no nadamo se da ćemo izbjeći prostu dedukciju strukturalističke teze. Ni "oslabljeni mit", ni upitna konzistencija još-uvijek-romanam nisu ovdje, u naših autorica, bitnim pitanjem. Pogled bismo svrnuli prema pitanju može li taj "poljuljani" roman, odnosno proza osamdesetih i devedesetih u nas, a iz "ženskog pera" ispisan(a), biti shvaćen(a) i kao *bildungsroman*. Naime, *Krhotine*,¹ *Kazališna kavana*,² *Svila, škar*,³ *Mramorna koža*⁴ i tako redom - nadilaze jednodimenzionalnost romanesknog funkcionalizma.⁵ U *Krhotinama* je roma-neskna struktura stvarno i doslovno u *krhotinama*. Potpuno postmoderna po fragmentarizmu, interpolacijama, dokumentarističkim pasažima, intermedijalnim kolažima, citatnom jeziku, fotomontažama i "foto-verizmu", ta se proza odupire definitivnom uvrštavanju. Autorici je vjerojatno u stvaranju te proze ponajmanji problem bilo to hoće li

- 1 Željka Čorak, *Krhotine*, Zagreb 1991.
- 2 Sunčana Škrinjarić, *Kazališna kavana*, Zagreb 1988., također *Jogging u nebo*, Zagreb 1991.
- 3 Irena Vrkljan, *Svila, škar*, Zagreb 1984., *O biografiji*, Zagreb 1987., *Dora, ove jeseni*, Zagreb 1991.
- 4 Slavenka Drakulić, *Hologrami straha*, Zagreb 1988., *Mramorna koža*, Zagreb 1989., *Božanska glad*, Zagreb 1995.
- 5 *Krhotine*, s podnaslovom *Prilog poznavanju hrvatske provincije u devetnaestom stoljeću*, pisane su tako da odolijevaju strogoj kanonskoj klasifikaciji: proza jest i etnografski zapis, putopisno štivo, kunsthistorijska studija, rodoslovni dnevnik i rekvijem za "obiteljsku sliku svijeta"... Ponajmanje se može "uvrstiti" u roman, kako ga školsko-metodičke razdiobe shvaćaju. Usp. s tim u vezi *Teorija proze* M. Solara, *Povijest hrvatskog romana* (uvodna razmatranja) K. Nemeca, *Umjetnička proza* A. Flakera (u *Uvodu u književnost* Z. Škrebca i A. Stamaća), *Povijesna poetika romana* V. Zmegača, *O romanu* M. Bahtina. Potpuni podaci o navedenim djelima u *Literaturi*, na kraju članka.

to biti roman ili ne. Stoga, kad govorimo o *bildungsromanu*, mislimo na *bildungsmillieu*, na atmosferu sazrijevanja, na kroniku intime od nekakva zadanog početka (biografskog i fikcionalnog ujedno) prema nekom izabranom kraju. Putanja rasta i pada. I obratno. Napredovanje, sazrijevanje (metafizičko) i sustajanje *millieua*. Put prema dolje i put prema gore jedan je te isti, po Heraklitu⁶. Sve ove proze - bilo da su nazvane romanima (*Kazališna kavama*) ili ih rasterećeni prinudna svrstavanja jednostavno imenujemo prozama "ženskog pisma" - odustaju od "Velike priče" za volju sekvenci, malih mitova odnosno fabularnih "rukavaca".⁷

Od "muškog" prema "ženskom" pismu

Navodnicima želimo izraziti distancu spram takva "oslovljavanja". Nemamo prostora ni minimalno elaborirati ishodišne ili dominantne refleksije o ovakvoj diobi. Valja nam iz pragmatičkih razloga pretpostaviti sve one rasprave koje propituju feminističku ("meta-seksizam") odnosno mačističku ("seksističku") orijentaciju. Nadovezujemo se, dakle, iz metodološkog praktičizma na rabljene iako počesto dvojbene termine.⁸ Njima se podjednako zaoštava "rat spolova", kao što se nanovo (i nanovo) može pristupiti demistifikaciji mita nepopravljive razlike u "slici svijeta" muške odnosno ženske vizure.

Pogled unazad:⁹ *Robinson Crusoe* - jedan od prvih modernih *bildungsromana*
[muška slika homo novusa]

"Bio sam treći sin u obitelji, a budući da nisam izučio nikakva zanata, glava mi se počeo zarana puniti skitalačkim mislima. Moj otac, koji je bio vrlo star, pružio mi je primjerno

6 Usp. Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, Zagreb 1951., fr. 60.

7 Zanimljivo je da je Zdravko Zima, puno ranije no što su se pojavile *Krhotine*, pogovor djelu Irene Vrkljan *O biografiji*, Zagreb 1987., naslovio u istom (semantičkom) tonu: *Biografske krhotine Irene Vrkljan*. Najrecentnije djelo Srečka Diane nosi isti naziv, usp. Srečko Diana, *Krhotine*, Split 1995. "*Krhotine* asociiraju na razbijeni vrč, fragmente nečega što je prošlo, poraz. No ovdje, u ovim kratkim lirskim prozama pjesnik Diana upotrebljava ih u puno aktivnijem smislu. Iz *krhotina*, prikupljenih diljem svoje poetike i onoga što u auri struji oko nje, što je na margini ili u bljesku promišljanja poezije i života, on gradi jedan sustav, koji je samo na izgled slučajna i bez niti vodilje." Citat iz prikaza Dianinih *Krhotina*, autor potpisan inicijalima J. F., Slobodna Dalmacija, 27. prosinca 1995., str. 34.

8 U prepletanju dijalekata, sociolekata, profesiolekata i "seksiolekata" - kako neki lingvisti predlažu nazvati "rukopis spola" - ne preporuča se govoriti o jeziku žena odnosno jeziku muškaraca u smislu sustava [la langue], nego samo o ostvaraju sustava, o govoru [la parole] spola - što jest područjem izvedbe, varijantnoga. Usp. o tome više u: Max Adler, *Sex Differences in Human Speech, A Sociolinguistic Study*, Hamburg 1978.; Damir Kalogjera, *O jeziku i spolu*, Delo, 4/1981.; Robin Lakoff, *Language and Woman's Place*, N.Y. 1975.; Casej Miller and Kate Swift, *Words and Woman. Language and the sexes*, Harmondsworth 1979., itd.

9 Pogled unazad, odnosno Pogled unatrag, naziv je kratke proze ili početne proze u zbirci *Pred crvenim zidom* I. Vrkljan (Zagreb 1994.). U djelu se varira prepoznatljiv autoričin naslov iz proze *Svila, škare* (Zagreb 1984.). Varijacija: "*Svila sjećanja, škare rata*" djeluje naknadnom dopunom davnom naslovu. Determinira ga i oduzima mu šarm polisemičnog. Bijahu te škare i "tkanina" iz 1984. skalpelom i tijelom vlastite obdukcije pretrage. Selekcija bivših, zrcaljenje vlastitih mijena i demistifikacija obiteljskih tabua.

Stari šarm intimne inventure u prozi iz 1984. mijenja rakurs analitičko-promatračkog tkanja prema trenutnoj svakodnevnici. Znakovit je i naslov proze *Vinkovci. Škare rata* (u *Pred crvenim zidom*). Također aktualizacijska prerada davnog nazivlja. Usp. osim u prozi *Jošing u nebo* (Skrinjarić) - gdje autorica transvestira žensko Ja - uglavnom imamo modeliranje

obrazovanje, koliko mi ga je mogao dati kućni odgoj i besplatna seoska škola, i odredio da budem pravnik, ali moja je jedina želja bila da postanem moreplovac. Ta me želja zaokupila tolikom snagom, usprkos željama, pa i zapovijedima moga oca, i unatoč savjetovanju i zaključivanju moje majke i ostalih prijatelja, da se činilo da u toj mojoj prirodnoj sklonosti što me vodila izravno u nesreću koja me je kasnije zadesila ima nešto kobno. (...) A moja savjest, koja još nije bila sasvim okorjela, kakva je to kasnije postala, prigovorila mi je što sam prezreo savjete i prekršio dužnost prema svome ocu."¹⁰

Po mnogima Defoe ne samo *Robinsonom* (1719.), nego i romanom *Moll Flanders* (1722. g. kada izlaze i *Dnevnik kuge u Londonu* te *Pukovnik Jack*) postaje reprezentativnim za svoje vrijeme. Defoea visoko poštuju, s udivljenjem o njemu govore Joyce, Woolfova, Gide, Colerige. On "predstavlja zglobnu točku u razvoju engleskog i evropskog romana. (...) S njime počinje tzv. realistička faza evropskog romana".¹¹

Ich forme ženskog jastva što sugerira autobiografičnost i uvjerljivost intimnog realiteta.

Nova stvarnost nije okvir za priču - priča jest pomak Vrkljanove. Ovdje-i-sada zbiva se neshvatljiva, neprotumačiva estetika ružnog. Njome je njena proza potpuno prožeta do činjenice da je upravo rat (sada-i-ovdje) glavni junak, a ne okvir priči. No ne rat romana-rijeke, kroničarskih masivnih višetomnih klasika ili obiteljskih saga od parvenijskih početaka obitelji u usponu, preko statusnog akmea i onda zalaska na crti prohujalih ratnih vjetrometa i nestalih rodoslovnih "grana" - nego karakterističnom konstatacijom autorica zatvara svoju *bildungs-koronu*, baca rukavicu "kućnom odgoju" i pretresa utemeljenost *Obiteljskih uzrečica* (usp. citat na kraju rada). Te su uzrečice dekor eskamotaže povijesnog tapkanja u mraku diluvijalnih odnosa i poriva. Stoga je i odgoj priprava, stjecanje vještine za prilagođeno "tapkanje".

"(...) Mržnja se širi poput ružne smeđe lokve. Teče u posude vremena.

(...) Žene glasno plaču zbog gubitka biografije.

(...) Voljeti tlo na kojem stojiš, susjeda koji će te možda ubiti. Jer imaš neku drugu boju kose, drugu religiju ili samo tako, bez razloga." (*Pred crvenim zidom*, str. 63, 78)

"(...) Jer su te hranili raznim poštapalicama blagosti, zabranili ti svaku srdžbu" (Isto, str. 78)

"(...) Nesreća teče unatrag i pokapa sve pred sobom" (*Pred crvenim zidom*, str. 63.).

10 Daniel Defoe, *Robinson Crusoe*, Zagreb 1958. (prijevod B. Grgić), str. 5-9. Roman je moderan i po *Ich formi* kojom autor davnog 18. st. još apelativnije djeluje na čitaoca. Kao što je poznato, "Kreutznaur" (Crusoe) je doživio nebrojena izdanja, prijevode i prerade. Prvi prijevod *Robinsona* u nas - župnika Vranića - objavljen je već 1796. u Zagrebu (*Mlajši Robinson iliti jedna kruto povoljna i hasnovita pripoviest za decu*). Među inim robinzonadama (po H. Ulrichu ima 227 imitacija!) jedna je prevedena i u nas: Kempeova, a pohrvatio ju je Franjo Bartus, "zagrebački učitelj" (Tisak i naklada L. Hartman, Zagreb, sine anno). Kampe "popravljiva" *Ich formu* povlačenjem u treće, promatračevo (pišćevo) lice i time više dobiva na kroničarsko-dnevničkom ugođaju djela. Didaktička je nota naglašenija, kontrastiranje Dobra i Zla očiti je.

"U svemu su puštali svome jedincu da radi po svojoj volji. Zato je Kruzoe prigrlio igru. Rad i nauka bila mu je deveta brig.

(...) Otac je želio, da mu sin postane trgovcem. Kruzoe nije za to zvanje imao a ma ni najmanje volje. Njemu se milio samo široki bijeli svijet. Srce ga je vuklo samo na putovanja.

(...) Što će nezalica i neradiša u velikom svijetu? Iznajprije valja kod kuće učiti i slušati roditelje i učitelje. Samo tako se skuplja mnogo znanja, oštri se um i pamet, plameni se srce, što sve treba, želiš li u svijetu i životu biti sretan i zadovoljan. [*Robinson Kruzoe* J. H. Kempe, navodeno, str. 2, podcrtala D. B. K.]

11 Prema: *Daniel Defoe i njegovo doba* M. Bekera, u: Književna smotra, 21/1975, str. 5-23. Valja također uputiti na vrlo koristan, sistematičan pristup *Robinsonu* u nedavno objavljenom radu Milana Crnkovića: *Robinson Crusoe Daniela Defoea*, Školska knjiga, Zagreb 1995. [Ključ za književno djelo].

Od 16. st. zapadnoeuropska književnost ispisuje kolonijalno-avanturističko-putopisne proze. One se odupiru klišeju popularnih romansi i pastoralu (Sannazzaro, *Arcadia* P. Sidneya, *Ornatius i Artesia* E. Forda, *Astree* H. d'Urfea, itd.). Prvim se predstavnikom engleskog pikarskog romana smatra Thomasa Nachea (*Jack Witton ili nesretni putnik*).

Dječjačko ogledalo J. Wickrama nadovezuje se tematski na srednjovjekovnu vitešku epiku. U tom njemačkom romanu prvi se put nazrijevaju odgojno-razvojne tendencije, no, "(...) sličnih romana našli bismo svu silu (pogotovo izvan Njemačke) pa sami Nijemci smatraju prvim istinskim romanom ove vrste *Pustolovnog Simplificissimusa* C. von Grimmelshausena."¹²

Kronotop početka

Modeliranje *bildungsromana* pretpostavlja povjerenje u saznatljivost. Znanje je saznatljivo, ljudi su "popravljivi", osjećajna apercepcija odnosno iskustvo jedini je kriterij istine. Stoga Defoe izručuje svog junaka životnim "aplikabilijama", uz nešto defoeovskog puritanizma (protestantsko "čitanje" Biblije...) i podosta lokovske filozofsko-empirijske paradigme. Kružna shema početka (*circulus vitiosus*) - uz koju se valja prisjetiti Efežaninova fragmenta o tome kako su početak i svršetak neodvojivi - odmotava se odlukom sina razmetnoga (Robinzon) o odlasku. On se otiskuje o rodno kopno i otvara prostor krivice i kajanja spram roditelja. Pratimo kronotop početka (svršetka) odnosno kronotop puta.¹³ Ostvaruje se dvovrsno:

- kao stvarni, fizički, kronološki i prostorni pomak - iskustvo prostora;
- kao metafizički, mentalni, duševni i čudoredni pomak - iskustvo katarze. Taj drugi put poznat je topos, arhitema kušnje, Nagovora.¹⁴

Grieh (napuštanje kuće i omalovažavanje savjeta - generacijsko antagoniziranje) - Kazna (brodolom; mukotrpano preživljavanje; strah i samoća; antropofagijska i demonizirana okolina otoka) - Iskupljenje (homo novus, izmijenjeni, samospoznati, prekaljeni čovjek rada, reda i skrbi¹⁵) - Blaženstvo (hepiendovska putanja, prosvjetiteljski optimizam amalgamiran pokroviteljstvom Onostranog).¹⁶

12 Usp. *Wilhelm Meister i odgojno-obrazovni roman* Ive Hergesića, u: *Shakespeare - Moliere - Goethe*, Književno-kazališne studije, Zagreb 1978., str. 369.

13 O kronotopu puta usp. u: *O romanu* M. Bahtina (*Vaprosi literaturi i estetiki*, Moskva 1975.).

14 Poglavitito u likovnoj ekspresiji.

15 Neki kritičari drže da je *Robinson* i prvi roman o radu; o polaganu stjecanju imetka (protestantska etika!) mukom i odricanjem koje nužno vodi uspjehu. On je tako tematski praotac pustolovnog ali uozbiljena "gastarbajtera":

"(...) U početku bez ica, Robinson postaje 'kraljem svog kraljevstva' i govori o 'svom dobru'. Dakle, njegova pustolovina je povijest ekonomskog uređenja. Otok zapravo predstavlja prirodno mjesto ekonomske autarhije: 'Moje kraljevstvo, moj otok, gdje nisam puštio da raste pšenica više nego što mi je potrebno'. Otok je početak i otkriće mjere. Dakle, s mjestom početka otkrivena je i osrednjost koju otac veliča na početku knjige... Roman o Robinsonu Crusoeu u prvom redu je roman o radu, čak prvi roman o radu." Cit. prema: Pierre Macherey, *Teorija književne proizvodnje*, Zagreb 1979, str. 206-213. Podcrtao citirani autor.

Macherey uočava mjesto Providnosti u savladavanju prirode; kanibalizam, egzorcizam... lukavstva su prirode ("Priroda voli da se prikriva", kazao bi "Mračni"). Na taj način predočava se hijerarhiju nužnosti. Tako prirodno stanje (Robinson: "Tu sam bio daleko od pokvarenosti svijeta; nije me morila ni putena požuda, ni pohota očiju, niti oholost", Macherey, navođeno, str. 209.) kao i trenutak rođenja (dolazak na otok je novo rođenje i ono se poklapa sa stvarnim Robinsonovim rođenjem) tvore ljestvicu reda i postupnosti ini-

Iz perspektive naukovanja života taj put metafizičkog savladavanja prepreka i grešaka nadobudne mladosti prati se u Robinsona bez posebnog opisivalačkog interesa spram prirode. Krajolik, otočki zemljovid, zanimljiv je ako je u funkciji opisa eliminacije prepreka. Pejzažizam i romantično zanošenje korespondencijom vremena-prostora-duha čekat će drugu proznu zgodu. Stoga paradoks: uobičajena sintagma (i mimo *Robinsona*, u kolokvijalnom, čak karikaturnom signumu hridi s palmom usred pučine...) "pusti otok"¹⁷ u slučaju *Robinsona* bogat je vegetacijom, znacima Providnosti, bajkovitim preprekama koje su profanizacija mitopoetskih aždaja, zmajeva i Enkidua (Petko?).

Pusti otok metafora je samo-izgona, kažnjeničke pozicije, lišenosti od civilizacije i njenih pravila. Bogat prirodnim resursima, bogat znacima (porukama Providnosti) nasuprot tragovima kanibala, domorodačkom ehu i nostalgiji za zapadnjačko-bjelačkim žargonom. Pusti, prazni otok valja ispuniti (zapadnjačkim) poretom stvari.

Nova paradigma
[ženski "pogled unatrag"]

Kroz povijest književne paradigme žene su se sporadično i prilično kasno uključile u detekciju mentalnog i stvarnog okoliša. Unutar nove posthegelijanske, postpozitivističke i postmodernističke svjetonazorske paradigme zbiva se ona također nova, fragmentaristička, sekvencionalistička i, spacionirano doživljenom vremenu, trenutku okrenuta proza. Odgoj se propitkuje na drugačiji način, iz duha vremena ("sada i ovdje") i vlastite, intimističke biografske razine. Nema velikih (avanturističkih) gesta, fraza je spuštena niže, u "poluglas", skici sklona i nedovršivosti modeliranja proze upravljena prozna praksa. Svijest (muško-ženska podjednako) je smrkana u oštrorube kristale, rekao bi Mihalić (*Metamorfoze*), pa je shvatljiva krhotinasta rukopisna orijentacija naših prozaistica. Nakon što su (Jarnevićeva, npr.) uspostavile toleriranu (ilirci, romantičko-realistički domoljubni diskurs) maniru tipično ženskog dijarizma, epistolarnosti, memoarskih uspomena intimističke naravi - uobičajilo se da upravo one poduzimaju inventuru ireverzibilnog, intimnog vremena snova, izmaštanih konstrukata i minulog. To nisu veliki projekti, pothvati, prustovske mitopoetike - one ucrtavaju male sekvence, isječke duboko proživljenog, raspršenog vremena. Ali i prostora.

Krhotine su "roman" o kraju (koncu) puta. Proza o putovanju tragovima. Iz budućnosti u prošlost i nazad. Robinson se poduhvatio gradnje, on stvara novi svijet stvari, priručnih potrepština svakodnevice na tzv. pustu otoku; zavičajni, goransko-prrezijski svijet Čorakove sav je u rekvijemskoj, omažnoj rekonstrukciji. Ona ponovo slaže, prepričava bivanje, život kuće koja je srušena, stvari koje su raznesene i spaljene, ljudi kojih glasove i korake još čuje. *Krhotine* su vrsta povratka, kronotop. Proza *Svila*, *škare* izrezuje, reže krhotinaste ostatke prošlog a neprolaznog. Ispisivanje ambiguitetnog. One - bez obzira na različitost njihovih projekata¹⁸ - od Škrinjarićeve do Vrkljanićine, od Čorakove do Drakulićeve (i

cijacijskih faza - one su "zadržane" u vremenu simboličkim urezima u deblo stabla, koje znači vrijeme iskustva.

16 Usp. još u Bahtina (navođeno) o biografskom vremenu/biografskom životu, kozmogonijskom i povijesnom procesu, mitološkom ruhu prreobrazbi, privatnom izoliranom pojedincu pomaku, preobrazbi, svakodnevnom životu i krivici, je li Petko "treći" (Bahtinov izraz) ili Drugi (zrcalo jastva)? Pitanje za neku od seminarskih rasprava...

17 "Pusti otok" prosvjetiteljstva naspram "puste zemlje" (Eliot), nove, postničeanske paradigme...

još pokoja navedena ženska proza...) - ne dociraju na način sveobuhvatnih projekata Goetheova *Meistera*, robinsonada, *Copperfielda*, *Čarobnog brijega* ili našeg *Latinovića* (primjer tzv. negativnog, "obrnutog" odgojnog romana) - odustaju od memoarističkih fabulacija i "naravoučenija" u sjeni Boga i Savjesti. Potpuno izložene demistifikaciji Velikog kozmičkog vremena i pripadnog mu smisla, rade na filigranskoj usredotočenosti na unutarnje vrijeme.

Noumentalno je na distanci. Krhotine riječi, gesta i pokreta, koraci u magli, ostaci stvari i pisama, nezatvorena vrata ljudskih odnosa i srušenih kuća postaju predmetom prozaizacije. Rad, red, skrb i naknadno blaženstvo "uredno sređenih zemalja"¹⁹ i dosluha s noetičkim izostaju iz repertorija novog odgojnog prozaiziranja. Stoga ga valja, taj novi odgojni projekt, zaštititi od tobožnje doslovnosti navodnicima - jer je samo tjeskobni komentar na bivše, novovjekovne ali danas paseizirane romaneskne instrumentalizacije fabuliranja. Novom "odgojnom" romanu nije do odgajanja, barem ne na doslovan, tendenciji podređen način. Lica su u sfumatu, nema ornamentalne karakterizacije i uzročno-posljedičnog kauzalizma. Prate se ili se bar naznačuju daleko složeniji i proturječni procesi bez potrebe za stvaranjem pseudoautentičnih pojedinaca.²⁰

Robinson na kraju puta (novi početak na starom kontinentu) pada u zagrljaj ocu (mati je umrla), čime se dijalog s početka romana - dijalog sina i oca - doslovno dovršava. Djelo kao da je posvećeno paternalizmu, povjerenju u autoritet, zrcaljenju volje, hijerarhiji i hijerofanijskim odjecima na kristijanocentričkom krajoliku.

18 Proza Drakulićeve - spram, recimo, *Krhotina* Čorakove - gotovo da su u svim metodološkim pravcima, svakoj taksonimiji "prepuštene" - neusporedive. Nema kopče i ne treba pošto-poto nekoj uporedivosti podilaziti. Ovdje se nabrojene proze (na početku radla) načelno usustavljaju u jedan anti i meta odgojni roman - novi "odgojni" roman, bez poduzimanja pretrage *speciosa*. Usp. također obje kćeri o žanru autobiografije i "fenomenu tzv. ženskog pisma" u *Novijoj hrvatskoj književnosti* Vinka Brešića, esej *U potrazi za samim sobom* (Zagreb 1994.).

19 Posuđeno od T. S. Eliota.

20 Beker s timu vezi rabi sintagmu ontološki realizam, na tragu N. Sarraute navodi "tehnike tropizama". Njeno modeliranje *Bildungsromana* (Zeitromana, Entwicklungsromana, Verbildungsromana...) nastoji na ucrtavanju psihičke supstance u pokretu, "moralno intelektualnog raspona jedva da ima u tim djelima". Usp. M. Beker, *Anonimni svijet novog romana*, Umjetnost riječi, 1/1988.

U prozama Drakulićeve susrećemo međutim naglašeno autentična portretiranja (poglavito u *Hologramima straha*). Autorica, na tragu psihoanalitičkih ikonografija, opsesivno - iz djela u djelo - provjerava količinu ljubavi koju dobiva odnosno izručuje dalje; "Vječno žensko" prelama se kroz tri mitopoetske generacijske postavbe. Mati-kći-unuka tri su zrcala jednog ženskog rukopisa kojim se i opet nudi svojevrсна prstenasta familijarna postava. Muškarac, otac, brat, amante u dubokoj su sjeni, objektno izloženi junaci. Oni i nisu junaci - oni su *siluete*, postaje na put(ovanju)u mati-kćeri-unuke do sebe saba. Pretapanje, akvarelizam (nježni, krokiju ponuđeni obrisi likova žena, popustljiva, apologetska analitika), zamjena uloga i zamjenjivost ženskih likova (inicijacijske, generacijske postaje od rođenja do smrti) impresionira u te autorice.

"(...) Njen je pokušaj samoubojstva ona nevidljiva, neraskidiva nit koja nas ponovo veže. Sve ostalo postaje nevažno - sjećanje, muškarci, zgusnuti, tvrdi osjećaj napuštenosti, samoća od koje smo se obje urušavale u sebe.

Učinila je to zbog mene: oduzimajući sebi jedino što ima, tijelo, konačno mi je nakon toliko godina rekla da me voli. Kao što sam i ja njoj rekla da je mrzim." (*Mramorna koža*, str. 138)

"(...) Čovjek bez lica bio je moj otac." (Isto, str. 150)

"Ni na jednoj fotografiji muškarci nemaju lica (...) Sva ta tijela bez lica, bez usana bez očiju." (Isto, str. 150, 151).

Krhotine su doslovno posvećene kćeri i majci autorice. Ženska zrcalna korona?

"Obiteljske uzrečice

Grbavci nose nesreću. Vrijeme je novac. Crnac je izvršio svoju dužnost. Prvi se mačići bacaju u vodu. Krhotine donose sreću, razbijeno zrcalo donosi sedam godina nesreće. Homo homini lupus. Nije zlato sve što sija. Biseri znače suze. Ljubav ide kroz želudac. Zlo je u stvarima. Jedna lasta ne čini proljeće. Cigani krađu kokoši i djecu koja su zločesta. Pauk viđen ujutro donosi brige. Per aspera ad astra. Čuda ne postoje. Tko radi taj i griješi. Tko visoko leti nisko pada. Put k tebi vodi oko svijeta. Tiha voda brijege dere. Duga kosa, kratka pamet. Svakom svoje. Novac sam ne nosi zadovoljstvo. Ne budi lava koji spava. Život je ozbiljan, umjetnost je vedra. Bolje vrabac u ruci, nego golub na krovu. Nitko ne šeta nekažnjivo pod palmama. Svatko je kovač vlastite sreće. Snovi su od pjene. Nesreća nikad ne stiže sama. Sve što je na stolu mora se pojesti. U laži su kratke noge. Sutra, sutra, nikad danas, to govore lijeni ljudi. Tko se zadnji smije, najslade se smije. Tko te tuče taj te i voli. U zdravlje onih stabala, od čijeg će drva biti naši lijesovi. Tko laže, tom je vršak nosa posve mekan. Čovjek je u životu sam. Lijenost smrdi. Tko te kažnjava, taj ti želi sve najbolje.

I tako dalje."²¹

Ovim se gnomsko-sentencijalnim "naravoučenijima" otvara, a ne zatvara započeta tema razvojnog odnosno odgojnog romana. Njima se, kroz sgusnuto bildung-štivo, može štošta pripisati familiji (id est patrimoniumu). No, tu sasvim napuštamo doslovni krajolik za volju onog društvenog - bitka bića i povijesti.

LITERATURA

- Badenter, E., *Jedno je drugo*, Sarajevo 1988.
 Bahtin, M., *Vaprosi literaturi i estetiki*, Moskva 1975.
 Barret, M., *Women's Oppression Today*, London 1980.
 Beker, M., *Daniel Defoe i njegovo doba*, Književna smotra 21/1975.
 Beker, M., *Anonimni svijet novog romana*, Umjetnost riječi 1/1988.
 Brešić, V., *Novija hrvatska književnost*, Zagreb 1994.
 Clifford, J., *Uvod u neobjektivne istine*, Dometi 3-4/1992.
 Crnković, M., *Robinson Crusoe Daniela Defoea*, Zagreb 1995.
 Culler, J., *O dekonstrukciji*, Zagreb 1991.
 Čemu još filozofija (Zbornik), Zagreb 1982.
 Čorak, Ž., *Krhotine*, Zagreb 1991.
 Defoe, D., *Robinson Crusoe*, Zagreb 1985.
 Defo, D., *Robinson Kruzo*, Sarajevo 1988. (izdanje za djecu, slikovnica).
 Despot, B., *Smisao ženskog pitanja*, Naše teme 6/1982.
 Drakulić, S., *Smrtni grijesi feminizma*, Zagreb 1984.
 Drakulić, S., *Hologrami straha*, Zagreb 1987.
 Drakulić, S., *Mramorna koža*, Zagreb 1989.
 Drakulić, S., *Božanska glad*, Zagreb 1995.
 Durand, G., *Antropološke strukture imaginarnog*, Zagreb 1991.

21 I. Vrkljan, *Svita, skare*, str. 75.

- Ferenci, S., *Thalassa - A Theory of Genitality*, New York 1968.
 Fichte, J. G., *Odabrane filozofske rasprave*, Zagreb 1956.
 Fridan, B., *The Feminine Mystique*, London 1963.
 Hergešić, I., *Shakespeare, Moliere, Goethe*, Zagreb 1978.
 Kampe, J. H., *Robinzon Kruzoe*, Zagreb sine anno.
 Katunarić, V., *Ženski eros i civilizacija smrti*, Zagreb 1984.
 Macherey, P., *Teorija književne proizvodnje*, Zagreb 1979.
 Mišćević, N., *Bijeli šum*, Rijeka 1978.
 Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana*, Zagreb 1994.
 Rowbotham, S., *Woman's Consciousness, Man's World*, Harmondsworth 1973.
 Solar, M., *Smrt Sancha Panze*, Zagreb 1981.
 Škrinjaric, S., *Noć s vodenjakom*, Zagreb 1978.
 Škrinjaric, S., *Pisac i princeza*, Zagreb 1983.
 Škrinjaric, S., *Kazališna kavana*, Zagreb 1988.
 Škrinjaric, S., *Jogging u nebo*, Bjelovar 1991.
 Vrkljan, I., *Svila, škare*, Zagreb 1984.
 Vrkljan, I., *O biografiji /Svila, škare/ Marina*, Zagreb 1987.
 Vrkljan, I., *Dora, ove jeseni*, Zagreb 1991.
 Vrkljan, I., *Pred crvenim zidom*, Zagreb 1994.

SUMMARY

Danijela Bačić-Karković

NEW EDUCATIVE NOVEL

The intention of the report "New Educative Novel" was to show how the history of literature and the theory of literature explain Bildungsroman. By giving the examples of some latest and most recent prose texts of so called "female writing" in the Croatian literature, the author examines the methodology of deduction and its influence upon the lives and destinies of individuals. The aim was to review the novel as a prose, post-modern and fragmentary writing of innermost feelings in social environment. A parallel is drawn between female characters, "female writers" and elements of characterisation.

Josip Kekez

POJAM "OIKOTIPA"

dr. Josip Kekez, Filozofski fakultet u Zagrebu

visokostručni članak

LIDK 801.54 : 886.2(091)::398

Nakon podulje primjene *arhetipa*, kao naziva za bilo koji praoblik, a u znanosti i o književnosti ponajčešće neke književne tvorevine poetički srodne u više naroda, u novije je doba u primjeni i naziv *oikotip*. Ono što je u dijakroniji odnosno vertikalni arhetip, to je u sinkroniji odnosno horizontalni oikotip. U raspravljanju o jednomu i drugomu uvijek valja držati na pameti da su oikotip i arhetip odnosno sinkronija i dijakronija u aktivnu međusobnu suodnosu. U izlaganju se govori o podrijetlu naziva, a zatim ga se primjenjuje u više povijesnih stilskih dionica hrvatske književnosti.

U tumačenjima pojava u hrvatskoj književnosti pojam oikotipa cjelovitije je primijenjen samo jedanput: učinio sam to u svojoj knjizi *Hrvatski književni oikotip*,¹ gdje je riječ o ukupnoj hrvatskoj književnosti u europskoj oikotipskoj shemi. Hrvatska je književnost tamo očitovana osim samosvojnim još i srodnim uokolnim izvanhrvatskim literarnim tipovima. Nije, naravno, riječ o epigonstvu nijednoga stilskog razdoblja, nego uvijek, od početka do danas, o udovoljavanju zahtjevima općih izvanjskih stilova domaćim, vlastitim sredstvima, ponajčešće usmenoknjiževnima.

Pojam se u načelu može primijeniti i na ostale, sve druge književnosti, razumije se, kad se hoće da je riječ o književnomu oikotipu; ali može se primijeniti i na ostala područja ljudskoga stvaralačkoga ponašanja ako je riječ o sinkronoj, horizontalnoj njihovoj povezanosti; te tako i na vjersko, gospodarsko, politološko, etnološko, muzikološko i dr. Kad je riječ o književnosti, srodnost je u oikotipskoj shemi ostvarivana poetički, stilski dakle, sa sekundarnim dijakronijskim udjelom. Ono što je arhetip, praoblik, prauzor, model za nešto u vertikalni, to bi u horizontalni trebao biti oikotip.

U hrvatskoj književnoj znanosti arhetip je najčešće shvaćen migracijski, odnosno: navodnim seljenjem pojedinih literarnih tipova objašnjavana je njihova srodnost s onima u drugim sredinama. Stoga je takva metoda podosta često srodnosti tumačila monogenetski, svodeći ih na zajedničko vrelo i redovito odbijajući poligenetska rješenja kao vjerojatnija. U primjenjivanoj geografsko-historijskoj metodi uz dijakroniju već je prisutna i sinkronija, što znači i mogućnost funkcijske primjene oikotipa.²

1. Izdao Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1992.

2. Na ovom ćemo se mjestu zadovoljiti samo s tvrdnjom o tome; kao što ćemo jednako, samo u načelu dakle, utvrditi da je tumačenje kompariranih srodnosti s obzirom na primjenu arhetipa redovito analogno zaključcima s obzirom na pojave u horizontalni, dakako, s obzirom na migraciju, od tzv. većih do tzv. malih kultura.

Takvo migracijsko objašnjenje s baratanjem pojmom arhetipa navlastito je moguće primjenjivati na usmenu književnost i na književnost medievalne epohe, pa se za obje primjenjuje u izobilju; zatim na književnu, retoričku prozu svih razdoblja, posebno opet onu iz XVII. i XVIII. stoljeća (primjerice Divković, Habdelić, Gasparotti, Mulih i, naravno, brojni drugi);³ pa onda i na pojedinačne književne pojave svih stoljeća, kao što je primjerice slučaj u Vetranovićevu opusu s motivom Euridikine geste, inače namijenjene Orfejevu ponašanju;⁴ ali, naravno, i u puno više slučajeva. Nažalost, arhetipskim se postupkom svaka srodnost redovito objašnjava selidbeno.

Da vidimo pak zašto uvoditi pojam oikotipa i kako funkcionira njegova primjena u sagledavanju hrvatske književnosti. Ponajprije ćemo izdvojiti dva podatka iz donedavna statusa povijesti hrvatske književnosti koji su bili preprečljivi današnjemu stvarnijemu opisu nacionalne književnosti. Prvi je podatak vrijednosne, drugi poetičke, a oba još i književnopovijesne naravi.

Tako će biti da svi više-manje pamtimo vrijeme kada se o hrvatskoj književnoj prošlosti relativno malo znalo, a i ono što je bilo poznato, na općedruštvenoj razini nije bilo osobito poštovano, pa nije bilo ni optjecajno. Dovoljno se prisjetiti da se književnost u Hrvata svodila na zadnja dva stoljeća, a naši su politički protivnici baš tu vidjeli i naše europske početke. Tvrdnja se odnosi na naše lijeve i desne susjede, koji su zbog stilske srodnosti pojedinih epoha jednostavno posvajali: prvo, hrvatska duhovna dobra, pa zatim i svojatali područja. S vremenom se granica s devetnaestoga stoljeća pomicala sve dublje u prošlost da bi zastala negdje oko Marka Marulića, a onda u sljedećoj fazi bila pomaknuta na cjelokupno srednjovjekovlje, odnosno na početke hrvatske pisanosti, pa čak malotko više dvoji je li *Bašćanska ploča* književni tekst, a to onda znači i prvi hrvatski književni tekst (oko 1100). To se sve tek nedavno zbivalo, pa se tragovi prevladanih prosudbi inertno pomiču do u ove dane. Svojedobno je Marko Marulić prozvan ocem hrvatske književnosti; a to se i sada ponekad čuje, premda je inače već posve očito da iznimno velika i europskoga pisca ne bi bilo umjesno smatrati onim što on nije, a nije to ni onda ako bismo posve zapostavili dugovjeku usmenu književnost nastajalu prije i poslije prvih pisanoknjiževnih ostvaraja. Uostalom, na tome i na inerciji takvih podataka imenovana je, ako ne i ostvarena, odnosno njezin srednjovjekovni dio, kolekcija *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, koja je u drugomu pokušaju preimenovana u *Stoljeća hrvatske književnosti*. Razumije se, navođeni primjeri nikada nisu kritika, nego su uvijek ilustracija.

Ilustrativna je dakle i tzv. usmena književnost hrvatska. Prve važnije spoznaje o njoj i sakupljanje njezino pripisivano je XIX. stoljeću. Poslije je taj podatak, više načelno a

3 Riječ je naravno o propovjednoj prozi ili točnije o tzv. prilikama interferiranima u propovijedi. Postojali su čitavi zbornici takvih prilika ili pelda, zanimljivih pripovijesti kojima su svećenici s oltara podučavali narod vjerskim i životnim istinama. Naravno, događalo se i to da su naši pisci, odnosno propovjednici rabili primjere iz istoga vrela, tj. da su ih preuzimali jedan od drugoga, pa otuda među njima veća ili manja srodnost, veće ili manje namjerno odstupanje od izvornika.

4 To je u Vetranovićevu djelu drugačije negoli je u pravilu u svim drugim brojnim inačicama od starogrčke mitologije: neće se okrenuti Orfej nego Euridika. Arhetipski (geografsko-historijski) može se pratiti i sam mit i samo odstupanje od njega supstitucijom likova. Redovna pripovijest u kojoj se okreće Orfej dopušta da se nade praoblik, a može se migracijski pratiti sve do zadnjega. U drugomu, iznimnomu, slučaju također se može ispostaviti arhetip, ali pouzdan zaključak o preuzimanju ne može uslijediti; ne bi bio uvjerljiv jer je međusobno neovisno svatko od njih mogao zamijeniti funkciju likova, pogotovu u čestoj i dugoj primjeni prvotne varijante.

manje i potvrdama, pomaknut na prijelaz iz medijevalne u novovjeku epohu.⁵ U ovom trenutku postoje pak zbirke usmenoknjiževna gradiva sakupljena u stoljećima prije devetnaestoga, pa i iz srednjovjekovnoga razdoblja.

Na srodne ćemo zaključke iaič kada hrvatsku književnost sagledavamo poetičko-sinkronijski, što zapravo znači oikotipski. Onako kako je hrvatska književnost sve više i povijesno sve dublje potvrđivana (otkrivana i vrijednosno otkrivana), tako je ona postupno utvrđivala samosvojnost i sve pouzdanije i autentičnije bila postavljana u suodnost prema uokolnim europskim književnostima. Ponajbolje će biti ako to pokažemo na primjeru renesanse, zapravo na književnosti XVI. stoljeća (srednjovjekovlje bi bilo još primjerenije, ali proces dešifriranja arhetipova tamo još ni približno nije dovršen). Hrvatska književnost koja je nastajala nakon srednjovjekovlja danas je već ocijenjena bogatom i prema broju naslova i prema njihovoj estetskoj vrijednosti. Ali nije tomu davno kako se tvrdilo da je ona oblikovana samo pod utjecajem stranih tadašnjih i dotadašnjih književnosti i da je posve epigonska, pa čak, gotovo posve, i plagijatorska. Danas su takve tvrdnje u pravilu korigirane, skoro su posve potisnute, a bez kompleksa se ističu domaći uzori, s nadalje punim ali stvarnim, uvažavanjem izvanjskih. "Starija hrvatska poezija nije tek epigonski recepcijski odjek stranih ondašnjih i doondašnjih književnih zbivanja - što bi se metodom analogije moglo, naravno pogrešno, ali ne i s manje prava, tvrditi i za književnost najnovijih razdoblja - nego je zapravo bila dio evropskoga književnoga i kulturnoga kruga, kao i ostali evropski, mediteranski, srednjoevropski literarni oikotipovi, ali zacijelo dostatno individualizirana zahvaljujući upravo narodnomu stvaralaštvu", napisao sam 1988. u *Prvoj hrvatskoj rečenici*.⁶

I baš ovdje ćemo se pozvati na pojam oikotipa. Riječ je zapravo o tomu da hrvatska književnost udovoljava stilskim zahtjevima dotična razdoblja i da je poetički srodna s ostalim uokolnim književnostima s kojima čini zajedničku stilsku shemu, ali da se stilskim zahtjevima epohe udovoljava domaćim oblikovnim podacima. Ako se hrvatska književnost u svima razdobljima obraćala ponajprije vlastitoj tradiciji, i u njoj ponajviše usmenoj književnosti, ne znači da je ona to činila uvijek na isti način. Tradicija je udovoljavala novooblikovanim djelima prema stilskim potrebama razdoblja, odnosno u njemu ostvarenih djela. Zavisilo je to dakako o europskoj oikotipskoj shemi, koju je ujedno tako tvorilo i hrvatski književni tip. Držim da nema potrebe nabrajati ostale epohe, recimo, romantizam, realizam, modernu itd., pa u njima i pojedine pisce ili njihova djela. Što se tiče pojedinačnih slučajeva, Šižgorić je zgodan oikotipski primjer: onodobnoj Europi (druga polovica XV. stoljeća) i njezinom uzimanju u obzir klasičnih djela vrijednosno sučeljuje vlastitu narodnu tradiciju. U naše doba fonička poezija dopijeva nam kao smjer iz Europe, ali mu pisci udovoljavaju bogatim domaćim brojičkim gradivom. Neki su to tako i komentirali, kao primjerice Mak Dizdar u povodu svoje pjesme *Blago*.

Za razliku od arhetipa koji ispostavlja međusobno uvjetovanu dijakroniju, dakle srodnost ostvarenih tipova stvaralaštva, oikotipovi su sinkroni, horizontalni zbir pojedinih tipova stvaralaštva međusobno povezanih stilskom srodnošću. Starogrčke riječi kojima je pojam oikotipa ispostavljen upućuju na vlastitost, na samosvojnost, ali i na srodnost s drugima. *Oikos* (eoika) - nalik, sličan, jednak biti komu u čemu; *oikoi* - domaći; *oikeios* - domaći, srodan, vlastit. Dakle: vlastit, a srodan književni tip.

5 Što se tiče, naprimjer, usmene epske poezije, kao donedavna njezina najvažnijega dijela, najlakše je provjeriti u naslovima Tome Maretića.

6 Stranica 120, u članku *Poezija na narodnu i dvojica starijih pjesnika*.

Umjesto zaključka, htjeli bismo na jednomu primjeru ilustrirati kako su sinkronija (oikotip) i dijakronija (arhetip) u takvu međusobnu aktivnu odnosu koji dovodi do promjena i u povijesti i u poetici književnosti. U knjizi *Hrvatski književni oikotip* tvorbene sam utjecaje na hrvatsku pismom ostvarivanu književnost klasificirao i rangirao tako da je funkcijski na prvomu mjestu usmena književnost, pa *Biblija*, pa starogrčka i starorimska klasična književnost, onda zapadnoeuropski utjecaji, pa na petom mjestu slavenski, a zasad tek na predzadnjemu, šestomu mjestu vlastita pisanoknjiževna tradicija. U naše je doba, prvi put u povijesti, usmena književnost prepustila društveni primat pisanoj književnosti. Iz toga zorno proizlazi da će u budućnosti zasigurno vlastita pisano-književna tradicija kao oblikovni činitelj zauzeti povoljnije, djelotvornije mjesto od trenutnoga predzadnjega i postajat će sve utjecajnijim faktorom u daljnjemu tijeku hrvatske književnosti.

SUMMARY

Josip Kekez:

THE CONCEPT OF "OIKOTYPE"

For a long time archetype was used for any original pattern or model; in science dealing with literature it pertained to a literary form common to a number of peoples. Nowadays the term "oikotype" came into use. Whatever archetype represented in diachrony, in synchrony it is oikotype and there are both mutually correlated. This paper reveals the origin of the term, later applied in many stylistic formations of Croatian literature.

Marina Kovačević, Lada Badurina,
Adriana Car-Mihec

KNJIŽEVNO DJELO KAO PRIJENOSNIK KODA KULTURE

dr. Marina Kovačević, Pedagoški fakultet u Rijeci
mr. Lada Badurina, Pedagoški fakultet u Rijeci
mr. Adriana Car-Mihec, Pedagoški fakultet u Rijeci

izvoriti znanstveni članak

UDK 886.2.09 : 008

Književno djelo istovremeno pripada kulturi, reflektira je i sudjeluje u njezinu oblikovanju. Dok ga sama pripadnost čini znakom, dakle mikrojednicom globalnoga koda kulture, sposobnost djela da reflektira vlastito kulturno ozračje, kao i da sudjeluje u njegovu konstituiranju navodi nas da u književnoumjetničkom kodu otkrivamo kulturni kod kao jedan od njegovih potkodova. U ovom ćemo radu identificirati mjesto i ulogu romana Ivana Slamniga Bolja polovica hrabrosti i drame Miroslava Krleža Gospoda Glembajevi u kodu hrvatske kulture, temeljeći iznesene stavove u analizi jezika i stila tih djela s kulturološki relevantnih aspekata.

1. Pojmovi: kod kulture; jezik; tekst; književno djelo

Pojam *koda kulture* nalazi svoju ishodišnu referenciju u pojmu *kulture*, u široku spektru značenja koja iznalazimo u ukupnosti materijalnih i duhovnih tekovina ljudskoga djelovanja. Kulturno se kodiranje oslanja na nacionalni karakter nadređenog pojma: sve su manifestacije čovjekova bivstvovanja nezaobilazno obilježene njegovom pripadnošću određenome kulturnom ambijentu. Čovjekova determiniranost prostorom iz kojega izniče, povijesnim trenutkom unutar kojega egzistira, kao i općim kulturnim nasljeđem konkretnog vremensko-prostornog ozračja ugrađena je u sve oblike njegova očitovanja. Očitovanje kulturne pripadnosti nužni je prateći efekt svake komunikacijske situacije, bilo da je riječ o svakodnevnorazgovornom, o znanstvenom ili o umjetničkom oblikovanju poruke, bez obzira na to je li poruka oblikovana jezičnim ili kojim drugim medijem. Ono što nazivamo kodom kulture i što će biti predmetom našega interesa s književno-teorijskoga aspekta ne egzistira samo po sebi, već uvijek kao potkod kakva drugoga koda: kod kulture konkretizira se uvijek kodom nekoga govora, katkad verbalnoga, no katkad i gestovnog, ili pak slikovnog, ili nekog drugog komunikacijskoga medija.

Usmjeravajući svoj interes prema *književnome djelu* kao prijenosniku koda kulture, globalno ćemo utemeljenje potražiti u odnosu između kulture i jezika, da bismo s tog aspekta pristupili govoru književne umjetnine i proniknuli u višeslojnost koda umjetnosti riječi. Književno ćemo djelo motriti kao poruku unutar komunikacijskog procesa u kojem ćemo uočavati ne samo jezičnu već i kulturološku zadanost kako njegova pošiljatelja tako i njegova (njegovih) primatelja. Takvo će nam motrište omogućiti da konkretni tekst sagledamo u njegovoj dvojakoj funkciji: u *funkciji asimilacije* različitih kodova i

njihova uklapanja u konkretni kod konkretnoga djela, kao i u funkciji njihove daljnje transmisije i djelovanja. Književno djelo istovremeno odražava i kreira vlastitu zbilju. Ono, naime, nastaje kao produkt određenog jezično-kulturnog ambijenta, a kao takvo ono postaje i aktivnim čimbenikom danog jezika i dane kulture. Pojam teksta motrit ćemo kao aspekt fenomena književnoga djela. Tekst je ona materijalna datost čitava procesa kroz koju se prelamaaju obje funkcije, te stoga on zaživljava kao književnoumjetnička poruka tek u odnosu prema izvantekstovnim čimbenicima, prepoznat kao dio konkretne vremenske i prostorne, jezikom i kulturom obilježene stvarnosti. Spoznan kako s aspekta svoje jezično-kulturne pripadnosti, tako i kao aktivni čimbenik konkretnog jezično-kulturnog ozračja, tekst postaje književnom činjenicom, razotkrivajući se ne samo u ulozi prijenosnika već i u ulozi promicatelja jezične i kulturne zbilje. Književno se djelo, posredstvom teksta - svoje jezične fakture, ambijentira u vlastitu zbilju, vrijednosno je obogaćuje i dinamizira.

Kada bi bilo moguće zamisliti postojanje kakva teksta naprosto kao jezične tvorevine, neobilježene pripadnom kulturom, tada bismo vjerojatno mogli govoriti o prevedivosti takva teksta u jezično-gramatičke kategorije kojega drugog jezika. Dakako, takva je hipoteza neostvariva, jer i sam jezik nastaje i razvija se u okrilju određene kulture i na svim je svojim razinama njome impregniran.¹ Stoga je prevođenje ne samo čin jezičnoga već i kulturnoga prekodiranja tekstualne strukture, to je traganje za smislenim protuvrijednostima koje u kodu drugoga jezika rezultiraju ne istim, već analognim učinkom. Vidljivo je to već i u najbanalnijim primjerima: službeno pismo na engleskom jeziku standardizirano se zaključuje izrazom *Yours sincerely*, koji u doslovnom prijevodu na hrvatski jezik (*Vaš iskreno* ili *Iskreno Vaš*) umnogome gubi na svojoj formalnosti i postaje neprimjerenim u poslovnome dopisivanju; izraz *Ljubim ruke*, u hrvatskom jeziku kalkiran prema njemačkom korelatu,² neprevediv je na engleski jezik, iako sama kurtoazna gesta ljubljenja ruku nije neznan (iako je strani, uvezen iz francuskoga salonskog miljea) oblik ponašanja u engleskoj kulturi; idiomiatski iskaz *Sit sam svega* (života, ljudi, postojanja...)

1 U svom prilogu u *Zborniku radova sa znanstvenog skupa o leksikografiji i leksikologiji* (skup održan u Zagrebu, 11-13. X. 1989; izdanje Zagreb, 1993) naslovljenu *Kultura rječnika i rječnici kulture* (str. 27-32) Maja Bratanić govori u prilog ovoj tvrdnji. Sama uloga rječnika kao posrednika između dvaju jezika, pa time i dviju govornih zajednica nadilazi striktno lingvističke okvire i podrazumijeva i funkciju rječnika kao interpretatora sociokulturnih razlika tih zajednica: (...) prenošenje i tumačenje leksičkog i semantičkog sadržaja jedinica nekog jezika predstavlja ujedno i prenošenje znanja o društvu i kulturi zajednice koja se tim jezikom služi jer je takvo znanje jednostavno dio loga semantičkog sadržaja (cit. str. 27). Pod kulturnooznačenim leksičkim jedinicama podrazumijevaju se sve riječi nekog jezika stvarno razumijevanje kojih podrazumijeva poznavanje određenih socio-kulturnih specifičnosti neke govorne zajednice, odnosno poznavanje određenog minimalnog segmenta zadanog kulturnog konteksta (str. 28). Stoga se zamišlja i novi tip rječnika - rječnik jezika i kulture, kao tip etnolingvističkog rječnika u čiju bi građu trebalo uključiti i vlastita imena u najširem smislu, npr. Glembajevi, glembajevština, Agram, agramerština i sl.

Da navedeno mišljenje nije usamljeno, svjedoči i rad Anje Nikolić-Hoyt *Kulturne i povijesne komponente značenja riječi*, objavljen u *Filologiji*, 22-23, Zagreb, 1994, str. 253-256 (referati sa znanstvenoga skupa *Teorija i praksa izradbe jednojezičnih hrvatskih rječnika*, Zagreb, 18-19. XI. 1993). Ističući prožetost jezika kulturom, autorica nastavlja: Stoga je proučavanje nekog jezika uvijek i proučavanje kulture koja ga je izgradila. Veza između jezika i kulture očituje se u jeziku ponajviše na razini značenja, to jest u rječniku (...). U leksičkom blagu nekog jezika kultura se pojavljuje kao podrazumijevana pozadinska informacija o tradiciji, vjerovanjima odnosno svjetonazoru govornika loga jezika (str. 253).

2 Riječ je o semantičkome kalku. Usp. Marija Turk, *Leksički i semantički kalkovi u hrvatskome jeziku*, *Fluminensia* 1/2, god. 5, str. 39-48.

u hrvatskom jeziku može biti rabljen i u doslovnome značenju (*Obilno sam se najeo*), dok engleski ekvivalent *I am fed up* isključuje mogućnost doslovne uporabe (valjalo bi reći *I am full*, gdje je opet pridjev *full* slabo zamjenjiv hrvatskim *pun*), itd. Među jezicima, vidljivo je već i iz ovih nekoliko primjera, nema relacije istosti, već je jedino moguće govoriti o više ili manje aproksimativnim vrijednosnim ekvivalentima, budući da je plan odčitavanja značenja uvijek uklopljen u konkretnu stvarnost konkretnoga recipijenta. Štoviše, jezične istosti nema ni unutar jednoga jezika, pa nam ni sinonimi ne znače posve isto,³ i nije nimalo svejedno kada, u kojoj situaciji i kome govorimo o *hematomu*, a kada i kome o *kronom podljevu*, ili, još jednostavnije, o *modrici* ili o *masnici*; hoćemo li govoriti o kakvoj *manjkavosti* ili o *nedostatnosti*, odnosno o *deficijentnosti* ili o *insuficijentnosti*; hoće li biti riječi o *čuvstvima*, *osjećajima* ili o *emocijama*, o *mraku* ili o *tami* itd., a da ne govorimo o teškoćama koje nastaju kada učinjen leksički izbor, sa svim konotacijama odčitljivim iz originalnog iskaza, želimo transponirati u neki drugi jezik. Kada je pak riječ o tekstu književnoga djela, koje je po samoj svojoj prirodi kulturna činjenica ostvarena jezikom, proizvod i agens određene kulture, tada ova tvrdnja kvalitativno i kvantitativno dobiva na težini.⁴ Naime, temeljeno u jeziku, u svim njegovim stvarnosnim očitovanjima, dakle i u jezičnome standardu i u pluralitetu mogućnosti njegove destandardizacije koju omogućuju, pa i iziskuju brojne situacije u kojima se jezik opredmećuje u govor, književno djelo stvara vlastitu situaciju i, slijedeći vlastita poetička načela, obrađuje ukupni jezični materijal. Jezik se stoga u književnome djelu na višemu stupnju nanovo destandardizira, odstupanja od normi i od situacijskih uzusa potencijalno su bezbrojna, a s njima se multipliciraju i smisljena preusmjeravanja jezičnoga znakovlja.

I sama povijest književnosti svojevrsan je kulturni kod koji književno djelo nasljeđuje, sjedinjuje s jezičnim materijalom, obrađuje i prevladava. Stoga je plan književnoga teksta izuzetno složen: jezični kod kojemu je kod kulture iz koje jezik izniče imanentan materijal je koji se preuređuje u skladu s kodom literarne tradicije samog djela, a obje se razine nadalje podvrgavaju činu individualnoga prekodiranja kojime djelo osmišljava vlastito postojanje. Tako ono samo postaje činiteljem vlastite tradicije i njezina koda, a globalno uzevši, i samog jezika i kulture uopće. Vrlo je ilustrativan primjer pjesma *Oproštaj* Tina Ujevića:⁵ objavljena u trima verzijama, ona vrlo dobro opredmećuje dinamiku odnosa prema jeziku i kulturi kao prema svome materijalu (jezik je tu starohrvatske književnosti, no dakako obrađen i preuređen; tematizira se oslanjanje o kulturnu tradiciju /Marulić/,

3 Opće je prihvaćena teza o nepostojanju apsolutne sinonimije. Tako npr. pod pojmom *sinonim*, *sinoniman* (isto značajan) u rječniku Davida Crystala (*Enciklopedijski rječnik moderne lingvističke*, prev. I. Klajn i B. Hlebec, Beograd, 1988) stoji između ostalog da dvije jedinice koje nazivamo sinonimima ne moraju biti značenjski identične, odnosno da se o sinonimiji može govoriti ako su jedinice dovoljno bliske po značenju da se u nekim kontekstima može birati između njih a da izbor jedne ili druge ne utiče na značenje rečenice u celini (str. 235).

4 Na to nas upozorava Jurij Lotman: *Tekst književnog dela je u principu individualan. On se stvara za dati sadržaj i (...) ne može biti zamenjen nikakvim adekvatom na planu izraza bez izmene plana sadržaja. Povezanost sadržaja i izraza u umetničkom delu toliko je čvrsta da prevod na drugi sistem beleženja u suštini također nije ravnodušan na sadržaj. Usp. Predavanja iz strukturalne poetike*, prev. N. Petković, Sarajevo, 1970. Citat str. 228.

5 Mnogi za našu temu relevantni aspekti Ujevićeva *Oproštaja* razrađeni su u prilogu Dubravke Oraić Tolić u knjizi *Teorija citatnosti*, Zagreb, 1990. Glede Ujevićeve, odnosno "Marulićeve" čakavštine instruktivna je analiza Josipa Vončine u tekstu *Ujević i Marulić*, *Umjetnost riječi*, 3/1984. Također upozoravamo i na prilog Marine Kovačević V. međunarodnim slavističkim danima održanim u Szombathelyu, Mađarska, 27-28. V. 1994, *Stih i forma u funkciji interteksta* (zbornik je u tisku).

ali se uspostavlja i odmak od nje; u poetičkome kodu znakovita je sama sonetna forma, ali se i ona rasplinjava u trećoj tzv. proznoj verziji pjesme), sama postajući činiteljem zaokreta u odnosu prema jeziku, kulturi i vlastitoj tradiciji, jednim od agenasa promjena koje će se zbiti na hrvatskom kulturnom prostoru prvih decenija dvadesetoga vijeka. Svaki pokušaj prevođenja Ujevićeva djela na strani jezik nužno bi se susreo sa svom složenosti problema prevođenja, da ne kažemo neprevedivosti koda kulture razvidnoga na svim razinama pjesničkoga teksta. U trima verzijama *Oproštaja* Ujević tematizira kulturu samu u kojoj je invokacija Marula semantičko uporište; on nadalje tematizira i jezik hrvatske književnosti, neodvojiv od vlastite kulturne povijesti, nuđajući dijakronijsku perspektivu kojom zahvaća evolutivni raspon od stare hrvatske književne čakavštine do novoštokavskog standarda vlastita vremena; na koncu, tu je i tematizacija poetičke tradicije stihovnoga kazivanja, kojom je na predlošku tako prezentirana jezika aktualizirana versifikacijsko-prozodijska problematika, gdje se versifikacijski normativizam raščinja u prozaiziranu iskazu štokaviziranoga teksta. Sugestivnost Ujevićeva iskaza gradi se na implicitnosti suodnosa, ne samo onih unutartekstovnih već i golemim dijelom onih izvan teksta, pa bi stoga svaki strogo jezični prijevod osakatio ovo djelo upravo u segmentu koji je njegov *raison d'être*. To, bez sumnje, mađa ne nužno i ne uvijek s istom sagledivosti kao u navedenome primjeru, vrijedi za književnost uopće. Ujević u svom *Oproštaju* tematizira kulturu, a prekodiranjem njezina koda čini i sam kod kulture zamjetnim. To samo znači da je kod kulture srastao s jezikom samim, da je i on materijal koji se podvrgava književnome preoblikovanju, pa je stoga i smisao književnojezične umjetnine bitno određen njime.

Kod kulture realnost je svakoga jezika, i kao što i sam jezik u književnome djelu zaživljava i opredmećuje se, tako i kultura u njemu kodirana prerasta u materijalnu činjenicu kulturne povijesti jedne nacije. Suočeni s materijalnim činjenicama kulture, s dostignućima znanosti i tehnike, s dosezima filozofskog i ideološkog promišljanja, s estetskim dometima što ih prepoznamo u djelima kiparstva, arhitekture, slikarstva, glazbe i književnosti, suočavamo se i s kontinuiranim procesom slijevanja kulture u jezik.⁶ Književno je pak djelo ono koje, opredmećujući svekoliku kulturu u tvorevini jezičnoj, nudi svijest o slojevitosti jezičnoga fenomena i omogućuje da u književnome kodu odčitavamo kod kulture kao jedan od njegovih potkodova.

2. Enkodiranost kulture u jezik književnoga djela

Cilj ove analize jest pronicanje u onaj aspekt književne tvorevine u kojemu se ona prezentira kao prijenosnik koda kulture, u onaj njezin neprevedivi segment u kojem se podrazumijeva čitateljeva sposobnost identifikacije i interpretacije kulturnostilematike razine književnoga iskaza. Da bi nam se upravo ta razina razotkrila, odabranim ćemo primjerima pričati s pozicija izvanjskih, usredotočujući se na potencijalna problemska čvorišta na koja bi nailazio hipotetski suvremeni čitatelj nekoga drugoga, nehrvatskog i nesrednjoeuropskog kulturnog ambijenta. Primjere ćemo pak situirati upravo u srednjoeuropski i hrvatski prostor grada Zagreba koji će nam se ukazati u vremenskoj perspektivi promjena što su zadesile hrvatsku metropolu tijekom dekada što dijele vrijeme radnje drame *Gospoda Glembajevi* Miroslava Krleža (uoči prvoga svjetskog rata) od recentne prošlosti sedamdesetih godina u koje se situira radnja romana *Bolja polovica hrabrosti* Ivana Slamniga.

6 O ovoj temi detaljnije vidi u: *Cultural Models in Language and Thought*, ur. D. Holland i N. Quinn, Cambridge University Press, New York, 1987.

Iako se ni jedan od naših primjera izravno ne situira u vrijeme odvijanja svjetskih ratova, prvi rat, kao i drugi, koji odjeljuju radnje ovih dvaju književnih djela, kao nositelji globalnih političkih i socio-ekonomskih promjena na svjetskoj sceni, referentna su povijesna ishodišta pristupu koji ćemo zvati izvanjskim. Geografska situiranost grada Zagreba u područje nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije (još uvijek postojeće države u vremenu odvijanja *Gospode Glembajevi*) aktualizirat će i problem pozicije Hrvatske u tom konglomeratu koloniziranih nacija, potaknut će interes za sudbinu Hrvatske nakon 1918, a i svijest o mnoštvenosti elemenata austrijskog i mađarskog utjecaja na ovome prostoru kao nasljeđa koji neminovno ostaju prisutnima u društvenoj zbilji zemlje i u njezinim budućim društvenim i političkim formama. Drugi će svjetski rat biti prizmom poimanja Slamnigovih sedamdesetih godina: Hrvatska će se tu pojaviti kao tekovina srednjoeuropskog kulturnoga kruga koja postaje sastavnicom Titove tada već postimformbiroovske Jugoslavije, kao prostor pretapanja srednjoeuropskih tradicija i socijalističke neokulture. Na koncu, tu je i sinkronijski moment nacionalnoga osamostaljenja kao dio još jednoga procesa što je potresao svjetsku scenu i zahvatio zemlje istočnoga bloka, što je još jedna prizma kroz koju se izvanjski čitatelj sučeljava s kodom kulture ugrađenim u književna djela kojima pristupa.

2.1. Miroslav Krleža: *Gospoda Glembajevi*

Kod kulture naslanja se na kod opće kulture: srednjoeuropsko i europsko dijakronijsko i sinkronijsko okruženje Hrvatske one su koordinate koje predstavljaju minimalni oslonac čitateljevoj sposobnosti odčitavanja značenja u književnim djelima. Dakako, domaći je čitatelj nesvjestan prednosti koju mu u tom smislu pruža ne samo obrazovanje koje je, pretpostavimo, stekao u obrazovnome sustavu vlastite nacionalne kulture već i prednosti samog sudjelovanja u stvarnosti koja je tom kulturom obilježena. U povijesnom pamćenju nacije - u arhitekturi, slikarstvu i glazbi, u gastronomiji i u ukusu, u svakodnevnim navikama ljudi, u njihovom jeziku - još živi sjećanje na nekadašnji život u krilu austrijske države. Samo pak kretanje gradom Zagrebom, njegovim secesijskim eksterijerima i bidermajerskim interijerima, znakovita je evokacija nekadašnjeg Agrama, pa će domaći čitatelj zakoračiti u svijet Krležine imaginacije služeći se orijentirima iskustva svoje svakodnevice. Dok će izvanjski pristup, temeljen u naučenim podacima, iziskivati složen proces *dekodiranja* književnoga teksta u skladu s okvirnim znanjem o ambijentu i vremenu (a u tom procesu pojavljivat će se kontinuirano nove nepoznanice), domaćem je čitatelju ulazak u salon obitelji Glembaj za niz instanci neposredniji, jer on u nj ulazi *prekodiranjem osobnoga iskustva*, kako jezičnog, tako i praktičnoga: *Crveni salon sa žutom garniturom sedamdesetih godina. U pozadini dvokrilna vrata [...] Lijevo terasa [...] Na terasi kaktusi, paome i slamnata garnitura s dva šaukelštula [...] Vrata desno u blagovaonicu. Na zidovima crvenog salona oko petnaest portreta obitelji Glembajevih. Marijaterzijanski, ampir i bidermajer. [...] Čitav stan je bogato rasvijetljen.*⁷ Sam ulazak u salon, međutim, tek je startna osnova komunikacije, jer se u salonu odvija *Krležin dramski dijalog*⁸ u kojem je kodirana (sintetizirana i na osebujan

7 Ovak, kao i svi ostali citati, prema izdanju: M. Krleža, *Drame* (za srednjoškolske potrebe obradili P. Lazarević i D. Rosandić); zajedničko izdanje Sarajevo, Zagreb, 1977.

8 Ovom sintagmom parafraziramo naslov rasprave Radoslava Katičića *Krležin dijalog u kontekstu nacionalnog dramskog izraza* (u zborniku *Dani hrvatskog kazališta; Miroslav Krleža*, Split, 1981) i apostrofiramo sam pojam Krležina dijaloga koji Katičić situira u povijesno-nacionalni kontekst traganja za odgovarajućim stilizacijskim rješenjima, ustvrđujući *kako razna djela bez obzira na hijenje svojih stvaralaca tvore u okviru jedne književnosti [...] stilističku i vrijednosnu cjelinu* (str. 59). Dakako, riječ je o kodiranju dijaloga, o tradiciji koja se s jedne strane začinje

način prekodirana) tradicija hrvatske višejezičnosti, ali i problemi odnosa standarda (domaćeg i stranog), supstandarda (dijalekatskih i stilskih prožimanja), odnosa prema klasičnim modelima i stranim uzorima, a u koji je utkan, tematiziran, problem odnosa prema umjetnosti i problemi estetičkih doktrina što se prezentiraju kao dileme koje obilježavaju nemirnu europsku scenu početkom dvadesetoga vijeka.

Već se iz prvoga dijela prvoga čina *Gospode Glembajevih* - u kojem dominira rasprava o slikarstvu - razabire da je za razumijevanje psihološke pozadine odnosa, odnosno sukoba glavnih likova ove drame nužno poznavati estetičku situaciju u Hrvatskoj prvih desetljeća našeg stoljeća, kao i njezin europski kontekst. To se očituje već iz polemike oko *bezbožnog materijalizma* i *dominikanskog spiritualizma* koju vode glavni lik drame, Leone Glembaj i sestra Angelika, udovica njegova brata Ivana. U dijalogu sučeljenih protagonista, kroz Leoneova promišljanja o Kantu, o Eulerovoj *Mehanici* i o Da Vinciju, možemo prepoznati izrazito eruditivne značajke Krležine drame. Rasprava je to ponajprije intelektualistička u kojoj se razotkrivaju karakteri, ali koja prerasta u scensku situaciju intenzivna emocionalnog naboja koji se razvija u njezinu podtekstu. Upravo je kod kulture, u jezičnoj dionici odčitljiv kao intelektualiziran iskaz slikarskog, umjetničkog, estetskog senzibiliteta, paravan kojim se emocionalna razina zakrpljuje od eksplicitnosti. Kroz dvostruku prizmu sjećanja na jedan davno viđen Holbeinov portret i vlastite portretističke vizije Angelikina lika, u asocijativnome lancu što nas provodi od trećenta preko renesanse do žarkih boja impresionizma, emocionalna se razina Leoneova i Angelikina odnosa podiže na produhovljen intelektualistički nivo. A koliko je svaka tako enkodirana komponenta važna u poimanju smisla Krležina dramskoga teksta, najbolje nam svjedoči negativno iskustvo jednoga neuspjela poljskog prijevoda. Krleža će se u završnici drame još jednom Leoneovom holbajnovskom referencijom nadovezati na bogat emocionalno-intelektualistički podtekst prvoga čina: *Tvoja je ruka hladna kao kamfor! Tvoja holbeinska ruka, Beatrice!* Ta Leoneova dionica u poljskom je prijevodu Stoberskoga glasila: *Vaše su ruke, gospođo, kao ljiljani koji pokazuju plavu krv vlasnice.* Upravo ispuštanjem Krležina pridjeva *holbeinski* prevoditelj je potpuno ugasio emocionalnost što tinja u podtekstu izgovorene komunikacije ovih dvaju likova, a svojim je verbalnim nadomjestkom doveo do potpuno iskrivljena, isprazno-melodramatskog tumačenja te dijaloške dionice.

dramama sročnim svečanim pjesničkim stilom (Katičić identificira Kukuljevića, Demetra, Markovića) i o onoj u razgovornim navikama sredine utemeljenoj struji (od Držića do Brezovačkog), koje se obje nakon narodnog preporoda slijevaju u traganjima za primjerenim odnosom između jezičnoga standarda i razgovornoga supstandarda: u Nemčičevoj komediji *Kvas bez kruha*, ističe Katičić, *nema živoga i autentičnog dijaloga koji ne bi bio višejezičan*; Senoa u *Ljubici* dosljednije provodi štokavsku stilizaciju, ali je zamjetno da on i *diskretno markira njenački element u višejezičnosti zbiljskoga onovremenoga zagrebačkog razgovora, a latinski ulomci (...) uspostavljaju simboličku vezu s latinskom tradicijom feudalne Hrvatske*; novu razinu reprezentira Vojnović, u kojega je standardni jezik stalnim mjerilom kao *pozadina dubrovačkoj idiosinkratičnosti govornoga jezika. A uz tu temeljnu višejezičnu napetost bitni su još talijanski, francuski, pa i njemački fragmenti*; tu je i Begović s gipkoćom standardnojezičnoga dijaloga (citati: str. 61-63). Na sve se to nadovezuje markantna višejezičnost Krležina dijaloga koji je *čvrsto ukorijenjen u iskustvu hrvatskog dramskog izvora, a ujedno predstavlja prodor u nove, još neistražene prostore i ostvaruje nove, dotada nedosegnute vrijednosti* (str. 63). Nasljedujući Katičićevu analizu Krležin ćemo dijalog razumijevati u svjetlu dijaloškog kodiranja hrvatske dramske tradicije, a vrata se tome kodu otvaraju tek pomnome izučavatelju hrvatskog dramskog nasljeđa. Vrijednosna je to razina *kada kulture* do koje "izvanjski pristup" ne dopire.

9 Vidi o tome u prilogu Włodzimierza Kota spomenutom Zborniku, pod naslovom *Miroslav Krleža i poljsko kazalište*, str. 376-390.

Želimo li još preciznije razjasniti spomenuti kompleks o estetičkoj situaciji hrvatske kasne moderne, zadržat ćemo se na polemici o Ferenczyevu slikarstvu kroz koju se nadalje produbljuje intelektualna dimenzija Leoneova lika. U toj su polemici sučeljena tri protagonista: Leone, Titus Andronicus Fabriczy - veliki župan u miru, kuzen Leoneova oca te dr.theol.et phil. Alojzije Silberbrandt, informator Leoneova polubrata i ispovjednik njegove pomajke. Kroz njihove replike Krleža nam iskazuje krizu estetike i umjetnosti snažno prisutnu početkom XX. stoljeća, profilirajući istovremeno likove koji sudjeluju u raspravi. Glavni lik, Leone, predstavljen je u tom kontekstu kao artist opsjednut dilemama simbolizma i postimpresionističkim previranjima u umjetnosti. Njegova se umjetnička istančanost i opsjednutost ljepotom ne ocrta samo u intelektualističkom leksiku njegovih govornih dionica već i u njegovu neprihvaćanju izvanjskih efekata, u traganju za unutrašnjom kvalitetom umjetničkog izraza (*Lice Beatricino je lice iz Trecenta, Quattrocenta, njen pogled, njen holbeinski ovalni obris, svemu tome nema na ovoj engleskoj Ansichtskarti ni traga. A Beatricine ruke? Gdje su te netjelesne, vrhunaravne ruke na ovoj porculanskoj bebi?*). Suprotstavljen mu je Fabriczy koji brka secesionizam i *Jungerstil* kao *art nouveau* sa *fin de siècle* i *belle époque*, te obilno rabi pomodne germanizme. Leoneovoj problematizaciji on se suprotstavlja frazama, posizujući za gotovim formulama njemačkog i francuskog izričaja (*Jeder Zeit ihre Kunst, mein' ich! Ako je jedno vrijeme mondano i slike treba da su mondane! "L'oeuvre d'art est déterminée par un ensemble qui est l'état général de l'esprit et des mœurs environnantes!"*). Silberbrandt je, pak, tipičan predstavnik tradicionalnih estetika što potvrđuje neotomističkim tonom i latinskim frazama (*"Omnia ars imitatio naturae est!" A nema sumnje, ova slika prikazuje barunicu vrlo vjerno, onakvom kakva je barunica bila prije deset godina, razumije se!*). Čitav je snop estetičkih doktrina pozadina ovome razgovoru i osnova je psihološke diferencijacije likova na kojoj se ocrta Leone estetičkim senzibilitetom europskoga intelektualca, Fabriczyjeva ispraznost i dogmatičnost Silberbrandtova, no za punije razumijevanje te tekstualne razine nužno je spoznati estetičku problematiku i njezinu globalnu enkodiranost u Krležin književni izričaj. Ova nam dramska situacija naprosto potvrđuje da se kao *jedan od konstitutivnih aspekata Krležina estetičkog interesa uvijek (...) nanovo pojavljuje (...) tematiziranje moderne umjetnosti*.¹⁰ Tu je, bez sumnje,

10 Usp. Z. Posavec, *Estetika u dramskim tekstovima Miroslava Krleže* (u spomenutom Zborniku, citat str. 88).

Iz ovoga priloga razabiremo da je i sama zaokupljenost umjetnošću kao takvom, dakle njezina tematizacija, svojevrstan kod utkan u opus (posebno je riječ o dramama) Miroslava Krleže, pa nam se smisao ove estetičke rasprave dopunjava kako u svjetlu Krležinih eseja s područja likovnih umjetnosti, estetičko-likovnih preokupacija u njegovim romanima (*Povratak Filipa Latinovića; Na rubu pameti*), tako i u čitanju njegovih drama. *Krleža gotovo i nema dramskog teksta u kojem ne bi bio dotaknut problem estetike, gdje umjetnost izričito nije tematizirana* (str. 87). Posavec upućuje na bitne momente toga koda u Krležinoj dramaturgiji. Npr. iz jedne Križovčeve opaske u drami *U agoniji* odčitava se *rasulo temeljnih odrednica tradicionalne umjetnosti* (str. 89); nadovezuje se na to i Oliver Urban što će u *Ledi* reći da je slikarstvo danas *produkcija robe kao i svaka druga obična produkcija robe*; Krležin će Michelangelo biti arhetipom kroz kojega će se problematizirati *divinizam umjetničkog stvaranja*, a u taj će se plan uklopiti i Horvatovi monolozi u drami *U logoru* kao *kulminacija destrukcije umjetnosti kao "lijepog privida"* (usp. str. 90-91). U krizna stanja Krležinih junaka pronicemo razumijevajući krizu ovovjekovne intelektualne svijesti, kojoj je upravo kriza umjetnosti zrcalni pandan i smisleni odraz, iz koje izrastaju i kojom se oploduju intelektualistička traganja za višim smislom. Taj potentni podtekst u koji će se situirati i Leoneova dramska sudbina interpretacijski je oslonac što izrasta iz enkodiranosti kulture, estetičkoga i umjetničkog samopromišljanja, u cjelokupni Krležin opus.

riječ o još jednom kodu utkanome u tekst, o još jednome dekodifikacijskome izazovu kojemu jezični aspekt djela može biti tek polazišnom točkom.

Na raspravu se o portretima članova obitelji Glembay nastavlja ključni motiv za razumijevanje drame - *Barbocy legenda*. Ta je legenda općepoznata, ali neprestano prešućivana istina koja određuje sudbinu čitave porodice Glembay i koja poput lajtmotiva prodire u bogato tkivo teksta. Uz nju je usko vezan pojam *glembajevoštine* koji se tu pojavljuje kao specifičan društveni fenomen i simbol porodičnog fatuma. Tim se pojmom, naime, obilježava cijela jedna klasa hrvatske građanske aristokracije. Smisao *glembajevoštine* preko *Barbocy legende* uveden je u strukturu ove drame, ali on svoju puninu zadobiva unutar cjeline ciklusa *Glembajevi* koji sadrži još dvije drame i jedanaest prozaičnih fragmenata. Poimanje smisaone enkodiranosti pojma *glembajevoštine* u čitav ciklus omogućiće da ono što nam se predočava kao uspon i raspad jedne građanske patricijske obitelji u vremenskom rasponu od 180 godina postane oznakom društveno-političkih i ekonomskih previranja i njihova odraza na hrvatsku plemićku buržoaziju, gdje *glembajevoština* postaje označiteljem njezine degeneracije i propadanja. Na razini pak same drame *Gospoda Glembajevi* razjasnit će nam se značenje samog motiva *Barbocy legende* koji počiva na kobnome ubojstvu jednoga kramara, što leži u osnovi materijalnoga prosperiteta obitelji. Zlo i zločin kao socijalne komponente, koje postaju sredstvom uspinjanja jedne klase, postupno ulaze u sam njihov karakter i određuju njihove psihe. Prokletstvo *Glembajevih* - *Di Glembay sind Merder und Falschspieler* - prokletstvo je njihova biološkoga nasljeđa. U takav će se smisaoni kontekst situirati i Leone, koji je žrtvom porodičnog fatuma. Leone je motiv na širokome platnu *glembajevoštine* kojim je Krležina literarno kodificirao povijesni trenutak Hrvatske, agrarni duh zagrebačkih salona u trenutku što prethodi ratnoj kataklizmi i austrougarskome raspadu. Dakako, takvom je kodifikacijom ovaj pojam i samostalno zaživio unutar kulture iz koje je iznikao, kao označiteljski korelat ne samo jednoga njezina povijesnoga trenutka već u svoj mnogoznačnosti temeljenoj u Krležinoj literarizaciji same povijesti.

Glede samog jezika ove Krležine drame nanovo nam valja proširiti perspektivu na jezik Krležine književnosti, pa i hrvatske književnosti uopće, osobito na trodijalekatsku zasnovanost književnoga standarda, kao i na povijesnu koegzistenciju toga jezika s drugim jezicima koji su u previranjima političkima ulazili u hrvatske prostore. U svjetlu složenosti svih tih odnosa Krležin će nam se jezik ukazati u svojoj *kodifikatorskoj* funkciji,¹¹ kao odraz, sinteza i osebujna rekreacija stvarnosti iz koje izniče. On se odrcitava na pozadini literarnojezičnih pothvata Matoševih i Šenoinih u području samog standarda, ali i kao aktualizator one višejezične zbilje koju tematski zahvaća. Kodifikatorsko je umijeće Krležino upravo u sposobnosti integracije agrarnerske austrijanštine i kajkavskog supstandarda u standardnojezičnu fakturu, u stilističkome raslojavanju jezika u kojem se jezična uporaba prepoznaje ne samo u funkciji socijalne identifikacije lika već i njegove psihološke karakterizacije. Višejezičnost Krležina teksta funkcionalno je gradirana, pa stoga i način njezina ostvarivanja, kao i stupanj zastupljenosti ponajprije njemačkoga idioma u iskazu likova, tvori svojevrsan kod. Dok je sama prisutnost njemačkoga jezika objašnjiva povijesno-socijalnom ambijentiranošću obitelji Glembay, oblici te prisutnosti u govoru različitih likova enkodiraju njihove karakterne osobine i njihove poglede na svijet. Kod Leonea ćemo u svakom slučaju svakako zamijetiti njegovu agra-

11 Usp. Ivo Frangeš, *Krležina - kodifikator hrvatskog književnog izraza*, str. 43-54 spomenutog Zbornika.

mersko-patricijsku obiteljsku pripadnost, njegovu visoku obrazovanost, ali i to da je njegovo služenje njemačkim, pa i germanizimima uopće, najčešće u funkciji afektivna intenziviranja iskaza. Tako npr., prisjećajući se dolaska barunice Castelli u kuću i njezina ponašanja kraj odra njegove pokojne majke, Leone će podvući ironičnost svoga zaključka njemačkim iskazom: *Ti se sjećaš onog Kırmana? Ja sam se uvijek kao dijete igrao na njemu Hiljadu i jedne noći! (Onaj njegov pahuljičavi akvamrinski preljev ja sam zvao snijeg!) Tu moju Hiljadu i jednu noć, taj stari naš Kırman dala je još istoga dana prenijeti u svoju vilu Nad Lipom. U masi onoj skupih Tebrisa i Korasana (kojima si je ti ohasipao), ona nije imala nikakve brige nego da još istoga dana prenese taj perzer k sebi. Auch eine edle Weltanschauung! Barunica Castelli - žena njegova oca - želi potvrditi svoju (zbog dubiozna podrijetla upitnu) pripadnost patricijskoj klasi, pa to čini obilnim korištenjem njemačkoga jezika, koji u mnogim njezinim dionicama prevladava nad hrvatskim (Vi ste faktično überspannt! Ni jedne riječi ja nisam tako rekla. Im Gegenteil: ich hab' gesagt, dass Sie für den Tod des Vaters nicht verantwortlich gemacht werden können! Das hab' ich gesagt! Vi sve iskrivljujete wie ein Zerrspiegel! Das einfach krankhaft!). Jezik Silberbrandtov jest jezik zastupnika ideoloških kodova (obiteljskih, državnih, vjerskih) te se on stoga češće koristi, osim njemačkim, i grčkim i latinskim frazama ("Pulchrum autem dicatur id, cuius ipsa apprehensio placet", kako je rekao sveti Toma, illustrissime!). Iz govora likova, iz načina na koji posizuju za elementima stranih jezika, iz njihova leksičkoga odabira, razotkriva nam se zastupljenost niza jezičnih potkodova, onih klasičnih, ali i profesionalnih, kojima je jezik tek prijenosnik, a kojih je razumijevanje utemeljeno u kodu kulture vremena i prostora dramske radnje.¹² Njihovim prekodiranjem u književni tekst kod kulture postaje stilizacijskim sredstvom koje se pojavljuje u funkciji književno artikulirana smisla.*

Iz ovog pregleda nekih od problema koji se javljaju pri dekodiranju koda kulture, odnosno potkodova od kojih je on sačinjen - a dotakli smo se samo nekih (kod dramskoga dijaloga, estetički kod, povijesni kod, profesionalni kod, odnos jezičnog standarda i stranoga jezika kao kod, pa i kodiranosti literarnoga smisla /pojma *glembajevoštine* / u hrvatskoj kulturi) - mogli smo spoznati da je jezična razina Krležina teksta prizma kroz koju odčitavamo brojnost izvanjezičnih značenja. Realnost koda kulture ocrtava se pred nama bez obzira na aspekt ili polazište i iziskuje kulturnu ambijentiranost čitatelja. Hipotetskom izvanjskom čitatelju sam ogoljeli jezični prijevod malo može značiti, jer se u njemu zrcali tek fabulativna razina Krležine drame. Stoga je valjan samo onaj prijevod koji u horizont svojih ciljeva uvrsti i prekodiranje koda kulture u odgovarajuće vrijednosne elemente kulture vlastitoga jezika. A kada je riječ o iskaznoj kompleksnosti kakva nam se predočila već na razini inicijalnog rastvaranja koda kulture enkodirana u tekst Miroslava Krleže, tada je prevodilački izazov golem.

12 Zanimljivom može biti jedna uzgredna opservacija koja se tiče upravo kulturnoga dekodiranja Krležina jezičnoga izraza. Riječ je o tumačenjima koja spomenutu sarajevsko-zagrebačkome izdanju za srednje škole pridružuje Predrag Lazarević. Očigledno je da Lazarević pristupa Krležinu jeziku s aspekta drugog kulturnog koda, pa osim pojmovlja filozofskog, estetičkog i sl., tumači i pojmove koje je pripadniku hrvatskoga koda kulture izlišno tumačiti (npr. riječ *lokot* prekodira u nama manje znane ili čak i neznane oblike *katanac*, *kilit*; *peh* objašnjava kao *negodu*, ili, manje poznato: *maler*; tumači i pojmove kao što su *vizitkarta*, *kuglof*, *haustor*, *fakat*, *hol*, *trafika*). Lazarević svojim pristupom zapravo pridonosi našoj tezi o enkodiranosti kulture u jezik i o knjiženome djelu kao njezinu prijenosniku.

2.2. Ivan Slamnig: *Bolja polovica hrabrosti*

Naš sljedeći primjer, roman *Bolja polovica hrabrosti* Ivana Slamniga, nadovezuje se na prethodni prije svega s obzirom na ambijentiranost radnje koja se svojim većim dijelom odigrava u hrvatskoj metropoli, Zagrebu, i u nedalekim provincijskim prostorima. Od Krležina nas Agrama dijeli šezdesetak godina burne povijesti tijekom kojih su opstale *reliquiae reliquiarum* plemićko-buržujске atmosfere, integrirajući se u najrazličitijim vidovima s novim sustavom u kojem se sada odvija život. Muzejske ostatke nekadašnje agrarnerske austougarske kulture najizrazitije reprezentira lik *tete*. Teta je prikazana kao postarija gospođica neupadljiva izgleda i neodređena zanimanja, ali vrlo određenih interesa: njezin je ručni rad priča koju piše uporno i savjesno. Ovome liku koji simbolizira iščezlo vrijeme, što paradoksalno ustraje u svojoj anakronoj egzistenciji, uskraćeno je čak i ime: teta je naprosto otjelovljenje prošlosti, njezino živo svjedočanstvo. Nećakinja Zita predstavlja sadašnjost, ali i most prema toj prošlosti. Ona je tipična predstavica generacije potekle iz starog agrarnerskog salona, a obrazovane u novijim školskim institucijama modernog Zagreba. Mlađu urbanu generaciju i novu intelektualnu elitu predstavlja pripovjedač Flaks, doktorand koji nastoji smisljeno povezati opuštajuću atmosferu izleta s nekadašnjim školskim kolegama i svoje znanstvene interese. Konačno, tu je i kontrastni lik Zitine rođakinje Anite, koja je dijete zagrebačkog asfalta, sumnjiva obrazovanja, lišena mnogih građanskih skrupula, koja označava neosjetljivost na stare vrijednosti u novome vremenu. Tom lepezom likova Slamnig fiksira dinamiku društvenoga trenutka: s jedne je strane odčitljiv kod prošlosti (teta) kojemu se suprotstavlja kod novih generacija (Anita); ta se dva koda sjedinjuju u novu kvalitetu koju svatko na svoj način predstavljaju Zita i Flaks. Taj novi kod svojevrstan je sinteza dviju krajnjih struja i prepoznajemo ga kroz Zitinu sposobnost prilagodbe vlastitoj generaciji, ali i teti, ali prije svega kroz Flaksovu pomalo ironičnu vizuru. Uz intelektualističku distancu on se dotiče svih ostalih likova, konzumirajući život u svim aspektima što se pred njim otvaraju, ovladavajući kodovima tradicije i anti-tradicije, ali gradeći vlastiti identitet na njihovu smislenu sintetiziranju i u individualističkome odmaku. Flaksovo motrište jest ono koje opredmećuje sraz staroga i novoga što se u brojnim nijansama razabire na stranicama ovoga romana. Asimilirajući taj sraz Flaks postaje nositeljem onoga koda koji nastaje kao njegova tekovina, unutar kojega tradicija pronalazi svoje temeljno mjesto sjedinjujući se s manifestacijama moderniteta kojim se nove zagrebačke generacije otvaraju prema svijetu.

U novome vremenu teta kao lik jest svojevrstan anakronizam, ali ona i nije samo lik. Teta je simbol koji reprezentira korijene moderniteta, koji svemu što dolazi kao novo osigurava vrijednosnu utemeljenost. U žutom svjetlu četrdesetvatnih *tungstramica* što s kristalnog ukrašenog lusteru u njezinu salonu upozoravaju na izbljedjelu realnost nekadašnjega sjaja, ona opstaje impozantno oponirajući suvremenim trendovima. Kod nje se u starinskim crvenim čašicama s pozlatom poslužuje *droždenka*, što dolazi s kakva ladanjskog imanja. Ona se služi salonskim konverzacijskim formulama, a jezik joj je obilno prošaran germanizmima. Kada piše, ona slijedi hrvatske literarne uzore iz perioda realizma, a obrazlažući svoje pisanje, ona sriče rečenice artificiozne, nerazgovorne, promišljeno duge: *Čini mi se da među gotovim djelima ima još mjesta da se napiše još koje, a ako se počne od toga da je književnost jednoga naroda, pa možda čak i evropska, cjelina s mnogobrojnim organskim vezama, onda se novo djelo može uklopiti među postojeća a da se pri tome ne obraća ukusu publike, niti da bude u vezi sa stvarnim životom pisca.*¹³ Obračajući se teti, Zita će

13 Svi citati prema izdanju: Ivan Slamnig, *Bolja polovica hrabrosti*, Znanje, Zagreb 2¹⁹⁷⁹.

nesvjesno posegnuti za kodom agrarnerskih salona (*Zita je tetu oslovljavala s toliko germanizama da se na mahove činilo da i ne govori hrvatski*). Međutim, izvan salona njezine su rečenice rasterećene, posve prilagođene razgovornoj situaciji, kraće su i kontekstualno uključene.¹⁴ Zita npr. ovako tumači probleme sa svojom rođakinjom i uopće obiteljsku situaciju: *Posvađala se s mužem pa je došla k nama. Došla je, zapravo, teti. Da, znaš, moja teta je sa mnom. Ne mogu sama izaći na kraj s kućnim poslom i s Jagicom, moram raditi, to ti je jasno. U vrtiću odmah dobije lunjavicu i gripu. Jedanput je dobila i upalu pluća. Teta je odgajala i Anitu. To je moja sestrična, ta koja je kod nas. Zapravo obično spava kod moje sestre, ali tamo je gužva po danu, pa je kod nas. Osim toga, teta joj više znači nego mama.* Razvidno je da osim leksičke diferencijacije i sama struktura rečenica i uopće nadrećeničnog jedinstva (dakle, uklopljenost rečenice u diskurs) prati karakterizaciju likova i specifičnosti razgovornih situacija.

Što se pak leksika, pa i frazeologije tiče, tu smo ponajviše u sferi vezivanja izvanjezične realnosti i samog jezika. Osim već zamijećenih tetinih i Zitinih (u Zitinu slučaju situacijski selektivno rabljenih) germanizama,¹⁵ uočiti ćemo i to da leksik Flaksovih opisa korespondira sa zbiljom na koju upućuje. Tako je opis Flaksova dolaska u Zitinu gornjogradsku kuću prošaran mnoštvom izraza arhaična prizvuka,¹⁶ koji će evocirati, pa i nekim izvanjezičnim i jezičnim elementima uputiti na atmosferu *Glembajevih*. Ta će evokacija prošlosti u Slamniga biti dosljedno popraćena kontrastnim elementima sadašnjosti, što će glembajevskoj motivici pridodati patinu arhaičnosti. Tako su vrata Zitine kuće imala *sve one komplicirane naprave, bravu za veliki, bravu za mali ključ, golemu kvaku od kovanog željeza, zvekir*. A ipak, ta se vrata otvaraju poput svih ostalih vrata u novoizgrađenim stanovima, jer *Zita izvuče mali "elzett" i turi ključ u cilindar-bravu*. Oštrinu toga kontrasta ublažit će senzorni ugodaji: *Miris starog drva, uski hodnik, drugi svijet*. Potom, pri upaljenju svjetlu, nanovo kontrast: *na zidu golema mrlja od vlage*. I tako, redajući kontraste, Slamnig alternira prošlost i sadašnjost, prepleće dvije perspektive i njima sukladne kodove. Svaki od njih nit je

14 O kontekstualnoj uključenosti rečenice u recentnoj hrvatskoj lingvističkoj literaturi vidi npr. Radoslav Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, JAZU/HAZU - Globus, Zagreb, 1986. i 1991; Josip Silić, *Od rečenice do teksta* (Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrećeničnog jedinstva), Zagreb, 1984; Ivo Pranjković, *Hrvatska skladnja* (Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika), Zagreb, 1993; Mirna Velčić, *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb, 1987.

15 Germanizmi su u samom tekstu romana ipak ostali jedino u naznakama, ili kao kalkovi (npr. *ljubim ruke*), ili tek kao pojedinačni leksemi (*woncimer*, ali i brojni drugi u razgovornom stilu prihvaćeniji izrazi: *malter*, *strikeraj*, *ajnc a*, *escajg*, *mustra*, *štimung* i sl.). U Slamnigovu romanu ne nailazimo na dionice njemačkoga teksta kao u dramu Miroslava Krležea, a i to je jedan od pokazatelja vremenskoga raspona u kojemu kod, što bismo ga mogli nazvati agrarnerski, evoluirao. Enkodiranost povijesnih mijena u jezik rezultira značajnijim promjenama na planu koda kulture negoli u jeziku samome koji se od promjena štiti normom. U toj evoluciji evidentno je da u kulturnome potkodu veze sa stranim jezikom slabe, pa se i iskaz koji nazivamo agrarnerskim u sve većoj mjeri ne samo kroatizira, već i štokavizira. Prisutnost germanizama sporadična je pojava evokativnog karaktera: sam se njemački ne rabi, već je sveden na elemente koji se fonetski, fonološki i morfološki uklapaju u sustav hrvatskoga jezika.

16 Govorimo o arhaičnome prizvuku, a ne o arhaizmima, kada se pojavljuju nazivi predmeta koji se gube iz suvremene uporabe, pa su stoga suvremenome govorniku manje znani (ili neznani) – takav je npr. leksem *zvekir* (vidi u tekstu sljedeći citat iz djela). U tom je smislu funkcionalnom distinkcija koju čini suvremena leksikologija: arhaizmi su zastarjele riječi, a historizmi riječi za predmete i pojave koje su nestale. Usp. Jasna Melvinger, *Leksikologija*, Pedagoški fakultet, Osijek, 1984, str. 68-69; Josip Silić - Dragutin Rosandić, *Jezik, izražavanje i stvaranje 2*, Školska knjiga, Zagreb, 1987, str. 9-12.

utkana i dosljedno provedena tekstem. *Štimung* prošlih vremena dobit će svoju punu težinu u prostoru obiteljske biblioteke. Na leksičkoj razini tu će se kao kulturno značajne jedinice pojaviti vlastita imena autora i djela. Izbor knjiga koje se tu nalaze inače je neobično zanimljiv - uz kompletnog *Herdera*, izdanje iz sredine prošloga stoljeća, tu je i *Mikloušić, Belostenec*,¹⁷ stari molitvenici, mađarska knjiga, francusko-njemačka konverzacija iz 1812, *Schreinerova Slawische Altertümer* i, kao (jezična - za Flaksa, filologa koji traga za literaturom za svoju doktorsku disertaciju, osobito zanimljiva) poslastica, početnica izdana u Varaždinu 1800.¹⁸ Jezičima i kulturama što su ostavile svoj trag na policama ove obiteljske riznice, koja je svojevrsan pandan galeriji glembajvskih portreta, kontrastira svojom nazočnošću Anita. Lik Anita lišen je svake otmjenosti i intelektualne dubine: *Anita je bila srednjeg rasta, crna, debeljuškasta i gledala je Flaksa ravno u oči, sa štihom prostodušnog bluda*. Pokazivanje varaždinske početnice zaprima karakter putena kontrastiranja kodu tradicije: (...) *i ona se blago naslonila na mene. Znao sam da prokletstvu nema kraja!*

Leksička će nas razina analize uputiti na prepoznavanje još jednoga kulturnoga utjecaja enkodiranoga u jezik mlađih generacija koji se isto tako pojavljuje u kontrastnoj funkciji. U Zagreb sedamdesetih godina dopiru elementi Europom raširene tzv. pop-kulture anglo-provenijencije, pa je novome naraštaju daleko bliži engleski jezik od njemačkoga. Ne samo da teta sjedi *engleski ravno*¹⁹ (primjedba je Flaksova) već se u tekstu pojavljuju i neke neadaptirane ili tek dijelom adaptirane engleske riječi i izrazi (katkad i grafički istaknuti kurzivom): *reunion, matter-of-factness, close-up, bejbi-siter* itd. I kao što mlađi anglizmi na neki način oponiraju starijim germanizmima, tako je i brižljiva teta, brinući se uvijek za mlađe generacije, neka čudna *kombinacija bejbi-sitera i guvernante u stalnom obratu*.²⁰

Slamnigov je Zagreb prostor prepletanja novih globalnih europskih trendova i agrarnskih, srednjoeuropskih tradicija. Na razini motivskoj te se tendencije pokazuju antonimičnima (suprotstavljena su lica, kontrastni su prostori), ali kao cjelina one se stapaju u jedinstven kod koji je rezultanta interakcije starog i novog. Makrostrukturna je razina ona na kojoj se ostvaruje sinteza kao nov i osebujan kulturni identitet što ga opredmećuje prije svega vizura lika-naratora Flaksa, njegova sposobnost dodira i otklona (u tom bismo

17 Dakako, ovaj izbor autora i naslova sam po sebi enkodira dio hrvatske kulturne povijesti i njegovu znakovitost razotkrivamo tek uz pomoć relevantnih kulturno-povijesnih podataka: Tomaš Mikloušić (1767-1833), pučki kajkavski pjesnik, borac za kajkavštinu; Ivan Belostenec, autor *Gazophylaciuma*, velika latinsko-hrvatskog i hrvatsko-latinskoga rječnika napisana prije 1675, a tiskana 1740. godine. Ova djela (uz navedena ostala) situiraju i Slamnigove jezične postupke u kontekst višedijalektalne i višejezične kulturne tradicije na hrvatskim prostorima.

18 Jezične i (orto)grafijske osobitosti te početnice - koju čine tekstovi preuzeti iz Sušnik-Jambrešićeva rječnika *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples* iz 1742. (što je, inače netipično za književnoumjetnički tekst, navedeno u fusnoti) - staru hrvatsku kajkavštinu i kao znamenitost i kao svojevrsan suvenir stavljaju u europsko okružje.

19 Očito da sam pojam - koji inače upućuje na predodžbu otmjena i suzdržana engleskog ponašanja - više odgovara mlađem "anglofilskom" naraštaju negoli samoj teti, liku izrazitije prožetu ostacima stare zagrebačke njemštije.

20 Iako oba izraza zapravo znače približno isto - osobu koja čuva i odgaja djecu - prvi potječe iz francuskog jezika i ima ponešto drukčije konotacije (kućna odgojiteljica i učiteljica otmjene djece bogatijih roditelja) negoli noviji engleski izraz daleko "šire potrošnje". Stavljajući u kontrastni položaj jezične jedinice koje bi se na širem planu semantike mogle okarakterizirati kao sinonimne, Slamnig ih pretvara u stilističke antonime, a na taj način ujedno i vrlo zorno ilustrira raniji naš navod o nepostojanju apsolutne sinonimije.

smislu također mogli poimati Flaksov *pametni uzmak*), intelektualističko-ironijska asimilacija života u svim njegovim vidovima. U tu je vizuru, kojom dominira duh suvremenosti, uklopljena, ali nije u njoj i umrtvljena tradicija. U strukturi romana ta se tradicija pojavljuje kao roman u romanu, tetina kumičićevski intonirana priča koja počiva na prošlostoljetnim literarnim konceptima i postaje dio modernog literarnog postupka koji ga asimilira, ali koji sam ne slijedi njegove zakonitosti.²¹ Odsustvo jedinstvenog fabularnog tijeka, asocijativno-događajna pripovjedačka stihija, stilski pluralitet koji je gradiran od slenga do Flaksova strukovnoga metajezika, sve su to odlike literarnoga moderniteta kojemu je okruženje europsko, a korijeni domaći. Slamnigovo *poigravanje* stilovima enkodirano je u jeziku kojemu je s jedne strane podloga u šenoinsko-kumičićevskim literarnim ekskursima, u krležijanskoj motivici, ali i u autorovoj vlastitoj zaokupljenosti jezičnim fenomenom i interferencijama kultura što se kroza nj prelamaју, dok ga s druge strane oploduju struje suvremenog romana u svjetskoj književnosti. Svijest o pripadnosti vlastitim tradicijama u ludističkom se kritičkom zahvatu sjedinjuje sa sviješću o pripadnosti svijetu, i dok je svojim modernitetom Slamnigov diskurs čitljiv i s izvanjske perspektive, on se tek u suodnosu s vlastitom prošlošću, spoznanom kroz prizmu novovremenskih strujanja, dekodira u punini.

Potkodovi, činitelji koda kulture, utkani u strukturu *Bolje polovice hrabrosti* dijelom su nam se razotkrili na podlozi *Gospode Glembajevih* kao kulturološkog predteksta Slamnigovoj literarizaciji suvremene zagrebačke zbilje. Krležijanski utemeljena agramerština pokazala nam se tu u dijakronijskome luku, kao rezultanta povijesnih mijena, od koje u kontekstu Slamnigova vremena ostaju prepoznatljivima *tragovi*. Te je tragove Slamnig enkodirao na motivskoj razini, ali i na jezičnoj: prepoznavali smo ih u imenovanim kulturno-povijesnim izvorima (biblioteka), u gornjogradskim ambijentima, u tetinu govoru, u konverzacijskim formulama reminiscirane salonske zbilje. Enkodirana je tu i literarna tradicija: i ona se prelama kroz govor tete, kroz njezin za razgovorni stil neprimjereno složen diskurs, ali osobito u njezinu pisanju što reflektira bitne osobitosti hrvatskoga književnoga realizma. I Slamnig će u jezični kod svoga djela uplesti odnose jezičnoga standarda i supstandarda, kao i prelamanje elemenata stranih jezika kroz hrvatski izričaj svojih likova. Tu će također biti registriran pomak što ga je u razgovorni jezik (ali i u književno djelo) unijelo vrijeme: pored germanizama pojavit će se elementi slenga i svakodnevnorazgovornog žargona, a jezik će asimilirati mnogobrojne anglizme što ih donosi uključenje novih generacija u svjetske trendove u kojima na različitim poljima dominira utjecaj engleskog jezika. Na makrostrukturnome planu djela zamijetili smo kulturološki fundiranu osebujnost Slamnigova moderniteta, stvaranje tipa suvremenoga romana koji unutar sebe doslovno integrira onaj tradicionalni, indirektno tematizirajući vlastitu literarnu tradiciju. Tako nas enkodirani tragovi tradicije vode u pravcu poimanja koda kulture hrvatske suvremenosti.

21 Branimir Donat u svome eseju o Ivanu Slamnigu (u Slamnigovim *Izabranim djelima* objavljenim u ediciji Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zagreb, 1983) ideju o Slamnigu kao *poeti ludensu* potkrepljuje u romanu inkorporiranom tetinom pričom: *Motivacija i argumentacija lete pisca-amatera zapravo je ključni element Slamnigove teorije proze: njezin postupak je zapravo njegov, njezino razmišljanje o tehnici pripovjedačanja dio je njegova mišljenja. (...) Slamnig u Boljoj polovici hrabrosti to ludističko načelo nadopunjuje s nekoliko varki ili pseudologija koje mu pomažu pri tkanju ove ironične tapiserije. Pisac vješto eksperimentira na jezičnom planu (kroz naslovke tetine proze vidi se kratka povijest hrvatskog književnog jezika i jezika romaneskne umjetnosti) suprotstavljajući svoje govorno individualizirano (ali ne uz pomoć folklornih elemenata) kazivanje plošnom i bezbojnom jeziku umehute priče što je piše teta i u koju pokušava uloviti i Flaksa - čitaoca, kojemu je pokušala postaviti posljednju zamku u svom životu (str. 31-32).*

3. Književno djelo kao prijenosnik koda kulture

Zauzeto motrište omogućilo nam je prije svega da književna djela, dramu Miroslava Krležu *Gospoda Glembajevi* i roman Ivana Slamniga *Bolja polovica hrabrosti*, promotrimo u njihovoj funkciji asimilacije koda kulture što ga nasljeđuju. Iako je svekolika kultura potencijalnim izvorištem u procesu nastajanja književne tvorevine, ipak, prije svega, njezin jezični i književni karakter upućuju prvenstveno na enkodiranje jezične stvarnosti (kako u sinkroniji, tako i u njezinoj dubinskoj, dijakronijskoj perspektivi) i literarnih tradicija (što uključuje i povijesna iskustva književnosti na određenome prostoru i aktualno poetičko okruženje u trenutku nastanka djela). Jezik kao materijal književnosti i literarna tradicija u svojim su izvantekstovnim aspektima osnovni potkodovi koda kulture utkanoga u jezik književnoga djela. Svojim jezikom i stilom, dakle, književno djelo progovara o jeziku kao o svome sredstvu i o svome stilu kao o načinu vlastita postojanja, ono se u tome smislu opredjeljuje prema vlastitoj stvarnosti. Poznavanje jezičnopovijesne i literarnopovijesne pozadine trenutka u kojemu se ono pojavljuje zato je bitno, pa i nezaobilazno, pri odčitavanju - dekodiranju - samotematizacijske razine koja je u djelu uvijek implicitno prisutna. Načinom na koji je u jezičnu fakturu svoje drame enkodirao odnose hrvatskog i njemačkog jezika Krleža je *de facto* valorizirao hrvatsku matoševsko-šenoinsku tradiciju, a njemački se tu pojavljuje kao stilsko sredstvo, kojim Leoneov iskaz dobiva na afektivnosti, a baruničin se podvrgava ironiziranju. Narušivši fakturu tradicionalnoga romana, Slamnig ponajprije i po svoj prilici suprotno površinskome prividu, upravo tu tradiciju afirmira. Vlastita jezična kultura, kao i ona literarnopovijesna, stoga su prepoznatljivi potkodovi koda kulture utkanog u jezik književnoga djela. U svjetlu tih potkodova razabire se bez sumnje onaj neprevediv segment književnog izričaja, jer svaki prijevod na drugi jezik svojevrsno je presađivanje književnoga organizma na tlo nekog drugog jezično-literarnoga ambijenta u kojem ono može funkcionirati na neki drugi način, uspostavljavajući na drugim razinama odnose prema drugom i drukčijem, ali ne više svojom izvornom metajezičnošću kojom se djelo usmjerava prema svome kulturnome ozračju.

Na tematsko-motivskoj razini književni iskaz poseže za mogućnošću izravna, eksplicitna tematiziranja sveukupne kulture. U citiranim odlomcima Krležine drame takve su bile referencije na slikarstvo i na estetičke doktrine s početka XX. vijeka. U Slamniga smo pak na moment izravne kulturološke referencijalnosti naišli u biblioteci gornjogradske doma, u susretu s Herderom, ali i s Mikloušićem i Belostencem. Prodor u semantiku tih izravno navedenih kulturnih toposa, bili oni književne, jezične, glazbene ili slikarske, filozofske, znanstvene ili kakve druge prirode, ovisi prije svega o znanjima. Pretpostavka je da se djelo temelji u znanjima enkodiranim u kulturu vlastite nacije, i da će eventualni prijevod stići u ruke čitatelju koji ne vlada istim znanjima kao intendirani čitatelj izvornoga kulturnoga kruga. Stoga prijevodi nerijetko bivaju popraćeni komentarima i tumačima pojmova, upravo kako bi se premostio komunikacijski jaz između pošilatelja (pisca) i primatelja (čitatelja), pripadnika različitih kultura. Svi tipovi znanja što tvore sustav određene kulture (a tu valja svakako uključiti i ona etnografska) potkodovi su koda kulture što se stapa s jezikom književnoga djela i potencijalnim su sredstvom umjetničke stilizacije.

Kod kulture sačinjen je, dakle, od potkodova implicitnih i eksplicitnih, a srastao je s jezikom samim. Stoga djelo, podvrgavajući književnoj obradi jezik kao svoj materijal, istovremeno oblikuje i kod kulture koji je jeziku imanentan. Kod kulture asimiliran u jezik postaje na taj način također sredstvom literarnoga iskaza, on ulazi u komunikacijski proces prenošenja književne poruke kao jedan od njezinih činitelja. Asimilirajući kulturu,

literarni artefakt uistinu postaje prijenosnikom njezina koda, ali i svojevrsnim spomenikom same kulture. U tom smislu djelo je stalno prisutno kao potencijalni element daljnje, buduće, književne asimilacije kulturnih vrednota, ono pripada kodu iz kojega izniče i što ga i samo tvori.

IZBOR IZ LITERATURE

- Beker, Miroslav, *Suvremene književne teorije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1986.
- Belović, Miroslav, *Redateljska iskustva u postavljanju "Gospode Glembajevih" u teatru "Vahtangov" u Moskvi*, u zborniku *Dani hvarskog kazališta; Miroslav Krleža*, Split 1981, str. 332-342.
- Bogdanović, Milan, *Gospoda Glembajevi*, u zborniku *Miroslav Krleža*, JAZU, Zagreb 1963, str. 100-105.
- Brabcova, Radoslava, *Krležin dramski opus*, u zborniku *Dani hvarskog kazališta; Miroslav Krleža*, Split 1981, str. 400-420.
- Bratanić, Maja, *Kultura rječnika i rječnici kulture*, u *Rječnik i društvo*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o leksikografiji i leksikologiji održanog 11-13. X. 1989. u Zagrebu, Zagreb 1993, str. 27-32.
- Crystal, David, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, prev. I. Klajn i B. Hlebec, Nolit, Beograd 1988.
- Cultural Models in Language and Thought*, ur. D. Holland i N. Quinn, Cambridge University Press, New York 1987.
- Cvjetković, Vesna, *Teatar Miroslava Krleže na njemačkom jezičnom području*, u zborniku *Dani hvarskog kazališta; Miroslav Krleža*, Split 1981, str. 356-362.
- Donat, Branimir, *Ivan Slamnig*, u Slamnigovim *Izabranim djelima* objavljenima u ediciji *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Zagreb 1983, str. 7-37.
- Frangić, Ivo, *Krleža - kodifikator hrvatskog književnog izraza*, u zborniku *Dani hvarskog kazališta; Miroslav Krleža*, Split 1981, str. 43-54.
- Gašparović, Darko, *Dramatica krležiana*, Prolog, Zagreb 1989.
- Gavella, Branko, *Glembajevsko-trščanske varijacije*, u zborniku *Miroslav Krleža*, JAZU, Zagreb 1963, str. 277-287.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka, *O njemačkim elementima u zagrebačkom govoru i hrvatskom književnom jeziku*, u *Rječnik i društvo*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o leksikografiji i leksikologiji održanog 11-13. X. 1989. u Zagrebu, Zagreb 1993, str. 93-96.
- Hečimović, Branko, *Trinaest hrvatskih dramatičara*, Znanje, Zagreb 1976.
- Karahasan, Dževad, *Model u dramaturgiji*, Prolog, Zagreb 1988.
- Katičić, Radoslav, *Krležin dijalog u kontekstu nacionalnog dramskog izraza*, u zborniku *Dani hvarskog kazališta; Miroslav Krleža*, Split 1981.
- Katičić, Radoslav, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, JAZU/HAZU - Globus, Zagreb, ¹1986, ²1991.
- Kot, Włodzimierz, *Miroslav Krleža i poljsko kazalište*, u zborniku *Dani hvarskog kazališta; Miroslav Krleža*, Split 1981, str. 376-390.
- Kovačević, Marina, *Stih i forma u funkciji interteksta* (izlaganje na V. međunarodnim slavističkim danima održanim u Szombathelyu, Mađarska, 27-28. V. 1994), zbornik je u tisku.
- Lotman, Jurij, *Predavanja iz strukturalne poetike*, prev. N. Petković, Sarajevo 1970.
- Lotman, M. Jurij, *Struktura hudožestvenoga teksta*, Iskustvo, Moskva 1970.
- Matković, Marijan, *Marginalija uz Krležino dramsko stvaranje*, u zborniku *Miroslav Krleža*, JAZU, Zagreb 1963, str. 234-276.

- Melvinger, Jasna, *Leksikologija*, Pedagoški fakultet, Osijek, 1984.
- Milošević, Nikola, "Gospoda Glembajevi" i postupak "naddeterminacije", *Književna istorija*, god. VI, br. 22, Beograd 1973, str. 273-292.
- Nikolić-Hoyt, Anja, *Kulturne i povijesne komponente značenja riječi* (radovi sa znanstvenog skupa *Teorija i praksa izradbe jednojezičnih hrvatskih rječnika*, Zagreb, 18-19. XI. 1993), *Filologija*, 22-23, Zagreb 1994, str. 253-256.
- Oraić-Tolić, Dubravka, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1990.
- Petković, Novica, *Od formalizma ka semiotici*, Jedinstvo, Beograd 1984.
- Posavec, Zlatko, *Estetika u dramskim tekstovima Miroslava Krležu*, u zborniku *Dani hvarskog kazališta; Miroslav Krleža*, Split 1981, str. 86-101.
- Pranjeković, Ivo, *Hrvatska skladnja* (Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1993.
- Silić, Josip, *Od rečenice do teksta* (Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva), Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1984.
- Silić, Josip - Rosandić, Dragutin, *Jezik, izražavanje i stvaranje 2*, Školska knjiga, Zagreb 1987.
- Šimeon, Rikard, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb 1969.
- Teorija i poetika prevodjenja* (priredio Lj. Raić), Prosveta, Beograd 1981.
- Turk, Marija, *Leksički i semantički kalkovi u hrvatskome jeziku*, *Fluminensia* god. 5, br. 1/2, Rijeka 1993, str. 39-48.
- Turk, Marija, *Naznake o podrijetlu frazema*, *Fluminensia*, god. 6, br. 1/2, Rijeka 1994, str. 37-47.
- Vagapova, Natalija, *Problematika prevodjenja na ruski jezik drama Miroslava Krležu*, u zborniku *Dani hvarskog kazališta; Miroslav Krleža*, Split 1981, str. 363-371.
- Velčić, Mirna, *Uvod u lingvistiku teksta*, Školska knjiga, Zagreb 1987.
- Vončina, Josip, *Ujević i Marulić*, *Umjetnost riječi*, Zagreb, 3/1984.

SUMMARY

Marina Kovačević, Lada Badurina, Adriana Car-Mihec

LITERARY CONVERGENCE OF CULTURALLY CODIFIED LEVELS OF LANGUAGE

Literature is a part of pertaining culture, it reflects it and takes part in its formation. While the fact of belonging to a culture in itself makes it a sign, a micro-unit within the global cultural code, its ability to reflect its own cultural context, as well as to contribute to its creation, brings us towards identification of the cultural code as one of its sub-codes. We will identify the role of Ivan Slamnig's novel *The Better Half of Courage* and Miroslav Krleža's drama *The Glembays* within the Croatian cultural code, basing our conclusions upon linguistic and stylistic analysis of these works, always from a culturally relevant point of view.

Vesna Požgaj-Hadži
KROATISTIKA¹ NA SLOVENSKIM
SVEUČILIŠTIMA

dr. Vesna Požgaj-Hadži, Filozofska fakulteta Ljubljana, Slovenija

stručni članak

UDK 808.62 (497.4): 37

U prikazu ću govoriti o nekadašnjoj i današnjoj situaciji te prijedlozima u vezi s nastavom/učenjem hrvatskoga i srpskoga jezika s književnostima na slovenskim sveučilištima; konkretnije na Filozofskom i Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Ljubljani te Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Mariboru.²

1. Povijesni pregled

1.1. Filozofski fakultet Sveučilišta u Ljubljani

Osnivači Filozofskog fakulteta, posebice Fran Ramovš i Rajko Nahtigal (Sveučilište u Ljubljani, kao i Filozofski fakultet, osnovano je 1919) smatrali su da odmah treba uvesti predmet "srbohrvaščino, tj. srbskohrvatski jezik in obe književnosti, hrvatsko in srbsko";³ što je bilo izuzetno značajno za tadašnji razvoj slovenistike. Da se pitanje profesora što prije riješi, naročito se zalagao Rajko Nahtigal, koji je stupio u kontakt s Milanom Rešetarom, Tomom Maretićem i Brankom Drechslerom; pregovori međutim, iz nepoznatih razloga, nisu uspjeli (razlozi nisu navedeni u zapisnicima novoosnovanog Filozofskog fakulteta). Od nekoliko kandidata, koji to mjesto nisu prihvatili (npr. Branko Drechsler) ili nisu bili primljeni (Uroš Džonić, David Bogdanović), mjesto profesora srpske i hrvatske

- 1 Termin kroatistika u ovome članku pokriva dosadašnje nazive hrvatskog i srpskog jezika te studijskih grupa u Sloveniji: najčešće "srbohrvaščina", "srbohrvatski", "hrvaški ali srbski"; danas uglavnom hrvatski, odnosno srpski jezik.
- 2 Do šk. 1993/94. godine u slovenskim je osnovnim školama postojao predmet "srbohrvaščina", 2 sata tjedno u 5. razredima. Ukidanju predmeta pridonijela je nebriga Zavoda RS za školstvo i sport, zastario udžbenik, nestručni nastavnici i naravno nova politička situacija (Više o tome v. Vesna Požgaj-Hadži: *Hrvatski jezik u Sloveniji i slovenski jezik u Hrvatskoj* [trenutna situacija i prijedlozi za ubuduće/ u: *Trenutak sadašnjosti u učenju jezika*, ur. Marin Andrijašević i Yvonne Vrhovac, HDPL, Zagreb, 1993, str. 103-111). Prije ukidanja "srbohrvaščine" u slovenskim dnevnim i stručnim časopisima žustro se raspravljalo o hrvatskom/srpskom jeziku u slovenskoj školi. Nažalost o tom se problemu nije moglo govoriti mirno i stručno, jer su političke konotacije bile neizbježne. Na oprečna mišljenja o položaju hrvatskog/srpskog jezika u slovenskoj školi nailazimo i kod slovenskih jezikoslovaca (v. *Anketa o položaju hrvaščine/srbščine v slovenski šoli*, *Jezik in slovstvo*, god. 38, br. 3, Ljubljana, 1992/93, str. 92-104).
- 3 *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, 1919-1969*, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 1969, str. 260.

književnosti te jezika, na preporuku Aleksandra Beliča krajem 1920. dobio je Aleksander Stojičević, profesor iz Skoplja, koji u Ljubljani ostaje do 1952. godine.

Upravo je ta podjela po jezicima koju se predlagali i ostvarili profesori slavistike prilikom osnivanja Filozofskog fakulteta važna, po mišljenju Brede Pogorelec, za "emancipaciju slovenske slavistike",⁴ Naime u to se vrijeme tzv. "narodni" jezik zvao srpsko-hrvatskoslovenski, tj. jezik koji su sačinjavala, i po mišljenju nekih slovenskih političara, narječja triju plemena, a kao osnova ispitnog i studijskog reda bio je red srpskog sveučilišta iz 1905. i 1911. godine.⁵

Studij slovenskog jezika mogao se povezivati sa studijem srpskohrvatskog jezika (i obrnuto) već od šk. g. 1920/21. Disertacija je mogla biti pisana na slovenskom ili srpskohrvatskom jeziku.

Tako su osnivači Filozofskog fakulteta riješili pitanje struke sve do 1951. godine, kada je srpskohrvatski postao poseban predmet koji se može studirati sa slovenskim, ruskim i drugim jezicima. Godine 1950/51. Emil Štampar (dotada asistent prof. Antuna Barca) postaje docent novije hrvatske i srpske književnosti, koji nakon smrti prof. Stojičevića (1952) preuzima vodstvo katedre; 1954. postaje izvanrednim, a 1960. redovnim profesorom; na fakultetu predaje do šk. g. 1977/78. Od šk. g. 1961/62. do 1976/77. na katedri za srpskohrvatski jezik i književnosti predaje Janko Jurančič (1953/54-1961/62. predaje honorarno), koji je 1961. godine izabran za izvanrednog, a 1971. redovnog profesora; 1981. postaje redovni član SAZU i član glavnog redakcijskog odbora Rječnika slovenskog književnog jezika.

Godine 1977. za izvanrednog profesora za povijest hrvatske i srpske književnosti izabran je Janez Rotar (od 1984. redovni profesor), današnji pročelnik studijske grupe hrvatski, srpski, makedonski jezik i književnosti. Na katedri je u to vrijeme bilo više asistenata: Mila Mate (1973/74-1978/79), Aleš Gulič (1980/81-1983/84) i od 1987. Vladimir Osolnik, današnji docent za noviju srpsku i hrvatsku književnost.

Lektorat srpskohrvatskog jezika osnovan je 1953, prvi je lektor bio Dalibor Brozović (do 1955/56). Lektorat je obnovljen 1958/59. s Vatroslavom Kalenićem koji je 1965. doktorirao, 1972. postao docentom, a 1978. izvanrednim profesorom za srpskohrvatski jezik; umro je 1981. godine. Od 1982. lektorat vodi Vesna Požgaj-Hadži, a 1983. za docenta hrvatskosrpskog/srpskohrvatskog jezika izabran je Alojz Jembrih.

Rad na katedri za srpskohrvatski jezik i književnosti proširen je šk. g. 1960/61. lektoratom makedonskog jezika, koji je vodio Blaže Ristovski do kraja zimskog semestra 1967. Tada lektorat preuzima Dragi Stefanija, današnji redovni profesor makedonskog jezika i književnosti. Sedamdesetih se godina katedra za srpskohrvatski jezik i književnosti preimenovala u katedru za srpsko-hrvatski/hrvatsko-srpski i makedonski jezik s književnostima, sve do 1984. godine, otkada postoji samostalna katedra za makedonski jezik i književnost.⁶

4 Breda Pogorelec: *Oddelek za slovanske jezike in književnosti u: Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani 1919-1989*, Ljubljana, 1989, str. 133.

5 Breda Pogorelec, cit. dj., str. 133.

6 Dragi Stefanija: *Trideset let makedonistike na Slovenskem*, Šolski razgledi, Ljubljana, 13.1.1991, br. 1, str. 11.

1.2. Pedagoški fakultet u Ljubljani

Godine 1947. osnovana je Viša pedagoška škola u Ljubljani na kojoj se od šest predmetnih grupa moglo studirati slovenski i srpskohrvatski jezik. Pedagoška je akademija osnovana 1964. godine, a 1990. preimenovana je u fakultet. Temelje grupe srpskohrvatski jezik i književnosti postavio je Janko Jurančič (predavao je stariju hrvatsku i srpsku književnost) uz Zvonka Skandalija (predavao je noviju hrvatsku i srpsku književnost). Nakon odlaska Janka Jurančiča na ljubljanski Filozofski fakultet na Pedagoškoj akademiji predaju viši predavač Radoslav Dabo (srpskohrvatski jezik i književnosti) i stručna suradnica Mila Vlašić-Gvozdić (metodiku nastave srpskohrvatskog jezika i književnosti).

1.3. Sveučilište u Mariboru, Pedagoški fakultet u Mariboru

Godine 1961. osnovana je Pedagoška akademija u Mariboru (prva je Pedagoška akademija osnovana u Rijeci 1960), koja je u okviru Odsjeka za slavenske jezike i književnosti imala katedru za srpskohrvatski jezik i književnosti (uz katedru za slovenski jezik i književnost, ruski jezik i književnosti i Lektorat slovenskog jezika u Szombathelyu). Od 1964. do 1971. profesor hrvatske, srpske i makedonske književnosti bio je Janez Rotar; od 1966. profesor hrvatskog ili srpskog jezika Mate Šimundić. Šk. g. 1985/86, kada je Akademija prešla na četverogodišnji studij, nije više raspisan studij srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika s književnostima ("upajmo, da samo začasno!").⁷

2. Situacija danas

2.1. Filozofski fakultet u Ljubljani

Na Filozofskom fakultetu u Ljubljani postoji dvopredmetni studij hrvatskog, srpskog, makedonskog jezika i književnosti koji se upisuje pod A ili B, pedagoški ili nepedagoški smjer, u kombinaciji s drugim predmetima. Od šk. g. 1994/95. vrijedi program "Hrvatski, srpski, makedonski jezik i književnosti",⁸ koji su pripremili profesori te studijske grupe.

2.2. Pedagoški fakulteti u Ljubljani i Mariboru

Kao što smo rekli, studiji srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika i književnosti na Pedagoškim fakultetima u Ljubljani i Mariboru ukinuti su prijelazom nekadašnjih pedagoških akademija na četverogodišnji studij (šk. g. 1985/86).

3. Prijedlozi za ubuduće

3.1. Fakultetska razina

Studiji jezika (hrvatskoga u Sloveniji i slovenskoga u Hrvatskoj) zasigurno će ostati u okviru slovenistike, odnosno kroatistike. Dosadašnja su kontrastivna proučavanja hrvatskog i slovenskog jezika oblikovala kontrastivnu teoriju srodnih jezika i pedagoške materijale za nastavu/učenje hrvatskog jezika u Sloveniji.⁹ Teorijske i praktične rezultate

7 Viljem Brumec: *Prehod Pedagoške akademije v Mariboru v Pedagoško fakulteto u: Jubilejni zbornik Pedagoške fakultete Maribor ob 25-letnici*, Maribor, 1986, str. 47.

8 V. Hrvatski, srpski, makedonski jezik in književnosti, *Študijski program z literaturo in seznam predavanj za študijsko leto 1994/95*, ur. Vladimir Osolnik, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Ljubljana, 1994.

9 Kontrastivne rasprave Janka Jurančiča, Vatroslava Kalenića, Janeza Rotara, Janeza Dulara, Vesne Požgaj-Hadži (v. V. Požgaj-Hadži: *Sistem i korekcija govornih grešaka studenata hrvatskog jezika kojima je slovenski jezik materinski*, Zagreb, 1995, doktorska disertacija, rkp., str.

komunikacijsko-kontrastivnog pristupa u nastavi/učenju hrvatskog jezika u Sloveniji trebalo bi iskoristiti i u nastavi/učenju slovenskog jezika u Hrvatskoj (na Filozofskim fakultetima u Zagrebu i Zadru, te Pedagoškim fakultetima u Osijeku i Rijeci).¹⁰ Zato bi trebalo istovremeno pisati nastavne materijale (udžbenici, priručnici, kontrastivne gramatike i dr.) za učenje hrvatskoga jezika studenata kojima je materinski slovenski i slovenskoga jezika studenata kojima je materinski hrvatski.

3.2. Hrvatski jezik za Hrvate u Sloveniji

Svakako bi trebalo organizirati dopunsku nastavu hrvatskoga jezika za Hrvate koji žive u Sloveniji onako kao što je to učinjeno u dijaspori (u Sloveniji dopunsku nastavu, koju sufinancira slovensko Ministarstvo prosvjete i športa, imaju Albanci, Arapi i Makedonci). Da bi se organizirala dopunska nastava hrvatskoga jezika, prije svega mora postojati potreba i želja Hrvata za učenjem materinskoga jezika. Formalno se za to mora što prije pobrinuti Ministarstvo prosvjete i športa, Odjel za obrazovanje u inozemstvu i međunarodnu prosvjetnu suradnju, kao i svi oni koji na bilo koji način mogu doprinijeti organizaciji dopunske nastave (npr. Hrvatsko veleposlanstvo u Ljubljani, hrvatska društva u Sloveniji itd.).

3.3. Tečajevi hrvatskog jezika kao stranog

Hrvatski se jezik u Sloveniji, kao i slovenski jezik u Hrvatskoj, statusno sve više izjednačuju s drugim stranim jezicima. Jedan je od razloga novonastala situacija: hrvatski se u Sloveniji sve manje razumije i sve lošije govori (manje časopisa i literature, manje televizije, manje privatnih kontakata i putovanja). Sve više postoji svijest o hrvatskom kao stranom jeziku, što se u posljednje vrijeme vidi i po broju prijevoda iz slovenskoga jezika na hrvatski.

Možemo očekivati da će se hrvatski jezik u budućnosti pojaviti u školama stranih jezika i učiti kao drugi strani jezici. Uz ostale strane jezike ispit iz hrvatskog jezika kao stranog može se polagati na Filozofskom fakultetu u Ljubljani (potvrde o znanju hrvatskoga jezika traže se u natječajima za određena radna mjesta).

4. Zaključak

Hrvatski i slovenski jezik uče se samo na sveučilištima: hrvatski na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Ljubljani i slovenski na Filozofskim fakultetima u Zagrebu i Zadru, te Pedagoškim fakultetima u Osijeku i Rijeci (do šk. g. 1993/94, hrvatski /odnosno hrvatski ili srpski/ predavao se u petim razredima osnovnih škola u Sloveniji; u Hrvatskoj nikada nije ni uveden kao predmet, čak ni u pograničnim krajevima). Dok na ljubljanskom Filozofskom fakultetu postoji studentska grupa hrvatski, srpski, makedonski jezik i književnosti, koja se može studirati kao A ili B predmet, na hrvatskim sveučilištima slovenski je jezik obavezan predmet uglavnom u okviru kroatistike (na zagrebačkom Filozofskom fakultetu u okviru novoosnovane južnoslavenske filologije).

13-18) te kontrastivni udžbenik Vesne Požgaj-Hadžić: *Vježbe iz hrvatskog ili srpskog jezika I*, Ljubljana, 1990.

10 O slovenskom jeziku na hrvatskim fakultetima (usporedbi programa četiriju fakulteta, stručno-metodološkim problemima te potrebi kontrastivne metode i kontrastivnih nastavnih materijala za nastavu/učenje slovenskoga jezika studenata kojima je materinski jezik hrvatski) govorila je Dragica Haramija na Prvom hrvatskom slavističkom kongresu u Puli (v. *Prvi hrvatski slavistički kongres [zbornik sažetaka i nacrtaka]*, ur. Stjepan Damjanović i Krešimir Nemeč, Zagreb, 1995, str. 18).

Kako je riječ o dvama srodnim jezicima, tu srodnost treba iskoristiti i u nastavi/učenju hrvatskoga, odnosno slovenskoga jezika. Na osnovi dosadašnjih teorijskih i praktičnih rezultata kontrastivnih proučavanja hrvatskog i slovenskog jezika sustavno treba pristupiti izradi fakultetskih nastavnih materijala za sve jezične razine.

Kakav će status imati hrvatski jezik u Sloveniji, odnosno slovenski jezik u Hrvatskoj zavisi ne samo od profesora koji te jezike predaju, već i od međusobne stručne suradnje i pomoći matičnih fakulteta te brige državnih institucija obiju zemalja (prije svega Ministarstva prosvjete i športa, Ministarstva znanosti i tehnologije), kao i svih onih koji na bilo koji način mogu doprinijeti ugledu kroatistike u Sloveniji i slovenistike u Hrvatskoj.

LITERATURA

- Bibliografije rednih učiteljev Pedagoške akademije 1977-1987*, ur. Maks Veselko, Ljubljana, 1988.
Bibliografije rednih učiteljev Pedagoške akademije v šolskem letu 1977/78, ur. Gregor Kocijan, Ljubljana, 1978.
Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev i sodelavcev, Ljubljana, II (1969), III (1979, 1981), IV (1995).
25 let Pedagoške akademije v Ljubljani, 1947-1972, Ljubljana, 1973.
Jubilejni zbornik Pedagoške fakultete Maribor ob 25 letnici, Maribor, 1986.
Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, 1919-1969, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 1969.
Zbornik Pedagoške akademije v Mariboru 1960-1970, Založba Obzorja, Maribor, 1970.
Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani 1919-1989, Ljubljana, 1989.

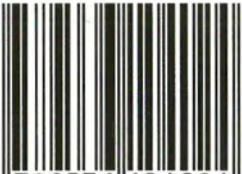
SUMMARY

Vesna Požgaj-Hadžić:

CROATIST STUDIES AT SLOVENIAN UNIVERSITIES

The text deals with the former and the present situation and the suggestions for the study of the Croatian and Serbian Language and Literature at Slovenian Universities; precisely at the Faculty of Arts and the Faculty of Education - University of Ljubljana and the Faculty of Education in Maribor.

ISBN 953-6104-02-4

9 789536 104024